تارِيخ مَعصُومي

(سِندِي)

مترجم: مخدوم امير احمد

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

M.H. Panhwar Trust Library

تاريخ معصومي

مترجم : مخدوم امير احمد

M.H. Panhwar Trust Library

تاريخ معصومي

(سنڌي)

سنڌي ادبي بورڊ
ڪراچي — حيدرآباد
سنڌ

ڀهرين ايڊيشن: ١٩٥٣ — ٢٠٠٠
ڇاپو ٻيو: ١٩٥٩ — ٢٠٠٠

هن ڪتاب جي اشاعت جا جمله حقوق سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن.

M.H. Panhwar Trust Library
4207
27|11|2018

قيمت ٥-٠-٠

ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
اسٽيشن روڊ، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب محمد عثمان ڏيپلائي اسلاميه پرنٽنگ پريس حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري محمد ابراهيم، ايم- جويي ڇپائي حيدرآباد سنڌ مان پڌرو ڪيو.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

M.H. Panhwar Trust Library

تمهيد

باسمه تعاليٰ

سنڌ سرڪار طرفان نئون "سنڌي ادبي بورڊ" سن ١٩٥٢ع ۾ قائم ٿيو، ۽ هن بورڊ پنهنجي پهرين نشست ۾ ئي سنڌ جي تاريخ کي روشن ڪرڻ لاءِ عملي قدم کنيو: يعني ٺهراءُ نمبر ١٠، مؤرخ ٢٠- آڪٽوبر ١٩٥١ع ۾ بورڊ فيصلو ڪيو ته سنڌ جي تاريخ جا ٽي مکيه ڪتاب: ١- فتحنامه سنڌ ٢- تاريخ معصومي ۽ ٣- تحفة الڪرام اهل سنڌ جي فائدي خاطر سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرايا وڃن. ۽ "مخدوم امير احمد صاحب، پرنسيپال اورينٽل ڪاليج حيدرآباد سنڌ، اهو ڪم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رهنمائيءَ هيٺ پورو ڪري." بورڊ جي ٺهراءَ جي هن فقره مطابق ترجمي جي هن اهم تجويز جي نگراني ۽ ذميواري بنده راقم الحروف جي حوالي ٿي، ۽ انهيءَ لحاظ سان فاضل مترجم هيءَ ڪم جنوري ١٩٥٢ع کان اسان جي ذنل مشوري ۽ هدايات مطابق شروع ڪيو. تاريخ معصومي جو هيءُ ترجمو، هن سلسلي جي پهرين هڪ ڪڙي آهي، جنهن کي پبلڪ جي آڏو پيش ڪجي ٿو.

واضح هجي ته تاريخ معصومي جا هن کان اڳ ۾ ٽي ترجما ٿي چڪا آهن. پهريون ترجمو، ڪپتان ماليٽ (G.G.Malet) جو حڪومت برطانيا طرفان مير عليمراد خان جي دربار ۾ ايلچي هو، انگريزي ٻوليءَ ۾ ڪيو، اهو انگريزي ترجمو سن ١٨٥٥ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو. ٻيو ترجمو ديوان نند يرام اسان جي سنڌيءَ زبان ۾ ڪيو، جو سن ١٨٦١ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو. ٽيو هڪ بلڪل گمنام ترجمو، اردوءَ ۾

غالبا ڪپتان مالبط جي انگريزي ترجمي تان پنجاب ۾ ڪنهن صاحب ڪيو، ۽ شايد لاهور مان شايع ٿيو. ڏهه - ٻارهن سال ڪن ٿيا جو هيءُ ترجمو راقم الحروف عليگڙه يا لاهور ۾ ڪنهن صاحب وٽ ڏٺو هو.

اهي اوائلي ترجما، تاريخ معصومي جي ڪنهن هڪ اڌ قلمي نسخي کي آڏو رکي ڪيا ويا هئا، ۽ انهيءَ ڪري صحت جي خيال کان ناقص هئا. جس جڳائي سنڌ جي موجود هه محقق شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي کي، جنهن تاريخ معصومي جا هيٺيان ڇهه قلمي نسخا سامهون رکي هڪ مستند متن تيار ڪيو، جو ڀنڊارڪر اورينٽل انسٽيٽيوٽ طرفان سن ۱۹۳۸ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو.

۱- بنيادي نسخو (د)

بيان العارفين جي مصنف ۽ شاه ڪريم جي مريد، محمد رضا جو لکيل نسخو، جو هن بزرگ ۱۰۴۰ هجريءَ، يعني مير معصوم جي وفات کان فقط ۲۶ سال پوءِ لکيو.

۲- نسخو (ف)

۲۵ شوال ۱۰۸۵ هه جو شهر ملتان ۾ لکيل نسخو، جو هن وقت ”ڪاما اورينٽل انسٽيٽيوٽ بمبئي“ ۾ ملا فيروز جي ڪتبخاني ۾ رکيل آهي.

۳- نسخو (م)

جو جامع مسجد بمبئيءَ جي لگا ”مڪتبهٔ محمدي“ ۾ موجود آهي، جنهن تي مالڪ جي لکيل مهر جو سن ۱۱۲۸ هجري آهي. ڪتابت جي تاريخ وارا ورق ضايع ٿيل آهن.

۴- نسخو (هم)

”لب تاريخ سنڌ“ جي مصنف منشي خداداد خان جو نسخو، ڪتابت جي تاريخ ڏنل ڪانهي.

٥- نسخو (ح)

سکر جي معصومي سادات جو نسخو، تاريخ ڪتابت ڏنل ناهي.

٦- نسخو (ر)

پير ميان غلام مصطفيٰ ولد جناب پير صاحب حزب الله شاه جي ڪتبخاني جو نسخو، جو ماه محرم ١٣٢٣ هه / ٨ مارچ ١٩٠٥ع ۾ لکيو ويو.

اسان جي هن سنڌي ترجمي جو بنياد، ڊاڪٽر دائود پوٽي واري تيار ڪيل فارسي متن تي رکيو ويو آهي. ترجمي جي حاشين ۾ د، ف، ع، م وغيره نشانين مان مراد متين قلمي نسخن جون (ڊاڪٽر دائود پوٽي جون ڏنل) ڪي پڙهڻيون آهن، جن جي اهميت محسوس ڪندي انهن ڏانهن اشارو ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو آهي. جتي به ڊاڪٽر دائود پوٽي جي حاشين جو ترجمو ڪيو ويو آهي، ته انهن جي پويان (ع. م.) جو نشان ڏيئي، انهن کي مترجم جي حاشين کان نروار ڪيو ويو آهي.

هن سنڌي ترجمي ۾ جي خاص اضافا ڪيا ويا آهن، تن مان هيٺيان ڏاڍا قابل قدر آهن: (١) مير معصوم جي سوانح حيات ۾ ڪن اهم معلومات جو اضافو ڪيو ويو آهي؛ (٢) متن صفحي ٣٠٣ تي انڙپور واري محاصره وقت مرزا عبدالرحيم خان خانان جو مرزا جاني بيگ ڏانهن لکيل خط جو ترجمو ڏنو ويو آهي — اهو خط متحف بريطانيه (برٽش-ميوزيم) ۾ محفوظ ٿيل تاريخ معصوميءَ جي هڪ قلمي نسخي جي حاشيه تي قلمبند ٿيل آهي، جنهن جي عڪس (جو بنده ولايت جي سفر وقت ڪوشش ڪري حاصل ڪيو هو) کي فاضل مترجم پوري ڪوشش سان پڙهي هي ترجمو شامل ڪيو آهي. تاريخي نقطهء نظر کان هي اضافو قيمتي آهي؛ (٣) ڪتاب جي متن جي پويان ڊاڪٽر دائود پوٽي جي ڏنل اصلي حاشين ۾ اضافو ڪيو ويو آهي، ڪن

اصلي حاشين تي نئين سر روشني وڌي ويئي آهي، ۽ ڪي حاشيا نئين سر شامل ڪيا ويا آهن.

انهن اضافن سبب هيءَ سنڌي ترجمو، تاريخ معصومي جي جملي ڇپيل خواه اڻڇپيل نسخن ۾ زياده اهميت رکي ٿو. فاضل مترجم ڪي جڳائي، جنهن باوجود وقت جي پابنديءَ جي، وڏي احتياط سان هيءَ ترجمو تيار ڪيو آهي. اصل فارسي متن جي ڪن ڏکين عبارتن ۽ لفظن جي معنيٰ ۽ مطلب کي سوليءَ سنڌي ۾ ادا ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي اٿس، ۽ ضروري جاين تي حاشين ذريعي ڪن ڏکين لفظن جي لغوي معنيٰ کي به واضح ڪري ڇڏيو اٿس. متن ۾ آيل فارسي نظم کي ترجمي ۾ پڻ اصلي صورت ۾ قائم رکيو اٿس، مگر ڏنگين ۾ ان جو ترجمو سنڌي نظم ۾ ڏنو اٿس.

درحقيقت، هڪ ٻوليءَ مان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ هڪ اڻانگو ڪم آهي: مترجم تي هڪ طرف لفظ بلفظ صحيح ترجمي جي پابندي لڳي ٿي، ته ٻئي طرف وري ترجمي ۾ هڪ فطري ۽ آزاد رواني پيدا ڪرڻ جي جوابداري عائد ٿئي ٿي. انهيءَ ذهني ڪشمڪش جي ميدان ۾ هڪ ترجمي ڪندڙ جي مجبورين جو احساس صرف ان قدردان کي ٿي سگهي ٿو، جنهن هن مشڪل ميدان ۾ قدم رکيو هوندو. اسان جي خيال ۾، فاضل مترجم مجموعي طور هن ترجمي کي سهڻي نموني ۾ نباهيو آهي، ۽ اصل فارسي عبادت کي ڪافي سادي ۽ سليس سنڌيءَ ۾ ورجايو آهي. اميد ته قارئين ڪرام مترجم جي هن ادبي محنت ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي هن علمي خدمت کي نيڪ نظر سان ڏسندا، ۽ ان جو قدر ڪندا.

خادم العلم
— نبي بخش
(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)
نگران ترجمه
سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ.

۲۳ مئی ۱۹۵۳ع

مترجم طرفان ديباچو

بسم الله الرحمان الرحيم

الحمدُ لِلّهِ و کفيٰ و سلامٌ عليٰ عباده الذين اصطفيٰ.

سنڌ جي سر زمين کي اهو فخر حاصل آهي جو اها هن ڏرعظيم ۾ پهرين سر زمين آهي جتي مسلمانن قدم رکيو، ۽ اسلام جو جهنڊو بلند ڪيو. هيءَ ئي اهو ملڪ آهي، جتان اسلام جي شعاعن ساري هندستان کي روشن ڪيو. ٻيءَ صديءَ هجريءَ جي ابتدا ڌاران پهرين صدي جي آخر ۾ ئي هن سر زمين مان علم ۽ فضل جا اهي روشن ستارا پيدا ٿيڻ لڳا، جن جي روشنائيءَ لکين نه پر ڪروڙين، خدا جي ڀٽڪيل بندن کي سنئينءَ راهه تي آندو، ۽ اهي ناياب گوهر پيدا ٿيا، جن جي سچي چمڪ تي بادشاهن ۽ قدردانن عاشق ٿي، ڪين پنهنجي شهنشاهيءَ جي تاج ۾ لڳائڻ پنهنجو فخر ٿي سمجهيو.

پر افسوس جو پوين بي ذوق سنڌين جي غفلت سببان اڄ انهن پيارن جو سنڌ ۾ نالو نشان ڪونه ٿو لڀي، ۽ سنڌ جي تاريخ اهڙي ته اوڙاهه ۾ پيل آهي، جو ائين پيو ڀانئجي ته ڄڻ سنڌ ۾ نه ته ڪو نامور عالم ئي ٿي گذريو آهي، نه ڪو مشهور بادشاه. ان جو مکيه سبب اهو به آهي، جو سنڌ جي تاريخ جا سرچشما اڪثر فارسي زبان جي پردي پويان لڪل آهن، ۽ هيڏانهن وري حالت ”زبانِ يار من ترڪي، و من ترڪي نمي دانم.“ واري لڳي پيئي آهي. ڪو عرصو ٿيو جو فارسي دان دنيا مان لڏي ويا، ۽ ”اڄ ڏ، اوطاقن ۾ طالب تنوارين“ مطابق سندن تنوار ڪٿي به ڪانه ٿي ٻڌڻ ۾ اچي.

الله پاڪ جا لکين شڪرانا جو وري به سنڌ جي حڪومت

ڪي سهڻي مت آئي، جنهن سنڌي ادب کي ترقي ڏيارڻ لاءِ "سنڌي ادبي بورڊ" قائم ڪيو، ۽ انهي بورڊ سنڌ جي پراڻين تاريخن کي، سنڌي جامو پهرائي، شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. خواجه حافظ جي مصراع "قرعهٔ فال بنام من ديوانه زدند" موجب ترجمي جو ڪم منهنجي سپرد ٿيو. مان به شيخ سعديءَ عليه الرحمة جي نصيحت "نام نيڪ رفتگان ضائع مکن، تا بماند نام نيڪت برقرار" کي مدنظر رکي، هيءَ آچ پڙ ي ڪٽي ٿُي هٿ اکين تي رکيا، ۽ "الله جي آس ڪري هليو هڻائين" مطابق ڪٽي ڪم شروع ڪيو. مان سمجهان ٿو ته مون ۾ سنهي ڪتڻ جي لياقت ڪانهي: يقينا رنڊا روڙيا اٿم، پر اهي رنڊا من ۾ محبت پائي روڙيا اٿم ۽ انهيءَ ڪري يقين اٿم ته منهنجا سنڌي ڀائر "تاريخ سنڌ" يعني تاريخ معصوميءَ جو هيءُ ڪچو ڦڪو ترجمو "اڻتوريو" اگهائي قبوليت جو شرف بخشيندا "گر قبول افتد زهي عزو شرف."

هن ڪتاب ۾ پيش ڪيل ترجمي متعلق ڪجهه وضاحت ضروري آهي. ڪنهن به ڌاريءَ ٻوليءَ مان ترجمي ڪرڻ جا ٽي نمونا ٿي سگهن ٿا: هڪ بلڪل لفظ بہ لفظ ترجمو. هيءُ طريقو اڪلهه نامقبول آهي. ٻيو صفا آزاد ترجمو، جنهن ۾ رڳو ڪتاب جو مضمون پيش ڪيو وڃي، باقي ٻيو خير. ٽيون آهي اهڙو ترجمو جنهن ۾ وچون رستو ورتو وڃي، نه بلڪل تحت لفظي ترجمو ڪجي نه بلڪل آزاد. اسان محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي صلاح سان اهو پويون طريقو اختيار ڪيو آهي، جو اسان جي خيال ۾ ترجمي لاءِ بهترين طريقو آهي.

اسين هتي شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي محنت جي داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿا سگهون، جنهن صاحب تمام جانفشانيءَ ۽ محنت سان "تاريخ سنڌ" جا مختلف نسخا پڙهي، هڪ مستند نسخو تيار ڪري، سن ١٩٣٨ع ۾ شائع ڪرايو ۽ ڪتاب جي آخر ۾ ضميمي طور نهايت مفيد تعليقات ۽ توضيحات ڏنيون، جن مان پڙهندڙ کي ڏاڍو فائدو حاصل ٿئي ٿو.

خصوصا تاريخ ۾ آيل پراڻن ڳوٺن ۽ شهرن جي جڳهن متعين ڪرڻ ۽ مختلف اميرن ۽ بادشاهن جي شخصيتن جي تعارف ڪرائڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب جون ڪوششون قابل داد آهن. تاهم عربي زبان جي مشهور پهاڪي ”ڪم ترک الاول للآخر“ موجب اچا ڪو اتي ڌتڳ نه ٿيو آهي: بلڪ انهيءَ ڏس ۾ اڃا گهڻو ڪم ڪرڻو آهي. وقت جي تنگيءَ سبب اسان فقط ڪن تورين جاين تي اشارن ڏيڻ ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه وڌيڪ نه ڪري سگهيا آهيون. موقعو مليو ته ڪجهه لکنداسون، نه ته خدا خود ڊاڪٽر صاحب يا ڪنهن ٻئي لائق ماڻهوءَ جي روح ۾ رايو وجهندو، ۽ هو انهيءَ ڪم کي پورو ڪندو. ”سردي از غيب برون آيد ڪاري بڪند“. اسان جو ترجمو ڊاڪٽر صاحب جي ايڊٽ ڪيل ڪتاب جو، تعليقات سميت، ترجمو آهي.

ترجمي ۾ هيٺين خصوصيتن جو خيال رکيو ويو آهي:

(۱) شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب واري شايع ڪرايل فارسي نسخي جي صفحن جا نيشان ترجمي جي متن ۾ چورس ڏنگين [ ] اندر رکيا ويا آهن، انهيءَ لاءِ ته پڙهندڙ هن ترجمي کي ڪي اصل فارسي متن سان آسانيءَ سان ڀيٽي سگهن.

(۲) ڪتاب جي ڪنهن عبارت جي مطلب واضح ڪرڻ لاءِ اسان جيڪي لفظ يا نوٽ پنهنجي طرفان وڌايا آهن، تن کي به چورس ڏنگين ۾ رکيو ويو آهي. باقي جيڪڏهن ڪنهن ڏکئي لفظ جي توضيح ڪئي ويئي آهي ته اها ننڍين ڏنگين ( ) ۾ رکي ويئي آهي.

(۳) فارسي زبان ۾ جتي ڪو اهڙو سهڻو استعارو يا تشبيه آئي آهي، جنهن جو لفظي ترجمو سنڌيءَ ۾ پڻ رونقدار ڏسڻ ۾ آيو ته اهو استعارو يا تشبيه ترجمي ۾ پڻ قائم رکي ويئي آهي: جهڙوڪ معصوميءَ ۾ هڪ هنڌ آهي ”شمع حيات او از صرصر باد اجل فرونشست“. اسان ترجمو ڪيو آهي. ”سندس حياتيءَ جي شمع، اجل جي هوا جي سخت جهوٽي ڪان وسامي

ويئي !" مطلب واضح آهي تہ وفات ڪري ويو. مگر انهيءَ پوئين جملي بدران مٿيون جملو وڌيڪ وڻندڙ پيو لڳي. پر جتي ڪو اهڙو استعارو آهي جو فارسيءَ ۾ تہ اگرچ سهڻو ٿو لڳي، پر سنڌيءَ ۾ اچڻ ڪان پوءِ منجهس ڪابہ دلڪشي نہ ٿي رهي تہ اتي اسان بلڪل سنڌي محاوري موجب ترجمو ڪيو آهي. مثلاً "سر بجيب تفکر فرو برد" بجاءِ هن جي، جو اسين ترجمو ڪريون ها "فڪر جي گريبان ۾ مٿو هيٺ نيائين" اسان ترجمو ڪيو آهي "ويچار ۾ پئجي ويو."

(٤) ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي گهڻيءَ ڪوشش هوندي بہ ڪي ڪي لفظ يا جملا اهڙا رهجي ويا آهن، جي غلط پيا ڏسجن. اسان پنهنجي خيال موجب انهن کي درست ڪري ترجمو ڪيو آهي ۽ حاشيي ۾ اهڙو اشارو ڪري ڇڏيو آهي.

(٥) متن ۾ جيڪي بہ شعر آيا آهن، انهن جو ترجمو بہ سنڌي شعر ۾ ڪيو ويو آهي ۽ حتي الامکان شعر جي مضمون صاف رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

آخر ۾ مترجم پنهنجي محترم دوست ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو نهايت شڪرگذار آهي، جنهن صاحب هن ڪتاب جي ترجمي ڪرڻ وقت مفيد مشورا ڏنا، ۽ انهيءَ متعلق جيڪو وٽس مواد هو، سو پڻ مترجم جي حوالي ڪيو.

حيدرآباد سنڌ — امير احمد بن احمدي مخدوم

٢٧-٢-١٩٥٣ع — (فاضل الحرمين الشريفين)

پرنسپال اورينٽل ڪاليج، حيدرآباد سنڌ

مصنف مير معصوم جي حياتيءَ جو مختصر احوال [۱]

ڄالو ۽ پيدائش

سيد نظام الدين محمد معصوم، تخلص "نامي" بن سيد صفائي حسيني، سومر رات، ستين رمضان سن ۹۴۴ هجريءَ ۾ بکر، جنهن کي هاڻي پراڻو سکر ٿو سڏجي، ۾ ڄائو. سندس ولادت جي تاريخ هنن بيتن مان معلوم ٿئي ٿي، جي سندن خانداني شجره ۾ موجود آهن:

شد طلوع آن شمس درخانهٔ صفائي از خدا،
از بروجِ نيک در ساعت سعيد آن شد عيان؛
بود آن تاريخ هفتم ليل دوشنبه از صيام،
سال نهصد چهل بود، ازوي زوائد چاردان.

---

[۱] مير معصوم جو احوال گهڻو ڪري شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي انهيءَ مضمون تان ورتل آهي، جو ڊاڪٽر موصوف پنهنجي ايڊٽ ڪيل تاريخ معصوميءَ جي منڍ ۾ ڏنو آهي. "مير معصوم جا آثار" وارو ٽڪرو سيد علي محمد راشديءَ جي انهي مضمون تان ورتل آهي، جو هن صاحب سال ۱۹۳۶ع ۾ شايع ٿيل الوحيد جي "سنڌ آزاد نمبر" ۾ "سکر ۽ روهڙيءَ جا آثار قديم" جي عنوان سان شايع ڪرايو هو. ازانسواءِ ڪي مفيد معلومات خصوصا مير معصوم جا ڪي ڪتبا ۽ سندس ٻه رباعيون اسان کي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان مليا. لهذا مترجم انهن سڀني صاحبن جو رهين منت آهي.

سندس وڏا

سندس وڏا ترمذ جي سيدن مان هئا. هو ٻن ٽن پيڙهين کان قندار ۾ رهڻ لڳا هئا، ۽ اتي جي ڪن ٻين سيدن سان گڏ، پنهنجي وقت جي هڪ وڏي وليءَ الله بابا شير قلندر جي مقبري جي سنڀال ڪندا هئا. مير معصوم جو والد سيد صفائي، سلطان محمود خان جي بکر تي حڪومت وارن ڏينهن (۸۹۸—۹۸۲ ھ) ۾ بکر ۾ آيو، سلطان محمود خان جي عنايتن جي ڇانوَ ۾ گذارڻ لڳو. ٿوري وقت کان پوءِ سيوهڻ جي پسگردائيءَ ۾ هڪ ڳوٺ کاٻڙوٽ جي سيدن مان هن شادي ڪئي، جنهن مان مير معصوم ۽ سندس ٻه ڀائر بکر جي شهر ۾ ڄاوا."

سيد صفائي هڪ وڏو عالم ۽ فاضل هو. جڏهن بکر جو شيخ الاسلام شاه قطب الدين هروي (متوفي سن ۹۷۷ ھ) وفات ڪري ويو، تڏهن سلطان محمود خان سيد صفائيءَ جي علم ۽ ڪمال جو قدر ڪري، کيس بکر جي شيخ الاسلاميءَ جي عهدي تي سرفراز ڪيو، ۽ هو سڄو پنهنجي زندگي نهايت استقلال، عزت ۽ احترام سان گذاري، سال ۹۹۱ ھ جي ذوالقعد مهيني ۾ عالم آخرت ڏانهن روانو ٿيو.

سندس طالب علميءَ وارو زمانو

مير معصوم جي ننڍپڻ ۽ طالب علميءَ جي زماني بابت ڪا به صحيح معلومات ميسر نه ٿي سگهي آهي. "ماثرالامرا" جو مصنف فقط هيترو لکي ٿو ته "اکثر اوقات ثمينهءِ خود را در پئي شکار صرف مي نمود. و بعد از فوت پدر در خدمت ملا محمد ساکن کنگري، که از توابع بکرست، بتحصيل علوم اشتغال ورزيده بکمال آشنا گشت" (هو پنهنجو قيمتي وقت اکثر شڪار ۾ صرف ڪندو هو. پيءُ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ، بکر جي آسپاس واري ڪنگري ڳوٺ ۾ رهندڙ ملا محمد وٽ علم پرائي

ڪمال حاصل ڪيائين) پر هيءَ بيان ٻن سببن ڪري قابل قبول ڏسڻ ۾ نہ ٿو اچي: هڪ تہ مير معصوم جهڙي فاضل ماڻهوءَ جو ٤٧ ورهين جي عمر تائين علم جي زيور کان خالي رهڻ سمجهہ کان ٻاهر آهي، ٻيو تہ پنهنجي پوريءَ تاريخ ۾ ڪٿي بہ ملا محمد جو ذڪر نہ ٿو ڪري، حالانڪ مرزا عيسيٰ ترخان ۽ سلطان محمود خان بکريءَ جي دور وارن عالمن، فاضلن ۽ شاعرن جو بيان هرهڪ بادشاہ جي پويان ڪندو رهيو آهي.

تنهنڪري اسان کي مجبورا مير معصوم جي بيانن تي ڀاڙڻو پوندو، جي هن تاريخ معصوميءَ ۾ ڪٿي ڪٿي تبعا ڏنا آهن. مثلا قاضي ڏتي سيوهاڻيءَ جي احوال ۾ چوي ٿو تہ ”مسود اوراق نيز اقتباس علوم در حوزه درس ايشان نمود“ (هنن ورقن جي ڪاري ڪندڙ (مؤلف) پڻ سندن درس جي حلقي مان علم پرايو آهي.) يا ٻئي هنڌ قاضي عبدالله بن ابراهيم درٻيليءَ جي ذڪر ۾ تبعا سندس فرزند شيخ حميد جو ذڪر ڪندي لکي ٿو-”بعد از فتح آن نواحي بملازمت ايشان مشکوات را من اول الي آخره مع کتب ديگر حديث پيش ايشان گذرانيده و اجازت حاصل نموده“ (انهيءَ ملڪ (گجرات) جي فتح کان پوءِ سندن خدمت ۾ حاضر ٿي، مشڪوات اول کان آخر تائين ۽ ٻيا حديث جا ڪتاب پڙهي اجازت حاصل ڪيم.)

معلوم ائين ٿو ٿئي تہ مير معصوم ابتدائي علوم پنهنجي والد بزرگوار يا ڪنهن ٻئي گمنام آدميءَ وٽان حاصل ڪري، پوءِ قاضي ڏتي سيوهاڻيءَ جهڙي وقت جي مشهور معروف فاضل جي خدمت ۾ حاضر ٿي باقي علم جي تڪميل ڪئي آهي. پر تنهن هوندي بہ حديث جو فن ناقص رهجي ويل ٿو ڏسجي ۽ مير معصوم جهڙي ذڪي ۽ طباع ماڻهوءَ جي دل کي انهيءَ مان تسڪين نہ ٿي سگهي آهي. تنهنڪري جيئن ڪيس گجرات جي فتح ٿيڻ وقت شيخ حميد جهڙي اعليٰ پايہ جي محدث جي خدمت

۾ حاضر ٿيڻ جو موقعو مليو آهي، تيئن انهيءَ موقعي کي غنيمت ڄاڻي هن گهٽتائي جي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ورتي اٿس.

مير معصوم جون علمي ۽ عملي سرگرميون.

مير معصوم جي علمي خواه عملي سرگرمي ڪٿان ۽ ڪيئن شروع ٿي، تنهن متعلق ڪابه صحيح معلومات فراهم نه ٿي سگهي آهي. البت مختلف تاريخن جي بيانن جمع ڪرڻ مان چئي سگهجي ٿو ته، مير معصوم پنهنجي والد ماجد جي شيخ الاسلاميءَ واري زماني ۾ سلطان محمود خان بکريءَ جي دربار ۾ تقرب حاصل ڪيو هوندو، ۽ جڏهن سلطان محمود خان جي وفات کان پوءِ (سن ٩٨٢ هه) بکر جي حڪومت ڌري شهنشاهه اڪبر جي گورنرن جي حوالي ٿي، تڏهن مير معصوم پڻ پنهنجي پيءُ جي سفارش سان، اڪبري دربار ۾ ڪنهن چڱي عهدي تي پهتو هوندو.

"طبقات اڪبري" ۾ سندس نالو پهريائين پهريائين اسان کي سن ٩٨٤هه ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جڏهن هو، مرزا محمد مقيم، تيمور بدخشي وغيره جهڙن ٻين اميرن سان گڏ آصف خان جي سرداريءَ هيٺ ايدر جي راجا کي شڪست ڏيڻ ۾ شريڪ ٿيو آهي. هن کان پوءِ "طبقات اڪبريءَ" ۾ سندس نالو بار بار ڏسڻ ۾ اچي ٿو، ۽ جيستائين گجرات مرزا عبدالرحيم خانخانان جي هٿان پوريءَ طرح فتح ٿي، تيستائين هيءُ سڀني جنگين ۾ شريڪ رهيو، ۽ ڏاڍي بهادري ڏيکاريائين. ٿي سگهي ٿو ته مير معصوم پهريان ٻه سال اڪبري دربار ۾ گذاري ڪافي اعتماد پيدا ڪيو هجي، جتان پوءِ کيس مدد طور گجرات موڪليو ويو هجي.

بهرحال، مير معصوم گجرات ۾ علمي ۽ انتظامي شغل ۾ وڏو عرصو گذاري، سن ٩٩٨هه، ۾ اڪبر بادشاهه جي خدمت ۾ واپس موٽي اچي قسمين قسمين نوازشن ۽ انعامن سان سرفراز ٿيو، ۽ حضرت بادشاهه، سندس حسن خدمتيءَ کان خوش ٿي، دربيليه ڪاڪڙي ۽ چانڊوڪي جا پرڳڻا کيس جاگير طور عطا ڪري، پنهنجي خاص پوستين سان ممتاز فرمائي، کيس رخصت ڏني، ته وڃي

پنهنجي والده سان ملاقات ڪري، ۽ واپس موٽي اچي خدمت ۾ حاضر ٿئي. انهيءَ روءِ هو ١٤ صفر، سن ٩٩٩ ھ ۾، بکر پهتو. (١) بکر پهچڻ ڪان پوءِ، هن سنڌ جي ڏاکڻي ڀاڱي کي 'مرزا جاني بيگ' کان فتح ڪرڻ ۾، مرزا خانخانان سان گڏ ڀا جدا گانہ جيڪي نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون، سي تفصيلوار "تاريخ معصوميءَ" ۾ مذڪور آهن (٢).

سنڌ جي فتح ٿيڻ کان پوءِ، سن ١٠٠٣ھ تائين، مير معصوم جو ذڪر ڪٿي ڪونہ ٿو اچي. ٿي سگهي ٿو تہ سنڌ جي فتح کان پوءِ هو بکر ۾ ئي رهجي پيو هجي، يا مرزا خانخانان سان گڏ اڪبر جي حضور ۾ موٽي ويو هجي، ۽ ٿوري وقت لاءِ موڪل وٺي، انتظامي ڪمن کان فارغ ٿي، اچي پنهنجي جاگير سنڀاري هجيس، ۽ اهي عاليشان عمارتون ٺهرايون هجنيس جي اڄ تائين سنڌس يادگار آهن.

مير معصوم پنهنجي ذاتي بهادريءَ، مردانگيءَ، فضيلت خواه لائق خدمتن جي ذريعي شاهي اعتبار ۽ اعتماد ۾ امتياز حاصل ڪري، سن ٤٠ الاهي مطابق سن ١٠٠٣ھ ۾، سؤ پنجاهيءَ جي رتبي سان سربلند ٿيو (٣) ۽ سن ١٠٠٤ کان سن ١٠٠٧ھ تائين ٽن سالن جي عرصي لاءِ، اسان کي قنڌار ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو جتي بکر مان ماهر خوشنويس ۽ سنگتراش گهرائي، بابر بادشاه جي هال تي جيڪو ڪتبو لکيل هو، تنهن تي وري ٻئي ڪتبي جو اضافو ڪيائين، جنهن ۾ همايون بادشاه ۽ اڪبر بادشاه جي نالن لکڻ سان گڏ، انهيءَ وقت جيڪي ملڪ اڪبر بادشاه جي هٿ هيٺ هئا، تن سڀني جا نالا لکيائين ۽ تقريبا چار سال اتي رهي اهو ڪتبو مڪمل ڪرايائين (٤).

(١) "تاريخ معصومي" ص، ٢٥١.
(٢) "تاريخ معصومي" ص، ١٥١-٢٥٧.
(٣) "مآثر الامرا" ج ٣، ص، ٣٢٧.
(٤) "تاريخ معصومي" ص، ١٣١-١٣٢.

سن ١٠٠٨ ھ ۾ ھوُ ناگور ۾ ھو، جتي سنڌ جي فرزند ميرَ بزرگ ساڻس ملاقات ڪئي. ساڳي ئي سال جڏھن اڪبر بادشاه "اسير ڳڙھ" جي فتح جو ارادو ڪيو، تڏھن ھو بہ شاھي لشڪر سان گڏ دکن ويو، ۽ جتي جتي بادشاھ منزل تي فرمائي، اتي يادگار طور پنھنجي ھٿ سان ڪتبا لکي، ماھر سنگتراشن کان تيار ڪرائي لڳارائيندو تي ويو. لاٽ مسجد، رياست ڌار ۾ سادلپور ۽ ڪاليادھ جا ڪتبا دکن ڏانھن ڪاھڻ وقت سن ١٠٠٨ھ ۾ تيار ڪرايائين. "اسير ڳڙھ" جي فتح، جا سن ١٠٠٩ ھ ٢٢ رجب تي ٿي ھئي، تنھن جي اھميت کي واضح ڪرڻ ۽ ٨ شعبان تي اڪبر بادشاہ جي انھيءَ قلعي ۾ داخل ٿيڻ متعلق، ھڪ وڏو ڪتبو جامع مسجد جي ھڪ پٿر جي ڏنڀ تي اڪيرايائين، جنھن ۾ تاريخ "بگرفتہ کوہ اسیر" جملي مان ڪڍي اٿس.

ميرَ تندي پڻ اسير ڳڙھ جي فتح واري يادگار کي ھميشہ لاءِ قائم رکڻ واسطي، مختلف جاين جھروڪي، مانڊو ۾ نيل ڪنٺ محل، اندورا جي ويجھو مھيشور، ۽ فتحپور سڪريءَ ۾ شيخ سليم چشتيءَ جي وڏي دروازي (١) ۽ ٻين جاين تي ڪيترا ڪتبا قائم ڪيائين.

---

(١) مترجم، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو شڪرگذار آھي، جنھن ھن ڪتبي جي ڪاپي ڪيس ڏني، جا ھن پنھنجي ھٿن سان ٣١ مارچ ١٩٤٥ عيسوي تي، اصلي ڪتبي تان، ھو بھو انھيءَ طرح نقل ڪئي ھئي، جيئن اتي لکيل آھي. سڄو ڪتبو ڇھن سٽن ۾ لکيل آھي، جن مان ٽي سٽون دروازي جي، ساڄي پاسي ۽ ٽي سٽون دروازي جي کابي پاسي آھن. اسان اھو ڪتبو ھتي بعينہ نقل ڪريون ٿا، تہ جيئن پڙھندڙن کي انھن جي اصلي سٽاءَ جي ڪجھہ تصوير سامھون اچي وڃي.

[ساڄي پاسي تي]

(١) حضرت شاھنشاہ و فلک بارگاہ ظل الہ جلال الدین محمد اکبر بادشاہ فتح ملک دکن و داندیس کہ سابقا مسمي بخاندیش بود نمود سن ٤٦ الاھي موافق سن ١٠١٠.

دکن جي فتح کان پوءِ مير معصوم کي ايران جي سفارت تي مقرر ڪيائون، جنهن سنڌ جي دانائيءَ ۽ هوشياريءَ سبب،

(٢) بفتح پور رسيده عزيمت آگره فرمودند: تا نام زمين و آسمانيست: تا نقش وجود در جهانيست: نامش بسپهر همنشين باد: ذاتش بجهان ابد قرين باد.

(٣) قال عيسى عليه السلام الدنيا قنطره فاعبروها و لا تعمروها

من تامل انه يعيش غدا تامل ان يعيش ابدا الدنيا ساعة قيمتة لهافا جعلها طاعتة بقيتة العمر. لا . . .

[ڪاٻي پاسي تي]

(٤) من قام الي الصوات و ليس معه قلبه فانه لايزيده من الله الابعدا | خير المال ما انفق في سبيل الله | بع الدنيابالآخرة تربح | الفقر ملک ليس فيها محاسبة.

(٥) نامي چه شدار تو تختگاهي کردي | وز قصر زراندود پناهي کردي | خوبي جهان بصورت ابنيه دان | خود گير تو هم در و نگاهي کردي.

(٦) قائله کاتبه محمد معصوم نامي بن سيد صفائي الترمذي اصلا و البکري مسکنا والمنسب الي شير قلندر بن باباحسن ابدال الشيرازي مولدا والقندهاري موطنا. (ابلہ)

شاه عباس صفوي ۽ مٿس ڏاڍيون مهربانيون ڪيون. هو سن ١٠١٣ ھ ۾ ايران مان موٽي آيو.

هن ڪان پوءِ وري سندس احوال ڪونہ ٿو ٿئي. فقط "ترپوليہ دروازي" تي جيڪو ڪتبو آهي، تنهن مان هيترو معلوم ٿئي ٿو تہ هو سن ١٠١٤ ھ ۾ رياست جئپور ۾ هو.

انهيءَ ئي زماني ۾ اربع ڏينهن تيرهين جمادي الآخر (تشرين اول سن ١٦٠٥ع) سندس مربي اڪبر بادشاھ گذاري ويو، ۽ جهانگير بادشاھ سندس خدمتن جي قدرداني ڪري، ڪيس سن ١٠١٥ ھ ۾، "امين الملڪ" جي عهدي تي مقرر فرمائي بکر موڪليو.

سندس تصنيفات

مير معصوم جامع ۽ متفنن طبع جو مالڪ هو. هو هڪ بهادر ۽ بيباڪ سولجر هجڻ سان گڏ (۱) هڪ ماهر طبيب، جهانديده سيلاني، خوشخط ڪتبہ نويس، برجستو شاعر ۽ ايماندار تاريخ نويس هو. هو هر فن ۾ پنهنجو يادگار ڇڏي ويو آهي:

(الف) طب ۾ ہہ ڪتاب لکيائين: (۱) "طب - نامي" جنهن جو هڪڙو نسخو سيد منور علي معصوميءَ وٽ موجود آهي، جنهن ۾ ١٨٥ صفحا آهن: (۲) "مفردات معصومي" جنهن جا ڪي جزا روهڙي ميونسپالٽيءَ جي ميمبر شيخ عبدالرحيم وٽ موجود آهن.

(ب) مير معصوم هڪ شيرين ڪلام شاعر هو. "نامي" تخلص ڪندو هو. ملا عبدالقادر بدايوني (۳، ص ٣٦٦) چوي ٿو "سليقہ درست در شعر و معما و طبع بلند و فطرت عالي دارد" (شعر ۽ معما جي فن ۾ صحيح سليقي، طبع بلند ۽ اعليٰ درجي جي فطرت جو مالڪ آهي.) سيد منور علي شاه معصوميءَ وٽ سندس ديوان جو نسخو موجود آهي. هن ديوان جو هڪ نسخو سيد علي محمد شاه راشديءَ وٽ پڻ موجود آهي، جو هن پنهنجي قلم سان مٿئين نسخي تان ڪاپي ڪيو آهي. هن ديوان ۾ ڪنهن

جي مدح ۾ چيل ڪوبه قصيد و موجود نه آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته مير معصوم جي بلند فطرت کي ڪنهن به انسان جي مدح گوارا نه هئي. ڇاڪاڻ ته مدح ۾ عموما ناجائز مبالغو ڪرڻو ٿو ڪوڙ ڪٿا پوندا آهن. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب مير معصوم جي تاريخ جي مقدمي ۾، جتي مير معصوم جو احوال ڏنو آهي، اتي "ديوان نامي" مان گهٽائي شعر نقل ڪيا آهن. اسان ناظرين جي فريح لاءِ ڪي ٿورا شعر هتي ڏيون ٿا. "ديوان نامي" هن غزل سان شروع ٿئي ٿو:

باد از ابتدائي سخن تا به انتها
صلوات بر روان، روان بخش مصطفيٰ.

گاهي وعيد ش آيت اِني آناالعزيز
گاهي کند بمژده استبشروا ندا

زان روکه شد غبار درت باد را نصيب
اني وجدت قرت عيني من الصبا

"نامي" که در هوائي توخواهد سپرد جان
در هرد کون وصل تو مي خواهد از خدا

پنهنجي پيريءَ متعلق چوي ٿو:

باد خزان و زيد فرو ريخت نو بهار
عمر عزيز رفت نه کرديم هيچ کار

پيري رسيد دور جواني گذشت هيچ
غفلت نه شد کم از دل آلوده روزگار

تاج غرور برسرو دربر قبائي ناز
دامن کشان بجيفهٔ دنيا در افتخار

بار امل بگردن کار، عمل خراب
بيچاره آدمي که گرفتار کارو بار

مير معصوم جون هيٺيون ٻہ رباعيون ڪتاب "نشتر عشق" ۾ قلمبند ٿيل آهن (۱).

۱— رباعي

نامي زغم فراق محزون مي گشت
در باديہ کہ باد مجنون مي گشت
خورشيد اگر پائي نهادي آنجا
سر تا بقدم آبلہ و خون مي گشت

۲— رباعي

در عشق بتان مشق جنون بايد کرد
جان را بفراق رهنمون بايد کرد
چون شيشہ پرز خون بايد شد
وانگہ زره ديده برون بايد کرد

تنهن کان سواءِ "نظاميءَ" جي "پنج گنج" جي تتبع ۾ پنج مثنويون پڻ "خمسه" جي نالي سان لاهيون هئائين، جي سن ۱۰۱۳ھ ۾ جوڙي تيار ڪيائين. انهن مان جيڪا مثنوي "هفت پيڪر" جي مقابلي ۾ لاهيائين، تنهن جو نالو اڄ تائين معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. باقي چئن مثنوين جا نالا هيٺين طرح آهن:

۱— معدن الافڪار	مطابق	مخزن الاسرار
۲— حسن و نازہ	مطابق	خسرو شيرين
۳— اڪبر نامہ	مطابق	سڪندر نامہ
۴— پري صورت	مطابق	ليلي مجنون

نهايت افسوس آهي جو هي سڀ مثنويون هن وقت ناياب آهن.

(۱) تذڪره "نشتر عشق" جو قلمي نسخو رامپور جي شاهي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهي. هي رباعيون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ نقل ڪيون هيون ۽ سندس شڪريي سان هت ڏنيون وڃن ٿيون (مترجم)

(ج) مير معصوم کي پنهنجي وقت جي معتبر تاريخ نويسن مان شمار ڪيو ويو آهي: جيئن ته ماثرالامرا ۽ طبقات اڪبريءَ جي مصنفن کيس تاريخ نويسيءَ جي فن ۾ يگانهءِ روزگار تسليم ڪيو آهي. پر مير معصوم جي اڪيلي تاريخي تصنيف، يعني ”تاريخ سنڌ“ عرف ”تاريخ معصومي“ جا هن وقت اسان جي بحث هيٺ آهي، تنهن مان ڪا مير صاحب جي تاريخي قابليت ۽ يگانگي معلوم ڪانه ٿي ٿئي. سڄي تاريخ ۾ صرف ٽن تاريخي ڪتابن جا حوالا ڏنا اٿس: ”تاريخ مرآت الجنان“، ”تاريخ گزيده“ ۽ ”چچ نامه“. گوياڪ ٻيون سڀ تاريخون يا ته مير معصوم جي نظر مان ئي ڪونه گذريون آهن يا ته انهن تي اعتماد نه ڪري؛ ڄاڻي واڻي انهن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو اٿس، ۽ تاريخ معصوميءَ جو سڄو مواد پنهنجي يادگيريءَ مان لکندو ويو آهي، جنهنڪري ڪانئس ڪيتريون تاريخي غلطيون سرزد ٿينديون رهيون آهن. مثلاً برهمڻ گهراڻي جي بيان ۾ چچ کان پوءِ، سندس ڀاءُ چندر کي، جنهن قريب اٺ سال حڪومت ڪئي، وساري ڇڏيو، هڪدم سندس پٽ ڏاهر کي تخت تي وهاريو اٿس. محمد بن قاسم جي سنڌ تي حملي جي سلسلي ۾ پڻ ڏاڍي گڙ ٻڙ ڪئي اٿس. مثلاً سندس خيال ۾ محمد بن قاسم پهريائين نيرون ڪوٽ کي گهيرو ڪيو، تنهن کان پوءِ ديبل تي ڪاهي وڃي مسلمان قيدين کي آزاد ڪرايائين. حالانڪ خود چچ نامه يا ٻين عربي تاريخن جهڙوڪ فتوح البلدان ۽ تاريخ يعقوبي مطابق محمد بن قاسم پهريائين ديبل ورتي، پوءِ نيرون ڪوٽ تي چڙهائي ڪئي هئي. هوڏانهن هن نوجوان فاتح جي وفات جو حادثو حرف بحرف چچ نامه تان نقل ڪري ڪٽي رکيو اٿس، جو بلڪل غلط ۽ تاريخي حقيقتن جي برخلاف آهي. جيڪڏهن مير صاحب ٿوري تڪليف وٺي بلاذريءَ جي، فتوح البلدان يا يعقوبيءَ جي ڪجهه ورق گرداني ڪري ها ته ههڙي فاش غلطيءَ جو مرتڪب ٿيڻو نه پويس ها.

هيءَ ته هئي گذشته وقت جي تاريخ، پر مير معصوم ته خود پنهنجي وقت جا چشمديد واقعا به چڱي ويو آهي ۽ پنهنجي تاريخ ۾ انهن جو ذڪر ڪونه ڪيو اٿس: مثلا نظام الدين بخشي ۽ ماثرالامرا جو مصنف ملا عبدالباقي نهاوندي ٻڌائن ٿا ته "نصرپور جي نزد يڪ بوهريءَ وٽ، خانخانان جي جاني بيگ کي گهيري وقت، خانخانان جي لشڪر ۾ اهڙو ته اچي ڏڪار پيو هو، جو اڪبر بادشاه ڪي، رائسنگ جي هٿان ۾ لک پنجاه هزار روپيه روڪ، هڪ لک مڻ اناج، ڪجهه وڏيون توبون ۽ ڪي ئي توبچي مدد ۾ موڪلڻا پيا هئا." پر مير معصوم پنهنجي تاريخ ۾ اهڙي اهم واقعي ڏانهن ڪوبه اشارو نه ڪيو آهي.

هن سڄي خورد برد جو سبب ائين ٿو معلوم ٿئي، ته مير معصوم جي پيرسني ۽ عديم الفرصتي آهي، ڇاڪاڻ ته هن هيءَ تاريخ ٦٥ ورهين جي ڄمار ۾ لکي آهي؛ تنهن هوندي به هيءَ ڪتاب خاص خوبين کان خالي نه آهي، جن جو ذڪر هيٺ ڪريون ٿا:

تاريخ معصوميءَ جي اهميت، ان جي تاليف جو سبب ۽ تاريخ

مير معصوم ڪٿي به پنهنجي هن ڪتاب جي تصنيف جي تاريخ ڪانه ڏني آهي. البت ص ١٢٤ تي جتي مرزا شاه بيگ هٿان ٻکر جي قلعي جي مرمت جو بيان ڪيو اٿس، اتي چوي ٿو "تا اين زمان ڪه سن تسع والف ست همان قلعه موجود ست" [هن وقت تائين، جو سن ١٠٠٩ ه آهي، اهو قلعو موجود آهي] جنهن مان نتيجو ولي سگهجي ٿو ته هي تاريخ سن ١٠٠٩ ه جي لڳ ڀڳ لکي ويئي آهي.

هن تاريخ جي لکڻ جو سبب مير معصوم خود پاڻ واضح ڪيو آهي. هو پنهنجي ڪتاب جي منڍ ۾ چوي ٿو ته هن هيءَ

ڪتاب پنهنجي پٽ مير بزرگ لاءِ لکيو آهي ته هو گذري ويلن جو احوال پڙهي عبرت وٺي، ۽ هنن جي چڱن اخلاقن جي پيروي ۽ برين عادتن کان پاسو ڪري.

قدامت جي لحاظ کان تاريخ معصومي، چچ نامه کان پوءِ پهريون ڪتاب آهي، جو سنڌ جي تاريخ بابت دستياب ٿي سگهيو آهي. تاريخ طاهري، بيگلار نامه، ارغون نامه، ترخان نامه ۽ تحفته‌الڪرام وغيره، جي هن کان پوءِ تاهيا ويا آهن، سي سڀ هن ڪتاب جا خوشه چين آهن، ۽ اهو ڪتاب ئي سنڌ ن معلومات جو ذريعو آهي. ماثر رحيميءَ جو مصنف، سنڌ جي حاڪمن جي ذڪر ڪرڻ وقت، تاريخ معصوميءَ تي اعتبار ڪري ٿو، ۽ هن باري ۾ ب، طبقات اڪبريءَ تي هن ڪتاب کي ترجيح ڏئي ٿو.

تاريخ معصوميءَ جو آخرين حصو، جنهن ۾ سلطان محمود خان جو احوال ۽ سنڌ جي ڏاڪٽي ڀاڱي جي، خانخانان هٿان فتح ٿيڻ جو بيان آهي، سو نهايت قابل اعتماد آهي، ڇاڪاڻ ته اڪثر واقعا مؤلف جا اکين ڏٺا آهن ۽ پاڻ انهن ۾ شريڪ رهيو آهي. سلطان محمود خان بکريءَ جو بيان ته، اهڙو تفصيلوار سن ڏيئي لکيو اٿس، جو ائين پيو ڀانئجي ته مصنف سندس دربار جو نامه نگار هو. بيو ڪو مؤرخ ايترو اونهون وڃي نه سگهي ها.

ازانسواءِ مرزا شاه حسن، مرزا عيسيٰ خان ۽ سلطان محمود خان جي احوال ختم ٿيڻ کان پوءِ، منجهانئن هر هڪ وقت جي عالمن ۽ فاضلن جو جيڪو بيان ڪيو اٿس، سو نهايت قيمتي آهي. جيڪڏهن مير معصوم هن طرف توجهه نه ڪري ها ته اڄ هنن بزرگن جو نالو نشان گم ٿي وڃي ها.

پڻ ڪتاب جي عبارت نهايت سليس، صاف، شسته ۽ مشڪل استعارن ۽ تشبيهن کان پاڪ آهي، جنهنڪري فارسي انشاء ۽ عبارت جي لحاظ کان هيءَ تاريخ ٻين تاريخن ۾ ممتاز آهي.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

مطلب تہ هنن سيني ڳالهين جي بنا تي تاريخ معصومي هڪ تاريخي خزانو آهي، جو اڄ تائين پنهنجي ملڪي زبان ۾ شايع نہ ٿيو هو، ۽ خدا خير جي جزا عطا ڪري سنڌ جي حڪومت کي، جنهن سنڌي ادبي بورڊ کي وجود ۾ آڻي، ههڙن ناياب خزانن جي سنڌي زبان ۾ شايع ڪرڻ جو انتظام ڪيو.

مير معصوم جا اخلاق

مير معصوم ڏاڍو زاهد ۽ متقي ماڻهو هو. سندس همت جي بلندي ۽ سخاوت هن حد کي پهتل هئي، جو هندستان مان بکر جي عامي ۽ رواجي ماڻهن کي بہ سوڪڙيون موڪليندو هو، ۽ شهر جي ننڍن وڏن لاءِ سالانا، ماهانا، روزينا، فصلانا ۽ جمعگيون (آها رقم جا سيڪنهن جمعي تي پهچائجي) مقرر ٿيل هيس. پر جڏهن پوئين دفعو وطن موٽي آيو، تڏهن ماڻهن سان اهو سهڻو سلوڪ ڪونہ رکيائين، ۽ ڪنهن سبب ڪري ماڻهو کانئس ڏکوئجي پيا. سندس حڪم هوندو هو تہ سيڪنهن جاگير جي ايراضيءَ ۾ شڪار لاءِ جهنگل جو ڪجهہ ٽڪرو ضرور ڇڏيو وڃي.

مير معصوم جي وفات

مير معصوم جي سال وفات متعلق پوين تاريخ نويسن ۾ اختلاف آهي. هڪڙا مؤرخ سندس مزار تي لکيل ڪتبي:

مير معصوم آن شهہ برج شرف
آفتاب شرع دين فخر زمن
روز جمعہ سادس ذوالحج گشت
عـازم جنـت بـاسر ذوالمنن
سال فوتش از خرد جستم بگفت
"بود نامي صاحب ملک سخن."

جي آخري مصراع "بـود نـامـي صاحب ملک سخن" جي آڌار تي سندس وفات جو سن ١٠١٤ مقرر ڪن ٿا. ڇاڪاڻ

ته انهيءَ مصراع جا جيڪڏهن ابجد جي حساب موجب انگ جمع ڪبا ته ١٠١٤ ٿيندا. ٻيا وري ماثرالامرا جي قول ”در سنه يکهزار و پانزده از بارگاه جنت مکاني بعنوان امين الملکي به بهکر رفته که وديعت حيات سپرد.“ [سن ١٠١٥هه ۾ جنت مڪان (جهانگير بادشاه) جي درگاه مان ”امين الملڪ“ جو عهدو وٺي بکر ويو ۽ وڃي وفات ڪيائين] جي تقليد ۾ سندس لاڏاڻي جو سال ١٠١٥هه ٺهرائين ٿا. پر انهن وٽ سزار واري ڪتبي جو ڪوبه جواب ڪونه آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب هنن ٻنهي قولن ۾ هن طرح تطبيق ڏياري آهي ته ”بود نامي صاحب ملک سخن“ در اصل ”بوده نامي صاحب ملک سخن“ هوندو. يعني اصل مصراع ۾ ”ه“ وڌيڪ هوندي جا ڪنهن سبب ڪان مزار تي اڪيرجڻ کان رهجي ويئي آهي. ائين فرض ڪرڻ سان ١٠١٤هه ۾ پنج عدد ٻيا به وڌي پوندا ۽ جملي عدد ١٠١٩هه تي پوندا، جيڪو مير معصوم جي وفات جو سال آهي. پنجاب يونيورسٽيءَ جي پروفيسر محمد شفيع پڻ ”روز روشن“ جي حوالي جي بنا تي ڊاڪٽر صاحب جي تائيد ڪري ٿو. اسان جي خيال ۾ پڻ اها راءِ زياده وزندار آهي. والله اعلم بالصواب.

مير معصوم جا آثار

جئن مٿي گذري آيو، مير معصوم جا نيڪ آثار ڪتبن جي صورت ۾ سڄي هندستان بلڪ افغانستان تائين پکڙيل آهن، جن مان گهڻن جو ذڪر ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب تاريخ معصوميءَ جي مقدمي ۾ ڪيو آهي. مير معصوم جي ذوق طبع جي شاهدي ”ذخيرت الخوانين“ جو مصنف اجهو هن طرح ٿو ڏئي: ”ابروان، نخشوان، تبريز ۽ اصفهان کان وٺي، قندار، ڪابل، ڪشمير، هندستان ۽ دکن تائين، جتي به ويو ته اتي پنهنجا شعر لکي، پٿرن تي اڪيرائي، يادگار قائم ڪيائين، جهڙوڪ اڪبر آباد جو دروازو، فتح پور سڪريءَ جي مسجد وغيره. عمارتن جي تمام

گھڻو شوق هوس. گھڻين جاين تي مسجد ون، مسافر خانا، رباطون، پليون ۽ کوھ ٺهرايائين. خصوصا پنهنجي شهر بکر کي، جو سندس رهڻ جي جاءِ هو، ڏاڍين عاليشان عمارتن، قردار درختن وغيره سان تمام گھڻو سينگاريو اٿس. سنڌو ندي، جا بکر جي قلعي جي چوڌاري پيئي وهي، تنهن جي وچ ۾ ”ستيا سر“ نالي هڪ عمارت ٺهرائي هئائين، جنهن جهڙي روءِ زمين تي ٻي عمارت ڪانهي. هن جي تاريخ ”گنبذ دريائي“ مان ڪڍي اٿس. پنهنجو قبرستان سنڌو ندي جي ڪناري تي، هڪڙيءَ ٽڪريءَ جي مٿان، جنهن جي هيٺان باغات آهي، اهڙو ته عجيب ٺاهيو اٿس جنهن جهڙو ڪم ڪٿي ڪونه ٿو ڏسائي. پهريائين هڪ منارو آهي، جنهن جي اڳيان دهليءَ ۽ مانند وا جا منارا هڪ پٿر جي برابر آهن. هن جو هڪ حصو پڪين سرن جو ٺهيل آهي، پر ائين پيو ڏسجي گويا ڪ پلٽ ڪري ٺاهيو ويو آهي. پنهنجي پيءُ ۽ پڙڏن جا مقبرا انهي جي پر ۾ تيار ڪرايا اٿس، ۽ انهي قبي ۾ پنهنجي قبر تي اهڙيون آيتون ۽ حديثون جيڪي مغفرت تي دلالت ڪن ٿيون، ڪتبي جي صورت ۾ اڪيرايون اٿس. پنهنجي قبر جي لوڙھ تي الله تعاليٰ جا نوانوي نالا پڻ لڪايا اٿس. هن عمارت کي سٺ سال گذري چڪا آهن، مگر انهن ۾ ڪوبه نقصان ظاهر نه ٿيو آهي. (ورق ٦٦)

هن شهادت نقل ڪرڻ کان پوءِ، اسان هت مير معصوم جي فقط انهن آثارن جو مختصر ذڪر ڪيون ٿا جي سندس وطن بکر ۽ ان جي آس پاس آهن:

١- ستياسر: ”ذخيرت الخوانين“ ۾ جنهن ستياسر جو ذڪر آهي، ان جو بيان مسٽر بلاڪمن پڻ ”آئين اڪبريءَ“ جي ترجمي جي پهرئين جلد جي پڇاڙيءَ ۾، هڪ نوٽ ۾ ڪيو آهي. هو صاحب لکي ٿو ته ”مير معصوم ڪيترين عمارتون ٺهرايون. خاص طرح بکر جي سامهون، سکر ۾ درياءَ جي جيڪا شاخ بکر جي چوڌاري

آهي، تنهن جي وچ ۾ مير معصوم هڪ گنبذ ٺهرايو، جنهن تي ستياسر نالو رکيائين. اهو گنبد دنيا جي عجائبات مان هو. ان جي تعمير جو سال "گنبد دريائي" مان نڪري ٿو. يعني ١٠٠٧ ھ." افسوس! اڄڪلهه هن عمارت جو ڪوبه نشان نه ٿو ملي.

ب- معصومي جو منارو- هيءُ منارو پنهنجي پراڻي شان شوڪت سان اڄ به نئين سکر ۾ ٽڪر تي موجود آهي. هن مناري جي تعمير ۾ عجيب حساب رکيل آهي. مناري جي پيڙهه وٽ سندس گهيرو ٨٤ فوٽ ويڪرو آهي. سندس اوچائي به ٨٤ فوٽ آهي ۽ سندس ڦيريدار ڏاڪڻ کي پڻ ٨٤ ڏاڪا آهن. هن مناري جو بنياد سن ١٠٠٣ ھ ۾ رکيو ويو، مناري پوري ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي مير صاحب وفات ڪري ويو ۽ ان جي تڪميل سندس فرزند مير بزرگ سن ١٠٢٦ ھ ۾ ڪرائي. اها حقيقت انهي ڪتبي مان ظاهر آهي جو مناري جي ڏاڪڻ واري دروازي تي اڪريل آهي، جو هن طرح آهي:

بني هذه المنارت في زمان
سلطان جلال الدين محمد اڪبر
بادشاه غازي

بدر فلڪ غلا محمد معصوم
ڪزوے زمانه صيت نڪو نامي است
افراشت چنان بناء عالي ڪه زقدر
افراخته سر بچرخ مينا فامي است
تاريخ بنائي او ملائڪ از عرش
گفتند جهان نمامنار نامي است

مير معصوم آن رفيع القدر
ڪه ازو ڪار دين بائين است
ڪرد طرح منارتا گويند
ڪاين پئي يادگار ديرين است

پير چرخ از برائي تاريخش
ساق عرش برين بگفت اين است
قائلہ مير بزرگ بن سيادت پناه، مير محمد معصوم.

ج- آرام گاه يا فيض محل: مٿين مناري جي ڀرسان اٽڪل اٺن ڏون فوٽن جي پنڌ تي هڪ هشت پهلو گنبذ سان جاءِ آهي. هن جو اصلي نالو فيض محل آهي، پر عام ماڻهو ان کي آرام گاهہ سڏيندا آهن. اها جاءِ پنجاه کن فوٽ اوچي برج جي نموني تي ٺهيل آهي. ونگن سان چار دروازا اٿس، ۽ اندر رئين پاسي کان، زمين کان اٽڪل ۱۴ فوٽ مٿي هڪ گيلري اٿس، جنهن کي چار دريون آهن. اهي دريون درن جي مٿان آهن. ٻن درين جي مٿان پٿر جي ڇڄري آهي. ڇڄري جي ڇت تي خواه برج جي اندر رئين پاسي تي، چوطرف نصيحت آميز رباعيون اڪريل آهن.

عمارت سهڻين پڪين سرن جي آهي ۽ زينت لاءِ منجهس ڪاشيءَ جون سرون ڪثرت سان استعمال ٿيل آهن، جنهنڪري سڄي عمارت رنگارنگي ٿي پيئي آهي. انهيءَ جاءِ جي اندران ويڪرائي سترهن فوٽ آهي.

ذڪر ڪيل رباعين مان هڪ رباعي هيٺ ڏجي ٿي، جنهن مان جاءِ جو نالو ۽ تعمير جو سن ملن ٿا.

اين گنبد با شکوه ذاسي
کز قدر شد آسمان با فيض
چون بود محل فيض ازان دو
تاريخ شدش مکان با فيض

۱۰۰۴

سکر جيل جي ويجهڙائيءَ واريون عمارتون ۽ کوهہ

پراڻي ۽ نئين سکر جي وچ ۾ موجوده جيل خاني جي ڀرسان هڪ هشت پهلو گنبذ نما جاءِ آهي. ان جي اوساري پڪ سري ۽ ٻاهران چوناگچ جو ليپو ڏنل اٿس. چون ٿا تہ انهيءَ عمارت جي چوڌاري ست کوهہ هوندا هئا، جن مان ڇهہ لٽجي ويا آهن، باقي هڪڙو

ڪوهه اڃا تائين موجود آهي، جنهن مان ماڻهو عام جام پاڻي ڀري رهيا آهن. ڪوهه جاءِ جي اولاهين پاسي ڏانهن آهي ۽ سندس سڄي اوساري پٿر جي آهي. عمارت نهايت خوبصورت آهي ۽ ڇت تازي ٺهيل پيئي لڳي. هينئر سکر ميونسپالٽيءَ وارا منجهس تيل وغيره رکندا آهن.

ڪوهه ۽ هشت پهلو جاءِ جي الهندي پاسي هڪ مسجد جهڙي جاءِ آهي، جنهن جي اندران اولاهين ديوار تي، بروايت علي محمد شاهه راشدي، هيٺيون ڪتبو لڳل هو، جو اٽڪل سال ١٩٣٥ع ۾ هڪ بدمعاش ملان، پٽي ڪم ڪري ڇڏيو.

"بناءِ اين بقعهٔ خير نهاد امير معصوم نامي بکري جهت سير و استراحت وارد و صادر و مقيم و مسافر- هرکه درين بنا مقبره کند لعنت خدا و پيغمبران و ملائڪه و مؤمنان بروباد"

٥ - منزل گاهه واريون عمارتون: سکر بندر تي منزل گاهه واري ميدان جي ڏاکڻي پاسي، ساڌ ٻيلي جي سامهون، درياهه جي ڪناري جي نزديڪ، سيد محمد معصوم جون جوڙايل ٻه ٻيون جايون به آهن، جن مان هڪ ١٠٠٦هه ۽ ٻي سن ١٠٠٧هه ۾ تعمير ٿيل آهي. سن ١٠٠٦هه ۾ جيڪا جاءِ جڙي آهي، سا سن ١٠٠٧ واريءَ جاءِ جي اولهه ۾ آهي. هن ۾ اندرين پاسي کان اولانوينءَ پٽ تي هيءُ ڪتبو پٿر تي اڪريل آهي:

خوشا منزل باغ رضوان رقم
که جان را دهد فيض باغ ارم
بتاريخ اين جاءِعشرت سرشت
"زهي جاءِ عصرت رقم زد قلم"

١٠٠٦

انهيءَ جاءِ جي اوڀر ۾ ٻي هڪ هشت پهلو پڪ سري جاءِ آهي، جنهن جي چوٽي گنبذ وانگيان آهي. گنبذ جي مٿان آسماني رنگ، جون ڪاشيءَ جون سرون چسپان ٿيل آهن. سندس اولاهين پاسي واريءَ ديوار تي ٻاهرئين پاسي کان هيءُ ڪتبو لڳل آهي:

”در زمان خلافت بادشاه اعظم شهنشاه معظم جلال الدين محمد اکبر بادشاه غازي خلد الله ملکه بنا نمود اين عمارت خير امير معصوم نامي بکري بن سيد صفائي ترمذي از برائي نفع عام مسلمانان. هرکه در اين بنا مقبره سازد لعنت خدا و پيغمبران و ملائکه و مؤمنان بروباد“ سن ۱۰۰۷ھ.

ڪتبي جي عبارت مان ظاهر آهي ته اها جاءِ عام خلق جي آسايش لاءِ ٺهرايل آهي. جاءِ جي اوساري پڪين سرن سان ٿيل آهي، جنهن تي اندرئين پاسي ڏانهن پڪي چوني جو پلستر هنيل آهي، ۽ ٻاهرئين پاسي ڏانهن فقط سرن جون درزون ورتل آهن.

و- قبرستان: معصومي مناري ۽ فيض محل جي اوپر ۾ هڪ پٿريلي زمين جي اچي دڙي تي هڪ چوڪنڊي ٺهيل آهي، جنهن هيٺان سيد محمد معصوم جي والد، خود سيد معصوم ۽ ڪن ٻين جون تربتون آهن. اها چوڪنڊي ڪشادي، هشت پهلو ٿنڀن تي بيٺل آهي. تعمير ساري پٿر جي آهي. قبرن تي، خواه عمارت جي ڇت ۽ ٿنڀن تي، ڪتبن جي ڇڻ ڇادر وڇايل آهي. عمارت جو ڪوبه حصو اکرن کان خالي نه آهي. چوڪنڊيءَ جي وچ تي ٻه ننڍا گنبذ آهن، جن جي هيٺين پاسن کان پڻ ڪتبا آهن. اهي ڪتبا نصيحت ڀريل شعرن، قرآني آيتن ۽ حديثن تي مشتمل آهن. لکڻ جو نمونو معصومي آهي.

چوڪنڊيءَ جي هيٺان جملي ۹ تربتون آهن، جن مان هڪ مير معصوم جي والد سيد صفائيءَ جي آهي، هڪ خود مير معصوم جي، باقي تربتون ٻين جون آهن. ڪن تربتن تي صاحب قبر جو نالو ۽ وفات جو سن اُڪريل آهي، ۽ ڪي ان کان بلڪل خالي آهن. سيد صفائيءَ جي تربت تي پيرن واري پاسي کان هيٺيون ڪتبو اڪريل آهي:

اي آمده برسر مزارم،
از آمدنت اميد وارم.

حسرت زده ام بخاک مانده،
افتاده در اين مغاک مانده.
يک فاتحہ بخوان باخلاص،
تا حق کند بمغفرت خاص.

ماه قرشي سيد صفائي،
کا فراشت فلک لوائي نورس.
ناکاه ازين جهان گهہ سير،
افتاد بان جهان عبورش.
نامي زبرائي سال تاريخ،
گفتا پر نور باد گورش.
٩٩١هہ

قبر جي لوڙهہ تکي مينائي رنگ جي پٿر جو آهي، جنهن تي سيني پاسن کان ڪتبا آهن.

سيد صفائيءَ جي تربت جي اوپر پاسي ۾ هڪ ننڍي، ڪتبن کان خالي قبر آهي. آن کان پوءِ سيد محمد معصوم جي تربت آهي. اها ڪتبن سان پُرزيل آهي، ۽ لوڙهہ تي پيراندِيءَ کان هي ڪتبو اڪريل آهي :

مير معصوم آن مهہ برج شرف،
آفتابِ شرع دين فخر زمن.
روز جمعہ سادس ذوالحجہ گشت،
عازم جنت بامر ذوالمنن.
سال فوتش از خرد جستم بگفت،
بود نامي صاحب ملک سخن.

ز- روهڙي جو عيدگاهہ: مير معصوم جي سکر ۽ بکر وارن جملي آثارن ۾ روهڙيءَ جو عيدگاهہ سيني کان آڳاٽو آهي. اهو عيدگاهہ روهڙي شهر جي ڏکڻ اولهہ جي ڪنڊ طرف ٽڪريءَ تي آهي. اٽڪل ٻن ايڪڙن زمين جي چوڌاري ديوار ڏڪتل آهي، جا اولاهين طرف کان وڏي، باقي ٻين ٽن طرفن

ڪان اڌ جيتري ٿيندي. قبلي واري طرف ڏانھن ٻنھي ڪنڊن خواه وچ تي ننڍا ننڍا گنبذ ٺھيل آھن. وچين گنبذ هيٺان محراب آهي، جنھن تي ٻاهرئين طرف ڏانھن سفيد پٿر تي ٽن سٽن ۾ هيٺيون ڪتبو اڪريل آهي:

سيادت پناه امير محمد معصوم نامي بن سيد صفائي بنا نهاد.

مير معصوم ساخت بر سر ڪوه،
عيد گاھ بفيض همچو ارم.

پير فڪرت برائي تاريخش،
عيد گاه بفيض ڪرد رقم.

١٠٠٢

ج- اروڙ واري درياءَ جي سير وارا پٿر: ايسٽوڪ صاحب پنھنجي ڪتاب ۾ مير معصوم جي هڪ ٻئي يادگار جو ذڪر ڪيو آهي. هو چوي ٿو ته "اروڙ ۾ مون قابل توجه، فقط ٻه پاھڻ ڏٺا، جن تي ڪتبا اڪريل هئا. ڪتبن تي لکيل عبارت جو مطلب هيءُ هو ته اهي پٿر مير معصوم جا هڻايل آهن، انهيءَ لاءِ ته انهن جي وسيلي درياءَ جي اڳين‌ءَ سير جو پتو پوي".

انهن پٿرن جي ذريعي مير معصوم اروڙ واري درياءَ جي پوزيشن نروار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر افسوس آهي جو اهي پٿر اڃ عدم پيدا آهن (١).

(١) عزيز محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جن ڏينهن ۾ مسلم يونيورسٽي عليگڙھ مان پي. ايچ. ڊي. جي ڊگري وٺڻ لاءِ "Sind under the Arabs" مضمون تيار ڪري رهيو هو، تڏهن تحقيقات ڪندي، هن اروڙ جي ڳوٺ ڪان اٽڪل ڏيڍ ميل پنڌ تي شاھ شڪر گنج جي درگاھ جي پرسان هڪ پٿر ڏٺو هو، جنھن ڪي اگرچ ڌنارن ڌڪ هڻي مٿس لکيل ڪي اکر ڊاهي ڇڏيا هئا، تاھم ٿوري غور سان ڏٺو ويو ته انهيءَ پٿر تي لکيل ڪتبي تي هيٺيان لفظ لکيل هئا: (ڏسو صفحي ٣٣ جي هيٺان)

مير معصوم جو اولاد

مير معصوم کي اولاد ڪيترو ۽ ڪهڙو هو، تنهنجو ڪو پتو ڪونه ٿو پوي. البت، سندس فرزند ارشد ”مير بزرگ“، جنهن لاءِ هيءَ ”تاريخ سنڌ“ تصنيف ڪئي اٿس، تنهن جا ڪجهه ٿورا گهڻا حالات ”ماثرالامرا“ مان معلوم ٿيئن ٿا. هو ابتدا ۾ اڪبر بادشاهه جو چوڪيدار هو. جهانگير جي پٽ خسرو سلطان جي بغاوت وارن ڏينهن ۾، ڪيس رستي مان، هٿيارن پهريل واري حالت ۾ پڪڙي وٺي آيا، ۽ ڪوتوال بيان ڏنو ته، هيءَ به، انهيءَ فساد ۾ شامل آهي. مير بزرگ انڪار ڪيو، تنهن تي جهانگير ڪانئس پڇيو ته ”پلا هن بيگاهه وقت هٿيار ڇو پهريا اٿيئي؟“ جواب ڏنائين ته ”بابي جي وصيت اٿم ته چوڪيءَ جي رات تو وٽ هٿيار هجڻ گهرجن.“ چوڪي نويس پڻ شاهدي ڏني ته اڄ رات سندس چوڪي جو وارو هو. انهيءَ تي بادشاهه ڪيس معاف ڪري، سندس پيءَ واري ملڪيت ۽ مال ڪيس بخشي، قنڌار جي بخشيگريءَ جو عهدو عطا ڪيس. پوءِ ڪيترو وقت هو اتي رهيو ۽ پيءَ جي رقم جا اٽڪل ٽيهه - چاليهه لک هئي، اجايـن خرچن ۾ وڃائي ڇڏيائين. سندس دماغ ۾ ايڏو ته خلل پيدا ٿي ويو هو، جو ڪنهن سان به نياز نئڙت سان ڪين هلندو هو، نه ڪنهن گورنر سان

”بردار قدم چو رهِ نور دان،
در باديهٔ پائي نه چو مردان؛
بغرموده سيادت پناه
امير محمد معصوم مرقوم شد. سن ١٠٠٨“

جيڪڏهين اسٽوڪ صاحب جو اشارو انهيءَ پٿر ڏي آهي ته پوءِ آسانيءَ سان ڇٽي سگهجي ٿو، ته صاحب موصوف جو اهو خيال ته اهي پٿر درياءَ جي اڳئين سير معلوم ڪرڻ لاءِ هئا، غلط آهي. جيڪڏهن اهي پٿر ڪي بيا هئا، ته پوءِ هيءَ ميرمعصوم جو ٺئون يادگار ڇٽبو جنهن جو ذڪر اڳي ڪنهن به مضمون ۾ نه آيو آهي. (مترجم)

لهندو هو. وٽس نوڪر چاڪر گهڻائي رهندا هئا، ۽ وضع قطع عمدي هيس. نظم خواه نثر ۾ چڱي دسترس رکندو هو، ۽ هٿ اکر به سٺا هئس. هڪ وقت جهانگير بادشاه جي همرڪاب هو ماڻهو وا پڻ آيو هو، ۽ دکن تي مقرر ٿيو هو. اتي ڪيترو وقت رهيو، پر جنهن صورت ۾ سندس جاگيرن جي آمدني، سندس خرچ لاءِ ڪافي نه ٿي ٿيي، تنهنڪري انهيءَ عهدي کان استعفا ڏيئي، پنهنجي آباڻي وطن بکر موٽي آيو، ۽ پيءُ جي ملڪيت ۽ باغ تي قناعت ڪري ويهي رهيو. آخر سن ١٠٤٤ھ ۾ گذاري ويو. سندس اولاد سکر جي شهر ۾ اڃا تائين موجود آهي، ۽ ”معصومي سيد“ سڏبا آهن.

بس نامور بزير زمين دفن کرده اند،
کز هستيش بروي زمين بر نشان نماند.
خيري کن اي فلان غنيمت شمار عمر،
زان پيشتر که بانگــا بر آيد فلان نماند.

بسم الله الرحمان الرحيم

بيبنياد زماني جي واقفن جي صاف دلين ۽ سخن سڄاڻندڙن عقلمندن جي پاڪ قلبن تي مخفي نہ هوندو تہ هيءَ هڪ قيمتي ڪتاب آهي، جنهن ۾ سنڌ جي فتح، اسلام جي لشڪر جي، بد بخت ڪافرن جي لشڪر سان، جنگ ڪرڻ جا واقعا، بني اميہ ۽ بني عباس گهراڻن جي خليفن جي گورنرن ۽ جن حاڪمن انهن جي زماني پوري ٿيڻ کان پوءِ سنڌ تي حڪومت جو جهنڊو بلند ڪيو تن جي حڪومت جي مدت، ارغوني بادشاهن جي غلبي جو ذڪر ۽ انهن جي حڪومت جو عرصو، انهن جي لڙاين ۽ ڪن شهرن ۽ ملڪن کي مطيع ڪرڻ جا واقعات، انهن جي حياتيءَ جي زماني پوري ٿيڻ تائين حقيقتون، هن ملڪ جو خلافت پناه، ساي الله بادشاه غازي جلال الدين محمد اڪبر (شل الله تعاليٰ سندس ملڪ ۽ بادشاهيءَ کي هميشه لاءِ سلامت رکي ۽ ساري دنيا تي سندس ڀلائي ۽ احسان جاري رکي) جي حڪومت هيٺ منتقل ٿيڻ جون خبرون، ۽ انهن حاڪمن ۽ اميرن جو ذڪر آهي جيڪي انهي بلند درگاه جي طرفان بکر، سيوستان ۽ ٺٽي جي حڪومت ۽ سنڀال لاءِ مقرر ٿيندا رهيا.

هيءَ ڪتاب چئن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي:

ڀاڱو پهريون: سنڌ جي فتح ۽ بني اميہ ۽ عباسي خليفن طرفان ايندڙ حاڪمن جي حڪومت جي زماني جي ذڪر بابت.

ڀاڱو ٻيو: انهن بادشاهن جي بيان ۾ جيڪي هندستان جا حاڪم هئا ۽ سنڌ پڻ سندن گورنرن

جي تصرف هيٺ هئي، ۽ سومرن ۽ سمن جي حڪومت جي بيان ۾ [١]

ڀاڱو ٽيون: ارغونن حاڪمن جي حڪومت جي بيان ۾.

ڀاڱو چوٿون: سنڌ ملڪ جو (اڪبري) درگاه جي اطاعت جي دائري ۾ منتقل ٿيڻ، ۽ انهن اميرن ۽ حاڪمن جي بيان ۾ جيڪي هن ملڪ جي حڪومت ۽ نگرانيءَ لاءِ، هن ڪتاب (جنهن جو نالو "تاريخ سنڌ" آهي) جي لکڻ جي وقت تائين انهيءَ دربار مان مقرر ٿيندا رهيا. والله المستعان وعليه التڪلان. (الله ئي مددگار آهي ۽ انهيءَ تي توڪل آهي.)

تعريف ۽ شڪرانا انهيءَ ملڪ جي مالڪ جا، جنهن پنهنجي عام حڪمت جي تقاضا موجب دنيا جي ڪاروبار جو بندوبست ۽ انسانن جي ڪمن جو انتظام، عدالت پسند بادشاهن جي وجود سان ڳنڍيل رکيو. لولا السلطان لا كل الناس بعضهم بعضا (جيڪڏهن بادشاه نه هجي ها ته جيڪر ماڻهو هڪٻئي کي کائي وڃن ها) جو سچو ڪلام هن حقيقت جي تائيد ڪندڙ آهي.

"خداوندي که بے شبہ است و مانند.
بقدرت بر خداوندان خداوند
خداوندے کہ او را نیست همتا
گواه بر هستيء او جمله اشيا
نظام مملکت از خسروان داد
ز عدل خسروان زیب جهان داد
نباشد از بدوران بادشاهان
شود از حادثات این دهر ویران."

ـــــھـــــ

[خدا، جنهن جو نہ آ ڪو مٽ نہ مانند
آ قدرت سان رئيسن جو بہ خاوند
اهو مالڪ نہ جنهن جو ڪو بہ همتا
سندس هستيءَ تي شاهد جملہ اشيا
نظام ملڪ لئي پيدا ڪيئين شاہ
دنيا جو عدل سان ٿيو زيب ۽ جاہ
نہ دنيا ۾ هجن ها جيڪڏهن شاہ
لڳي ها چوطرف فتنہ سندي باہ]

۽ پاڪ صلاتون ۽ برڪت پريون سوڪڙيون انهي مخلوقات جي سردار مٿان نازل هجن شال، جنهن جي نبوت جي جهنڊي جي بلندي "ڪنت نبيا و آدم بين الماء والطين" (آءٌ نبي هوس حالانڪ آدم مٽي ۽ پاڻي ۾ هو) مان ظاهر آهي، ۽ هن جي رسالت جو شاندار علم "و ما ارسلناک الا رحمت للعالمين" (اسان توکي فقط دنيا لاءِ رحمت ڪري موڪليو آهي) مان واضح. شال الله تعاليٰ هن تي، هن جي اولاد ۽ اصحابن تي ۽ انهن تي جيڪي اخلاص سان سندن تابع ٿيا آهن، قيامت تائين رحمت ڪندو رهي.

"محمد گر نخست آمد و جودش
جهان موجود از فيضان جودش
چنان بگرفت گردوت را بشوکت
کہ بر چرخ برين زد پنج نوبت [۲]
شرف از وي زمين و آسمان را
بلندي داد قدر او جهان را
اساس دين چنان داد استقامت
کہ آباد است تا روز قيامت"

[محمد خلق ۾ ٿيو پهريون پيدا
ٿي ان جي فيض مان دنيا هويدا

رسي وئي آسمان تي ان جي شوڪت
وڃي نيلي گنبذ تي ان جي نوبت
شرف ان کان زمين ۽ آسمان کي
سندس عزت ڏني عزت جهان کي
ڪيائين دين جو بنياد محڪم

قيامت تائين جو رهندو منظم]

اما بعد (حمد ۽ صلوات کان پوءِ): گهڻي وقت کان وٺي هن ڪتاب جي لکندڙ محمد معصوم (تخلص "نامي") ولد سيد صفائي حسين، جو پيدائش جي خيال کان ترمذي ۽ رهايش ۽ دفن جي لحاظ کان بکري آهي، جنهن جي نسبت سبزوار ۾ پيدا ٿيندڙ ۽ قنڌار ۾ رهندڙ ۽ هميشه لاءِ آرام ڪندڙ سيد شير قلندر بن بابا حسن ابدال سان ملي ٿي.) جي ضعيف دل ۾ سنڌ جي فتح جي واقعن ۽ اتي جي حاڪمن جي ڪجهه احوال لکڻ ۽ خبرن ۽ روايتن جي ڳولا ڦولا ڪري هڪ مجموعي تيار ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيندو ٿي رهيو، پر ناموافق زماني جي مشڪلاتن ۽ ڏنگي چال واري آسمان جي مصيبتن جي ڪري اهو ڪم نٿي ٿي سگهيو، ۽ "الامور مرهونة با وقاتها" (سڀ ڪم پنهنجي وقت تي منحصر آهي) جي خواهش موجب دير ٿيندي ٿي رهي. نيٺ هن وقت منهنجي اکين جو ٺار ۽ منهنجي دل جو ميوو مير بزرگ (شال خداوند ڪريم کيس پنهنجن صالح ٻانهن مان بنائي) هن ڪتاب جي لکڻ ۽ جوڙڻ جو سبب ٿي هن دستاويز جي لاءِ علة غائي (۱) بڻيو. لاچار هنن ورقن جي لکڻ ڏانهن متوجهه ٿيس ته

(۱) علة غائي = اهڙو غرض يا مطلب جو ڪنهن ڪم ڪرڻ کان اڳ ۾ خيال ۾ اچي، جنهنڪري اهو ڪم ڪيو وڃي پر انهي مقصد تي عمل، انهي ڪم جي پوري ٿيڻ کان پوءِ ٿئي. مثلا کٽ جي مثال سمهڻ، کٽ ٺاهڻ لاءِ علة غائي آهي، پر اهو غرض پورو کٽ ٺهي وڃڻ کان پوءِ ٿئي ٿو. (مترجم)

مان َ امڪان جي پيُنگهي ۾ تربيت پاتلن ۽ گذريل انسانن جي حالت مطالع ڪرڻ سان هو، خير ۽ شر جي نتيجن، ۽ نفعي ۽ نقصان جي مادن کان واقفيت حاصل ڪري، هوشيار عقلمندن ۽ تجربيڪار سهڻن اخلاقن وارن جي سهڻيءَ سيرت مان هدايت لهي، ۽ انهيءَ شاندار جماعت جي وڏيل اخلاقن ۽ اعليٰ طريقن جي پيروي ڪري، ۽ غفلت ۽ تڪبر وارن جي اٿوڙيل دستور ۽ سندن خصلتن ۽ بيڪار ماڻهن جي رذي عادتن کان پاسو ڪري. توفيق، پناه ۽ مدد الله جي طرفان آهي. [٣]

پاڳو پهريون

سنڌ جي فتح ۽ وليد بن عبدالملڪ جي خلافت واري زماني ۾ دارالسلام (سلامتي جي گهر) بغداد مان فتحمند لشڪر جي مقرر ٿيڻ، انهن جي، حق ڪان ٻي خبر ڪافرن جي لشڪر سان، لڙائي ڪرڻ جي واقعن، ۽ بني اميه ۽ بني عباس گهراڻن جي خليفن طرفان مقرر ٿيل گورنرن جي حڪومت جي عرصي جو بيان.

سهڻيون تعريفون ۽ واکاڻون انهيءَ پيدا ڪندڙ کي جڳائين جنهن انسانن جي جدا جدا ٽولن جي شخصيتن ۽ اخلاقن کي دار دار پيدا ڪيو ۽ حڪومت ۽ جهانداريءَ جي رستن تي هلندڙن جا ڪم پڻ هڪبئي جي ابتڙ خلقيا: "فمنهم ظالم لنفسه و منهم مقتصد و منهم سابق بالخيرات" (انهن مان ڪي پاڻ تي ظلم ڪندڙ ۽ ڪي درميانا آهن ته ڪي وري ڀلائين ۾ اڳرا آهن.) تنهن کان پوءِ، هوشيارن ۽ دانائن جي پاڪ دلين تي مخفي نه رهي ته تاريخدان هن ڳالهه تي متفق آهن ته سنڌ جي فتح، وليد بن عبدالملڪ جي خلافت واري زماني ۾، حجاج بن يوسف ثقفيءَ جي ڪوشش ۽ بند و بست سان ٿي هئي. جيئن علي بن حامد بن ابي بڪر ڪوفيءَ "تاريخ سنڌ" ۾ جا "چچ نامه" جي نالي سان، مشهور آهي، لکيو آهي، ۽ هنن پنن جو لکندڙ، خلل ۾ وجهندڙ

ڏ گهين ۽ ملول ڪندڙ عبارتن کان پاسو ڪري، جيڪي ڪجهه ضروري آهي سو هنن ورقن ۾ لکي ڏنو، ۽ توفيق ڏيڻ وارو الله پاڪ آهي.

وليد بن عبدالملڪ جي مختصر احوال جو بيان

ڪن تاريخ نويسن جي چوڻ موجب وليد هڪ ظالم حاڪم هو، پر گهڻن مورخن جي اعتقاد موجب هو بني اميه (جي گهراڻي) مان پهرين ۾ ڀلو خليفو هو، ڇاڪاڻ ته دمشق واري جامع مسجد جا ”جامع بني اميه“ جي نالي سان مشهور آهي، انهيءَ ٺاهي هئي. ”تاريخ گزيده“ ۾ لکيل آهي ته ڇهه، ڀيرا ڏهه، ڏهه لک سونا دينار انهيءَ جي اڏاوت تي خرچ ڪيائين. چون ٿا ته هرروز ٻارهن هزار ماڻهو انهيءَ مسجد تي ڪم ڪندا هئا. مدينې شريف ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي مسجد کي هن ڪشادو ڪرايو، ۽ بيت المقدس ۾ مسجد اقصيٰ کي پڻ نئين سر اڏايائين. سڀني نابين کي سونهون ڏنائين، ۽ ڪوڙهين کي به ٻي مخلوق کان جدا ڪري، انهن لاءِ وجهه معاش مقرر ڪيائين. سندس خلافت جي زماني ۾ فرغانا ڏائين ماوراءُ النهر جا شهر، ڪابل، سنڌ ۽ ملتان جون حڪومتون فتح ٿيون. ”تاريخ مرات الجنان“ ۾ هن طرح لکيل آهي، ته گهڻي ظلم هوندي به وليد گهڻو قرآن پڙهندو هو، ۽ رمضان شريف جي مهيني ۾ ٻارهن ختما پورا ڪندو هو. ”تاريخ گزيده“ ۾ لکيل آهي ته وليد پنهنجي خلافت واري زماني ۾ برپٽ جي رستي تي پاڻيءَ جا تلاءَ ٺهرايا هئا، ۽ دمشق ۾ اسپتال ۽ مهمان خاني جو بنياد وڌو هئائين. ڪانئس اڳ هيءَ رسم ڪانه هوندي هئي. نماز جي ٻانگ لاءِ منارو ٺاهڻ سندس ايجاد آهي. سندس وفات سن ۹۶ هه جي جمادي الاول مهيني ۾ ٿي. هن جي عمر ۴۹ سال ۽ ٿورو مٿيرو هئي، ۽ سندس حڪومت جو عرصو ۹ سال ۸ مهينا ۽ ڪجهه، قدر مٿيرو هو. وڌيڪ خدا ٿو ڄاڻي. [٥]

ڪن واقعن جو ذڪر، ۽ اسلامي لشڪر ۽ سڳورن وفدن جي دارالسلام بغداد مان اچڻ جي باعث جو بيان

”تاريخ سنڌ“ ۾ لکيل آهي ته عبدالملڪ جي خلافت وقت ۾ خليفي، هندستاني ٻانهين ۽ ٻين سامان جي خريد ڪرڻ لاءِ، پنهنجا ڪي نوڪر سنڌ ۾ مقرر ڪيا هئا. شام جا ڪي واپاري انهن ماڻهن سان گڏجي سنڌ ملڪ ۾ پهتا، ۽ ٻانهيون ۽ گهربل سامان هٿ ڪري درياءَ جي رستي سان موٽيا. جڏهن ديبل بندر وٽ، جو هاڻي ٺٽي جي بندر ۽ لاهريءَ جي ناالي سان مشهور آهي، پهتا ته ڦورن جي هڪ جماعت مٿن حملو ڪري، گهڻن کي قتل ڪري ڇڏيو، ۽ ڪن کي قيد ڪري مال ۽ شيون، ڪٽي لٽي ويا. ڪي ماڻهو جند ڇڏائي ڀڳا ۽ واقعي جو احوال، وڃي خليفي جي خدمت ۾ عرض رکيائون. خليفي جي غيرت جوش ۾ آئي ۽ لشڪر تيار ڪيائين. انهيءَ لشڪر جي تياريءَ هلندي، خليفي تي موت اوچتو حملو ڪيو، ۽ هو آخرت جي دنيا ڏانهن روانو ٿيو، ۽ اهو لشڪر اتي ئي رهجي ويو. جڏهن سندس وفات کان پوءِ سندس لائق فرزند وليد خلافت جي گاديءَ تي ويٺو ۽ حجاج بن يوسف کي ڪوفي جو گورنر ڪري موڪليائين، جنهن ٻنهي عراقن (۱) جو ڪاروبار درست ڪري ڪرمان، خراسان ۽ سيستان جي ملڪن جي ڪمن سر انجام ڪرڻ ڏانهن توجهه ڏنو، ۽ مڪران ۽ سنڌ ملڪ جا حالات معلوم ڪري خليفي کي عرض ڪيائين ته سنڌ جي ماڻهن خليفي جي انهن نوڪرن جيڪي سامان خريد ڪرڻ لاءِ ويا هئا، بي ادبي ڪري سندن مال ۽ سامان لٽيو ۽ گهڻن ملازمن کي قتل ۽ ڪن کي قيد ڪيو.

(۱) عراق، عرب ۽ عجم (مترجم)

هو، [٦] ۽ خليفي مرحوم انهيءَ قابل ملامت جماعت کان انتقام وٺڻ لاءِ انهيءَ ملڪ واسطي هڪ لشڪر مقرر فرمايو هو، مگر ايتري ۾ بيمار ٿي پيو، ۽ بقا واري جهان ڏانهن روانو ٿي ويو، جيڪڏهن حڪم ٿيندو ته ممڪن آهي ته انهن ماڻهن جي آزاد ٿيڻ سان گڏ دولت پڻ هٿ اچي. پر جيئن ته دور انديشيءَ ۽ احتياط جي خيال کان دشمن جو احوال ۽ طور طريقا معلوم ڪرڻ ضروري آهي، تنهنڪري حجاج متئين عريضي جي جواب ملڻ کان اڳ ۾ئي سنڌ جي حالات جي جاسوسي ڪرڻ ۽ دشمن جي انداز ۽ اتي جي لشڪر بابت معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ٻه هوشيار ماڻهو مقرر ڪيا، ۽ هن واقعي کي بهاني ۽ ذريعي بنائي انهن ٻنهي اديبن هٿان هڪ خط روانو ڪيو. انهيءَ وقت سنڌ جو حاڪم چچ جو پٽ ڏاهر هو. جڏهن حجاج جو خط کيس ڏنائون ته عزت ۽ تعظيم سان ورتائين ۽ خط جو مضمون معلوم ڪري هن گناهه کان انڪار ڪيائين، ۽ پنهنجي بيڏوهائي ظاهر ڪندي نفاق ڀريل زبان سان سچائيءَ ۽ اتفاق جا جملا ڪڍڻ لڳو، ۽ بيخبري ۽ ناواقفي ظاهر ڪندي هن واقعي بابت پڇا ڪيائين، ۽ چيائين ته جنهن ٽولي خليفي جي نوڪرن جي هيڙي بي ادبي ڪئي آهي، تن جي ڳولا لاءِ آدمي روانا ڪريون ٿا، جيڪڏهن هٿ لڳا ته انهن کي سزا ڏينداسون ۽ جيڪو مال ڪٽي ويا آهن سو واپس وٺي خليفي جي خدمت ۾ موڪليندا سون. پوءِ اهڙا ماڻهو مقرر ڪيائين ۽ هنن ٻنهي ماڻهن کي سهڻن بهانن سان خوش ڪري معذرت جو هڪ جواب لکيائين ته ”ديبل بندر ۾ قورن جي هڪ جماعت رهي ٿي جن هيءَ بي ادبي ڪئي آهي، ۽ هو اسان جي اختيار کان ٻاهر آهن.“ آخر اهي ماڻهو لشڪر ۽ ملڪ جي حقيقت کان واقفيت حاصل ڪري حجاج جي خدمت ۾ پهتا ۽ سنڌ جو احوال گوش گذار ڪيائون. جنهن صورت ۾ حجاج جي عريضي جي جواب [٧] ۾ دارالخلافت کان حڪم صادر ٿيو هو، ته هو پنهنجي سوٽ محمد بن قاسم کي سنڌ ملڪ جي تابعدار ڪرڻ لاءِ مقرر ڪري، لشڪر جي تياري بغداد جي خزاني مان

ڪري، تنهنڪري حجاج هڪ مهيني جي عرصي ۾ پندرهن هزار ماڻهن کي، جن مان ڇهه هزار گهوڙي سوار، ڇهه هزار اٺ سوار ۽ ٽي هزار پيادا هئا، تيار ڪري سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ۽ ڪيس ڏيهه هزار درهم خرچ لاءِ پڻ ڏنائين ته ضرورت جي وقت لشڪر تي خرچ ڪري. هي لشڪر سن ۹۲ هه ۾ روانو ٿيو. وڌيڪ علم الله وٽ آهي.

سنڌ جي حڪومت جو اڳين حاڪمن کان چچ بن سيلاج برهمڻ ڏانهن منتقل ٿيڻ جو ذڪر

خبرن جا راوي ۽ سخن جا پرکيندڙ هن طرح بيان ڪن ٿا ته الور مهراڻ نديءَ جي ڪناري تي هڪ نهايت وڏو شهر هو، جنهن ۾ بلند عمارتون، مضبوط محلاتون، ميويدار وڻن سان ڀريل باغ ۽ تمدن ۽ شهريت جو اهو سڀ سامان موجود هو، جنهن جي مقيم، خواه مسافر کي خواهش ٿي سگهي ٿي. انهيءَ طرف جي ملڪ ۽ شهرن جو مالڪ مختار ۽ صاحب اقتدار سيهرس راءِ بن ساهسي هو. جيئن ته سيهرس راءِ نيڪوڪار ۽ عدالت پسند هو، ۽ عام خلق جون گردنون سندس قسمين قسمين مهربانين ۽ طرحين طرحين احسانن جي بار هيٺان سدائين جهڪيل هونديون هيون، تنهنڪري عام ۽ خاص ماڻهن جا ٽولا سندس فرمانبرداري دل و جان سان ڪندا هئا، ۽ سندس ملڪ جون حدون اوڀرندي طرف کان ڪشمير ۽ قنوج، الهندي طرف کان مڪران ۽ عربي سمنڊ جي ڪناري يعني ديبل بندر جو هاڻي لاهري (۱) بندر جي نالي سان مشهور آهي، ڏکڻ کان سورت (۲) بندر [۸] ۽ ديو بندر ۽ اتر

(۱) اصل ۾ "لاهوري" لکيل آهي، پر حاشيي تي نسخي ف. م جي حوالي سان "لاهوري" لکيل آهي. اسان جي نظر ۾ اهو وڌيڪ صحيح آهي (مترجم)

(۲) اصل ۾ "صورت" لکيل آهي جو غلط آهي.

(مترجم)

طرف کان قندار، سيستان، ڪوهه سليمان، ڪردان ۽ ڪي ڪانان
جي سرحدن تائين هيون . هُن، هن، ملڪ کي چئن حصن ۾
ورهائي، هر هڪ حصو هڪڙي حاڪم جي سنڀال هيٺ ڏئي الور
جي شهر کي پنهنجو تختگاهه مقرر ڪيو، ۽ گهڻو زمانو عيش
۽ آرام ۾ گذاريائين . سندس ملڪ ۾ ڪنهن به امير خواهه رعيتيءَ
سرڪشي ڪانه ڪئي، سڀئي نهايت فرمانبرداري ڪندا رهيا .
اوچتو نيمروز جي بادشاهه جو هڪ وڏو لشڪر ايران کان ڪرمان
جي رستي ڪيچ ۽ مڪران ۾ پهچي، اتي جي ماڻهن کي ڦري لٽي
ڪيترن ماڻهن کي قيد ڪري موٽي ويو . هيءَ خبر جڏهن
سيهرس کي ملي، تڏهن ڏاڍو ڪاوڙيو، ۽ وڏو لشڪر تيار ڪري
ڪيچ ۽ مڪران جي حدوت پهچي، نيمروز جي بادشاهه ڏانهن خبر
موڪليائين . هو پڻ لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي جلدئي سندس سامهون
ٿيو . ٻئي ڏينهن وقت ۾ هڪبئي جي ويجها ٿيا ۽ ٻنهي لشڪرن جي
درميان لڙائي جي باهه پڙڪو کاڌو . صبح کان وٺي منجهند تائين
لڙائي ۽ ڌڪا ڌڪي هلي، نيٺ نيمروز جو بادشاه سنڌ جي حاڪم
تي غالب پيو، ۽ انهيءَ کي پٺجائي ڪڍيائين . پڇڙ واري وقت ۾
هڪ تير سيهرس جي نڙيءَ ۾ لڳو، جنهنڪري سندس روح جو
پکي وڃي جهنم جي وچ ۾ قراري ٿيو . نيمروز جو لشڪر اڌ رات
تائين سيهرس جي لشڪر کي لٽي موٽي ويو . ٻئي ڏينهن
سنڌ جا سپاهي جيڪي ڏڙي پکڙي ويا هئا، سي گڏ ٿي
الور جي تختگاه ڏانهن روانا ٿيا . الور ۾ پهچڻ شرط متفق ٿي
سيهرس جي پٽ راءِ ساهسيءَ کي تخت تي ويهاريائون ۽ وڏي
جشن جو انتظام ڪري، سون ۽ چاندي جون گهوريائون .
راءِ ساهسيءَ انهن قاعدن جو خيال رکيو، جيڪي سندس پيءُ مقرر
ڪيا هئا، عدل، انصاف، احسان، بردباري، نهٺائي، [٩] سياست
۽ زبردستي دستورالعمل بنائي انهن مان هرهڪ وصف کي پنهنجي
جاءِ تي، عمل ۾ آڻيندو رهيو، جنهنڪري ماڻهن ۽ شهرن ۾ امن
۽ آرام پيدا ٿيو . هن پنهنجي تخت نشينيءَ کان هڪ سال پوءِ

وڏو لشڪر ساڻ ڪري، پنهنجي ملڪ جي طرفن جو سير ڪيو، ۽ جتي به ڪو سرڪش ۽ فسادي ڏٺائين ته انهيءَ جون پاڙون پٽي ڪڍيائين. جڏهن دلجاءِ ٿيس، تڏهن الور جي سر زمين تي رهي خوشيءَ ۽ آرام جا اسباب پيدا ڪري، پنهنجي ۽ مخلوقات جي واسطي خوشيءَ ۽ خرّمي جا ذريعا پيدا ڪيائين.

هن ملڪي ۽ مالي معاملن لاءِ چار قانون مقرر ڪيا هئا:

پهريون قانون فوج لاءِ هو ته هرهڪ لاءِ جيڪا پگهار مقرر ڪئي هئائين، سا ڪيس بنا قصور ملندي رهي.

ٻيو قانون رعيت لاءِ هو، ته ڊل يا عشر (۱) جي جيڪو مال مٿن رکيو هئائين، سو هرهڪ رعيتي گهرڻ کان سواءِ ٽن قسطن ۾ ادا ڪندو رهي. سندس ڪمال عدالت جي هڪڙي نشاني هيءَ هئي ته آن ۽ روڪڙي محصول جي عيوض، رعيت کي حڪم ڪيائين، جن الور، سيوستان، اوچ، ماٿيلي، مئو ۽ سورائي جا ڇهه قلعا مٽيءَ سان پري تيار ڪيا. انهن قلعن مان گهڻا اڃا تائين آباد آهن.

ٽيون قانون واپاري ماڻهن سان لاڳو هو، ته انهن ماڻهن تي جيڪا ڊل مقرر هئي سا تحصيلدار جي گهرڻ کان سواءِ خزاني جي سنڀاليندڙن کي پهچندي رهي.

چوٿون قانون مزدورن ۽ ڪاريگرن سان لاڳو هو ته هنرمندن جي هرهڪ ٽولي تي مالي ڪاتي جي پاران جيڪا خدمت

---

(۱) عشر هڪ قسم جي ڊل آهي، جنهن موجب زميندار کان سندس زمين جي ٿوري خواهه گهڻي پيدائش مان ڏهون حصو وصول ڪيو ويندو آهي. جنهن صورت ۾ هيءَ ڊل اسلام جي ايجاد ڪيل آهي، تنهنڪري اسان سمجهي نه ٿا سگهون ته راءِ ساهسيءَ جي زماني ۾ اها ڪيئن جاري ٿي. شايد مير معصوم هي لفظ اصطلاحي معنيٰ ۾ نه پر فقط ڊل جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. والله اعلم. (مترجم)

مقرر هئي آن جي هو پوئواري ڪندا رهن. [١٠]

راءِ ساهسي ٻن سيهرس کي رام نالي هڪ وزير هو، جنهن کي خودمختار بنائي سمورو ڪاروبار سندس حوالي ڪيو هئائين، ۽ هو پڻ ضروري ڪمن جي جوڙجڪ ۾ اهڙي ته قسم جو غور ڪندو هو، جو ذرو به پوئتي رهبو يا گهٽ وڌ نه ٿيندو هو، جنهنڪري راءِ ساهسيءَ کي ايتري ته دلجاءِ هوندي هئي، جو هو رات ڏينهن بي فڪر ٿيو حرمسراءِ ۾ عيش ۽ خوشيءَ ۾ پيو گذاريندو هو. جيڪڏهن ڪڏهن ڪو ضروري ڪم ٿي پوندو هو يا سرحد جي اميرن طرفان کي خطپٽ ايندا هئا ته رام وزير راءِ ساهسيءَ جي حرمسراءِ ۾ وڃي، ضروري گذارش ڪندو هو. اوچتو هڪ ڏينهن رام وزير مجلس ۾ ويٺو هو جتي ٻرهمڻ ۽ ۽ هوشيار ماڻهو گڏ ٿيا هئا، ته ايتري ۾ چچ نالي هڪ خوبصورت نهايت فصيح بليغ نوجوان حاضر ٿيو. حاضرين مجلس هن جي زبان جي فصاحت ۽ رواني‌ءَ کان حيران ٿيا. هن کان پڇيائون ته "ڪٿان ٿو اچين، ۽ نالو ڇا اٿيئي" چيائين ته "منهنجو نالو چچ آهي ۽ آءٌ سيلاج جو پٽ آهيان." سيلاج انهيءَ شهر جو هڪ مشهور برهمڻ هو. اهڙيءَ طرح جڏهن رام وزير جي ساڻس صحبت ٿي ته کيس انعامن اڪرامن سان نوازيائين، ۽ کيس مالي ڪمن ۾ دخلڪار ڪري پنهنجو نائب بنايائين. هو حساب جو علم، سنڌي ۽ هندي ٻوليون ۽ اکر چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ پوري واقفيت پيدا ڪري، ملڪي ۽ مالي ڪم چڱيءَ طرح پورو ڪندو رهيو. سندس بخت جي ستاري زور وٺي کيس انهيءَ حد تي پهچايو، جو رام وزير جو رکو نالو وڃي رهيو. اوچتو رام وزير بيماريءَ ۾ گرفتار ٿي بستري تي پئجي رهيو. هڪ ڏينهن راءِ ساهسي محل ۾ اندر وڏو جشن تيار ڪري خوشيءَ ۽ عيش ۾ مشغول هو ته ايتري ۾ **ديبل جي سرحد** کان ڪي [١١] خط پهتا، جن جو جواب ضروري هو. دربان اهي خط راءِ ساهسيءَ وٽ پهچايا. هن کي انهيءَ مجلس مان ٻاهر اچڻ ڏکيو لڳو

تنهنڪ ي حڪم ڪيائين ته تخت جي آڏو پردو ٺنگي چچ کي اندر سڏيو وڃي. راڻي سوهنديو (ديءَ) چيو ته هو برهمڻ آهي، سو ڪانئس ايترو ملاحظو ۽ پردو ڇا جو؟ هن کي اندر سڏڻ گهرجي. چچ جڏهن تخت جي سامهون حاضر ٿيو، تڏهن دعا ۽ تعريف ڪري، جيڪي خط سرحد کان آيا هئا سي پڙهيائين ۽ مضمون عرض ڪرڻ کان پوءِ جواب حاصل ڪري، هڪ اهڙو خط تيار ڪيائين، جو پڙهي راءِ ساهسي خوش ٿيو، ۽ هن کي هڪ قيمتي سروپاءِ انعام ڏنائين، ۽ آئنده لاءِ حڪم ڪيائين ته هو محل ۾ اندر اچي ضروري ڪم عرض ڪندو رهي. راڻي سوهنديو (ديءَ) ڏسڻ سان، چچ جي حسن ۽ جمال تي جڙي ڏي، سندس وصال جي خواهان ۽ سندس ميلاپ جي گهوري ٿي. نيٺ هڪ ڏوتي هٿ ڪري چچ ڏانهن موڪلي دل جو راز ظاهر ڪيائين. چچ انڪار ڪندي چيو ته مان برهمڻ آهيان، سون کان خيانت نه ٿيندي، خصوصا بادشاه جي حرم ۾، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ۾ ساه جو خوف ۽ گهر تڙ جي ويرانيءَ جو ڊپ آهي. ليڪن راڻيءَ جي دل تي عشق غالب ٿي ويو هو، سندس آرام، قرار، ڪاڏو ۽ پيتو ڇڏائجي ويو هو، سا بي آراميءَ کان اڌ ڪٺل پکيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳي. آخر هيءَ راز عام ماڻهن جي زبان تي آيو، ۽ ڪن خودمطلب ماڻهن هيءَ حقيقت راءِ ساهسيءَ جي ڪن تي آندي، جنهن تي هن فرمايو ته چچ ايماندار ۽ برهمڻ ماڻهو آهي، هن کان اهڙو ڪم نه ٿيندو.

قصو ڪوتاه، ڪجهه وقت ائين گذريو. آخر راءِ ساهسيءَ جو اجل قريب ٿيو ۽ راءِ ساهسي بيمار ٿي پيو. حڪيمن ۽ طبيبن سندس علاج ۾ نهايت [ل ١٢] ڪوشش ڪئي پر ڪو فائدو ظاهر نه ٿيو. جڏهن راڻيءَ راءِ ساهسي جي پيشانيءَ جي آئيني ۾ موت جا نشان ڏٺا ۽ سندس حياتيءَ کان نااميد ٿي، تڏهن چچ کي گهرائي ڪيس ساهسيءَ جو احوال کولي ٻڌايائين، ۽ هن جي

جاءِ نشينيءَ لاءِ حيلو پٽري، دربانن کي چيائين ته، راءِ ساهسي تو چوي ته ماڻهن کي پڌايو ته، سڀاڻي عام دربار آهي، خاص ۽ عام ماڻهو سلام لاءِ حاضر ٿيڻ گهرجن. صبح جو رانيءَ جي فرمودي موجب راءِ ساهسيءَ جو تخت ديوان خاني عام ۾ رکيو ويو ۽ دربانن ٻاهر نڪري چيو ته: راءِ فرمائي ٿو ته آءٌ هيڻائيءَ سبب ٻاهر نڪري نٿو سگهان، تنهنڪري چچ کي پنهنجو جاءِ نشين مقرر ڪيان ٿو. پوءِ راءِ جي مهر چچ جي حوالي ڪري کيس تخت تي ويهاريائون. ماڻهن جڏهن هيءَ حالت ڏٺي، تڏهن لاچار سڀيئي تابع ۽ فرمانبردار ٿيا. هن کان ٿورا ڏينهن پوءِ راءِ ساهسي سڪرات ۾ مبتلا ٿي مرڻ کي قريب ٿيو، تڏهن رانيءَ چچ کي گهرائي چيو ته: هاڻي پنهنجيءَ مراد پوري ڪرڻ جو وقت اچي ويو آهي، (اچ ته) ڪا صلاح ڪري سرڪشن کي دفع ڪري ڇڏيون. چچ وراڻيو ته جيئن رانيءَ جي مرضي هوندي تيئن ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. رانيءَ چيو ته: راءِ ساهسيءَ کي ڪو پٽ ڪونه آهي، سندس مائٽ ضرور ملڪ ۽ مال جي وارث هئڻ جي دعوا ڪندا، [هميشه] حادثي جو علاج انهيءَ جي ٿيڻ کان اڳ ۾ ڪرڻ گهرجي. پوءِ هڪدم پنجاهه زنجير تيار ڪري حرمسراءِ جي ڪوٺيءَ ۾ رکيائون. تنهن کانپوءِ راءِ ساهسيءَ جي مائٽن مان هڪڙي هڪڙي کي چيائون ته، توهان کي راءِ ملڪ بابت وصيت ڪرڻ لاءِ گهرايو آهي. جيڪو به اندر ٿي ويو ته انهيءَ کي هٿ کان وٺي ڪوٺيءَ ۾ اندر وٺي ٿي ويا ۽ کيس زنجير سان جڪڙيائون ٿي. جڏهن راڻي انهن جي گڏڻيءَ کان فارغ ٿي تڏهن راءِ جي مسڪين مائٽن کي، جن کي ڪنهن به ماڻهوءَ ليکي ۾ [۱۳] نه ٿي آندو ۽ تنگدستيءَ ۽ سچائيءَ کان تنگ ٿي موت کي حياتي تي ترجيح ٿي ڏنائون، گهرائي چيائين ته توهان جي دشمنن کي قيد ڪيو اٿم، هنن جو سر ۽ مال توهان جي حوالي آهي، توهان مان هرهڪ انهن مان هڪڙي هڪڙي کي قتل ڪري انهيءَ جي مڏيءَ ۽ مال تي متصرف ٿئي. اهو ٻڌي مفلسن،

سرڪشن کي قتل ڪري پنهنجا مطلب حاصل ڪيا. ٻئي ڏينهن راڻي سوهنديو (ٻيءَ) راءِ ساهسيءَ جو لاش ڪڍي پنهنجي طريقي موجب ساڙايو، ۽ پوءِ سندس حڪم سان چچ کي تخت تي ويهاري سندس سر تي تاج رکيائون.

چچ جو حڪومت جي تخت تي ويهڻ ۽ شادي ڪرڻ جو بيان.

جڏهن اميرن جي اتفاق سان چچ حڪومت جي تخت تي ويٺو ته خزاني جا دروازا کولي عام سخا جو اعلان ڪيائين، ۽ عام خاص ماڻهن کي بهره ياب ڪري پنهنجي احسان جي دام ۾ ڦاسايائين. سپاهين جي پگهار وڌايائين ۽ رعيت جي دل گهٽايائين، جنهنڪري ملڪ ۾ نئين قسم جي آبادي ۽ سهڻن ٿي. پوءِ راڻيءَ کي پنهنجي دستور موجب نڪاح ۾ آندائين. جڏهن ملڪ ۾ هيءَ خبر چوڌاري پکڙجي ويئي، تڏهن جوڌپور ۽ چتور جي طرف کان راءِ ساهسيءَ جا مائٽ ملڪ ۽ ميراث وٺڻ لاءِ اٿي کڙا ٿيا، ۽ وڏو لشڪر گڏ ڪري لڙائيءَ جو ارادو ڪيائون. هن لشڪر جو اڳواڻ راڻو مهرت چتوري هو. هو جڏهن جيسلمير جي پسگردائيءَ ۾ پهتو، تڏهن چچ ڏانهن خط لکيائين ته تون برهمڻ ماڻهو آهين، حڪومت جو ڪاروبار تو کان نه هلي سگهندو، ۽ لڙائيءَ جي مهم [۱۴] کي تون پچي ڪين سگهندين، تنهنڪري بهتر آهي ته پاسو ڪري وڃ، ۽ هرويرو پاڻ کي موت جي اوڙاهه ۾ نه اڇل. چچ هيءُ خط راڻيءَ وٽ کڻي ويو ۽ ان جو مضمون کيس ٻڌائي چيائين ته "قوي دشمن اچي سهڙيو آهي، ڪهڙي صلاح آهي؟" راڻيءَ جواب ڏنو ته: جنگ جي رڻ کي مرد جهڳيءَ طرح چاهيندا آهن، جيڪڏهن تون ڊڄين ٿو ته پنهنجا ڪپڙا مون کي ڏي، ۽ منهنجا ڪپڙا تون پاءِ ته آءٌ ٿي وڃي دشمنن سان ٻوري ٻوان. چچ شرمندو ٿي ڪنڌ کڻي هيٺ ڪيو. تڏهن راڻيءَ چيس ته:

بيشمار خزانا ۽ ڀوريل مال تنهنجي هٿ چڙهيا آهن، ماڻهن کي گهڻو سون عطا ڪر ته هو تنهنجا خواهان ٿي تنهنجي ڇٽ هيٺ اچي جمع ٿين. ڇچ ٻيو دفعو خزاني جا دروازا کولي تمام گهڻو مال لشڪر ۾ تقسيم ڪيو، ۽ جنگ جي تياري ڪري مقابلي ۽ لڙائيءَ جو ميدان سينگاريائين. ايتري ۾ راڻو مهرت به اچي الور جي ٻاهران پهتو. هن خبر پڌڻ تي ڇچ پڻ لشڪر سينگاري ٻاهر نڪتو. جڏهن ٻئي لشڪر هڪٻئي جي ڏو بدو ٿيا، تڏهن راڻي مهرت هڪل ڪري چيو ته: اي ڇچ! هي لشڪر تباهيءَ ۽ برباديءَ جي منهن ۾ ڇو ٿا اچن، جڏهن لڙائيءَ جون ڏريون تون ۽ مان آهيون؟ اچ ته جنگ جي ميدان ۾ نڪري لڙائي ڪريون؛ جيڪڏهن تون مون کي ڪهندين ته تنهنجو مقصد از خود حاصل ٿي ويندو، ۽ منهنجو لشڪر ۽ نوڪر تنهنجي ملڪيت ٿي پوندا، ۽ جيڪڏهن مان غالب ٿيندس، ته ملڪ ۽ مال منهنجي ملڪيت ٿيندو. ڇچ هيءَ ڳالهه قبول ڪري بهادريءَ سان اڳتي وڌيو. هوڏانهن راڻو مهرت به پنهنجيءَ صف سان نڪري پيادو ٿيو. ڇچ پڻ گهوڙي تان لهي پنهنجي ڪنجڪيءَ کي حڪم ڪيو ته گهوڙو آهستي آهستي هن جي پويان ڪاهي اچي. جڏهن ٻئي هڪ ٻئي کي ويجهو آيا، ۽ هڪ ٻئي تي تلوارون ۽ نيزن جو حملو ڪرڻ چاهيائون، ته ڇچ جي ڪنجڪي هڪدم سندس گهوڙو آڏي اڳيانئس بيهاريو، ۽ هن ڦڙتائيءَ سان گهوڙي تي چڙهي تلوار ڪڍي راڻي مهرت جي سر تي اهڙيءَ طرح هنئين، جو هڪ ئي ڌڪ سان سندس ڪم پورو ڪري ڇڏيائين. راڻي مهرت جو لشڪر هي حال ڏسي [١٥] پڇي ويو. ڇچ انهن جي پٺيان ٻئي، گهڻن کي قتل ڪري ڇڏيو، باقي کي ڏورا نڪري ويا. (ڇچ) اهو ڏينهن جنگ جي ميدان ۾ رهي، ٻئي ڏينهن اروڙ موٽي آيو. شهر جي سيني ماڻهن بازارين کي سينگاريو ۽ ڇچ نهايت ادب سان اروڙ ۾ اچي ملڪ ۽ مال جو مالڪ ٿي ويٺو. انهيءَ ئي سال وڏو لشڪر گڏ ڪري پنهنجي ملڪ جي حدن جو سير ڪيائين،

۽ سرحدن بابت دلجاءِ ڪري اچي پنهنجي تختگاهہ ۾ آرامي ٿيو. راڻي سوهنديو (ڀيڻ) سان ڪيس ٻہ پٽ ڏاهر ۽ ڏهرسين ۽ هڪ نياڻي ٻائي نالي پيدا ٿي. ٿورن سالن کان پوءِ چچ پڻ حياتيءَ جو سفر پورو ڪري، ساهہ روحن جي مالڪ جي حوالي ڪيو، ۽ ڪانئس پوءِ سندس وڏو پٽ ڏاهر سندس جاءِ نشين ٿيو.

ڏاهر بن چچ جو پنهنجي پيءُ جي تخت تي ويهڻ جو بيان

جملي ماڻهن جي اتفاق سان ڏاهر بن چچ پيءُ جي موروثي تخت تي ويٺو، ۽ عدل ۽ انصاف جو طريقو اختيار ڪري، سپاهين کي سون سان ۽ رعيت کي رعايت سان خوش رکيائين. ملڪ جا سڀ ماڻهو سندس فرمانبردار ٿيا. ڏاهر بادشاهيءَ کان هڪ سال پوءِ ايرندي ملڪ ڏانهن روانو ٿيو، ۽ انهيءَ سرحد تي پروسي جوڳو ماڻهو مقرر ڪيائين. انهيءَ پاسي کان دلجاءِ ڪرڻ کان پوءِ چتور ڏانهن متوجهہ ٿيو، جتان الهندي طرف وڃي اتاهون جا ضروري ڪم پورا ڪري، اتان وري برهمڻ آباد ۾ پهتو، جتي ڪجهہ ڏينهن ترسي، اتي جي حڪومت پنهنجي ڀاءُ ڏهرسين جي حوالي ڪري، ڪيچ ۽ مڪران ڏانهن يلغار ڪيائين، ۽ اتي ڇهہ مهينا گذاري [١٦] ڪرمان جي حاڪم سان محبت جو بنياد پڪو ڪري، پنهنجي تختگاهہ ڏانهن واڳ واريائين. جڏهن الور کي قريب پهتو، تہ شهر جا ننڍا خواهہ وڏا ماڻهو راءِ ڏاهر کي موتي اچڻ جي مبارڪ ڏيڻ ۽ استقبال ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا، ۽ مهربانيون ۽ انعام لڌائون. برهمڻ ۽ نجومين حاضر ٿي شهر ۾ اندر اچڻ جي ساعت بابت ويچار ڪري چيو تہ "اسان تنهنجي ڀاءُ ۽ پيڻ جو طالع معلوم ڪرڻ تي چئون ٿا تہ بالفعل تنهنجي يا تنهنجي ڀاءُ جي ستاري ۾ ڪا نحوست ڪانہ ٿا ڏسون، ليڪن تنهنجي

پيڻ راڻي ٻائيءَ جي ستاري جي تقاضا آهي، تہ هوءَ اهڙي ماڻهوءَ جي نڪاح ۾ ايندي، جو هن بادشاهيءَ ۽ تخت جو مالڪ هوندو، ۽ راڻي ٻائي هن شهر کان ٻاهر ڪاڍ ويندي.“ راءِ ڏاهر هن خبر کان غمناڪ ۽ متفڪر ٿيو. آخر شهر ۾ اچي ٻہ-ٽي ڏينهن لاڳيتا عام دربار ڪيائين، ۽ تخت جي ضروري ڪمن ڏانهن توجه، ڪري انهن کان واندو ٿيو، پر نجومين جي سخن جو خطره سندس دل ۾ پئي چڀيو، ۽ هن فڪر کان هڪ گهڙي بہ آرام نہ ٿي آيس. نيٺ نجومين کي ٻيو ڀيرو سڏي سعد ۽ نحس ستارن جي بيهڪ ۽ پنهنجي ڀاءُ ۽ ڀيڻ جي ستاري بابت پڇيائين. نجومين ڪيس حال جي حقيقت کولي ٻڌائي، جنهن تي ڏاهر پيءُ جي وزيرن ۽ معتبر ماڻهن کي نجومين جي روبرو سڏي ساڻن مشورهہ ڪرڻ شروع ڪيو، ۽ چيائين تہ ”ملڪ ۽ بادشاهي چڏڻ ڏکيو آهي، تنهنڪري منهنجيءَ مرضي آهي تہ مان پنهنجي ڀيڻ نڪاح ۾ آڻيان، تہ جئن منهنجي حڪومت دائم ۽ قائم رهي، ۽ ملڪ ۾ ڪو بہ قصور ۽ سستي پيدا نہ ٿئي!“ هيءَ ڳالهہ ٻڌڻ سان سندس ماڻهن توبهہ توبهہ ڪئي، ۽ داڻهن ڪري چوڻ لڳا تہ ”متان اهڙي خواهش ڪئي اٿيئي، ڇاڪاڻ تہ هن ڪم جي ڪري اسان کي وڏو ٽڪو لڳندو، ۽ ساري خلق اسان کي لعنت ملامت ڪندي، طعنا هڻندي، ماڻهو اسان کي پنهنجي دين ۽ برادريءَ کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيندا، ۽ انهيءَ ڪري بادشاهيءَ ۾ چؤطرف اهڙا فتنا ۽ فساد ظاهر ٿيندا، جو اسان سڀ انهن کي دفع ڪرڻ کان عاجز ٿي پونداسين.“ هن سچيءَ ڳالهہ ٻولهہ ڏاهر تي ڪو بہ اثر [١٧] نہ ڪيو. نيٺ ٿورن ڏينهن کان پوءِ، ملڪ جي مکيہ ماڻهن کي حاضر ڪرائي، پنهنجي ڀيڻ راڻي ٻائيءَ کي پنهنجي نڪاح ۾ آڻڻ جو فيصلو ڪيائين. پوءِ هڪ رات ڪجهہ گهڙي ۾ برهمڻ گڏ ڪري، پنهنجي طريقي موجب پنهنجي چادر جو پلاند پنهنجيءَ ڀيڻ جي چادر سان ٻڌي ٻاهہ جي چوڌاري ڦيرا ڏيئي وچي تخت تي ويٺا، ۽ ساري رات گڏ

گهاريائون، پر مباشرت کان پاسو ڪيائون. ڏينهن ٽيڻ تي ٻائي راڻي جنهن گهر ۾ رهندي هئي، ڪيس اتي وٺي ويا. قصو ڪوتاهه، جڏهن هيءَ خبر مشهور ٿي ته ماڻهو گلا ۽ خواري ڪرڻ لڳا، ۽ جڏهن اها خبر سندس ڀاءَ جي ڪن پيئي، جو برهمڻ آباد ۾ رهندو هو، تڏهن هن هڪڙو لعنت ملامت سان ڀريل خط ڀاءَ ڏانهن لکيو ته "مون کي خبر پيئي آهي، ته تو هڙو قبيح ڪم ڪري اسان جي خاندان جي عزت برباد ڪئي آهي!" ڏاهر جواب ۾ لکيو ته "هي سيڪجهه نجومين جي ڳالهين ڪري ٿيو آهي، نه ته مان اهڙو برو ڪم ڪڏهن به نه ڪريان ها!" تنهن تي ڀاڙس دوباره لکيو ته "تون هن ڪم کان باز اچ، ۽ اگر تون تدبير سان تقدير کي روڪڻ گهرين ٿو، ته اها ڳالهه خود ناممڪن آهي." قصو مختصر، ڳالهه لکپڙهه کان وڌي وڃي جهڳڙي تائين پهتي، ۽ سندن وچ ۾ لڙائيءَ جي باهه ڀڙڪي ويئي. ڏهرسين ڀاءُ سان لڙائي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري، سنئيل لشڪر ساڻ وٺي، برهمڻ آباد کان الور جي تختگاه ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن هيءَ خبر راءِ ڏاهر کي پهتي، تڏهن سندس غيرت ۽ غصو به جوش ۾ آيو. هو پڻ هڪ وڏو لشڪر تيار ڪري لڙائيءَ جو ميدان سينگاري، ڀاءُ جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. جڏهن گهڻو وقت انتظار ڪري ٿڪو، تڏهن ملالت کي ٽارڻ لاءِ شڪار جي ارادي سان جهنگل ۾ نڪتو. ٽئين ڏينهن کان پوءِ ڏهرسين الور جي پسگردائيءَ ۾ پهچي [١٨] هڪدم قلعي ۾ اندر وڃڻ چاهيو، پر شهر جا ماڻهو قلعي جا دروازا بند ڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي بيٺا. آخر شهر جي ماڻهن وچ ۾ پيئي ڏهرسين کي وٺي وڃي شهر جي الهندي پاسي لاٿو، ۽ ڏاهر ڏانهن هڪ ٽڪڙو ماڻهو موڪلي ان کي خبردار ڪيائون. جنهنڪري هو شڪار ڦٽو ڪري تمام ٽڪڙو قلعي ڏانهن موٽي آيو، ۽ صبح جو مهماني ۽ رهائش جو سامان تيار ڪري اعتماد جوڳن ماڻهن هٿان ڀاءُ ڏانهن موڪليائين، پر ڏهرسين مهماني،

قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. نيٺ شام جو سندس ماءُ شهر جي مکيہ ماڻهن سان گڏجي ڏهرسين وٽ ويئي، ۽ وڃي نصيحتن ۽ هدايتن سان ڪيس تسلي ڏيئي چيائون ته ”ڏاهر، هيءُ ڪم نفساني خواهش پوري ڪرڻ لاءِ نہ ڪيو آهي، بلڪ نجومين جيڪي منحوس ڳالهيون راڻي ٻائيءَ جي ستاري ۾ معلوم ڪيون هيون، تن جي وهم دفعي ڪرڻ لاءِ ائين ڪيو اٿس. عام ماڻهن وٽ هي عذر مقبول آهي، تون پڻ ڀاءُ جي مخالفت کان باز اچ، ۽ گذريل دستور مطابق اطاعت ۽ موافقت ڪندو رهہ.“ ڏاهرسين ماءُ ۽ قريبن جو عرض اگهايو، ۽ ٻئي ڏينهن هاٿيءَ تي سوار ٿي، قلعي جي هيٺان اچي ڏاهر جي محلات جي برابر بيٺو، ۽ سلام ڪري ڀاءُ جي تعظيم جا آداب بجا آندائين. راءِ ڏاهر اندر اچڻ جي استدعا ڪئي، پر ڏهرسين چيو ته ”مون تنهنجي گهر اچڻ ۽ ويهڻ کان قسم کنيو آهي، باقي جيڪڏهن تون ٻاهر نڪري مون وٽ تشريف فرما ٿيندين ته مهربانيءَ کان بعيد نہ ٿيندو.“ راءِ ڏاهر انهيءَ ئي گهڙيءَ ڀاءُ جي ملاقات لاءِ ٻاهر نڪرڻ چاهيو، مگر جنهن صورت ۾ بيگاهہ ٿي چڪو هو، تنهنڪري ٻئي ڏينهن ملاقات ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين. ٻئي ڏينهن صبح جو ڏاهر گهڻيءَ جماعت سان ڀاءُ جي ملاقات لاءِ نڪتو، ۽ جڏهن هيءَ خبر ڏهرسين جي ڪن پيئي، تڏهن ڀاءُ جي استقبال لاءِ روانو ٿيو، اندازا هڪ گز جي مفاصلي تي گهوڙي تان لهي ڀاءُ جا پير چميائين. ڏاهر پڻ ڀائپيءَ واري مهرباني ۽ نوازش ڪم آڻي گهوڙي تان لهي پيو، ۽ ڀاءُ کي [١٩] ڀاڪر ۾ وٺي سندس مٿو ۽ منهن چميائين، ۽ سائس هٿ هٿ ۾ ڏيئي تنبوءَ ۾ داخل ٿيو، ۽ گهڻو وقت هڪٻئي سان ويهي مخصوص احوال اوريائون. شام جو راءِ ڏاهر پنهنجيءَ جاءِ ڏانهن روانو ٿيو. ڀاءُ جي موٽي وڃڻ کان ڏهرسين جي بدن تي تپ جو اثر ظاهر ٿيو، جنهن جي گرميءَ ۽ شدت کان سڄي بدن تي ڦلڪڻا ٿي پيا. آخر چوٿين ڏينهن ٻئي جهان ڏانهن راهي ٿيو.

جڏهن ڏهرسين جي سوٽ جي خبر راءِ ڏاهر کي پهتي، تڏهن ڏاڍو غمگين ٿي پاڻ جي منزل ڏانهن ڊوڙيو، ۽ هن خبر جي تحقيق ڪرڻ لاءِ ڪي خاص ۽ رازمحرم ماڻهو اڳ ۾ موڪليائين. هو جڏهن ڏهرسين جي تنبوءَ وٽ پهتا ته پاون کي مٿي اگهاڙو ڏٺائون، تنهن کان پوءِ ڏاهر جي ماڻهن کي اندر نيئي ڏهرسين جي منهن تان پردو کنيائون، جنهن تي ڪين ڏهرسين جي مري وڃڻ جي پڪ ٿي، ۽ هو رئندا رڙندا ڏاهر وٽ آيا. هو مٿي ۽ پيرن اگهاڙو پاڻ جي جاءِ تي آيو. سندس لاش ڪٺي وڃي انهيءَ غار ۾ ساڙيائين جا ساڙڻ لاءِ مقرر هئي، ۽ ماتم جون رسمون بجاءِ آنديائين. ماتمداريءَ کان فارغ ٿي برهمڻ آباد جي قلعي ۾ ويو جو ڏهرسين جي رهڻ جي جاءِ هو، ۽ برهمڻ آباد ۾ پنهنجا اعتماد جوڳا ماڻهو مقرر ڪري، هن جا ماڻهو پاڻ سان وٺي، الور تختگاهه ڏانهن موٽيو، ۽ ڪيترا سال حڪومت ۽ بادشاهيءَ جون واڳون مضبوطيءَ سان سندس قبضي ۾ رهيون.

محمد بن قاسم جي هٿان سنڌ جي فتح ٿيڻ ۽ ڏاهر جي ڪسڻ جو بيان

قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن موسيٰ بن طائي سنڌ جي فتح جي تاريخ ۾ هن طرح روايت ڪئي آهي، ته "وليد بن عبدالملڪ جي خلافت واري زماني ۾ حجاج بن يوسف ثقفيءَ محمد بن هارون ۽ هڪ جماعت کي دارالسلام بغداد کان ڪيچ ۽ مڪران ڏانهن موڪليو. هنن [٢٠] مڪران جي پسگردائيءَ ۽ بحر قلزم جو ڪنارو تابعدار ڪيو. تنهن کان پوءِ سنڌ جي فتح ڏانهن متوجهه ٿي، سدائين سنڌ جي ماڻهن جي حالت جي پڇا ڳاڇا ڪندا رهيا. جيڪو ٿورو ساز سامان ۽ ٻانهيون خريد ڪرڻ لاءِ دارالخلافت کان سنڌ جي ڪناري ڏانهن آيو هو، جن جو ٿورو ذڪر مٿي گذريو آهي، سي هنن جا همراهه ۽ رهبر ٿيا. قصو ڪوتاهه سن ٩٢ هه ۾ حجاج بن يوسف جو سوٽ ۽ ناٺي محمد بن قاسم

اسلام جو لشڪر وٺي بدلي وٺڻ لاءِ سنڌ ڏانهن روانو ٿيو، ۽ ڪجهه وقت ڪرمان ۾ رهي لشڪر جو بندوبست، جنگ ۽ قلعي پڃڻ جا اوزار ۽ هٿيار تيار ڪري ڪيچ ۽ مڪران ۾ پهتو، جتان سنڌ جي فتح ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. جڏهن اسلامي لشڪر جي خبر ڏاهر کي پهتي، تڏهن ارادو ڪيائين ته اڳتي وڃي مڪران جي سرحد وٽ اسلامي لشڪر جو مقابلو ڪري، پر ملڪ جي مکيہ ماڻهن کيس چيو ته ”هيءَ عربن جو لشڪر آهي جو غصي، ڪاوڙ تعصب ۽ ديني دشمنيءَ جي ڪري آيل آهي تنهنڪري صبر ۽ تحمل ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن هيءَ لشڪر رڳو قبوليت ڪري اسان کان ٽري وڃي ته بهتر، نه ته، ٻيءَ صورت ۾ ڪا تدبير ڪرڻ گهرجي ۽ خزاني جو گهڻو مال هن لشڪر تان گهوري پنهنجي ملڪ کي هن فتني کان بچائي وٺجي. ڏاهر کي هيءَ ڳالهه پسند آئي، ۽ وچڙ بند ڪيائين. نيٺ اسلام جي لشڪر گهوڙا هڪلي نيرون ڪوٽ جي قلعي جي ٻاهران پهچي اچي لڙائيءَ جي ٻاهه ٻرڪائي، ۽ انهيءَ قلعي جو محاصرو ڪري لڙائي جهيڙي کان پوءِ انهيءَ کي فتح ڪري، ڪافرن جو وڏو حصو قتل ڪيائون، ۽ منجهانئن باقي رهيل، ملڪ جي تختگاهه اروڙ ڏانهن، ڀڄي ويا. اسلام جي لشڪر فتحمند ٿي لٽي جي فتح ڪرڻ ڏانهن واڳ ڦيري، ۽ ٿوري وقت ۾ لٽي کي پڻ مطيع ڪيائون، ۽ مسلمان قيد ين کي ڇڏائي، حجاز ڏانهن روانو ڪيائون. اتان الور جي تختگاهه جو ارادو رکي [٢١] سيوستان جي ٻاهران پهتا، ۽ انهيءَ سرزمين تي اهڙي لڙائي ٿي، جنهن جي شدت جي بيان کان قلم ۽ زبان قاصر آهن. قصو مختصر، ٻن جنگين ۾ ڪافر غالب ٿيا، ۽ ٽينءَ جنگ ۾ فتح جا سهرا مسلمانن جي سر تي ٻڌا ۽ ڪافر هارائي ڀڳا. محمد بن قاسم سيوستان جو قلعو فتح ڪري، سيوستان جي پسگردائيءَ جي انتظام جو بندوبست ڪيو جيڪو برهمڻ وزير مسلمانن جي امان هيٺ آيو هو، تنهن کي پنهنجي ماڻهن سان لٽي ۽ نيرون ڪوٽ ڏانهن روانو ڪري اتي جو ڪاروبار سنڌ س

عقل ۽ سمجهہ تي ڇڏ ڏنائين. چنا ماڻهو اسلام جي لشڪر جي خبر ٻڌي لائق تحفا ساڻ ڪري اچي محمد بن قاسم جي خدمت ۾ حاضر ٿيا، ۽ فرمانبرداري ۽ ڏل قبول ڪري موٽي ويا. اهو ئي سبب آهي جو اسلام جا فقيہ پاريچي زمين ڪي، جيڪا چنن جي هٿ ۾ هئي، عشري چون ٿا.

نقل آهي تہ جڏهن محمد بن قاسم سيوستان جي ويجهو اچي لٿو هو، تڏهن چنن هڪ ماڻهو جاسوسيءَ واسطي موڪليو هو. هن نماز جي ٻانگ وقت اسلامي لشڪر ۾ حاضر ٿي لشڪر جي حالت جي جاچ ٿي ڪئي، ۽ انهيءَ وقت نماز ادا ڪرڻ لاءِ صفون ٻڌجي ويون هيون. محمد بن قاسم جماعت جي امامت ڪري رهيو هو ۽ جماعت سيني رڪنن ۾ امام جي تابعداري ٿي ڪئي. جاسوس هيءَ حالت ڏسي موٽي ويو ۽ چنن کي وڃي ٻڌايائين ۽ چيائين: "خدا جو قسم مان هن قوم کي اهڙو متفق ڏٺو آهي، جو جنهن بہ ڪم ڏانهن رخ ڪندا تہ اهو ضرور پورو ڪندا،" ۽ قوم جئن نماز ۾ پنهنجي امام جي تابعداري ڪري رهي هئي سا هنن سان بيان ڪيائين. ٻڌڻ سان چنن ماڻهن جي دلين ۾ رعب، پيدا ٿيو ۽ سيني اچي مسلمانن جي تابعداري ڪئي، ۽ چنن جي، قوم پهرين قوم آهي جن سنڌي راڄن (۱) مان پنهنجي خوشيءَ سان ايمان آندو. چون ٿا تہ جنهن وقت چنا ماڻهو محمد بن قاسم جي خدمت، ۾ آيا انهيءَ وقت امير جي مجلس ۾ کاڌي لاءِ دسترخوان وڇايو هئائون، (جنهن تي) امير فرمايو تہ هيءَ جماعت

---

(۱) اصل ۾ لفظ "تمنان" آهي جنهن تي فاضل ايڊيٽر پڻ سوال جي نيشاني ڏيئي ڇڏي آهي. اسان هن لفظ جو ترجمو "راڄ" ڪيو آهي ڇاڪاڻ تہ پارسي ڊڪشنرين ۾ تمن لفظ جي معنيٰ آهي ڏهہ هزار ۽ تمندار معنيٰ آهي ڏهن هزارن ماڻهن جو سردار ۽ تومن لفظ جي معنيٰ آهي حڪومت جو اهڙو ضلعو جنهن مان ڏهہ هزار سپاهي ملي سگهن. (مترجم)

مرزروق (نصيب وارا) آهن. چنن کي مرزروق انهيءَ ڪري چوندا آهن.

جڏهن محمد بن قاسم سيوستان جي آسپاس کان دلجاءِ ڪئي تڏهن ڪن ماڻهن چيو ته پهريائين برهمڻ آباد پهچڻ گهرجي ۽ اهو قلعو فتح ڪري پوءِ اروڙ ڏانهن متوجهه ٿجي. پر محمد بن قاسم چيو ته [نه، بلڪ] پهريائين ملڪ جي تختگاهه اروڙ ڏانهن توجهه ڪري ڏاهر کي دفعي ڪرڻ گهرجي، تنهن کان پوءِ ٻين ملڪن ڏانهن رخ رکجي. نيٺ سڀني انهيءَ راءِ سان اتفاق ڪيو، ۽ ٿلتيءَ جي سامهون درياءَ ٽپي تختگاهه ڏانهن روانا ٿيا. ڏاهر هيءَ خبر ٻڌي ٻاهر نڪرڻ جو ارادو ڪيو. نجومين ۽ ڪاهنن (پوڄن) کڏ ٿي کيس ٻڌايو ته تنهنجي ستارن جي احوال مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته تنهنجو ستارو نهايت ضعيف آهي، ۽ اسلام جو نهايت بالا. تنهنڪري هن وقت ٻاهر نڪرڻ تو لاءِ مناسب نه آهي. لاچار گهڻو لشڪر تيار ڪري ملسماني لشڪر جي سامهون ٽيڻ لاءِ موڪليائين، جيڪي گجيري ڍنڍ جي ڪناري تي اچي لٿا. ٻئي ڏينهن محمد بن قاسم، عبدالله بن علي ثقفي رفيان وٽ ڪافرن سان وڙهڻ لاءِ مقرر ڪيو جنهن تي هو ڪافرن جي لشڪر ڏانهن روانو ٿيو ۽ اچي گجيري ڍنڍ وٽ پهتو. ڍنڍ جي ڪناري تي ٻنهي ڌرين جو مقابلو ٿيو ۽ زبردست لڙائي جي ٻاهه ٻرڪو ڪاڏو. نيٺ ڪافر ونٽي ڀڳا ۽ منجهائن گهڻا ته انهيءَ پاڻيءَ ۾ غرق ٿي فنا ٿيا ۽ ڪن تاريخ نويسن جو چوڻ آهي ته ڪافرن جي هن جنگ جي ميدان سان ڀڄڻ جو سبب هي هو [٢٣] ته جنگ هلندي سرداز جو گهوڙو ونئي ڇٽو ۽ سندس قبضي سان نڪري ويو ۽ کيس زمين تي اڇلي صفن جي وچ ۾ چڪر لڳائڻ لڳو. سندس لشڪر گهوڙي کي خالي ڏسي ڀانيو ته هو ڪُسي ويو آهي جنهنڪري لاچار لڙائي ڇڏي ڀڄڻ اختيار ڪيائون.

قصو ڪوتاهه، عبدالله فتح ۽ ڪاميابي حاصل ڪري وڃي محمد بن قاسم سان مليو ۽ محمد بن قاسم منزلون ڪندو اچي

اروڙ جي آس پاس ۾ پهتو. ڏاهر اروڙ شهر ۾ قلعي بند ٿي ويهي رهيو ۽ محمد بن قاسم وري محاصره (گهيري) جو انتظار ڪيو ۽ منجنيق ۽ آتشبازي، جا روم ۽ ايران کان ڏني هئائون، سا ڪم آندائون ۽ هر روز ٻنهي طرفن جي وچ ۾ وڏي لڙائي ٿيندي رهي. ڏهن ڏينهن جي عرصي ۾ ست جنگيون ٿيون ۽ سيني، لڙاين ۾ مسلمانن کي ڪاميابي حاصل ٿي ۽ ڪافر شڪست کائيندا ۽ پڇندا رهيا. آخر سن ٩٣ هجري ۾ رمضان شريف جي ڏهين تاريخ خميس جي ڏينهن راءِ ڏاهر غمي ۽ جوش ۾ اچي، هاٿي، سينگاري، پنهنجو لشڪر ۽ نوڪر چاڪر تيار ڪري مسلمانن سان لڙڻ لاءِ ٻاهر نڪتو. چون ٿا ته ڏهه هزار زره بند سوار ساڻس گڏ هئا، ۽ ٽيه هزار پيادا اڳيان صفون سينگاري لڙائيءَ جي ميدان ۾ تي بيٺا، ۽ ڏاهر پاڻ هاٿيءَ جي عماري (پالڪيءَ) ۾ ويهي، جڙآدار چڻي مٿانس لڳائي، ساڄي ۽ کاٻي زبردست لشڪر سنباهي مردن وانگر ميدان ۾ آيو. انهيءَ ڏينهن عماريءَ (پالڪيءَ) ۾ ٻه خوبصورت، پريزاد ۽ حور پيڪر ٻانهيون ساڻس گڏ هيون: هڪڙي کيس شراب جو پيالو ۽ ٻي پان ڏيئي رهي هئي. صبح کان شام ٿائين ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ لڙائيءَ جي باهه ٻرندي رهي. اسلام جي لشڪر بدلي جي جوش ۾ خونخوار ترارين ڪڍي، تحمل ۽ بهادريءَ تي ثابت قدم رهي ڪافرن جي گهڻي لشڪر کي قتل ڪري ڇڏيو. محمد بن قاسم پڻ هڪ دستو ساڻ ڪري ميدان ۾ ٽپي پيو ۽ هاٿين جي اڳيان بيٺل لشڪر [٢٤] کي ڪٽي ڇڏيائين. ايتري ۾ اسلامي لشڪر جي ڪن ماڻهن آتشبازيءَ جون ديون هاٿيءَ جي عماري (پالڪيءَ) ڏانهن اڇليون. باهه جي پڙڪڻ تي هاٿيءَ [ٿهي] ڪافرن جي لشڪر جون صفون هيٺ مٿي ڪري ڇڏيون، جنهن تي اڪثر ذليلن پاڻ کي ڪٽي پاڻي ۾ اڇلايو. پاڻيءَ جي ڪناري تي گهيڻ هئڻ سبب ڏاهر جو هاٿي ويهي رهيو. اتي اسلامي لشڪر تير وسائڻ شروع ڪيا. جن مان هڪ تير وڃي ڏاهر جي نڙيءَ ۾ لڳو

۽ سنڌ س روح جو پڪي دماغ جي پڇري مان اڏامي ويو. (ساهه ڏنائين). هيءَ واقعو انهيءَ وقت ٿيو، جڏهن سج مغرب جي خلوت گاهه ۾ وڃي چڪو هو (لهي ويو). تنهنکري جيڪي برهمڻ عماديءَ (پالڪيءَ) جي پويان هاٿيءَ تي سوار هئا، تن ڏاهر کي عماديءَ مان ڪڍي گپ جي هيٺان لڪائي ڇڏيو ۽ پاڻ شهر ڏانهن ڊوڙيا. پر مسلمانن جي لشڪر دروازن جا گهڻا اهڙا ته مضبوط جهليا هئا جو جيڪڏهن پکي به اندر وڃڻ چاهي ها ته نه وڃي سگهي ها. تنهنکري برهمڻ قيس جي هٿ چڙهيا ۽ قيس کين قتل ڪرڻ جو ارادو ڪيو، (پر) برهمڻن امان گهري ۽ ڏاهر جي ڪسي وڃڻ جي خوشخبري ڀڌائي. انهيءَ تي قيس برهمڻن کي امان ڏني. انهيءَ وچ ۾ ڪن سپاهين اهي ٻانهيون جيڪي عماديءَ (پالڪيءَ) ۾ ڏاهر سان گڏ هيون، گرفتار ڪري محمد بن قاسم جي اڳيان حاضر ڪيون. محمد بن قاسم حڪم ڪيو ته لشڪر ۾ منادي ڪئي وڃي ته ڏاهر ملعون گم ٿي ويو آهي ۽ انهي تڙيل جي موت جو اڃا يقين نه ٿيو آهي، متان اوهان لٽ ۾ مشغول ٿيو، ۽ هو ڪسڪي ڪا چالبازي ۽ دست درازي ڪري. هن پڙهي پڌڻ تي قيس، برهمڻن کي وٺي محمد بن قاسم جي روبرو حاضر ڪيو. هن هيءَ خبر پڌڻ شرط تڪبير چئي ۽ مسلمان غازين جي تڪبير ۽ تهليل جو شور آسمان ۽ ملائڪن تائين پهتو. محمد بن قاسم ڪي جنگي جوڌا ساڻ ڪري، برهمڻن سميت پاڻيءَ جي ڪناري تي پهچي ڏاهر کي گپ مان ڪڍڻ جو حڪم ڪيو. سنڌ س سر وڍي نيزي تي چاڙهي ڀهريائين ٻانهين کي ڏيکاريائون، جن ڏاهر جو سر سڃاڻي تصديق ڪئي. [٢٥] محمد بن قاسم حڪم ڪيو، جنهن تي اسلامي لشڪر لهي جابجا قلعي جي چوڌاري حلقه هڻي، ذڪر، صلوات ۽ تسبيح ۾ مشغول ٿيا. اها جمع جي رات هئي، ۽ هو صبح تائين خدا جي ياد ۾ مشغول رهيا.

جڏهن ڏينهن ٿيو ڏاهر جو سر ٻانهين سميت قلعه جي

دروازي جي سامهون موڪلي قلعي وارن کي ڏاهر جي ڪسي وڃڻ کان واقف ڪيائون، مگر قلعي وارن ڪين مڃيو. هيءَ خبر ڏاهر جي زال لاڏيءَ جي ڪن پيئي ته بي اختيار ٿي دروازي وٽ پهتي، ۽ پانهين کان ڏاهر جو احوال پڇيائين. پانهين رئندي قيس ڏاهر جو سر ڏيکاريو. ڏسڻ شرط پاڻ کي قلعي کان هيٺ سٽيائين، ۽ قلعي ۾ وڏو گوڙ پيدا ٿي ويو. ڪافرن لاچار ٿي قلعي جا دروازا کوليا. ٻارهين رمضان، سن ٩٣ هجري، جمع ڏينهن مسلمانن جو لشڪر قلعي ۾ داخل ٿيو. خزانن، دفينن، نوڪرن چاڪرن جو حساب ڪري قيس جي حوالي ڪيائون، ۽ بتخاني جي صحن ۾ ممبر رکي خطبو ۽ جمعي جي نماز پڙهيائون. تنهن کان پوءِ محمد بن قاسم شوال مهيني جي ابتدا ۾ خزانن، مال، شين ۽ قيدين جي لکپڙهه ڪري، اهي ٻن سون سوارن جي نظرداريءَ ۾، قيس جي هٿان، ڪيچ مڪران جي رستي دارالسلام بغداد ڏانهن موڪليا. حجاج حقيقت کان واقف ٿي ڏاڍي خوشي ڪئي، ۽ سڀ شيون شام، خليفي ڏانهن ڏياري موڪليائين. خليفي جي خدمت ۾ حاضر ٿي جڏهن قيس ڏاهر جو ڇٽ ۽ جهنڊا پيش ڪري، فتح، لڙائين ۽ ٻين واقعات جو مفصل ۽ چٽو احوال عرض رکيو، تڏهن خليفي خوش ٿي محمد بن قاسم کي قيمتي خلعت ۽ ٻين انعامن سان نوازيو ۽ هڪ فرمان جاري ڪيو ته سنڌ جي فتح تي اڪتفا ڪري ايرندي طرف ڏانهن توجهه نه ڪرڻ اسلامي لشڪر [جي همت] کان بعيد ٿو ڏسجي. بالفعل ڏاهر جي سموري بادشاهيءَ تي قبضو ڪرڻ گهرجي. هن فرمان پهچڻ تي محمد بن قاسم برهمڻ آباد [٢٦] فتح ڪري سنڌ ملڪ تي مال ۽ ڍل مقرر ڪئي، ۽ اڳوڻي دستور موجب ڍل جي وصولي ۽ معاملات جي فيصل ڪرڻ لاءِ برهمڻ مقرر ڪيائين. ٿريءَ (١)

(١) فتحنامه (چچنامه) ۾ "سارندڙي" آهي، جو بتحقيق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تعلقي نواب شاهه ۾ هڪ قديم ڪوٽ آهي ۽ هينئر "ساوڙي" جي نالي سان مشهور آهي. (مترجم)

جي آسپاس ۾ رهندڙ سما ماڻهو گڏجي گهڻن دهلن ۽ شرنائين سان محمد بن قاسم جي خدمت ۾ آيا. پڇيائين ته هي ڪير آهن؟ برهمڻن ٻڌايو ته هي گهٽ ذات وارا آهن ۽ حاڪمن جي ڏسڻ لاءِ هن نموني سان ايندا آهن. انهن کي پڻ جاگير جو ٽڪر ڏيئي روانو ڪيائين. ۽ ساڳيءَ طرح علي بن محمد بن عبدالرحمان سليطيءَ جي صلاح تي لوهاڻا، سهتا، چنڊ(٢)، ماڇي، هالا (٣) ۽ ڪوريچا پڻ آيا. هي سڀ مٿن ۽ پيرن اگهاڙا پناهه وٺڻ آيا هئا. انهن کي پناهه ڏيئي حڪم ڪيائين ته جڏهن به مسلمان هتان کان دارالخلافت (اسلامي تختگاهه) ڏانهن ويندا يا دارالخلافت کان الور ڏانهن ايندا، تڏهن انهن جو رهبر ۽ سونهون ٿيڻ هنن ماڻهن جو ڪم ٿيندو.

سن ٩٤ هه جي اوائل ۾ ڏاهر جا پٽ بهادرن جو هڪ دستو ساڻ ڪري اڇي اسڪندره جي قلعي ۾ قلعي بند ٿي ويٺا. هي قلعو نهايت مضبوط هو. هنن اتان اچي سنڌ جي ڪن پرڳڻن کي لٽيو. محمد بن قاسم هن خبر ٻڌڻ تي اوڏانهن روانو ٿيو ۽ انهيءَ قلعي وٽ پهچي محاصرو شروع ڪيائين. ٿوري وقت کان پوءِ اناج جي کوٽ سبب تڪليف پيدا ٿي ۽ اسلامي لشڪر گوشت تي وقت گذارڻ لڳو. محمد بن قاسم ڪي داناءَ ماڻهو ڏاهر جي پٽن ڏانهن موڪلي کين مهربانيءَ ۽ رعايت جو دلاسو ڏنو، جنهن تي هنن جواب ڏنو ته اسان کي يقين آهي ته راجا ڏاهر

---

(٢) اصل ۾ "جندر"، نسخي "ف" ۾ "چندر" ۽ نسخي "م" ۾ "جدر" آهي. اسان جي خيال ۾ اهو لفظ سنڌي چنڊ جي برابر آهي ۽ جنهن صورت ۾ چنڊ ذات جا ماڻهو سنڌ ۾ موجود آهن تنهڪري اسان سنڌي ترجمي ۾ چنڊ لکيو آهي. (مترجم)

(٣) اصل ۾ "هالير" آهي ۽ نسخي "م" ۾ هاله. جئن ته اسان جي خيال ۾ "هاله" وڌيڪ صحيح آهي تنهنڪري اسان سنڌي ترجمي ۾ "هاله" قائم رکيو آهي. (مترجم)

جيئرو نڪري ويو آهي ۽ اسان کي اميد آهي تہ هو جلد ئي هندستان کان وڏو لشڪر وٺي اچي بدلو وٺندو. محمد بن قاسم ڏاهر جي زال لاڏيءَ کي اروڙ کان گهرائي، پنهنجن پٽن ڏانهن رواني ڪرڻ جو حڪم ڏنو تہ وڃي سندن غلط گمان دور ڪري. لاڏيءَ کي حاضر ڪري [٢٧] قلعي وارن ۽ ڏاهر جي پٽن ڏانهن موڪليائون. هنن انهيءَ کي دروازي کان ٻاهر جهليو ۽ قلعي جي فصيل جي مٿان تي بيٺا. ڏاهر جي زال جنگ جي واقعي ۽ ڏاهر ۽ سندس سردارن جي ڪسڻ جي ڪيفيت ناليوار خاطر خواه تفصيل سان ٻڌائي، روج راڙو شروع ڪيو. سيني هن کي ڪوڙو سمجهي پٿر ۽ ٻيءَ هنيا ۽ چيائون تہ تون هن جماعت سان هڪ ٿي ويئي آهين. تنهنجي ڳالهہ قبول نہ آهي. پوءِ لاڏيءَ کي موٽائي آيا ۽ قلعي ڪشائي جي اوزارن ڏانهن توجهہ ڪري منجنيق ۽ ٻيا آتش بازيءَ جا اوزار ڪم آندائون، ٿوري وقت ۾ اهو قلعو فتح ٿيو ۽ ڪافرن کي برباد ڪري گهڻن کي قتل ڪيائون، باقي جيڪي ٿورا بچيا تن اسلام جي اطاعت قبول ڪئي، ۽ روڪڙ ۽ بي انداز سامان مسلمانن جي لشڪر جي هٿ چڙهيو. قلعي ۾ جيڪو بتخانو هو، جڏهن انهيءَ کي ڀڳائون تڏهن انهيءَ مان وڏو خزانو ظاهر ٿي پيو، جو خليفي لاءِ ضبط ڪيائون، ۽ ٻيءَ غنيمتن مان پنجون حصو ڪڍي مسجدن جي تعمير تي خرچ ڪيائون، ۽ محمد بن قاسم موٽي وڃي اروڙ پهتو.

ماه ربيع الاول سن ٩٤ هہ جي اوائل ۾، احنف بن قيس بن رواح اسديءَ کي اروڙ جو حاڪم بنائي پاڻ [محمد بن قاسم] ملتان جي فتح ڏانهن متوجهہ ٿيو. ملتان جا مکيہ ماڻهو استقبال ڪري اچي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ هن عهد ناميو ڪري، مال ۽ ڍل ٻڌي، دائود بن نصير بن وليد عثمانيءَ کي ملتان جي حڪومت تي مقرر ڪيو، ۽ خزيم عبدالملڪ بن (١) تميم کي

(١) اصل ۾ "بني تميم" آهي پر اسان جي نظر ۾ صحيح "بن تميم" آهي جئن اسان سنڌي ترجمي ۾ لکيو آهي. (مترجم.)

ديبالپور جي ڪوٽ جو والي بنايائين، جو درياءَ جي ڪناري تي هڪ وڏو قلعو هو. جڏهن ملتان کان ديبالپور روانو ٿيو هو ته انهيءَ وقت محمد بن قاسم جي جهنڊي هيٺ اٽڪل پنجاهه هزار پيادا ۽ سوار ماڻهو گڏ ٿي چڪا هئا. هر طرف تي فوج مقرر ڪيائين. اسلام جو لشڪر قنوج جي سرحد تائين پهتو ۽ انهيءَ ملڪ جي راجائن ۽ شهزادن سڀني اسلام جي فرمانبرداريءَ ۾ اچي [٢٨] دارالخلافت جي ملازمن کي هر سال مال ۽ ڍل، بلا عذر، پهچائي ڏيڻ قبول ڪئي.

محمد بن قاسم هر طرف ۽ هر شهر ۾ اعتماد جوڳا ماڻهو مقرر ڪري دلجاءِ سان پوئتي موٽيو ته ايتري ۾ خليفي وليد جي طرفان حڪم پهتو، جنهن جو قصو هن طرح آهي ته الور جي قلعي فتح ڪرڻ وقت محمد بن علي بن طهمان سان گڏ حبشي غلامن جي هٿان دارالخلافت ڏانهن موڪليل قيدين ۾ ڏاهر جون ٻه ڌيئر به موڪليون هئائين. هڪ رات خليفي انهن ٻنهي ڀينرن کي حرمسراءِ ۾ گهرائي حويلي جي ٻانهين جي حوالي ڪيو ته انهن جي غمخواري ڪن ۽ جڏهن رستي جي تڪليف کان آرام حاصل ٿئين، تڏهن کين خذمت ۾ حاضر ڪن. ٻن مهينن جي عرصي کان پوءِ خليفي جي حڪم سان ٻنهي سنڌي قيدياڻين کي حاضر ڪيائون ۽ ساڻن گڏ هڪ ترجمان آنداؤن. سندن منهن تان جڏهن نقاب هٽايائون ته خليفي هڪ ئي نظر سان انهن ٻنهي پرين جي حسن تي حيران ٿي پڇيو ته، توهان جو نالو ڇا آهي؟ هڪ چيو ته منهنجو نالو پرمل ديو آهي ۽ ٻيءَ چيو سورج ديو. خليفي هڪڙيءَ کي بستري تي اچڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ تي هن اٿي عرض ڪيو ته آءٌ بادشاهه جي خوابگاهه جي لائق ڪين رهي آهيان ڇاڪاڻ ته محمد بن قاسم اسان ٻنهي ڀينرن کي ٽي ڏينهن پاڻ وٽ رکي پوءِ بادشاهه ڏانهن موڪليو آهي. ترجمان انهن جي ڪلام جي مضمون کان خليفي کي واقف ڪيو. خليفو غصي ۽ غيرت کان ٻاهر ٿي ويو.

حڪم فرمايائين تہ هن ٻي اد ٻيءَ جي پا داش ۾ محمد بن قاسم پاڻ کي ڳئونءَ جي کل ۾ بند ڪري دارالخلافت ۾ حاضر ٿئي، ۽ زياده تاڪيد لاءِ ڏڙڪي طور خليفي فرمان جي حاشيي تي پنهنجي هٿ سان لکيو تہ محمد بن قاسم جتي بہ پهتو هجي تہ پاڻ کي ڏڳيءَ جي کل ۾ بند ڪري خدمت ۾ حاضر ٿئي ۽ حڪم کان تجاوز نہ ڪري. انهن ڏينهن ۾ محمد بن قاسم اڏاپور ۾ پهتو هو تہ خليفي جي حاجب (١) هيءَ حڪم کيس پهچايو. [٢٩] فرمان پڙهڻ کان پوءِ حڪم جي پيروي‌ءَ خاطر حاجب کي چيائين تہ تو کي جو حڪم ٿيو آهي سو عمل ۾ آڻ. هن حڪم موجب محمد بن قاسم کي ڪچيءَ کل ۾ بند ڪيو. ٽن ڏينهن کان پوءِ سندس روح جو پکي جسم جي پڃري کي خالي ڪري ويو. حاجب انهيءَ کي صندوق ۾ رکي دارلخلافت ڏانهن روانو ٿيو. شام ولايت ۾ پهچي عام دربار جي ڏينهن اها صندوق جنهن ۾ محمد بن قاسم بند هو، خليفي وليد جي اڳيان حاضر ڪيائين. (خليفي) پڇيو هو زنده آهي. حاجب عرض ڪيو تہ ڪچي چم ۾ بند ڪرڻ کان پوءِ ٽئين ڏينهن دنيا مان لڏي ويو. خليفي جي حڪم تي صندوق حرم ۾ اندر ڪٽي ويا. پاڻ صندوق جي ستان بيهي حڪم ڪيائين تہ ان جو پڙ ڪوليو وڃي ۽ راءِ ڏاهر جي ڌين کي گهرائي چيائين:

(١) حاجب جو عام طور سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪوتوال ڪيو ويندو آهي پر درحقيقت حاجب جو درجو ڪوتوال کان گهٽو مٿي آهي. اڄڪلهہ جي اصطلاح ۾ جيڪڏهن سندس ترجمو پوليس آفيسر ڪجي تہ موزون ٿيندو ۽ چاڪاڻ تہ اسلامي حڪومت ۾ حاجب جا فرائض پوليس آفيسر جي فرائض جهڙا هوندا آهن. انگريزيءَ ۾ حاجب جو ترجمو هيئن ڪيو ويو آهي.

"Chamberlaim Doorkeeper a minister of state a porter a cuntain" (Persian-English Dictionary by Staingass).

(مترجم)

منھنجو حڪم اجھو ھن طرح جاري آھي. اچو ۽ محمد بن قاسم کي اچي ڏسو. ٻنھي ڀينرن اڳتي وڌي ڏسي سڃاتو ۽ ھٿ کڻي خليفي لاءِ دعا ۽ تعريف ڪيائون [تنھن کان پوءِ] عرض ڪيائون ته عادل بادشاھ کي وڏن ڪمن ۾ تڪڙ ڪرڻ ۽ دوست خواه دشمن جي چوڻ تي جلدي ڪري حڪم ڪڍڻ نه گهرجي. خليفي فرمايو ته ھن ڳالھ جو مطلب ڇا آھي؟ چيائون ته اسان جي محمد بن قاسم سان دشمني ھئي تنھنڪري ھن تي تھمت رکي ھئيسون، ڇاڪاڻ ته اسان جو پيءُ ھن جي ھٿان قتل ٿيو، ملڪ ۽ دولت اسان جي خاندان مان نڪري ويا ۽ اسان قيدي ۽ گرفتار ٿي ڌارئي ملڪ ۾ پيونسون. بادشاھ ڪاوڙ ۾ اچي اسان جي حال جي نتيجي جي تحقيق ۽ اسان جي ڳالھ جي سچ ۽ ڪوڙ معلوم ڪرڻ کان سواءِ ھڙ و حڪم صادر فرمايو، حالانڪ محمد بن قاسم اسان جي پيءُ ۽ ڀاءُ جي بجاءِ ھو ۽ ھن جو ھٿ اسان جي پاڪدامن کي مطلقا ڪونه ڇھتو ھو. پر جڏھن پيءُ جو انتقام وٺڻ اسان جو مقصد ھو، تڏھن انھيءَ کي ھن خيانت سان منسوب [٣٠] ڪيوسين. اگرچ اسان جو مطلب ته حاصل ٿيو، پر انھيءَ ڪري خليفي جي عدالت جي طريقي ۾ نقصان ثابت ٿيو. ھنن ڳالھين ٻڌڻ تي خليفو ڏاڍو پشيمان ٿيو ۽ سندس سيني ۾ ڪاوڙ جي باھ ڀڙڪڻ لڳي. آخر سندس حڪم ڪرڻ تي ڏاھر جي آنھن ٻنھي ڌين کي گهوڙن جي پڇن سان ٻڌي، شھر جي چوڌاري ڦيرائي وچي دجله ۾ اڇلايائون ۽ محمد بن قاسم کي دمشق جي قبرستان ۾ دفن ڪيائون.

روايت ڪئي اٿن ته محمد بن قاسم جي فوت ٿيڻ کان ٻه سال پوءِ، ھندستان جا ماڻھو بغاوت ڪري ٻي فرمان ڏيا ۽ (فقط) ديبالپور جي سرحد کان وٺي سمنڊ تائين ملڪ خليفي جي گورنرن جي تصرف ۾ رھيو. جڏھن ٩٦ ھ ۾ خليفو آخرت جي ملڪ ڏانھن انتقال ڪري ويو ۽ کانئس پوءِ سليمان بن عبدالملڪ خلافت جي تخت تي ويٺو، تڏھن عامر ابن عبدالله کي سند

جو حاڪم مقرر ڪيائين. انهيءَ کان پوءِ مروان بن محمد جنهن جو لقب القادر بالله هو، ابوالخطاب کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو، ۽ سن ١٣٣ هه عبدالله بن محمد بن علي بن عبدالله بن عباس، جو عباسي گهراڻي جو پهريون خليفي هو ۽ "سفاح" جي لقب سان مشهور هو، تنهن دارالخلافت مان هڪ فوج سنڌ ڏانهن موڪلي، بني اميه جي سيني نوڪرن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. ڇهن سالن کان پوءِ عباسي (خليفي) ابوجعفر منصور هندستان لاءِ هڪ لشڪر مقرر فرمايو ۽ سن ١٧٠ هه ۾ هارون رشيد مهدي ابوالعباس کي سنڌ ملڪ ۾ گهڻو زمانو رهيو. [٣١]

ٻيو ڀاڱو

انهن بادشاهن جو ذڪر جن عباسي خليفن جي گورنرن جي حڪومت کان پوءِ سنڌ ملڪ ۾ بادشاهيءَ جو جهنڊو بلند ڪيو

تاريخ نويسن لکيو آهي ته بني اميه گهراڻي وارن جي خلافت کان پوءِ عباسي خليفن جي گورنرن سنڌ ملڪ ۽ ملتان ۾ انتظام جي واڳ ورتي، ۽ هارون ۽ مامون جي زماني ۾ هندستان جو ڪجهه حصو پڻ سنڌ ن حڪومت هيٺ هو. عباسي خليفن جي گورنرن جي حڪومت، القادر بالله ابوالعباس احمد بن اسحاق بن المقتدر بالله جي زماني تي پوري ٿي. جڏهن سن ۴۱۶ هه ۾ رمضان شريف جي وچ ڌاري سلطان محمود غازي هندستان جي فتح ڪرڻ جي ارادي سان غزنيءَ جي تختگاه کان ملتان پهتو، تڏهن ملتان ۽ اُچ هٿ ڪري، القادر بالله جي گورنرن کي ڪڍي ڇڏيائين، ۽ عبدالرزاق وزير کي ڪجهه فوج ساڻ ڏيئي ملتان کان سنڌ جي تابع ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيائين، ۽ هو سن ۴۱۷ هه ۾ بکر جي معاملات کان دلجاءِ ڪري، سيوستان ۽ ٺٽي ڏانهن متوجهه ٿيو، ۽ اڪثر عربن کي ڪڍي ڇڏيائين. باقي جيڪي ماڻهو عيال ۽ ٻارن ٻچن سان هئا، ۽ فضيلت ۽ چڱي حالت پڻ رکيائون ٿي، انهن جي حوالي شريعت جا عهدا ڪري، انهن جي گذران واسطي پگهارون ۽ وظيفا مقرر ڪيائين.

سن ۴۲۱ هه جڏهن سلطان محمود انتقال ڪيو، تڏهن سندس ولد ارشد سلطان مسعود غزنيءَ جي تخت تي ويهي پيءُ جي موروثي ملڪن سنڌ ۽ هندستان کي قبضي ۾ آندو. رعيتي هر سال جي مال ۽ ڏيل [۳۲] ساڳئي دستور موجب غزني جي پايي تخت ڏانهن ڪٽي ويندا هئا، ۽ جڏهن سن ۴۳۳ هه ۾ هن فاني دنيا کي الوداع چئي باقي جهان ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن سندس پٽ سلطان مودود بادشاهيءَ جي تخت کي پنهنجي ويهڻ سان سينگاري پيءُ ۽ ڏاڏي جي تصرف هيٺ آيل ملڪ تابع ڪيا. اهو پڻ سن ۴۴۱ هه ۾ عالم بقاءَ ڏانهن روانو ٿيو. ڪانئس پوءِ سلطان مجدود سندس جاءِ نشين ٿي موروثي ملڪن تي قبضو ڪيو. اجل جڏهن انهيءَ جي پڻ طلب ڪئي، تڏهن لاهور جي شهر ۾ عالم جاوداني ڏانهن راهي ٿيو. انهيءَ کانپوءِ خسرو ملڪ جو وارو آيو، جو غزنوي بادشاهن جي اولاد مان هو. هن به ڪجهه وقت ڪاميابيءَ جا پيالا پيتا. آخر سن ۵۸۳ هه ۾ سلطان غياث الدين غوور لاهور تي غالب ٿي خسرو ملڪ کي هٿ ڪيو، ۽ کيس، غزنيءَ موڪلي قيد ۾ رکيائين. جڏهن غزنوي بادشاهن جو جملي اولاد غورين جي هٿ چڙهيو، تڏهن سيني کي فنا جو شربت، پيارايائون.

سلطان شهاب الدين محمد بن سام غوري

سلطان غياث الدين جڏهن هندستان کان موٽي خراسان ڏانهن توجهه ڪيو، تڏهن سن ۵۹۹ هه ۾ هو پايي تخت هرات ۾ گذاري ويو، ۽ هرات جي جامع مسجد ۾ جيڪو گنبذ ٺاهيو هئائين، انهيءَ ۾ دفن ڪيو ويو.

”دو در دارد اين باغ آراسته   درو بند از هردو برخاسته
در آ از در باغ بنگر تمام   ز ديگر در، باغ بيرون خرام“.

—٭—

[رکي ڏو ٻ، در هيءَ عجب بوستان،
ٻنهي تي ڏ، آ روڪ جو ڪ، نشان.
اچي هڪڙي در کان سچو باغ ڏس
نڪر در ٻئي کان نه پل هڪ ترس.]

بادشاهي سلطان شهاب الدين غوريءَ (ڏانهن) منتقل ٿي.
هن سن ٥٩١ هه ۾ ڀاءَ جي ڀاران هندستان تي حملو ڪري، ملتان ۽ اچ [٣٣] فتح ڪري، قطب الدين ايبڪ جي هٿ هيٺ هڪ فوج سنڌ جي فتح واسطي مقرر ڪئي هئي، ۽ قطب الدين ايبڪ ٽن مهنن جي عرصي ۾ سموري سنڌ تي متصرف ٿي سيف الملوڪ کي سنڌ ۾ ڇڏي پاڻ دهليءَ جي تختگاه ڏانهن روانو ٿيو هو. هوڏانهن سلطان شهاب الدين آهستي آهستي لشڪر ملتان کان هندستان ملڪ ڏانهن نيئي رهيو هو ۽ شهر، قلعا ۽ ملڪ وٺندو ٿي ويو، ۽ نيٺ وڃي انهيءَ ملڪ جو تختگاه دهلي فتح ڪيائين، ۽ دهلي انهيءَ ڏينهن کان سلطان جي گاديءَ جو هنڌ ٿي، ۽ قطب الدين ايبڪ کي انهيءَ ملڪ ۾ پنهنجو جاءِ نشين مقرر ڪري پاڻ خراسان وڃڻ جو ارادو ڪري رهيو هو، ته ايتري ۾ پنهنجي ڀاءُ سلطان معزالدين جي وفات جي خبر مليس، جنهنڪري نهايت ڏک ۾ پرجي جلدي روانو ٿيو. غزنيءَ جي شهر ۾ پهچڻ کان پوءِ لشڪر کي ترڪستان جي ٽن سالن جي سفر جي تياري ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. انهيءَ وچ ۾ خبر پهتس ته لاهور جي آسپاس ڪن کوکرن بي فرمانيءَ جو رستو اختيار ڪيو آهي. انهن جو دفعي ڪرڻ اهم ۽ وڌيڪ مناسب ڄاڻي اوڏانهن ڊوڙيو، ۽ گهڻن دشمنن کي انتقام جي تلوار جو شڪار ڪيائين. سوٽڻ وقت دميڪ جي منزل ۾ هڪڙي فدائي کوکر جي خنجر جي زخم سان شهيد ٿيو.

شهادت ملڪ بحر و بر شهاب الدين،
کز ابتدائي جهان مثل او نيامده يک.

سو يم ز غره ء شعبان سال ششصد و د و،
فتاده د ر د ه غزنين به منزل د ميک.
[ز مين، زمن جو شهنشاه شهاب‌الد ين ٿيو شهيد،
جو ابتداي جهان کان ڇ، ٿيو سند س کو مٿ.
ڇهه سو ٻه سال ۾ شعبان جي ٽين هئي تاريخ،
شهيد ٿيو ره، غزنين ۾ جائي د ميک و ٽ.]

غزنيءَ جي فتح کان وٺي آخر عمر تائين سند س باد شاهيءَ جو وقت ۳۲ سال ۽ ڪي مهينا هو. سند س وارثن مان فقط هڪ نياڻي رهي. چون ٿا ته سون، چاندي ۽ جواهرن جو وڏو خزانو هو س. انهيءَ مان پنج سو مڻ ته الماس (هيرو) نڪتو، جو هڪ قيمتي جوهر آهي. ٻي روڪڙ ۽ مال جو هن تي قياس ڪري سگهجي ٿو. نَوَ ڀيرا هند ستان جو سفر ڪيائين. ٻه ڀيرا شڪست کاڌائين، باقي ٻيا ڀيرا [۳۴] ڪامياب رهيو. باد شاهه عادل، خدا ترس ۽ خلق تي مهربان هوند و هو. عالمن ۽ صالحن جي عزت ۽ خدمت ڪند و هو.

سلطان قطب الدين جو ذڪر

سلطان شهاب‌الد ين غوري، قطب الد ين ايبڪ کي د هليءَ ۾ پنهنجو جاءِ نشين بنائي خراسان ولايت ڏانهن روانو ٿيو هو. پوءِ جڏهن سند س فوت ٿيڻ جي خبر قطب الد ين ايبڪ کي، پهتي، تڏهن خود مختياريءَ جو جهنڊو بلند ڪري خطبو پنهنجي، نالي تي پڙهيائين. ماڻهو کيس سلطان قطب الد ين سڏڻ لڳا، ۽ هند ۽ سنڌ جي حڪومت جون واڳون سند س هٿ ۾ آيون. آخر سن ۶۰۷ هه ۾ لاهور جي شهر ۾ پولو کيڏند ي گهوڙي تان ڪري پيو ۽ وفات ڪيائين. چوڏهن سال خطبو پنهنجي نالي پڙهيائين ۽ هند ۽ سنڌ سند س قبضي هيٺ رهي.

آرام شاهه بن قطب الد ين ايبڪ جو بيان

پيءُ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ د هليءَ جي اميرن جي اتفاق راءِ

سان بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو پر لائق نه هجڻ ڪري ڪيس حڪومت جي گاديءَ تي آرام نصيب نه ٿيو. آرام شاه جي اميرن ڪيس حڪومت جي تخت جو لائق نه ڏسي سلطان شمس الدين التمش ڏانهن ماڻهو موڪلي، ڪيس دهليءَ گهرائي، بادشاه بنايو. انهن ڏينهن ۾ هندستان جو ملڪ چئن حصن ۾ ورهائجي ويو. دهليءَ جي تختگاه جو تعلق شمس الدين التمش سان ٿيو. اُچ، ملتان ۽ سنڌ ناصرالدين قباچه جي فرمان هيٺ آيا. لکنؤ خلجي بادشاهن جي ضابطي ۽ انتظام هيٺ آئي، لاهور ۽ پسگردائي تاج الدين يلدز جي ماڻهن فتح ڪيا. انهيءَ وقت ۾ چنگيز خان جي هڪ فوج ناصر الدين جي لڙائي واسطي آئي. بادشاه ناصر الدين قباچه کي [۳۰] انهيءَ لشڪر جي مقابلي جي طاقت نه هئي، تنهنڪري ملتان جي شهر ۾ قلعي بند ٿي ويهي رهيو. مغلن چاليهه ڏينهن انهيءَ جو محاصرو ڪيو. هن وقت ۾ سلطان ناصرالدين خزاني جو دروازو کولي ڇڏيو ۽ خلق کي انعام ۽ احسان سان نوازڻ سان گڏ وڏ ڏاڍي بهادريءَ مردانگي ڏيکاري. نيٺ جڏهن [مغلن جي] لشڪر کي فتح نصيب نه ٿي تڏهن لاچار موٽي ويا.

جيئن ته سنڌ ملڪ سنڌس (ناصرالدين قباچه) هٿ هيٺ هو، تنهنڪري خراسان، غور ۽ غزنيءَ جا ڪيترا مکيه ماڻهو چنگيز خان جي حادثي سبب سندس خدمت ۾ پهتا ۽ انهن سان هر هڪ کي انعام اڪرام عطا ڪيائين.

سن ٦٢٣ هه جي آخر ۾ سيوستان جي پرڳڻي تي ملڪ خان خلجي ۽ سندس ساٿي غلبو ڪري ويا، جنهنڪري ملڪ ناصرالدين قباچه، انهيءَ جماعت جي شر دفع ڪرڻ ڏانهن توجه ڏنو. ٻنهي ڌرين ۾ سخت لڙائي ٿي ۽ ملڪ خان قتل ٿي ويو.

جيئن ته ناصرالدين قباچه جي بخت جي اچي پڇاڙي ٿي هئي، سو سن ٦٢٤ هه ۾ سلطان شمس الدين التمش اُچ تي چڙهائي ڪئي. ناصرالدين قباچه، ٻکر ڀڄي ويو، ۽ سلطان پنهنجو وزير نظام الملڪ محمد بن اسعد اُچ جي محاصري تي مقرر ڪري پاڻ

دهلي موٽي ويو. نظام الملڪ ۲۸ جمادي الاول سن ٦٢٥ هه
اڳاري ڏينهن اچ صلح سان وٺي ٻکر جي قلعي ڏانهن متوجهه ٿيو.
ناصرالدين قباچه اتان پڻ پڄڻ جو اراده ڪري ٻيڙيءَ ۾ وينو،
۽ جڏهن درياءَ جي وچ ۾ پهتو ته (اوچتي) سندس عمر جي ٻيڙي
فنا جي درياءَ ۾ غرق ٿي ويئي.

سلطان شمس الدين التتمش جو بيان

سن ٦٢٤ ه، ۾ نظام الملڪ محمد بن اسعد، سلطان شمس الدين
جي طرفان سنڌ جي حڪومت تي مقرر ٿيو ۽ سنڌ ملڪ جو ضابطي
۽ انتظام جهڙو رکڻ گهرجي تهڙو رکي، شهرن جي آباديءَ ۽
رعيت جي آرام [٣٦] لاءِ نهايت ڪوشش ۽ محنت ڪيائين، ۽
سن ٦٣٣ هه ۾ نورالدين محمد کي سنڌ جي سنڀال تي ڇڏي پاڻ
دهليءَ ڏانهن موٽي ويو. سلطان شمس الدين دهليءَ جي پايئه تخت
۾ ٦٣٣ ه جي ٢٦ شعبان سومر ڏينهن رحلت فرمائي ويو.

سلطان مسعود جو بيان

سلطان مسعود شاه ابن رڪن الدين فيروز شاه بن سلطان
شمس الدين التتمش سن ٦٣٩ هه ۾ دهليءَ جي بادشاهت کي
پنهنجي وجود سان عزت بخشي موروثي ملڪن جو مالڪ ٿيو.
سن ٦٤٣ ه، جي صفر مهني ۾ مغلن جي لشڪر جي سنڌ وندي ٿيي
آچ جي سر زمين کي گهيري ڪرڻ جي خبر دهليءَ ۾ مشهور ٿي.
جنهن تي مسعود شاه دشمنن جي دفع ڪرڻ ڏانهن توجهه ڪيو.
مغل هن جي اچڻ جي خبر ٻڌي اچ جي ٻاهران اٿي بکر جي رستي کان
خراسان ڏانهن پڄي ويا، ۽ سلطان مسعود شاه بکر پهچي نورالدين
محمد کي موقوف ڪري سنڌ ملڪ، ملڪ جلال الدين حسن جي،
حوالي ڪيو ۽ پاڻ اتان دهليءَ ڏانهن واڳون وراياءِين.

ملتان پهچڻ تي ڪمن شرابي نوجوانن مسعود شاهه جي،
محفل ۾ پهچي کيس عياشيءَ جي ترغيب ڏني، ۽ في الحقيقت هو
پاڻ به شرابخوري ڏانهن مائل هو، تنهنڪري انهيءَ ڳالهه ۾ حد

ٽيپي ويو ۽ حڪومت جي ڪمن ۾ خلل پوڻ لڳو. اميرن مخفي طور سنڌ س چاچي سلطان ناصرالدين محمود ڏانهن، جو پڙايچ ۾ موجود هو، ماڻهو موڪلي ڪيس اچڻ لاءِ عرض ڪيو، ناصرالدين تمام جلديءَ سان دهليءَ اچي بادشاهي جي تخت تي ويٺو. هن مسعود شاه کي آخر ڏينهن تاريخ ٢٣ محرم سن ٦٤٤ ھ ۾ [٣٧] گرفتار ڪري قيد ڪيو، ۽ مسعود شاه جي حياتيءَ جا ڏينهن قيد خاني ۾ پورا ٿيا.

سلطان ناصرالدين محمود بن سلطان التتمش جو بيان.

سن ٦٢٤ ھ جي محرم الحرام، اگاري ڏينهن قصر فيروزه ۾ دهليءَ جي بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو، ڪي سال خود مختيار رهي حڪومت هلايائين. تاريخ ٢٢ شوال، سن ٦٤٩ ھ سومر ڏينهن لاهور، ملتان، اچ ۽ بکر ڏانهن روانو ٿيو، جتي پهچي سيوستان جي ولايت قتلغ خان، اچ ۽ ملتان جي سنڀال ملڪ سنجر جي حوالي ڪري دهليءَ جي تختگاه، ڏانهن موٽي آيو.

ناصرالدين دهليءَ جي پايہ تخت ۾ پهچڻ کان پوءِ لکنؤ تي وڃڻ جو اراده ڪيو، پر جنهن صورت ۾ امير ۽ حڪومت جي ڪارڪنن سلطان جو اوڏانهن وڃڻ مناسب نہ سمجهيو تنهنڪري سرڪشن جي تنبيهه ۽ تاديب لاءِ هڪ وڏو لشڪر تيار ڪري ملڪ جلال الدين جي هٿ هيٺ انهيءَ پاسي ڏياري موڪليائين. سن ٦٥٦ ھ، آخر ۾ مغلن جو لشڪر اچ ۽ ملتان جي پسگردائيءَ ۾ آيو. سلطان انهن جي دفع ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو تہ مغلن جو لشڪر جنگ کان سواءِ موٽي ويو ۽ سلطان پڻ واپس آيو.

چون ٿا تہ سلطان ناصرالدين سال ۾ ٻہ قرآن شريف لکندو هو ۽ انهن جي قيمت پنهنجي خاص گذران تي خرچ ڪندو هو. هڪ دفعي اهڙو اتفاق ٿيو، جو هڪڙي امير بادشاه جو لکيل

قرآن شريف زياده بها سان خريد ڪيو. باد شاهه کي هن حقيقت جي خبر پيئي ته اها ڳالهه کيس نہ وڻي، ۽ حڪم ڪيائين تہ هن کان پوء منهنجو لکيل [قرآن شريف] مخفي طور رواجي قيمت ۾ وڪيو وڃي. هيءَ پڻ روايت آهي تہ باد شاهہ پنهنجي بيبيءَ کان سواءِ جا سندس لاءِ کاڌو تيار ڪندي هئي، ٻي ڪابہ نوڪرياڻي يا ٻانهي نہ رکندو هو. هڪڙي ڏينهن هن باد شاهہ کي چيو تہ ماني پچائڻ ڪري منهنجي هٿن ۾ هميشه درد رهي ٿو، جيڪڏهن توهان ڪا اهڙي ٻانهي خريد ڪندا، جا ماني پچائيندي رهي تہ ڪو بہ قصور ڪو نہ ٿيندو. سلطان جواب ۾ فرمايو تہ بيت‌المال خدا جي بندن جو حق آهي، مون کي انهيءَ مان ڪنهن بہ ٻانهي خريد ڪرڻ جو ڪو بہ حق نہ آهي، صبر ڪر تہ خداوند تعاليٰ توکي آخرت ۾ جزاي خير ڏئي.

"جهان خوابيست پيش چشم بيدار
بخوابي دل نہ بندد مرد هوشيار".
[جهان هڪ خواب آ، لئہ چشم بيدار
نہ رکندو خواب سان دل مرد هوشيار].

سن ٦٦٣ ھ ۾ سلطان ناصرالدين بيمار ٿيو ۽ ١١ جمادي‌الاول سن ٦٦٤ ھ، ۾ دنيا کان آخرت ڏانهن انتقال ڪيائين. سندس اولاد مان ڪو بہ ڪو نہ هو. سندس باد شاهيءَ جي مدت اوڻيهہ سال ٽي مهينا ۽ ڪي ڏينهن هئي.

سلطان غياث‌الدين بلبن جو بيان.

هو شمس‌الدين التمش جي چاليهن زر خريد ٻانهن مان هڪڙو هو. سلطان ناصرالدين محمود جي قضيہ کان پوءِ سن ٦٦٢ ھ، ۾ دهليءَ جي باد شاهيءَ جي تخت تي ويٺو ۽ عجمي باد شاهن جي قانون موجب حڪومت جو بنياد مضبوط ڪري، هندستان جا جيڪي بہ ملڪ سلطان شمس‌الدين جي تصرف هيٺ هئا، سي سڀ تابع ڪري عدل ۽ انصاف پکيڙ يائين. شريعت جو نهايت خيال

رکندو هو. حڪمرانيءَ جا اهڙا ته محڪم ضابطا مقرر ڪيائين،
جن جي مخالف ڪم ڪرڻ جي ڪنهن کي طاقت نه هوندي هئي.
سندس حڪومت جي سرزمين [٣٩] آباد ۽ رستا نهايت پرامن
هوندا هئا. سپاهين نهايت آرام سان وقت ٽي گذاريو. سلطان دانا،
پڪو، باوقار ۽ تجربيڪار بادشاهه هو. سڀ ڪم سمجهه ۽ سنجيدگيءَ
سان ڪندو هو.

چه نيکو متاعيست کار آگهي
مبادا از اين نقد عالم تهي
[سُٺي تجربي کان ٻي شي آهي ڪان
رهي شل نه خالي انهيءَ کان جهان]

سلطان پنهنجي بادشاهيءَ جي ابتدا ۾ لاهور، ملتان ۽ سنڌ
جو طرف پنهنجي صالح فرزند سلطان محمد جي حوالي ڪيو، ۽
جيئن ته سلطان محمد جو مشايخن بزرگن ڏانهن ارادو ۽ رجوع
هوندو هو، تنهنڪري اڪثر قطب العارفين شيخ بهاءُالدين زڪريا
غوث ۽ شيخ فريدالدين گنج شڪر جي صحبت ۾ گذاريندو هو.
نهايت بهادر، سخي ۽ فضيلت وارن جو دوست هو. امير خسرو
۽ امير حسن دهلوي هميشه انهيءَ جي خدمت ۾ رهندا هئا، ۽
وزيرن جي لسٽ ۾ ڪين پڳهارون ۽ انعام ملندا رهندا هئا، ۽ هو
سندن نظم خواه نثر کي ڏاڍو پسند ڪندو هو. ايترو ته سڌريل
۽ ادب وارو هو، جو حڪومت جي مجلس ۾ ڪٿي سجو ڏينهن ۽
رات ويٺو هوندو هو ته گوڏو به مٿي نه ڪندو هو. ”حقا“
لفظ کان سواءِ ٻيو قسم نه کڻندو هو. مشايخ بزرگن ۽ عالمن
سڀني ڏانهن ڏاڍو اعتقاد هوندو هوس. چون ٿا ته شيخ عثمان
مروندي (١) جو سنڌ جي بزرگن مان هو، ملتان ۾ آيو ته سلطان
هن جي تعظيم بجا آڻي نذر ۽ تحفا پيش ڪري شيخ کي ملتان ۾
رهڻ جو عرض ڪيو. شيخ قبول نه ڪيو ۽ روانو ٿي ويو.
روايت ڪن ٿا ته شيخ عثمان ۽ شيخ بهاءُالدين زڪريا جو

(١) سيوهڻ جو مشهور ولي قلندر شهباز (مترجم)

هدايت وارو فرزند شيخ صدرالدين هڪ مجلس ۾ موجود هئا. سهڻن شعرن ٻڌڻ ڪري هو ۽ ٻيا درويش وجد ۾ آيا ۽ سڀ نچڻ لڳا ۽ بادشاھ سيني تي هٿ ٻڌي سندن سامهون بيٺو هو ۽ زار زار ٿي رنائين.

چون ٿا ته سلطان شمس‌الدين جي هڪ نياڻي سلطان محمد جي نڪاح ۾ هئي. اتفاقا مستيءَ جي حالت ۾ بادشاھ جي زبان مان ٽي طلاقون نڪري ويون، ۽ جئن ته [٤٠] حلاله کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو ڪونه هو، تنهنڪري اها عورت شيخ صدرالدين ولد مخدوم شيخ بهاؤالدين ذڪريا جي نڪاح ۾ آندائون. نيڪينيءَ کان پوءِ جڏهن شيخ کي طلاق ڏيڻ جي تڪليف ڏنائون تڏهن انهيءَ عورت چيو ته مان هن فاسق جي گهر کان تو وٽ پناھ ٿي وٺان. شال خدا ائين نه ڪري جو مان وري سندس هٿ ۾ گرفتار ٿيان. شيخ جواب ۾ فرمايو: هڪ عورت کان گهٽ نه ٿيڻ گهرجي، ۽ طلاق نه ڏنائين. سلطان بيتاب ٿي بدلي وٺڻ لاءِ تيار ٿيو.

چون ٿا ته شيخ سعدي جي گهرائڻ لاءِ ٻه دفعا ملتان کان شيراز ڏانهن ماڻهو ۽ پئسا موڪليائين، ۽ شيخ لاءِ ملتان ۾ خانقاه ٺاهڻ ۽ ڳوٺ خريد ڪري وقف ڪرڻ گهريائين، (پر) شيخ پيريءَ ۽ ضعف ڪري اچي نه سگهيو، ۽ ٻئي دفعي هڪڙو ڪتاب جنهن ۾ سندس شعر هئا، پنهنجي هٿ سان لکي موڪليائين، جنهن سان گڏ پنهنجي نه اچڻ [جو سبب] ۽ امير خسرو جي سفارش پڻ شامل ڪيائين. اڪثر عالم ۽ فاضل سندس مجلس ۾ حاضر ٿيندا هئا.

سلطان محمد ٽن سالن کان پوءِ پيءُ جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ دهليءَ جي تختگاھ ۾ پهچند و هو ۽ هڪ سال کان پوءِ موٽي وڃڻ جي موڪل ملندي هيس. سن ٦٨٣ھ ۾ چنگيز خان قتلغ ۽ تيمور کي وڏو لشڪر ڏيئي هندستان لاءِ مقرر ڪيو، ۽ جڏهن اهو لشڪر نيلاب جو پاڻي لنگهي لاهور جي حدن اندر

پهتو، تنڌهن سلطان محمد والد سلطان غياث‌الدين بلبن ٻه ٽيهن هزارن سوارن سان اچي لاهور جي پسگردائيءَ ۾ پهتو. ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ لڙائيءَ جي باهه ڀڙڪو کاڌو، جنهن ۾ سلطان محمد شهادت جو شربت پي بهشت جي باغن ڏانهن روانو ٿي ويو. سردار جي فوت ٿيڻ هوندي به پاڇڙ تيمور ۽ قتلغ جي طرف ۾ پيئي، جي وڏي شڪست کائي ڀڄي ويا. ۽ سلطان غياث‌الدين بلبن ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت اڳئين دستور موجب سلطان محمد جي پٽ ڪيخسرو جي حوالي ڪئي. سلطان بلبن پٽ جي فوت ٿيڻ جي غم ۾ هميشه [١٤١] غمگين رهندو هو. نيٺ سن ٦٨٥ هه ۾ وڃي آخرت جي جهان ۾ آرامي ٿيو.

سلطان جلال‌الدين خلجيءَ جو بيان

سلطان جلال‌الدين بن فيروز خلج، سلطان غياث‌الدين بلبن جي نوڪرن مان هڪڙو هو. تاريخن ۾ لکن ٿا ته خلج ماڻهو چنگيز خان جي ناٺي خالج خان جي بنياد مان آهن. هو بهادريءَ ۽ مردانگيءَ ۾ بينظير هو ۽ دانائيءَ ۽ عقل ۾ پڻ ڪو به برابر ڪونه هوس. آهستي آهستي ترقي ڪندو نيٺ وڃي بادشاهي تخت تي ويٺو. سن ٦٨٨ هه ۾ دهليءَ ۾ انهيءَ جي نالي خطبو پڙهيائون. اميرن، مکين ۽ وڏن ماڻهن مان ڪن خوشيءَ ۽ چاهه سان ته ڪن زور ۽ زبردستيءَ سان سلطان جي بيعت ڪئي. سن ٦٩٣هه، ۾ سلطان جلال‌الدين لاهور وڃي، ملتان ۽ اُچ وارو ٽڪر پنهنجي وچين پٽ ارڪلي خان جي حوالي ڪيو ۽ نصرت خان کي سنڌ جي حڪومت تي مقرر ڪيائين؛ سنڌ جي ڏيل ۽ آمدني پڻ ارڪلي خان کي پگهار طور عنايت ڪيائين. ارڪلي خان نهايت خوش‌طبع ۽ بهادر هو. پنهنجي حڪومت جي وقت ۾ ٻه دفعا سنڌ ولايت ۾ پهچي، فساد ڪن کي تنبيهه ۽ تاديب ڪري، سنڌ جي حدن جو واجبي انتظام ڪيائين. سن ٦٩٥هه ۾ سلطان

جلال‌الدين پنهنجي ڀائٽيي ۽ نياڻي سلطان علاؤالدين جي هٿان شهادت جو شربت نوش فرمايو.

سلطان علاوالدين جو ذڪر

سن ٦٩٥ﮪ جي پڇاڙيءَ ۾ دهليءَ جي پايہ تخت ۾ بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي پنهنجي نالي خطبو پڙهيائين، ۽ ايترو تہ سون، موتي، گهوڙا ۽ هاٿي ماڻهن کي ڏنائين، جو ماڻهو انهيءَ انعام ۽ اڪرام جي ڪري سندس تابع ۽ فرمانبردار ٿي پيا، ۽ پنهنجي چاچي ۽ پيءُ جهڙي سهري جي قتل وارو ڪم جيڪو ڪيو هئائين سو قبيح ڪم ماڻهن جي نظر ۾ نهايت معمولي ڏسڻ ۾ آيو.

سن ٦٩٦ﮪ ۾ ملتان ۽ سنڌ جو مسئلو حڪومت جي سيني مسئلن کان مقدم سمجهي (جاڪاڻ تہ ارڪلي خان ولد سلطان جلال‌الدين ملتان ۾ هو) پنهنجي ڀاءُ الغ خان کي چاليهہ هزار سوارن سان مقرر ڪري تمام جلد روانو ڪيائين. انهيءَ خان ملتان ۾ پهچي گهيرو ڪيو. ٻن مهينن جي عرصي کان پوءِ قلعي وارا ماڻهو تنگ ٿي پيا ۽ ملتاني ارڪلي خان کان منهن موڙي رات جو قلعي مان نڪري وڃي الغ خان سان مليا. ارڪلي خان لاچار ۽ پريشان ٿي مخدوم شيخ رڪن‌الدين کي وچ ۾ آڻي، امان وٺي ملتان کان نڪري ويو ۽ سلطان علاؤالدين نصرت خان کي ڏهہ هزار سوار ساڻ ڏيئي ملتان، اُچ، بکر، سيوستان ۽ ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪري حڪم ڪيو تہ نصرت خان ملتان ۾ سنڌ جون سموريون حدون لتاڙي جتي بہ ڪو فسادي ۽ سرڪش موجود هجي تہ انهيءَ جون پاڙون پٽي هر طرح جي دلجاءِ ڪري، ۽ سنڌ جي قلعن ۽ شهرن تي معتبر ماڻهو مقرر ڪري پاڻ ملتان ۾ رهي.

سن ٦٩٧ﮪ جي ابتدا ۾ صلدائي مغل سيستان کان سيوستان جي حد ۾ اچي پهتو ۽ سيوستان جي پسگردائيءَ کي ڦري لٽي سيوستان جي قلعي جو محاصرو ڪيو. ٿوري ئي وقت ۾ سيوستان

[٤٣] جا ساڻهو مقابلي لاءِ عاجز ٿي پيجڻ لڳا، ۽ صلدائي مغل سيوستان هٿ ڪري قلعي کي مضبوط ڪرايو. نصرت خان هيءَ خبر ٻڌي وڏو لشڪر، سامان ۽ آتشبازيءَ جا اوزار سلتان کان پيڙين ۾ وجهائي اچي سيوستان ڪڙڪيو. مغلن ٻاهر اچي لڙائيءَ جي ٻاهه ڀڙڪائي پر نيٺ شڪست کائي ڀڄي ويا ۽ باد شاهي لشڪر موٽي ٻکر ۾ پهتو.

ايتري ۾ سلطان علاؤالدين جي طرفان حڪم پهتو ته الغ خان کي گجرات جي فتح واسطي مقرر ڪجي ٿو، ۽ هو سنڌ جو اڌ لشڪر وٺي جيسلمير جي رستي کان گجرات ڏانهن روانو ٿئي. الغ خان لشڪر ساڻ ڪري جيسلمير پهتو ۽ اهو قلعو فتح ڪري ڪئين ڪافر قتل ڪيائين ۽ ٻه سؤ سوار جيسلمير جي قلعي ۾ ڇڏي باقي ٻيو لشڪر وٺي وڃي گجرات جي لشڪر کي مليو.

سن ٧٠٠هه ۾ سلطان علاؤالدين سياست جي تلوار سان باغين ۽ فساد ين جون پاڙون پٽي ڇڏيون. سلطان علاؤالدين جي باد شاهي ايرندي، ڏکڻ ۽ اولهه يعني بنگال، دکن گجرات ۽ سنڌ جي پاسي سمنڊ سان لڳل هئي(١) ۽ اتر کان نيلاب جي پاڻي تائينءَ ۽ سڀڪنهن پاسي حاڪم، ديوان، امين ۽ قاضي مقرر ڪري اهڙو ته ضابطو رکيو هئائين، جو هر طرف کان هر هفتي تازي خبر باد شاهه کي پهچندي هئي، ۽ جيئن ته سنڌ س حڪومت جو ڪاروبار ڪمال جي درجي کي پهچي چڪو هو ۽ ”إذا ڪمل

---

(١) هتي اصل فارسي عبارت منجهيل آهي. جئن ته ”محروسه سلطان علاؤالدين از جهت شرقي و جنوبي و غربي متصل بدرياء شور بوده، از جانب بنگاله و دکن و گجرات و سند و از سمت شمال تا آب نيلاب“ شايد عبارت هن طرح هجڻ گهرجي ها: ”از جهت شرقي و جنوبي و غربي يعني از جانب بنگاله و دکن و گجرات و سند الخ“. (مترجم)

الشي فانتظر زوالہ" (جڏهن شي ڪامل ٿئي تہ انهيءَ جي زوال جو انتظار ڪج) (جي مقولہ) موجب نيٺ سيڪنهن بخت جي پويان بدبختي ۽ سيڪنهن ڪمال جي پويان زوال آهي. تنهنڪري هن بہ ڇهين شوال سن ۷۱۷ھ ۾ رحلت ڪئي.

سلطان غياث الدين جو بيان

سلطان علاؤالدين پنهنجي حڪومت جي پڇاڙيءَ ۾ چنگيزخاني مغلن کي دفع ڪرڻ لاءِ، غازي ملڪ کي ڏهن هزارن سوارن سان ديبالپور ۾ مقرر فرمايو [۶۴] ملتان، اُچ ۽ سنڌ جو ٽڪرو هن کي جاگير ۾ عطا ڪيو هو. هوڏانهن سلطان علاؤالدين جي پٽن عيش عشرت ۾ محويت ۽ بيپرواهيءَ سبب حڪومت جي ڪاروبار ڏانهن توجهہ نہ ڏنو، ۽ انهيءَ ڪري سندن بادشاهيءَ ۾ تمام گهڻو خلل پيدا ٿيو، تنهنڪري "اذا طالت الغفلتہ زالت الدولتہ" (جڏهن غفلت گهڻي ٿيندي آهي تہ حڪومت، زائل ٿيندي آهي) جي مصداق موجب علائي خاندان مان بادشاهي نڪري ويئي. سندس هميشه نشي ۾ چُور رهندڙ فرزند سلطان قطب الدين جو سر، سندس ڪن خاص ماڻهن بيوفائي ۽ ٺڳيءَ سان ڪپي، خسرو خان کي جنهن هيءَ ڪم ڪرايو هو، سندس بدران تخت تي ويهاريو. خسرو خان ڪافرن ۽ ڪميڻن کي نوازيو ۽ سلطان علاؤالدين ۽ قطب الدين جي خزانن جا دروازا کولي نالائق ماڻهن کي ڏنائين ۽ دهليءَ جي شهر تي ڪافرن غالب ٿي مسلمانن کي تنگ ڪيو.

انهيءَ وچ ۾ غازي ملڪ جو پٽ فخر ملڪ ڪجهہ ڳوهہ ۾ دهلي مان نڪري ملتان روانو ٿي ويو ۽ ٿوري وقت ۾ پيءَ سان ملي ڪيس دهلي جي واقعات جو احوال ٻڌايائين. جنهن صورت ۾ غازي ملڪ ۽ فخر ملڪ نهايت بهادر ۽ رعب وارا هئا، تنهنڪري، اسلام جي اعانت ۽ ڪافرن ۽ ظالمن کان بدلي وٺڻ لاءِ تلوار،

ڪندي جهاد لاءِ ڪمر ڪشي بيٺا ۽ الله پاڪ کان فتح ۽ نصرت جو سوال گهري، سنڌ ۽ ملتان جو لشڪر جمع ڪري دهليءَ جي تختگاهه ڏانهن روانا ٿيا ۽ اهڙن ٽن هزارن سوارن سان، جي ڪيئي دفعا جنگ جي ميدان ۾ وڙهي چڪا، وڃي دهليءَ جي ٻاهران پهتا. جڏهن هيءَ خبر خسرو خان کي پهتي تڏهن وڏو لشڪر تيار ڪري ٻاهر موڪليائين. ٻئي لشڪر در بدر ٿيا جتي "الحق يعلو" (حق بلند رهندو آهي) جو راز ظاهر ٿيو. غازي ملڪ ۽ فخر ملڪ کي الله جي امداد ۽ بي انداز غيبي تائيد ٿي، ڪافرن جو لشڪر شڪست کائي ڀڳو. گهڻا قتل ٿي ويا ۽ ڪن ٿورن نهايت تڪليف کان پوءِ پاڻ کي قلعي جي اندر پهچايو.

[۴۰] ٻئي ڏينهن خسرو خان پاڻ لشڪر تيار ڪري ٻاهر نڪري صفون سينگاريون. هيڏانهن غازي ملڪ جي لشڪر تلوار مياڻ مان ڪڍي دشمن کان بدلي وٺڻ جي ارادي سان لڙائي شروع ڪئي. هڪ گهڙيءَ ۾ ڪافرن جي لشڪر کي ترارين جو لقمو بنائي ڪنن جا ڍير ڪري ڇڏيائون. خسرو خان نااميد ٿي ڀڄي ويو ۽ غازي ملڪ ۽ فخر ملڪ جنگ جو ميدان ڇڏي شهر جي پسگردائيءَ ۾ لٿا. اڌ رات جو دهليءَ جو گورنر، قلعيدار، وڏيرا ۽ معتبر ماڻهو قلعيءَ جون ڪنجيون غازي ملڪ جي خدمت ۾ کڻي آيا. هو صبح جو بادشاهي شان مان سان پسگردائي ڇڏي دهلي ۾ آيو ۽ هزار ٿنڀن واري محل ۾ سلطان علاؤالدين ۽ سندس فرزند سلطان قطب الدين جي تعزيت لاءِ پٽر ۾ ويٺو. ٽي ڏينهن تعزيت جي رسمن ۾ مشغول رهيو ۽ دهليءَ جي شهر ۾ پڙهو گهمايائين ته علاؤالدين ۽ سلطان قطب الدين جي گهراڻي مان جيڪڏهن ڪوبه ماڻهو بچيل هجي ته پاڻ کي ظاهر ڪري ته مان کيس تخت تي ويهاري، دل و جان سان هن درگاهه کي نوڪري ۽ خدمتگاري ڪريان. جڏهن ته، گهڻي جاچ ۽ پڇا ڳاڇا کان پوءِ به ڪو ماڻهو ظاهر نه ٿيو تنهنڪري نيڪ اميرن، سپاهين، رئيسن عالمن، مشائخن ۽ عام ماڻهن لهراءُ ڪيو ته، بادشاهي ۽ حڪومت جو لائق غازي ملڪ آهي جنهن هن فتني فساد کي ملڪ مان صاف ڪري اسلام وارن کي طاقت ونرائي آهي. جنهن تي سن ۷۲۰ ﮪ

۾ غازي ملڪ کي سلطان غياث الدين تغلق شاھ، جو لقب ڏيئي سندس بيعت ڪيائون، ۽ ڪيس دهليءَ جي تخت تي ويهاري خطبو سندس نالي تي پڙهيائون، سندس پٽ فخر ملڪ کي سلطان محمد شاھ جو لقب ڏنائون.

جنهن وقت سلطان غياث الدين ملتان کان دهليءَ ڏانهن روانو ٿيو هو تنهن وقت سومرا بغاوت ڪري ٺٽي تي متصرف ٿيا هئا باقي سلطان غياث الدين، ملتان ۾ ملڪ تاج الدين، بکر ۾ خواجه خطير ۽ سيوستان ۾ ملڪ علي شير کي مقرر فرمايو. سن ۷۲۳ ھ جي آخر ۾ سلطان غياث الدين تغلق شاھ پنهنجي لائق فرزند سلطان محمد کي ولي عهد مقرر ڪري سندس نالي شهر جي مکيه ماڻهن کان بيعت نامو لکارايو. سن ۷۲۵ ھ جي اوائل ۾ سندس حياتيءَ جي شمع اجل جي هوا جي سخت جهوٽي سبب وسامي ويئي.

سلطان محمد شاھ بن تغلق شاھ جو بيان

سلطان محمد شاھ بن تغلق شاھ بادشاهيءَ جي تخت تي ويهڻ سان ملڪ ۾ عدالت ۽ انصاف پکيڙي ملڪ ۾ چؤطرف چڱو نالو ڪڍيو. سن ۷۲۷ھ ۾ ڪشلو خان کي سنڌ ملڪ تي مقرر فرمايائين. تنهن کان پوءِ دولت آباد وڃي انهيءَ کي پنهنجو تختگاھ بڻايائين. اٽي پڇ سال مس رهيو ته ڪشلو خان بکر کان ملتان اچي، ملتانين ۽ بلوچن کي پاڻ سان ملائي بغاوت جو پڪو ارادو ڪيو. هن خبر هڏڻ تي سلطان محمد شاھ سن ۷۲۸ھ ۾ تڪڙو تڪڙو ملتان پهتو ۽ ڪلشو خان بي فرمان ٿي پنهنجي سرڪشيءَ سان سامهون ٿيو. مقابلي ٿيڻ شرط مقدمه (Vanguard) جي فوج جيڪا منڍ ۾ هئي تنهن ڪشلو خان تي حملو ڪري، ڪيس هٽ ڪري، سندس سر وڍي اچي بادشاھ جي حضور ۾ حاضر ڪيو. سندس لشڪر بادشاھ جي دٻ کان ڇڙوڇڙ ٿي، هيڏي هوڏي پڄي ويو. بادشاھ حڪم فرمايو ته ملتانين جي خون سان ندي

وهائي وڃي. جلادن اگھاڙيون ترار يون هٿن ۾ ڪري ملتانين جي ڪوس جو ارادو ڪيو تہ شيخ الاسلام، شيخ رڪن الدين، ملتانين جي سفارش ڪرڻ خاطر، سلطان جي دربار ۾ اچي پنهنجو مٿو اگھاڙو ڪري ويهي رهيو. هڪ گهڙيءَ کان پوءِ بادشاھہ، شيخ جي سفارش قبول ڪري [٤٧] ملتانين جو گناھہ معاف ڪيو ۽ ملتان، بکر ۽ سيوستان ۾ اعتماد جوڳا ماڻهو مقرر ڪري، ساڳئي سال جي پڇاڙيءَ ۾ موٽي ويو.

سن ٧٤٤ ھ ۾ سلطان محمد شاھہ جي دل ۾ آيو تہ دهليءَ جي ملڪ جي شهنشاهي ۽ حڪومت عباسي خليفي جي اجازت کان سواءِ جائز نہ آهي، تنهنڪري پرپٺ خليفي جي بيعت ڪيائين. هن باري ۾ ايترو تہ مبالغو ڪيائين، جو خلق کي نيستائين جمعي کان روڪي ڇڏيائين، جيستائين ملڪ رفيع کي سوکڙيون ڏيئي مصر موڪليائين، ۽ مصر جي خليفي ملڪ رفيع ۽ پنهنجي آدمين هٿان هن لاءِ جهنڊو ۽ سروپا موڪلي، جنهن تي بادشاھہ خوش ٿي، انهن ماڻهن جي ڏاڍي تعظيم ڪئي، ڪين رقمون انعام ڏنائين ۽ خطبو خليفي جي نالي پڙهي پنهنجو نالو ان جي پويان شامل ڪيائين.

سن ٧٥١ ھ ۾ سلطان محمد شاھہ دهليءَ جي تختگاھہ کان گجرات ڏانهن روانو ٿي، تمام جلد ڪرنال (گرنار) ۾ پهتو. اتي بادشاھہ جو طغي نالي هڪ غلام باغي ٿي ڪنيات بندر ڏانهن ڀڄي ويو. جڏهن بادشاھہ اتي پهتو تہ ڀڄي وڃي جاڙيجن سان مليو. سلطان پڻ ناڪنيءَ جو ارادو ڪري، لشڪر جي گڏ ٿيڻ خاطر، ترسي پيو. اتي بادشاھہ کي تپ جو عارضو ٿي پيو، ۽ سفر جي ڳڻتي سندس دل ۾ پيدا ٿي. سلطان ٺٽيءَ مان منزل ڪٽي اچي ڪندل ۾ رهيو. اتي سلطان کي بيماريءَ کان پڻ صحت حاصل ٿي. انهيءَ منزل ۾ سلطان جا حرم پڻ درياءَ جي رستي سان سندس خدمت ۾ پهتا. سلطان سندن اچڻ ڪري خوش ٿي لشڪر

کي گهڻو انعام بخشيو، ۽ وڏي لشڪر سان ٺٽي ڏانهن متوجه ٿيو. هوڏانهن ٺٽي جو پيچي ٺٽي آيو هو، سو پريشان ٿيو ۽ ڪيس ڪرڀ حيلو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو. جنهن ڏينهن سلطان ٺٽي کان چوڏهن ڪوهن تي [٤٨] پهتو ته اتفاقا اهو عاشوري جو ڏينهن هو. سلطان ترسي پيو ۽ انهيءَ ڏينهن روزو رکيائين. ٻئي ڏينهن سلطان جو ساڳيو مرض وري اٿلي پيو، ۽ سندس بدن تي حرارت جو سخت غلبو ٿيو. حڪيمن طبيبن علاج ڪيا، پر ڪرڀ فائدو نه ٿيو. نيٺ ٢١ محرم سن ٧٥٢ هه ۾ سلطان محمد شاهه هن فاني جهان مان جاوداني ملڪ ڏانهن لڏي ويو.

سلطان فيروز محمد شاهه جو بيان

جڏهن سلطان محمد شاهه، پاڻ ۾ موت جون نشانيون ڏٺيون، تڏهن پنهنجي سوٽ فيروز شاهه کي جنهن جي پيشانيءَ ۾ بزرگيءَ جا نشان پڌرا ۽ نراڙ ۾ شان شوڪت جا نُور روشن هئا، وليعهد بنائي، ملڪ ڪٽنب ۽ سپاهين جي باري ۾ وصيت ڪري، هن تنگ جهان کان آخرت جي ڪشاده ميدان ڏانهن انتقال ڪيو. اميرن، وزيرن، رئيسن ۽ عام خلق انهيءَ ئي منزل ۾ سندس بيعت ڪئي. تاريخ ١٤ محرم الحرام، سن ٧٥٢ هه ۾، سلطان فيروز شاهه تخت تي ويهي عام دربار ڪئي، ۽ ماڻهن کي قسمين قسمين مهربانين ۽ احسانن سان نوازيائين.

طغي، سلطان جي فوت ٿيڻ جي خبر ٻڌي، سومرا، جاڙيجا ۽ سما ماڻهو ساڻ وٺي لشڪر بنائي فوج جي پويان آيو. هيءَ خبر فيروز شاهه جي ڪن پيئي ته ٻه هزار ماڻهو مقرر ڪيائين، جن راتو رات پاڻي لنگهي اچي- طغي ۽ سومرن جو مقابلو ڪري، گهمسان جي لڙائي شروع ڪئي، جنهن ۾ طغيَ پيچي ويو. سومرن ٻئي ڏينهن پڻ لڙائي ڪئي، پر انهيءَ جنگ ۾ به شڪست کاڌائون ۽ سندن گهڻا ماڻهو قتل ٿي ويا. ٽئين سال جي پهرين

صفر تي، سلطان فيروز شاهه، ٽتي مان منزل پٽي دهليءَ جي تختگاهه ڏانهن رخ ڪيو، ۽ فيصلو ڪيائين تہ سپاهي روزانو پنجن ڪوهن کان مٿي منزل نہ ڪن. ساڳرهہ ڍنڍ تي [۴۹] قلعو ٺهرائي، نصر کي هزار سوارن سان اتي مقرر ڪيائين، ۽ ملڪ بهرام کي انهيءَ حد جي فوجدار تي رهڻ جو حڪم ڪيائين. سيوستان ۾ پهچي، اتي حڪومت تي ملڪ علي شير ۽ ملڪ تاج ڪافوري کي ڇڏيائين. حضرت شهباز قلندر جي آستاني مبارڪ ۽ اتي جي ٻين مشائخن جي زيارت ڪري، مخدومن ۽ حقدارن لاءِ وظيفو ۽ وجهہ معاش مقرر ڪيائين. اتان بکر ۾ تشريف آڻي، ويهہ ڏينهن اتي رهيو ۽ ملڪ رڪن الدين کي پنهنجو نائب ۽ ملڪ عبدالعزيز بريد کي بکر جو ديوان مقرر ڪري، اسي يگانا ماڻهو قلعي جي حفاظت تي مقرر ڪيائين، پڻ ملڪ رڪن الدين کي ”اخلاص خاني“ جو خطاب عطا ڪري، ڪيس سنڌ جي ڪاروبار سرانجام ڪرڻ جو اختيار ڏنائين. اهڙيءَ طرح منزلون طي ڪندو، جنهن بہ سرزمين تي پهتو ٿي، اتي جي رهاڪن کي بخشش ۽ نوازشن سان راضي ٿي ڪيائين. آخر مهيني رجب، سن ۷۰۲ هہ ۾ دهليءَ جي تختگاهہ ۾ پهچي، پوري استقلال سان بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو ۽ شاهي جشنن جو انتظام ڪري، خلق کي مهربانين ۽ انعامن سان نوازيائين ۽ عدل ۽ انصاف جي بشارت ڏيئي، خاص، عام ۽ سموري مخلوقات کي سندن مقصد پلئہ وڌائين. مهيني صفر، سن ۷۰۳ هہ، جي ۵ تاريخ، ملڪ جي سير لاءِ نڪتو ۽ اتي جي اڪثر زميندارن حاضريءَ جو شرف حاصل ڪري، اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ جو اظهار ڪيو. سن ۷۰۴ هہ ۾ ڪلانور ۽ اوڏانهن واري جبل جي دامن ۾ شڪار ڪرڻ ويو، ۽ موٽڻ وقت سرسوتي نديءَ جي ڪناري تي عاليشان عمارتون ٺهرايائين. اتي شيخ صدرالدين بن شيخ بهاؤالدين ذڪريا کي ”شيخ الاسلاميءَ“ جو خطاب عطا ڪري، وطن ڏانهن روانو ڪيائين.

سلطان فيروز شاهه سن ۷۷۶ھ ۾ بنگال جو ملڪ قبضي ۾ آندو، ۽ مهيني رجب سن ۷۷۲ھ ۾ [۵۰] نگرڪوٽ ڏانهن روانو ٿيو. جڏهن جبل جي دامن وٽ پهتو ته برف جو هڪ ٽڪرو ٿانوَ ۾ وجهي، سلطان جي اڳيان ڪٺي آيا. سلطان فرمايو ته جنهن وقت سلطان محمد شاهه هتي پهتو هو ته انهيءَ لاءِ پڻ برف آندي هئائون. فرمايو هئائين ته انهيءَ سان شربت تيار ڪيو وڃي. جڏهن تيار ڪري ڪٺي آيا ۽ هي بندو حاضر نه هو تڏهن پاڻ نه پيتائون ۽ فرمايو هئائون ته فيروز شاهه سان گڏجي پيتو ويندو. منهنجي حق ۾ اهڙيون مهربانيون ڪيون هئائون. تنهنڪري مان پڻ هيءَ شربت تيسين نه پيئندس جيسين ڏباتن جي سؤ الن جو برف ملايل شربت تيار ڪري سلطان جي روح خاطر ماڻهن کي نه ڏيندس: ۽ ائين ڪيائين.

قصو ڪوتاهه، نگرڪوٽ فتح ڪرڻ کان پوءِ سلطان ٺٽي ڏانهن رخ رکيو. ٺٽي پهچڻ تي، ٺٽي جو والي ڄام خيرالدين، آب جي قلعي ۾ قلعي بند ٿي، ڪجهه وقت لشڪر جو بچاءُ ڪيو. سلطان اناج جي تنگيءَ، گاهه جي ڪميءَ، پاڻيءَ جي اٿل ۽ مڇرن جي گهڻائيءَ سبب گجرات روانو ٿي ويو، ۽ برسات (۱) جي موسم اتي گذاريائين. پوءِ نظام الملڪ کي موقوف ڪري، گجرات ظفر خان کي ڏيئي، ٺٽي تي چڙهائي ڪيائين. ٺٽي پهچڻ تي، ڄام خيرالدين امان گهري اچي حاضر ٿيو. سلطان انهيءَ تي مهرباني، جي نظر ڪري، حڪم ڪيو ته ڪيس انهيءَ حد جي ٻين زميندارن، سان گڏ دهلي وٺي وڃن. سيوستان جي آسپاس پهتا ته ڄام خيرالدين، ڀڄڻ جو خيال ڪري، پڪو ارادو ڪيو ته منزل ڪٽڻ وقت، درياءَ جي ڪناري تي پهچي، ڪنهن ننڍڙي ٻيڙيءَ ۾ نڪري،

(۱) هتي اصل ۾ بشڪال، نسخي "م" ۾ برسڪال، "ر" ۽ "س" ۾ برنگال ۽ "ح" ۾ برشڪال آهي. اسان جي نظر ۾ صحيح برشڪال آهي. ٻيا سڀ انهيءَ مان بگڙيل آهن. (مترجم)

ويندو. متس جيڪي چوڪيدار هئا، تن کي هيءَ خبر پئجي ويئي ۽ وڃي سلطان کي ٻڌايائون، جنهن تي سلطان حڪم ڪيو ته ”چام خيرالدين جي پيرن ۾ ٻيڙيون وجهي، کيس دهليءَ نيو وڃي“. ائين چئي، سلطان پنهنجي لشڪر سان دهليءَ جي تختگاهه ڏانهن روانو ٿيو. ٿوري وقت کان پوءِ چام خيرالدين جي پٽ چام جونا کي خلعت پهرائي، تنهن جي حڪومت سندس حوالي ڪري موڪل ڏنائين.

سلطان فيروز شاهه ٣٨ سال ۽ ڪي مهينا خودمختياريءَ سان حڪومت ڪئي، ۽ تاريخ ١٨ رمضان سن ٧٩٠هه ۾ وفات فرمايائين.

”فلک را سر انداختن شد سرشت
نشاید کشیدن سر از سر نوشت
که داند که این خاک انگیخته
بخون چه دلهاست آمیخته
همه راه گر نیست بیند کور
ادیم گوزن ست کیمخت گور“

[فلڪ جو اصل کان ڪنهن آهه ڪم
ڪڍهن ڪين ٽرندو خدائي حڪم
نه معلوم ڪنهن کي، متي هي آٿيل
دلين ڪيترين جي آ رت سان ڳڏيل
ڏسندڙ اندو ناهه ته ساري هي راهه
هزارين منجهس جانور ٿيا تباهه]

سلطان تغلق شاهه بن فتح خان بن سلطان فيروز جو بيان

هو تاريخ ١٨ رمضان سن ٧٩٠هه ۾، سلطان فيروز شاهه جي وصيت ۽ اميرن جي ڪوشش موجب، فيروز آباد جي محلات ۾،

سلطان غياث‌الدين تغلق شاهہ جي لقب سان بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو، جنهنڪري سلطان فيروز شاهہ جي حقيقي پٽ سلطان محمد شاهہ، جنهن کان سلطان رنج تي کيس ملڪ جي ڪنهن ڪنڊ تي مقرر ڪيو هو، ۽ اميرن جي وچ ۾ مخالفت تي پيئي. سلطان محمد شاهہ ملڪ جي گهر ڪندي سامهون ٿيو، ۽ نالـيرا امير سلطان تغلق شاهہ سان ملي سندس دفع ڪرڻ ڏانهن متوجهہ ٿيا. هو ذوالحج مهيني ۾ سرسور جبل تي آيو، ۽ سلطان تعلق شاهہ هڪ لک سوار ساڻ ڪري سندس تعاقب ڪيو، پر ڪم سرانجام ڪرڻ کان سواءِ موٽي آيو. شهر ۾ پهچڻ تي قوهہ جوانيءَ جي سبب عيش عشرت ۾ مشغول ٿي ويو، ۽ بادشاهيءَ ۽ ملڪ جو ڪاروبار معطل رهيو، جنهن کان حڪومت جي ڪمن ۾ ڪوتاهي ۽ سستي ٿيڻ لڳي. ناتجربيڪاريءَ ۽ زيادهہ دوراند يشيءَ کان سڀني يائرن کي قيد ڪيائين. سندس ڀائٽيو ابوبڪر بن ظفر خان ڊپ کان پاسو ڪري نڪري ويو. ملڪ رڪن‌الدين وزير ۽ ٻين اميرن سندس مددگار تي بغاوت ڪئي، ۽ ملڪ مبارڪ ڪبير کي دهليءَ جي فيروز آباد (محلي) ۾، تغلق شاهہ جي دولت خاني جي دروازي تي، ڪٺائون. هو پاڻ باغين جي طاقت ۽ غلبو ڏسي خان‌جهان سان گڏجي جمنا نديءَ واري دروازي مان نڪري ويو. ملڪ رڪن‌الدين پٺيان پيئي [٥٢] تغلق شاهہ ۽ خان‌جهان کي هٿ ڪري قتل ڪيءِ ۽ سندن سر ساڳئي دروازي تي لٽڪايا. هي واقعو ٢١ ماهہ صفر سن ٧٩١هہ ۾ ٿيو. سندس بادشاهيءَ جي مدت پنج مهينا ۽ ٽي ڏينهن هئي. ۽ علم الله (تعاليٰ) وٽ آهي.

سلطان ابوبڪر شاهہ جو بيان

هن واقعي کان پوءِ، ٻي سمجهہ اميرن سلطان ابوبڪر بن ظفر خان بن سلطان فيروز شاهہ، کي بادشاهي جي درجي تي پهچائي، سلطان ابوبڪر شاهہ لقب ڏنو، ۽ وزارت جو عهد و ملڪ رڪن‌الدين جي حوالي ٿيو. ٿوري وقت کان پوءِ سلطان ابوبڪر شاهہ کي

معلوم ٿيو ته ملڪ رڪن الدين ڪن فيروز شاهي اميرن سان هم صلاح ٿي، سلطان ابوبڪر شاهه کي وچ مان هٽائي، پاڻ بادشاهه بڻجڻ تي گهريو ۽ تنهنڪري سلطان ابوبڪر شاهه اڳرائي ڪري ملڪ رڪن الدين کي قتل ڪري ڇڏيو. ملڪ رڪن الدين جي قتل کان پوءِ سلطان ابوبڪر شاهه اقتدار پيدا ڪري قوت حاصل ڪئي.

ايتري ۾ معلوم ٿيو ته مير صده ساماڻه اتي جي حاڪم کي خنجر سان ڪهي سندس گهر لٽي هن جو سر سلطان ڏانهن نگرڪوٽ ڏياري موڪليو. هيءَ خبر ٻڌي سلطان محمد شاهه نگرڪوٽ کان ساماڻه آيو، ۽ ربيع الاول مهيني ۾ بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو. صده ساماڻه، جيسلمير ۽ جبل جي دامن جي زميندارن، نئين سر سندس بيعت ڪئي. دهليءَ جا ڪي امير ۽ ملڪ پڻ ابوبڪر شاهه کان منهن سوڙي اچي محمد شاهه سان مليا، ۽ ويهه هزار سوار ۽ بي انداز پيادا وٽس جمع ٿي ويا. ساماڻه کان دهليءَ روانو ٿيو ته دهليءَ تائين پهچڻ جي عرصي ۾ سندس لشڪر (جو انداز) پنجاهه هزار سوارن کي وڃي پهتو.

تاريخ ۲۲ ماهه ربيع الاخر، سن ۷۹۱هه ۾، محمد شاهه جهان نما ماڙيءَ [۵۳] ۾ اچي لٿو، ۽ ساڳئي سال جي جمادي الاول مهيني جي ۲ تاريخ ابوبڪر شاهه، جو لشڪر سلطان محمد شاهه جي لشڪر سان، فيروز آباد جي گهٽين ۾ وڙهي رهيو هو ته انهيءَ ڏينهن بهادر خان ميواتي وڏي لشڪر سان شهر ۾ آيو. ابوبڪر شاهه کي طاقت اچي ويئي، ۽ ٻئي ڏينهن صفون سينگاري لڙائي ڪيائين. محمد شاهه شڪست کائي ٻن هزار سوارن سان جون (جمنا) ندي لنگهي، دوابي ۾ هليو ويو. وري ساڳئي سال جي شوال مهيني ۾ دهليءَ ڏانهن روانو ٿي، وڃي ابوبڪر شاهه سان لڙيو، پر اجا به سلطان محمد شاهه جو وارو ڪونه وريو، جنهنڪري سندس لشڪر شڪست کاڌي.

”تا در نرسد وعده هر کار ڪہ هست
سودے نہ ڪند يارئِ هر يار ڪہ هست“

[جيسين نہ رسي پلڪ مقرر ڪم جي
هر دوست جي امداد نہ ٿئي ڪنهن ڪم جي.

ابوبڪر شاهہ ٽن ڪوهن تائين سنڌ س پيڇو ڪري دهليءَ موٽي ويو، ۽ سلطان محمد شاهہ وري وڃي جيسلمير ۾ ترسيو ۽ لشڪر گڏ ڪيائين. ساڳئي سال جي رمضان مهيني ۾ لاهور، ملتان ۽ ٻين ڳوٺن جي رهاڪن ڏانهن خط ۽ احڪام موڪليائين تہ جنهن بہ شهر ۾ فيروز شاهي نوڪر لهو تہ انهيءَ ڪي قتل ڪريو. گهڻو ڪري جنهن جاءِ تي هيءُ حڪم عمل ۾ آيو اتي قتل عام ۽ وڏي ڦر لٽ واقع ٿي ۽ خلق ۾ عجيب تفرقو پيدا ٿيو، ۽ نيٺ محمد شاهہ جي چرچ تي اميرن، سلطان ابوبڪر شاهہ جي مخالفت ڪري، محمد شاهہ ڏانهن ڳجها خط لکيا. ابوبڪر شاهہ لاچار ٿي ميوات ڏانهن هليو ويو. سنڌ س بادشاهيءَ جو عرصو ڏيڍ سال هو.

سلطان محمد شاهہ بن سلطان فيروز شاهہ جو بيان

تاريخ ١٦ رمضان سنہ ٧٩٢ هہ ۾، بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو. اچڻ سان پهرئين جي انهن غلامن ۽ خانزادن ٻانهن کي شهر نيڪالي ڏنائين، جن سنڌ س مخالفت ڪئي هئي، ۽ ٻين ڪيترن کي قتل ڪيائين، ۽ پڙهو گهمارايائين تہ هنن امان جيڪو بہ شهر ۾ رهندو تہ هو پنهنجي خون لاءِ جوابدار آهي.

سلطان محمد شاهہ وڏي لشڪر سان دهليءَ ۾ تشريف فرما ٿي، ملڪ ۽ خزاني تي خود مختارانہ قبضو ڪيو. پوري طاقت حاصل ڪرڻ کان پوءِ سنڌ س دل ۾ خيال آيو تہ ابوبڪر شاهہ کان غافل نہ رهڻ گهرجي. تنهنڪري پنهنجي پٽ همايون خان

کي اميرن جي هڪ جماعت سان انهيءَ جي مٿان چڙهائي ڪيائين. هي لشڪر اچي ڪوٽلي جي آسپاس پهتو جتي ابوبڪر شاهه رهندو هو. هُن، مهيني محرم سن ٧٩٣هه ۾، فيروز شاهه جي هڪ خانزاد ٻانهي ڏاڍي بهادر سان گڏجي، لشڪر تيار ڪري، همايون خان جي لشڪر تي راتاهو هنيون، ۽ وچ ۾ جنگ جهيڙي جي باهه ڀڙڪي. آخر ابوبڪر شاهه شڪست کائي پنهنجي لشڪر سميت ڪوٽلا جي قلعي ۾ گهڙي ويو. هن خبر پهچڻ تي محمد شاهه منزلون ڪري پاڻ اتي اچي پهتو، ۽ مٿس محاصرو تنگ ڪيو. ابوبڪر شاهه لاچار تي پناهه گهري حاضر ٿيو، ۽ سلطان محمد شاهه کيس قيد ڪري ميرٺ جي قلعي ڏانهن موڪليو جتي هو گذاري ويو.

سلطان دهليءَ ڏانهن موٽي ويو ۽ اتان گجرات طرف تي چڙهائي ڪيائين. انهيءَ کان ٿورو وقت پوءِ بنگال طرف واپس ڦيرائي، اتي جي سرڪشن ۽ فساد ين جي گوشمالي ڪري، محمد آباد جي قلعي ۾ رهيو، جو سندس وقت ۾ اڏيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ بيمار ٿي پيو. انهيءَ عرصي ۾ خبر پهتي ته بهادر ناهر، دهليءَ جي آسپاس ڪن جاين تي حملو ڪري، خلل پيدا ڪيو آهي. سلطان هيٺائيءَ جي باوجود ميوات ڏانهن روانو ٿيو. ڪوٽلا ۾ پهچڻ تي، بهادر ناهر سامهون ٿي جنگ ڪئي ۽ شڪست کائي ڪوٽلا ۾ قلعي بند ٿيو. جنهن صورت ۾ اتي رهڻ جي طاقت ڪانه هيس تنهنڪري ڪوٽلا سان ڀڄي ويو. سلطان انهيءَ عمارت جي خيال کان، جا [٥٥] محمد آباد ۾ ٺهرائي هئائين، محمد آباد جو ارادو ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ سندس بيماري وڌي ويئي، ۽ ١٧ ربيع الاول سن ٧٩٦هه ۾ آخرت جي سفر تي روانو ٿيو. سندس بادشاهيءَ جو عرصو ٦ سال ۽ ست مهينا هو.

سلطان علاؤالدين بن محمد شاهہ جنهن جو نالو پهريائين همايون هو، تنهن جو بيان

سلطان محمد شاهہ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سلطان محمد شاهہ جو وچون پٽ جنهن کي همايون سڏيندا هئا، تنهن ڏينهن تائين تعزيت جون رسمون پوريون ڪري، ساڳئي سال جي ١٩ ربيع الاول ۾ اميرن ۽ بادشاهن جي صلاح سان تخت تي ويٺو، ۽ پگهاردارن کي اڳئين دستور موجب بحال رکيائين. ساڳئي سال جي ٥ ماهہ جمادي الاول ۾ بيمار ٿيو ۽ وفات ڪري ويو.

"تخت دولت چہ شد آر يار نہ شد اي خواه دهر
نہ توان خورد ازين مائده جز قسمت خويش"

[ڪجهہ ناهي تخت ۽ دولت نہ، ٿيو يار جي بخت
ڪوبہ کائيندو نہ هن خونچہ مان قسمت کان سواءِ]

محمد شاه جي ننڍي پٽ سلطان ناصرالدين محمود شاه جو بيان

سلطان علاؤالدين جي گذاري وڃڻ کان پوءِ، ڪيترن اميرن اجازت کان سواءِ اٿي پنهنجي جاگيرن ڏانهن رواني ٿي وڃڻ جو ارادو ڪيو. سلطان محمد شاه جي وڏي وزير، خان جهان کي پٽو پنجي ويو، جنهن دلاسو ڏيئي انهن کي شهر ۾ آندو، [جنهن کان پوءِ] هو تاريخ . جمادي الاول سن ٧٩٦ ھ ۾ اميرن، بادشاهن ۽ شهر جي وڏن ماڻهن جي ڪوشش سان، مبارڪ محلات ۾، سلطان ناصرالدين محمود شاه جي لقب سان شهنشاهيءَ جي تخت تي ويٺو. پيءُ ۽ ڏاڏي جي وزيرن، اميرن ۽ ڪامورن جا ساڳيا اڳيان عهدا بحال رکي، مقرب الملڪ کي "مقرب خان" جو لقب ڏيئي وليعهد بنايائين، خان جهان کي "اشرف خان" جو لقب ڏيئي [٥٦] قنوج کان بهار تائين ملڪ سندس حوالي ڪري، وڏي لشڪر

سان رخصت ڏيئي، انهيءَ پر ڳڻتي ۾ خود مختيار ڪري ڇڏ يائين. هن پڻ انهيءَ ملڪ تي پورو غلبو ڪري اتي جي زميندارن کي پنهنجو تابع ۽ فرمانبردار بنايو ۽ جيڪي قلعا ويران ٿي ويا هئا سي ٺهرايا. بنگال جو بادشاه ۽ آسپاس جا امير ۽ حاڪم جيڪي هديا ۽ نذرانا سلطان فيروز شاه ڏانهن موڪليندا هئا سي سلطان محمود شاه ڏانهن موڪليائون.

انهيءَ ئي سال ۾ سلطان محمود شاه، سارنگ خان کي ديبالپور، ملتان ۽ سنڌ جي انتظام لاءِ مقرر فرمايو، [جنهن] شيخو کوکر جيڪو لاهور ۾ فساد مچايو هو، تنهنجي بند ڪرڻ لاءِ راءِ خلجي خان ڀٽيءَ، راءِ دائود، ڪمال سبين ۽ ملتان جو لشڪر روانو ڪيو. هو ماه ذوالقعد سن ٧٩٦ هه ۾ روانا ٿيا. جڏهن لاهور جي ويجهو پهتا تڏهن شيخو کوکر وڏي لشڪر ۽ لڙائيءَ جي سامان سان لاهورکان ٻاهر ڪوهن تي مقابلو ڪري لڙائي ڪئي. سارنگ خان جي طرف کي فتح نصيب ٿي، ۽ شيخوکوکر شڪست کائي جمو جبل ڏانهن هليو ويو. سارنگ خان ٻئي ڏينهن لاهور جي قلعي تي متصرف ٿي پنهنجي ڀاءُ ملڪ ڪنڊوءَ کي "عادل خان" جو لقب ڏيئي اتي ڇڏي پاڻ ديبالپور ۾ آيو. ساڳئي سال جي شعبان مهيني ۾ مقرب خان کي اعتماد جوڳن ماڻهن جي هڪ ٽولي سان قلعي ۾ ڇڏي، سلطان محمود شاه، سعادت خان سان گڏجي، بيانه ۽ گواليار ڏانهن روانو ٿيو. گواليار کي نزديڪ پهتا ته ملڪ علاؤالدين ڌاروال، مبارڪخان ولد ملڪ راجو ۽ سارنگ خان جو ڀاءُ ملو، سلطان سان دغا ڪرڻ جا پهه پچائڻ لڳا. سعادت خان واقف ٿي ملڪ علاؤالدين [٥٧] ۽ مبارڪ خان کي هٿ ڪري قتل ڪيو. ملو هن خبر کان ڊڄي اچي سلطان وٽ حاضر ٿيو پر دل جي ڪدورت معلوم ڪري ڪنهن اٽڪل سان لشڪر مان نڪري، شهر ۾ پهچي بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائين. سلطان، سعادت خان سان گڏ، شهر کي گهيرو ڪيو ۽ هر روز جنگ ڪندو رهيو. هي سلسلو ٽن مهينن تائين هلندو رهيو.

مقرب خان جي ڪن خيرخواهن سلطان کي ڏوکو ڏيئي سعادت خان کان جدا ڪري شهر ۾ آندو. سعادت خان ڏٺو ته وس نه ٿو هلي، نه دهليءَ جو قلعو فتح ڪرڻ مشڪل آهي، برسات اچي مٿان پيئي آهي، تنهنڪري شهر جو محاصرو ڇڏي فيروزآباد هليو ويو ۽ ڪن خاص ساٿين جي صلاح سان نصرت شاه بن فيروز خان بن سلطان فيروز شاه کي، جو ميوات ۾ هو، ساڳئي سال جي ربيع الاول مهيني ۾ فيروزآباد ۾ شهنشاهيءَ جي تخت تي ويهاري، ناصرالدين نصرت شاه جو لقب ڏنائين. اميرن جڏهن ڏٺو ته نصرت شاه رڳو ڪُٺو آهي، سو رُتَ ۾ اتڪل سان نصرت شاه کي سعادت خان کان جدا ڪري، لشڪر گڏ ڪري بي خبريءَ ۾ وجي سعادت خان تي، جو اميرالامراء هو، ڪڙڪيا. هو طاقت نه ساري دهليءَ وجي مقرب خان سان مليو ۽ مقرب خان کيس وٺي قتل ڪري ڇڏيو. نصرت شاهي اميرن جهڙوڪ محمد مظفر، شهاب الدين ناهن، فضل الله خان بلخي، ۽ فيروز شاهي خانه زاد غلامن لاچار ٿي نصرت شاه جي نئين سر بيعت ڪري، گهٽين ولايتن تي تصرف ڄمايو. سلطان ناصرالدين محمود شاه اميرن ۽ لشڪر جي نفاق ۽ نمڪحراميءَ کان ڳُٺتيءَ ۾ پئجي ويو. ڪوبه رستو ڏسڻ ۾ نه ٿي آيس ۽ خبر نه ٿي پيس ته ڇا ڪرڻ گهرجي. اهڙيءَ طرح ٻنهي طرفن کان لڙائي ٿيندي رهي.

سن ٧٩٨ هه ۾ لاهور ۽ ديبالپور جي حاڪم سارنگ خان جيءَ جيڪو سلطان محمود شاه جي پاران مقرر هو، ملتان جي حاڪم خضر خان سان [٥٨] مخالفت ٿي پيئي. ملڪ پٽيءَ جا ڪي نوڪر اچي سارنگ خان سان مليا، جنهن ڪري سارنگ خان قوت حاصل ڪري وجي ملتان ورتو، ۽ مهيني رمضان سن ٧٩٩ هه ۾ لشڪر گڏ ڪري دهليءَ جو ارادو ڪيائين. دهليءَ جا امير ٻڻ لشڪر گڏ ڪري هن جي هٽائڻ ۽ جنگ لاءِ متوجه ٿيا. ١٥ محرم سن ٨٠٠ هه ۾ سندن وچ ۾ لڙائي لڳي، ۽ سارنگ خان شڪست کائي ملتان هليو ويو.

جيئن ته ٻئي باد شاهزادا هڪٻئي سان وڙهندا ٿي رهيا ۽ ملڪ جي ڪاروبار جو انتظام ڪونه هو، تنهنڪري مهيني ربيع الاول سن ٨٠٠ هه ۾ امير تيمور صاحبقران جي پوٽي مرزا پير محمد، پنجاب جون ند يون لنگهي، اچي اُچ جي قلعي کي گهيرو ڪيو، ۽ ملڪ علي جيڪو سارنگ خان جي پاران اُچ جو حاڪم هو سو قلعو بند ڪري هڪ مهيني تائين لڙائي جاري رکندو آيو. سارنگ خان ملڪ تاج الدين سان گڏ چار هزار سوار ملڪ عليءَ جي مدد ۾ موڪليا. مرزا پير محمد کي خبر پئجي ويئي جو قلعو ڇڏي. وڃي ملڪ تاج الدين کي سامهون ٿيو، ۽ انهيءَ کي ڀڄائي پٺيان ڦري وڃي ملتان جي قلعي کي گهيرو ڪيائين. ڇهن مهينن تائين سارنگ خان سان لڙائي جاري رکيائين ۽ هر روز جنگ ٿيندي رهي، ۽ نيٺ (سارنگ خان) امان گهري، مرزا جي ملازمت جو شرف حاصل ڪيو.

ملتان جي فتح کان پوءِ ميرزا پير محمد کي ڏينهن ترسي پيو. هوڏانهن دهليءَ جي باد شاهن جي اميرن، ميرزا پير محمد جي غلبي جي خبر پڌي، ساڳئي سال جي شوال مهيني ۾ شيخ قطب الدين بختيار ڪاڪي قدس سره جي مزار تي گڏ ٿي، هڪٻئي سان عهد اقرار ڪيو. دهليءَ جي اميرن پنهنجي باد شاهن تي غالب ٿي انهن کي رڳو گڏا ٻڌائي پاڻ ۾ اتفاق ڪيو هو. سنڌ جا ماڻهو صاحبقران جي تشريف آوريءَ تائين هندستان جي باد شاهن جا مطيع ۽ فرمانبردار رهيا. پنهنجي پوٽي ميرزا پير محمد جي اچڻ کان پوءِ مهيني صفر سن ٨٠١ هه ۾ [صاحبقران] بدولت خود طلنبه [٥٩] تي ڪاهي ملتان ۾ منزل انداز ٿيو، ۽ جيڪي ماڻهو ميرزا پير محمد هٿان قيد ٿيا هئا تن کي سزائون ڏنائين. انهيءَ کان پوءِ سنڌ جا حاڪم دهليءَ جي باد شاهن جي تابعداري مان نڪري مستقل حاڪم بنجي ويئا. جيئن ذڪر ڪجي ٿو.

سومرن ۽ سمن جي حڪومت جو بيان

سومرا

متي ذڪر ٿي آيو ته جڏهن سلطان محمود غازي غزنيءَ ڪان ملتان پهچي ملتان جو قلعو فتح ڪرڻ جو اراد و ڪيو ۽ آخر هٿ ڪيائين تڏهن پنهنجا ماڻهو سنڌ روانا ڪيا هئائين، جن سنڌ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ آندو هو. سلطان محمود غازيءَ جي فوت ٿيڻ ڪان پوءِ جڏهن شهنشاهت سندس اولاد ڏانهن منتقل ٿي ۽ حڪومت ۽ بادشاهيءَ جو وارو عبدالرشيد بن سلطان مسعود وٽ پهتو ۽ هو عيش ۽ خوشيءَ جون مجلسون قائم ڪري، خوشيءَ ۽ عياشيءَ جي رسمن ۾ مشغول ٿي، حڪومت جي ڪاروبار ڪان غافل رهيو، تڏهن گهڻين ڏورانهين سرحدن جا ماڻهو سرڪشي شروع ڪري فرمانبرداريءَ ڪان نڪري ويا.

غرض ته انهيءَ وقت سومرن ماڻهن ٿريءَ جي آسپاس گڏ ٿي سومري نالي هڪ شخص کي حڪومت جي گاديءَ تي ويهاريو. هن، ڪجهه وقت انهيءَ قوم جو سردار رهي، ملڪ جي پسگردائيءَ کي فسادين ڪان صاف ڪيو، ۽ ساد نالي هڪ زميندار سان، جو انهيءَ ملڪ ۾ خود مختاريءَ جو دم هڻي رهيو هو، صلح جو ڳانڍاپو ڳنڍي سندس ذياٽي نڪاح ۾ آندي. انهيءَ مان (ڪيس) ڀونگر نالي پٽ پيدا ٿيو، جنهن پيءُ جي فوت ٿيڻ ڪان پوءِ موروثي حڪومت جي گاديءَ تي ويهي اڳتي قدم وڌايو ۽ آخر بيماريءَ جي بستري تي جان، جان قبض ڪندڙ جي حوالي ڪئي. انهيءَ ڪان پوءِ ڏودي نالي سندس پٽ حڪومت جي ڪاروبار جو سنڀاليندڙ ٿي [٦٠] ڪي سال خود مختاريءَ سان گذاريا ۽ نصرپور تائين ملڪ قبضي ۾ ڪيو. هو اول جوانيءَ ۾ انتقال ڪري ويو. ڪائنس پوءِ سنگهار نالي هڪ ڇوڪرو رهيو. تنهنڪري تاريءَ نالي سندس ڌيءَ ڪجهه وقت تائين حڪومت ڪئي ۽ رعيت سندس تابعدار ۽ فرمانبردار رهي. جڏهن،

سنگهار بالغ ٿيو ته بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي ملڪ ۽ مال جو ڪاروبار سنڀالڻ لڳو، ۽ جيڪي ماڻهو سرڪشي، نافرماني ۽ بغاوت ڪري رهيا هئا تن کي تنبيهه ڪري ۽ سيکت ڏيئي، ڪڇ ملڪ تي چڙهائي ڪري، ناڪني تائين ملڪ هٿ ڪيائين. هن ٿوري وقت کان پوءِ آخرت جو سفر قبول ڪيو، ۽ ڪانئس پوءِ ڪو به فرزند نه رهيو. سندس زال همون نالي وڳ ڪوٽ ۾ حڪومت ڪرڻ لڳي ۽ محمد تور ۽ ترڙيءَ جي حڪومت تي پنهنجا پيادا مقرر ڪيائين. ٿوري وقت اندر دودي جا پيادا، جيڪي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪا پيا هئا، تن نڪري همون جي پيادن جون پاڙون پٽي ڇڏيون. ايتري ۾ دودي جي اولاد مان هڪ شخص ٿتوءَ نالي ظاهر ٿيو جنهن وٽ ڏاڍو لشڪر اچي گڏ ٿيو. هو حڪومت جي دعويدار جماعت، جيڪا ڪڙي تي هئي، تن سڀني جو بنياد ڪڍي پاڻ حڪومت جي تخت تي ويٺو. ڪجهه وقت حڪومت ۾ مشغول رهڻ کان پوءِ سندس حياتيءَ جا ڏينهن پورا ٿيا. هن کان پوءِ خيري نالي هڪ شخص بادشاهيءَ جو سنڀاليندڙ ٿي ملڪ جي معاملات ڏانهن توجهه ڪيو. هو وڻندڙ اخلاق جو مالڪ هو پر ٿورن سالن کان پوءِ سندس حياتيءَ جو سج پڻ مماتيءَ جي افق ۾ غائب ٿي ويو. ڪانئس پوءِ ارميل نالي هڪ شخص حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. هو ظالم ۽ ماڻهو ايذائيندڙ هو جنهنڪري ماڻهن هن جي ظلم کان متنفر ٿي سندس قتل ۽ موقوف ڪرڻ جو ارادو ڪيو.

جڏهن ته سما جماعت جا ماڻهو ڪڇ طرف کان اچي سنڌ جي گرد و نواح ۾ ويٺا هئا، ۽ انهن ۽ سنڌ جي ماڻهن ۾ دوستي ۽ لاڳاپن جو رستو جاري [٦١] ٿي چڪو هو، ۽ سما جماعت ۾ انڙ نالي هڪ شخص هو جنهن جي پيشانيءَ ۾ هدايت جا نشان ٻرڪي رهيا هئا، تنهنڪري ملڪ جا سڀ مکيه ماڻهو ٻاڪ ڦاٽڻ وقت مخفي طور سندس گهر ۾ گڏ ٿيا، ۽ هڪٻئي مان صلاح ڪري يڪراءِ ٿي ارميل کي قتل ڪري سندس سر شهر جي دروازي

تي لڙڪايائون. تنهن کان پوءِ ماڻهن اتفاق ڪري انڙ کي باد شاهي جي تخت تي ويهاريو.

ڄام انڙ بن بابينه جو ذڪر

اميرن جي ٺهراءَ موجب مستقل حاڪم ٿيو ۽ وٽس گهڻي خلق اچي گڏ ٿي. هو وڏو لشڪر وٺي سيوِستان (سيوهڻ) جي فتح ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ سيوستان جي آسپاس پهچي، ملڪ رتن سان جيڪو ترڪي شهنشاه جو گورنر هو، مقابلي جو ميدان سينگاريائين. ملڪ رتن پڻ لشڪر تيار ڪري قلعي کان ٻاهر نڪري، جنگ جي ميدان ۾ حاضر ٿي، لڙائي جي باهه ڀڙڪائي. ڄام انڙ پهرينءَ جنگ ۾ پٺي ڏيئي ڀڄي ويو. ٻيءَ ڀيرو پائرن جي مدد سان لشڪر گڏ ڪري لڙائيءَ لاءِ آيو. هن ڀيري ملڪ رتن گهوڙي ڊوڙائيندي، گهوڙي کان جدا ٿي زمين تي ڪنڌ ڀر ڪري پيو. ڄام انڙ سندس سر ڌڙ کان ڌار ڪري سيوستان جي قلعي تي متصرف ٿينو. ملڪ فيروز ۽ علي شاهه ترڪ جيڪي بکر جي پاسي رهندا هئا، تن کي ڪيس خط لکيو ته ههڙي دليري لائق نه هئي. هاڻي باد شاهي لشڪر جي (مقابلي جي) تياري ڪري ميدان ۾ مڙس ٿي بيهج. هو هنن ڳالهين کان متاثر ٿي ڏرڙيءَ ڏانهن هليو ويو ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ بيمار ٿي عالم آخرت ڏانهن راهي ٿيو. سندس حڪومت جو زمانو ٽي سال ۽ ڇهه مهينا هو.

ڪن جو هيءُ خيال آهي ته جڏهن ڄام انڙ سيوستان فتح ڪري موٽيو تڏهن هڪ رات عيش عشرت جي مجلس قائم ڪري شراب نوشيءَ ۾ مشغول هو ته ايتري ۾ باغين جي هڪ ٽولي جي پهچڻ جي خبر پهتي. ڪاهي بن تماچيءَ کي، جو سندس وڪيل هو باغين جي دفعي ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيائين. هو مستيءَ جي حالت ۾ يلغار ڪري انهيءَ ٽولي وٽ پهتو [٦٢] ۽ لڙائي وقت گرفتار ٿي پيو، ۽ انهن ماڻهن هن کي قيد ۾ بند ڪيو. ڄام انڙ انهيءَ کان غافل رهي عيش عشرت جي مجلس ۾ مشغول رهيو. ڪاهو بن تماچي هيءُ ساڙ دل ۾ ڳجهو رکي، ڪنهن اٽڪل سان

دشمنن جي چنبي مان آزاد ٿي، ڄام انڙ کان منهن موڙي، وڃي
ٻکر جي قلعي ۾ پهتو، ۽ علي شاهه ترڪ سان ملاقات
ڪيائين. علي شاهه ترڪ، ملڪ فيروز جي صلاح سان،
لشڪر ڪٺو ڪري بهرام پور جي قلعي ۾ ڄام انڙ کي قتل ڪيو
۽ ملڪ فيروز کي قلعي جي حڪومت حوالي ڪري پاڻ موٽي ويو.
ڄام انڙ جي ماڻهن تن ڏينهن کان پوءِ ڪٺي ۽ اتڪل سان ڪاهي
ٻن ٽماچيءَ ۽ ملڪ فيروز کي قتل ڪري ڇڏيو.

ڄام جوڻو بن ٻابينو

جڏهن ڄام انڙ رحلت ڪئي ته سما قوم ۾ ڄام جوڻي ”ڄامي“
جو خطاب اختيار ڪري، دل ۾ ساريءَ سنڌ جي فتح جو خيال
آڻي، پنهنجي ڀائرن ۽ مائٽن سان مهربانيون ڪيون ۽ ڪين حاڪم
مقرر ڪيو. اهي ماڻهو ٿلٽيءَ جي رستي کان درياءَ ٽپي، قتل،
ڦرلٽ، ۽ ٻکر جي ڳوٺن ۽ واهڻن کي برباد ڪرڻ ۾ مشغول ٿيا.
سمن جي ماڻهن ۽ ٻکر جي حاڪمن جي وچ ۾ ٻه ٽي دفعا سخت
ويڙهه ٿي. ترڪن کي مقابلي جي طاقت نه هئي تنهنڪري هو ٻکر
جو قلعو خالي ڪري اُچ هليا ويا. ڄام جوڻو انهيءَ لشڪر جي پڄي
وڃڻ جي خبر پڌي لاڳيتو منزلن تي منزلون ڪندو ٻکر ڏانهن
روانو ٿيو، ۽ جيستائين سلطان علاؤالدين پنهنجي ڀاءُ الغ خان
کي ملتان جي پاسي تي مقرر ڪيو تيستائين ڪيترا سال سنڌ ۾
خودمختار گذاريائين. الغ خان ڄام جوڻي جي دفعي ڪرڻ لاءِ ملڪ
تاج ڪافوريءَ ۽ تاتار خان کي سنڌ ڏانهن موڪليو. لشڪر جي
پهچڻ کان اڳي ئي اجل مٿس راتاهو ڏنو ۽ هو خناق جي مرض ۾
گذاري ويو. سنڌ ۾ حڪومت جو وقت ١٣ سال هو. سلطان
علاؤالدين جو لشڪر ٻکر جي گرد و نواح ۾ پهچي ٻکر جو قلعو
هٿ ڪري سيوستان روانو ٿيو [٦٣].

ڄام ٽماچي بن ڄام انڙ [۽ سندس پٽ خيرالدين]

[هو] ملڪ جي چونڊ ماڻهن جي اتفاق سان بادشاهيءَ
جي موروثي تخت تي ويٺو. سلطان علاؤالدين جو لشڪر جنگ

ڪري ڄام تماچي بن انڙ کي قيد ڪري عيال سميت د هليءَ وٺي ويو، جتي هن کي فرزند ڄاوا. (انهيءَ عرصي ۾) سمن جي جماعت ترڙيءَ جي پسگردائيءَ ۾ تي گذاريو، ۽ ڄام انڙ جي ڪامورن ملڪ جو ڪاروبار هٿ ۾ ڪٺي معاملات جو انتظام ۽ بندوبست پئي ڪيو. ڪجهه وقت گذرڻ ڪان پوءِ ملڪ خيرالدين ولد ڄام تماچي جو ننڍپڻ ۾ پيءُ سان گڏجي دهليءَ ويو هو، سو پيءُ جي فوت ٿيڻ ڪان پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ ملڪ تي متصرف ٿي گاديءَ تي ويٺو.

ٿوري وقت ڪان پوءِ سلطان محمد شاهه گجرات جي رستي ڪان سنڌ ۾ آيو. جيئن ته ڄام خيرالدين کي اڳ ۾ ئي قيد و بند جي تڪليف جو تجربو هو، تنهنڪري سلطان محمد شاهه جي گهرائڻ جي باوجود به هو حاضر ٿيڻ لاءِ تيار نه ٿي سگهيو. نيٺ سلطان محمد شاهه بن تغلق شاهه ٺٽي جي آسپاس آخرت جي سفر سڌاريو.

آندو اٿن ته هن جي فوت ٿيڻ ڪان پوءِ وصيت خواه ورثي سوجب سلطان فيروز شاهه بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي دهليءَ وڃڻ جو ارادو ڪيو ۽ ڄام خيرالدين جو ڪي منزلون تعاقب ڪري، سيوستان جي تعلقي جي هڪ ڳوٺ سن، جي پسگردائيءَ مان پوئتي موٽي ويو. سلطان فيروز شاهه کي اهو ڏک دل ۾ رهيو. سلطان فيروز شاهه جي وڃڻ کان پوءِ ڄام خيرالدين عدل ۽ انصاف عام پکيڙيو ۽ رعيت ۽ عام مخلوق جي آرام لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪندو رهيو. ڄام نيڪ انجام جو هڪ عجيب واقعو بيان ڪندا آهن ته هڪ ڏينهن پنهنجن خاص ماڻهن ۽ نوڪرن سان سير تماشي جي خيال سان نڪتو. اوچتو ماڻهن جا هڏا هڪ ڪنڊ ۾ پيل سندس نگاهه تي چڙهيا. واڳ ورائي گهڙي ساعت انهن پراڻن هڏن [٦٤] ۾ نهاريائين. تنهن ڪان پوءِ پنهنجن نوڪرن ڏانهن منهن ورائي چيائين ته، ڪي ڄاڻو ٿا ته هڏا مون کي ڇا ٿا چون؟ هو ڪنڌ هيٺ ڪري خاموش رهيا.

ڄام فرمايو ته هي ڪي مظلوم ماڻهو آهن ۽ انصاف گهري رهيا آهن. بس پوءِ ته انهن لاشن جي احوال بابت جاچ ڪي لڳي ويو. هڪ پير مرد کي سڏ ڀايائين، جنهن سان انهيءَ سرزمين جو تعلق هو ۽ ڪاڻس انهن هڏن جو احوال پڇيائين. پير مرد وراڻيو ته اڄ ڪان ست ورهيه اڳ گجرات کان هڪ قافلو هت پهتو، جن کي فلاڻي ٽولي ڪهي مال ڪٽي ويئي هئي. انهيءَ مال جو گهڻو حصو اڃا موجود آهي. ڄام هن حال کان واقف ٿي، انهيءَ مال گڏ ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جنهن تي انهيءَ مان گهڻو گڏ ڪيائون. پوءِ گجرات جي حاڪم ڏانهن ماڻهو موڪليائين، ته هيءَ مال ڪٺن جي وارثن سان جيڪي موجود هجن، تن کي پهچايو وڃي، ۽ قاتلن کان قصاص ورتائين. ڪجهه سالن کان پوءِ هن فاني جهان کي الوداع ڪري هميشه واري جهان ڏانهن روانو ٿيو.

ڄام ٻاٻيڻي [ٻنڀي] جو بيان

پيءُ جي مرڻ کان پوءِ اميرن ۽ مکيه ماڻهن جي صلاح سان پيءُ جي موروثي تخت تي ويٺو. انهيءَ عرصي ۾ فيروز شاهه پڻ هندستان ۽ گجرات جي ملڪن کان دلجاءِ ڪري سنڌ ملڪ جي فتح لاءِ وريو. هوڏانهن ڄام ٻنڀيو به جنگ جو ميدان سينگاري مقابلي لاءِ تيار ٿيو. سلطان فيروز شاهه ٽي مهينا انهيءَ پسگردائيءَ ۾ ترسيو. آخر جڏهن پاڻيءَ اٿل ڪاڏي ۽ مڇر گهڻا ٿيا، تڏهن سلطان برسات جي ابتدا ۾ پٽڻ (گجرات) ڏانهن روانو ٿيو ۽ برسات کان پوءِ وري ٻيو دفعو اڻ ڳڻيو لشڪر ساڻ وٺي موٽي آيو. سخت لڙايون ٿيون، نيٺ ڄام ٻنڀيو گرفتار ٿيو ۽ پورو سنڌ ملڪ فيروز شاهي غلامن جي تصرف هيٺ آيو. سلطان، ڄام کي پاڻ سان دهليءَ وٺي ويو. هو ڪجهه مدت [٦٥] سلطان فيروز شاهه جي نوڪريءَ ۾ رهيو، ۽ وڏيون خدمتون بجا آنداڻين.

آخر سلطان فيروز شاهه شاهاڻيون مهربانيون فرمائي کيس بادشاهي تخت عنايت ڪيو ۽ هو وري سنڌ ملڪ ۾ اچي نهايت خود مختياريءَ سان حڪومت تي ويٺو. پندرهن سالن جو عرصو حڪومت ۽ بادشاهي هلائي، آخر آخرت جي سفر تي روانو ٿيو.

ڄام تماچيءَ جو بيان

پيءُ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ حڪومت جي تخت تي ويهي، ملڪ ۽ حڪومت جي ڪاروبار ۾ مشغول ٿيو. هو آرام پسند هو، جنهنڪري عيش ۽ خوشيءَ ۾ وقت گذاريندو هو. تيرهن سالن جو عرصو بادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويهي طاعون جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو.

ڄام صلاح الدين جو بيان

ڄام تماچيءَ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ حڪومت جي ڪاروبار ۾ مشغول ٿيو. ڦرپائين سرحد جي معاملن ڏانهن متوجهه ٿيو، جي ڪن رذيلن جي سرڪشيءَ ڪري، هيٺ مٿي ٿي ويا هئا. انهيءَ ٽوليءَ جي انتظام ۽ گوشمالي ڏيڻ لاءِ هڪ لشڪر موڪليائين. آخر هن ٽوليءَ جي تاديب ۽ تنبيهه کان پوءِ ڪڇ ڏانهن متوجهه ٿيو. ڪڇي ماڻهن سان هن ڏاڍيون سخت لڙايون ٿيون، مگر سيني جنگين ۾ فتح جو سهرو صلاح الدين جي سر تي آيو، ۽ فتح ۽ غنيمون هٿ ڪري سوٽي آيو. هو لشڪر ۽ رعيت جي چڱيءَ طرح پرگهور لهندو هو. يارهن سالن ۽ ڪن مهينن کان پوءِ هن فاني جهان کان جاوداني ملڪ ڏانهن انتقال ڪري ويو.

ڄام نظام الدين بن ڄام صلاح الدين جو بيان

پيءُ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ اميرن جي اتفاق راءِ سان بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو. سندس چاچا جيڪي ملڪ جي

مصلحت خاطر قيد ۾ هئا، تن کي ٻاهر ڪڍيائين. انهن جا نالا ملڪ سڪندر (١) ڪرن، بهاؤالدين ۽ آمر هئا. هرهڪ کي ڪنهن نه ڪنهن ڪنڊ ۾ موڪلي، ملڪ جون واڳون ڪن منشين جي حوالي ڪري، پاڻ رات ڏينهن عيش [٦٦] عشرت ۾ مشغول رهڻ لڳو، ۽ ملڪي معاملات جي ڪابه خبر ڪانه رکندو هو. انهيءَ حد تائين جو سندس چاچا ٻڌي ڪري، لشڪر گڏ ڪري شهر ۾ آيا ۽ ڄام نظام الدين جي گرفتار ڪرڻ جي پويان پيا. هو چاچن جي شر کان واقف ٿي، ڪن سپاهين جي صلاح سان اڌ رات جو شهر مان نڪري، گجرات ڏانهن هليو ويو. صبح جو هي ماڻهو ڄام نظام الدين جي پڄي وڃڻ جي خبر معلوم ڪري پويان پيا ته، ايتري ۾ شهر جي مکيه ماڻهن هي جهيڙو ۽ بدانتظامي ڏسي پاڻ ۾ ٻڌي ڪري، ڄام علي شير کي، جو هڪڙي ڪنڊ ۾ گوشي نشين هو، ڳولي هٿ ڪري، ڪٺي حڪومت جي تخت تي ويهاريو. ڄام رستي ۾، باقي جهان جو رستو ورتو ۽ سندس چاچا نااميد ٿي موٽي وڃي جهنگل ۾ گذارڻ لڳا.

ڄام علي شير [بن تماچي] جو بيان.

وڏن ۽ مکيه ماڻهن جي اتفاق راءِ سان بادشاهيءَ جي تخت تي ويهي خلق تي انصاف ۽ احسان جا دروازا کوليائين. هو نهايت داناءُ ۽ بهادر هو. پهر پائين حڪومت جي ڪاروبار ڏانهن توجهه ڪري، سنڌ ولايت جو جوڳو انتظام رکيائين. سندس حڪومت جي زماني ۾ انهي ملڪ جا ماڻهو امن امان ۾ رهي وقت آرام سان گذاريندا رهيا. هن نموني کي ٿورو وقت گذريو ته هن عيش

(١) اصل ۾ "سنڪدر" آهي، پر اسان جي خيال ۾ ڪتاب جي ڇاپ ڪان "ن" جو ڪاف جي پوئتان هجڻ گهرجي، اڳيان ٿي ويو آهي، ۽ صحيح "سڪندر" آهي. (مترجم)

عشرت جو رستو ورتو، ۽ گهڻو ڪري چانڊوڪين راتين ۾ سير ڪندو هو. تماچيءَ جا پٽ سڪندر، ڪرن ۽ فتح خان جي جهنگل ۾ سرگردان هئا سي علي شير جي سير ۽ بيپرواهيءَ کان واقف ٿي، راتين جو پنڌ ڪري، ڏينهن جو جهنگلن ۾ گذاري نيٺ اچي شهر کي ويجهو پهتا. شهر جي هڪ جماعت کي پاڻ سان متفق ڪري، جمعي رات مهيني جي تيرهين تاريخ، جڏهن ڄام علي شير دستور موجب ڪن گاڻ ڳڻين خاص ماڻهن سان هڪ ٻيڙيءَ ۾ ويهي درياءَ جو سير ڪري موٽي پنهنجي گهر وڃڻ گهريائين ته اوچتو [٦٧] هي ماڻهو ترارين اگهاڙيون ڪري سندس ڪڍ پيا. جيڪي ماڻهو ساڻس گڏ هئا، تن گهڻو ئي بچاءَ جي ڪوشش ڪئي پر ڪو به فائدو نه ٿيو، ۽ هڪ گهڙيءَ ۾ ڄام علي شير کي شهادت جو شربت پياري، ڏوڙندا سندس حويليءَ ۾ ويا. لڙ ۽ غوغاءَ تي ماڻهو خبردار ٿي گڏ ٿيا، پر ڏٺائون ته معاملو هٿ کان نڪري ويو هو. آخر لاچار ٿي انهن جي حڪومت تسليم ڪيائون. علي شير جي حڪومت جو وقت ست سال هو.

ڄام ڪرن جو بيان

ڄام علي شير جي شهادت کان پوءِ ڀائرن جي اتفاق راءِ سان حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. هو شهر جي شريف ۽ مکيه ماڻهن کان ناراض هو ۽ سندس دل انهن ماڻهن کان ڊريل هئي، سو چاهيائين ته وڃڻ سان ماڻهن کي قيد ڪري - ڪن کي قتل ۽ ڪن کي بند رکي؛ تنهنڪري انهيءَ ڏينهن يا ٻئي ڏينهن هن بادشاهيءَ جي مجلس سينگاري ۽ عام دربار ڪري عام خاص ماڻهن کي گهرائي سندن دلجوئيءَ جون ڳالهيون ڪندو رهيو. آخر کاڌي جو دسترخوان وڇايائون ۽ هو کاڌو کائي طهارت جي جاءِ ڏانهن روانو ٿيو ته انهيءَ وچ ۾ فدائين جي جماعت، جا انهن ماڻهن جي ترغيب ۽ لالچائڻ تي اچي حاضر ٿي هئي، کيس طهارت جي جاءِ جي دروازي

تي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو، ڪرن جي ڪُسڻ جو باعث فتح خان بن سڪندر هو، تنهنڪري سپاهين ۽ رعيت جي اتفاق راءِ سان اهوئي ٻادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويٺو.

ڄام فتح خان بن سڪندر جو بيان

هو ٻادشاهيءَ جي تخت تي ويهڻ سان حڪومت جي قاعدن ۽ ٻادشاهيءَ جي قانونن کي مضبوط ڪري، حڪومت جي معاملات ۾ ڏاڍي سجاڳي ۽ هوشياري ڏيکارڻ لڳو. انهيءَ وقت ۾ حضرت صاحبقران امير تيمور گورگان جو پوٽو ميرزا پيرمحمد ملتان جي آسپاس پهتو. ملتان جي وچ جا شهر وٺي تورو وقت اتي ترسيو. [٦٨] اتي لشڪر جا اڪثر گهوڙا مري ويا جنهنڪري مرزا جو لشڪر پريشان ٿي پيادو ٿي پيو. هيءَ حقيقت جڏهين صاحبقران جي گوش گذار ڪئي ويئي، تڏهن خاص طبيلي مان ٽي هزار گهوڙا مرزا ڏانهن موڪليائين. هن مهربانيءَ تي مرزا طاقتمند ٿي پٺي واهڻ جي ماڻهن تي ڪاهه ڪئي، جن سرڪشيءَ ۽ شوخيءَ جو دم ٿي هنيو، ۽ سندن گهر تڙ فنا ڪيائين، ۽ بکر ماڻهو موڪلي شهر جا مکيه ماڻهو گهرايائين. دهليءَ جي ٻادشاهن جا ماڻهو مقابلي جي طاقت نه ساري جيسلمير جي رستي کان ڀڄي ويا. بکر شهر جي رهاڪن مان ابوالغيث، جو هڪ سيد بزرگ ۽ زهد، صلاح ۽ پرهيزگاريءَ جي زيور سان سينگاريل هو، سو مرزا (پيرمحمد) جي ملاقات تي روانو ٿيو ۽ سيد المرسلين جي روح ڏانهن متوجهه ٿي، آنحضرت صلي الله عليه وسلم کان سفارش جي استدعا ڪيائين.

روايت آهي ته، حضرت سيد المرسلين صلي الله عليه وسلم مرزا پيرمحمد کي خواب ۾ آيا ۽ سيد ابوالغيث ڪيس ڏيکاري فرمايائون ته هيءَ شخص منهنجو فرزند آهي، هن جي اعزاز ۽ اڪرام جو خيال رکج ۽ هن جي نقصان کان هٿ بند رکج. مرزا پيرمحمد کي ننڊ مان سجاڳ ٿي، انهيءَ پياري جي ملاقات جو

انتظار ڪرڻ لڳو، جنهن کي خواب ۾ ڏٺو هئائين. نيٺ يارهن ڏينهن کان پوءِ سيد ابوالغيث حاضر ٿيو. مرزا پير محمد پنهنجي دربار ۾ ويٺو هو ۽ سندس ساڄي ۽ کاٻي امير جمع هئا. سندس نظر سيد ابوالغيث تي پيئي ته سچائي بي‌اختيار استقبال ڪيائينس ۽ سيد ابوالغيث کي ٻاڪر ۾ ولي ڏاڍي تعظيم ڏيئي آڻي پنهنجي پر ۾ ويهاريائين. [هيءَ حال ڏسي] امير سيد ابوالغيث جي احوال معلوم ڪرڻ لاءِ شائق ٿيا. مرزا خواب جو قصو اميرن کي ٻڌايو ۽ انهيءَ ئي ڏينهن گهوڙو ۽ تحفا ڏيئي موٽڻ وڃڻ جي اجازت بخشي اروڙ جو پرڳڻو سيد ابوالغيث کي انعام ڏنائين.

صاحبقران جي اچڻ کان پوءِ جڏهن مرزا پير محمد دهليءَ جي فتح ڏانهن [٦٩] متوجهه ٿيو ۽ زماني جي گذرڻ ڪري رولو بادشاهه دهليءَ جي تخت تي قابض ٿيا، تڏهن ملتان جو ملڪ لانگاهن جي قبضي ۾، ۽ پوري سنڌ ولايت سنڌ جي بادشاهن جي تصرف هيٺ آئي.

قصو ڪوتاهه، ڄام فتح خان سخي ۽ بهادر هو. سندس سخاوت ۽ مروت مشهور هئي. هن جي حڪومت پندرهن سال ۽ ڪي مهينا رهي. جڏهن سندس حياتيءَ جي مدت ختم ٿي ته فاني حويليءَ کان هميشه واريءَ منزل ڏانهن انتقال ڪري ويو.

ڄام تغلق بن سڪندر جو بيان

ڄام فتح خان جڏهن بيماريءَ جي بستري ۾ داخل ٿيو ۽ موت جون نشانيون ڏسڻ ۾ آيس، تڏهن وفات کان تي ڏينهن اڳ پنهنجي ڀاءُ تغلق کي حڪومت جي گاديءَ تي ويهاري، حڪومت جي واڳ ۽ بادشاهيءَ جي ڏور سندس حوالي ڪري ڪيس ڄام تغلق جو لقب ڏنائين. هن تخت تي ويهڻ شرط ڀائرن کي سيوستان ۽ بکر جي قلعن جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ پاڻ گهڻو وقت سير ۽ شڪار ۾ مصروف رهندو هو. جڏهن ٻروچن بکر جي آس پاس فتنو ۽ فساد کڙو ڪيو، تڏهن ڄام وڏو لشڪر ساڻ ڪري آيو ۽ ٻروچن جي سردارن کي تنبيهه

ڪري موٽي و ديو. هن سيڪنهن پرڳڻي ۾ ٺاٺو مقرر ڪيو. هو ٢٨ سال حڪومت ڪري طبعي موت سان گذاري ويو.

ڄام سڪندر جو بيان

سندس پٽ پيءُ جي جاءِ تي تخت نشين ٿيو. جنهن ته هو ننڍيءَ عمر جو هو تنهڪري سيوستان ۽ بکر جا حاڪم پنهنجن پنهنجن علائقن ۾ خود مختيار ٿي ويا ۽ سندس حڪم کان انڪار ڪري هڪٻئي جي مخالفت ڪرڻ لڳا. ڄام سڪندر ٺٽي کان نڪري [٧٠] بکر ڏانهن روانو ٿيو. اڃا نصرپور تائين ڪين پهتو ته پويان مبارڪ خان نالي هڪ شخص، جو ڄام تغلق جي حياتيءَ ۾ درٻانيءَ جي عهدي تي هو، اوچتو بغاوت ڪري پاڻ کي ”ڄام مبارڪ“ جو لقب ڏيئي حڪومت جي تخت تي ويٺو. جنهن صورت ۾ ماڻهو هن سان متفق نه هئا تنهنڪري سندس حڪومت ٽن ڏينهن کان وڌيڪ نه رهي سگهي، ۽ ٺٽي شهر جي مکيه ماڻهن کي ٺاري ڄام سڪندر ڏانهن ماڻهو موڪليو. هيءَ خبر جڏهن کيس پهتي، تڏهن ٻين حاڪمن سان صلح ڪري ٺٽي موٽي آيو، ۽ ڏيڍ سال کان پوءِ هن دنيا جي تنگ مڪان کان حياتيءَ جو اسباب آخرت جي ڪشادي محلات ڏانهن کڻي ويو.

ڄام رائڌڻ جو بيان

تاريخ ٦ جمادي الاول سن ٨٥٨ هه ۾، ڄام رائڌڻ بغاوت ڪئي. هيءَ ڄام رائڌڻ ڄام تغلق جي زماني ۾ ڪڇ جي سرحد جي گرد و نواح ۾ رهندو هو ۽ انهن ماڻهن سان لاڳاپو ٿي ويو هوس، ۽ تجربيڪار ماڻهن جي وڏي جماعت تيار ڪئي هئائين جن جي ڏاڍي دل وٽندو رهندو هو ۽ کين هميشه لائق انعام اڪرام ڏيندو رهندو هو. انهن پڻ هن جي پيشانيءَ ۾ هدايت ۽ بزرگيءَ جا نشان ڏسي نهايت سچائيءَ سان پاڻ سندس حوالي ڪيو هو. جڏهن هن کي سڪندر جي فوت ٿيڻ جي خبر پهتي تڏهن هو

وڏي لشڪر سان ٺٽي ۾ آيو ۽ ماڻهن کي گڏ ڪري ظاهر ڪيائين ته ملڪ وٺڻ لاءِ نه آيو آهيان، بلڪ انهيءَ لاءِ آيو آهيان ته مسلمانن جي مال ۽ عزت جي حفاظت ڪريان. مان پاڻ کي بادشاهيءَ جو لائق نه ٿو سمجهان، تو هان جنهن کي به هنجو لائق سمجهو تنهن کي ويهاريو. پوءِ ماڻهو جيڪي بيعت ڪندو سو آءٌ هوندس. جنهن صورت ۾ اتي اهڙو ڪو به ماڻهو ڪو نه هو جيڪو هن ڪم جو لائق هجي، تنهنڪري سڀني گڏجي کيس بادشاهيءَ جي تخت تي ويهاريو. هن ڏيڍ سال جي عرصي ۾ ساري سنڌ ولايت [٧١] سمنڊ کان وٺي ماٿيلي ۽ اباوڙي جي سرحد ڳاجريلي ۽ ڪنڊيءَ تائين پنهنجي قبضي ۾ آندي.

ڄام رائڌڻ جي حڪومت کي ساڍا اٺ سال گذريا ته ڄام سنجر جو انهيءَ وقت سندس خاص ماڻهو هو، تنهن کي بادشاهيءَ جو سوداءُ سر ۾ سمايو، ۽ سندس خاص ۽ رازدار ماڻهن کي پاڻ سان متفق ڪري، جنهن وقت هو خلوت ۾ شراب پي رهيو، تنهن وقت شيشي ۾ زهر وجهي هڪ رازدار جي هٿ ۾ ڏنائين. هن انهيءَ مان ڍڪ پيتو ته ٽن ڏينهن کان پوءِ گذاري ويو.

ڄام سنجر جو بيان

اهڙو خوبصورت جوان هو، جو هڪ وڏي جماعت سندس منهن تي عاشق هوندي هئي ۽ بنا پگهار جي پنهنجو سمورو وقت سندس خدمت ۾ صرف ڪندي هئي. روايت ٿا ڪن ته حڪومت جي تخت تي ويهڻ کان اڳ هڪڙي ڪماليت جي صاحب درويش جو ڄام سنجر ڏانهن خاص توجهه هو. هڪ رات سنجر انهيءَ پياري جي خدمت ۾ پهچي نياز نئڙت کان پوءِ درويش کي عرض ڪيو ته "آءٌ چاهيان ٿو ته ٺٽي جو بادشاهه ٿيان، پوءِ پل ته ڪٿي سمورو عرصو آٺ ڏينهن هجي." درويش فرمايو ته "تون بادشاهه ٿيندين ۽ آٺ سال حڪومت ڪندين."

جڏهن ڄام رائڌڻ آخرت جي سفر تي سڌاريو، تڏهن ملڪ جي مکين، ماڻهن ٺهراءُ ڪري ڄام سنجر کي حڪومت جي تخت تي ويهاريو ۽ حڪومت جي ڪاروبار جون واڳون سندس اختيار ۾ ڏنيون. جئن ته هو درويش جي دعا سان ٻادشاهيءَ جي تخت تي چڙهيو هو، تنهنڪري سڀني طرفن جي ماڻهن سندس اطاعت قبول ڪئي ۽ فرمانبرداريءَ جا حق ادا ڪيا. سندس بادشاهيءَ واري وقت ۾ سنڌ ملڪ ۾ اها رونق پيدا ٿي جو اهڙي هن کان اڳ، ڪنهن به زماني ۾ نه ٿي. سپاهين [٧٢] توڙي رعيت نهايت آرام ۽ فراغت ۾ وقت ٿي گذاريو. ڄام سنجر ۽ عالمن، صالحن ۽ درويشن جي هميشه دلجوئي ۽ رعايت ڪندو هو. جمعي ڏينهن فقيرن ۽ مسڪينن کي گهڻي خيرات ڏيندو هو، ۽ حقدارن واسطي وظيفا ۽ پگهارون مقرر ڪيون هئائين.

چون ٿا ته سنجر جي حڪومت کان اڳ ٻيا به حاڪم عهديدارن کي تمام ٿورو ڏيندا هئا. بادشاهي جڏهن ڄام سنجر جي حوالي ٿي، تڏهن قاضي معروف نالي هڪ شخص هو جنهن کي اڳين حاڪمن بکر جي قضا تي مقرر ڪيو هو ۽ کيس گهٽ پگهار ڏيندا هئا، ۽ جنهن صورت ۾ قاضيءَ جو پگهار تمام ٿورو هو، تنهنڪري هو مدعي ۽ مدعا عليه کان ڪجهه وٺندو هو. هيءَ ڳالهه ڄام سنجر جي ڪن پيئي ته قاضي ڇينپ ۽ سختيءَ سان مدعيءَ خواهه مدعا عليه کان ڪجهه، وٺي ٿو، تڏهن قاضيءَ کي حاضر ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيائين. قاضي حاضر ٿيو. ڄام فرمايو ته مون کي خبر پيئي آهي ته، تون مدعي ۽ مدعا عليه کان ڇينپي ڪجهه وٺين ٿو. وراڻيائين: هائو! بلڪ آءٌ ته شاهدن کان پڻ ڪجهه وٺڻ چاهيان ٿو پر مان انهن کان ڪجهه وٺان تنهن کان اڳ، هو نڪري ٿا وڃن. ڄام کان بي اختيار کل نڪري ويئي. قاضيءَ عرض ڪيو ته سڄو ڏينهن دارالقضا ۾ ويهي وقت ٿو گذاريان ۽ منهنجا ٻار منجهند ۽ رات جي مانيءَ کان سواءِ رهن ٿا. ڄام

قاضيءَ کي خوب انعام ڏنا ۽ لائق پگھار مقرر ڪري حڪم جاري ڪيائين تہ ساري ملڪ ۾ عهديدارن جون سڀيون پگھارون مقرر ڪيون وڃن، جنهن هو تمام آرام سان وقت گذارين.

جڏهن سنڌس بادشاهي اٺين سال کي پهتي تہ هن ڳٽين سان ڀريل جهان مان انتقال ڪري ويو.

ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جو ذڪر
(بن ٻٻو بن انڙ بن صلاح الدين بن تماچي)

سنجر جي فوت ٿيڻ کان پوءِ تاريخ ٢٥ ربيع الاول سن ٨٦٦ ھ [٨٣] ۾، بادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويٺو. هن جي ويهارڻ تي سڀ ساڌو، عالم، صالح، رعيت ۽ سپاهي متفق هئا. هن خودمختيار حاڪم ٿي سر بلنديءَ جو جهنڊو بلند ڪيو.

روايت ڪن ٿا تہ ابتدا ۾ ڄام نظام الدين علم جي طلب ڪندو هو. مدرسن ۽ خانقاهن ۾ گذاريندو هو ۽ نهايت نهٺو، خليق، وڻندڙ صفتن ۽ سهڻن اخلاقن سان موصوف هو. ڪمال، درجي جي زهد ۽ عبادت جو مالڪ هو. سنڌس فضيلت ۽ حالت، هن کان زياده آهي جو ان مان ڪجھ ٿورو لکي سگھجي.

تخت نشين ٿيڻ سان وڏو لشڪر وٺي بکر ۾ آيو، ۽ هڪ سال رهي قورن جون پاڙون پٽي هر قسم جو ذخيرو وڏي انداز ۾ بکر جي قلعي ۾ رکيائين. دلشاد نالي هڪڙو سنڌس گھر ڄائو نوڪر هو ۽ مدرسن ۾ سنڌس خدمت ڪندو هو، تنهن کي بکر ۾ مقرر ڪري، سنڌ جي پسگردائيءَ ۽ سرحدن جو اهڙي قسم جو انتظام رکيائين جو ماڻهو آرام سان رستن تي آمد رفت ڪندا هئا. اتان دلجاءِ ڪري هڪ سال کان پوءِ سوٽي اچي ٤٨ سال، ٺٽي ۾ خودمختياريءَ سان گذاريائين.

سنڌس حڪومت جي زماني ۾ عالمن، صالحن ۽ فقيرن ڏاڍي، آرام ۾ وقت تي گذاريو. سپاهي ۽ رعيت پڻ آسودا ۽ خوش هئا.

چام نظام الدين ملتان جي حاڪم سلطان حسين لانگاهه جو همعصر هو، ۽ سندن وچ ۾ دوستي ۽ محبت جو رستو قائم هو، ۽ هڪٻئي ڏانهن هميشه تحفا ۽ سوکڙيون موڪليندا هئا.

چام نظام الدين هر هفتي پنهنجي طبيلي ۾ ويندو هو ۽ گهوڙن جي پيشانيءَ تي هٿ ڦيري چوندو هو ته اي بختاورؤ! جهاد ڪان سواءِ توهان تي سواري ڪرڻ نٿو چاهيان، چاڪاڻ ته چئني سرحدن تي اسلامي حاڪم آهن. [٧٤] دعا ڪريو ته، شرعي سبب کان سواءِ ڪٿي به نه وڃان ۽ نه وري ٻيو ڪو هتي اچي، متان مسلمانن جو خون بنا ڏوهه جي وهي، ۽ الله سبحانه و تعاليٰ وٽ شرمندو ٿيان.

هن جي بادشاهيءَ جي زماني ۾ سنت نبوي جي پيروي ايتري ته شايع ٿي ويئي جو ان کان وڌيڪ تصور نٿو ڪري سگهجي. مسجدن ۾ جماعت سان نماز پڙهڻ جو دستور اهڙو ته رائج ٿي ويو هو، جو ننڍا خواهه وڏا مسجد ۾ اڪيلي نماز پڙهڻ پسند نه ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن وقت ڪنهن کان جماعت گسي ويندي هئي ته نهايت پشيمان ٿي، ڏينهن تي ڏينهن استغفار پڙهڻ ڪي لڳي ويندو هو.

چام نظام الدين جي حڪومت جي پوين ڏينهن ۾ شاه بيگ جي لشڪر قندار کان اچي اڪڙي، چانڊوڪي ۽ سيبيءَ ۾ قبضو ڪري ڪئي. چام هڪ وڏو لشڪر مغلن جي فساد بند ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو، جن جلوگير نالي مشهور ڳوٺ وٽ اڳ وڌي سخت لڙائي ڪئي. (١) انهيءَ لڙائي ۾ شاه بيگ جو ڀاءُ قتل ٿي ويو ۽ ٻيا

(١) اسان جي خيال ۾ هتي مير معصوم جي عبارت ۾ خلل آهي. چام نظام الدين جو لشڪر مغلن کي ڪٿي پهتو، انهيءَ لاءِ فقط "مشهور ڳوٺ" لکيو ويو آهي. ڳوٺ جو نالو ڪونهي. البت مير قانع تحفته الڪرام، ص ٥٣، ج ٣ ۾ انهي جاءِ جو نالو سيوي لکيو آهي. خود مير معصوم به ص ١١٢ ۾ ائين لکيو آهي. والله اعلم (مترجم)

شڪست کائي قندار موٽي ويا ۽ ڄام نظام الدين جي حياتيءَ ۾ وري سنڌ ۾ نه آيا.

ڄام نظام الدين انهيءَ وقت جي عالمن سان گهڻو وقت علمي بحث مباحثه ۽ ڳالهه ٻولهه ۾ گذاريندو هو. جناب مولانا جلال الدين محمد دواني شيراز کان سنڌ ملڪ ۾ اچڻ جو اراده رکي پنهنجن ٻن شاگردن مير شمش الدين ۽ مير معين کي ٺٽي موڪليو، اتي اچي رهڻ جي استدعا ڪئي، (جنهن تي) ڄام نظام الدين لائق حويليون مقرر ڪري گذران جو اسباب تيار ڪيو، ۽ هنن هٿان راه خرچ لاءِ پئسا پڻ موڪليائين. پر قاصدن جي پهچڻ کان اڳ مولانا آخرت جو سفر اختيار فرمايو. جيئن ته مير شمس الدين ۽ مير معين کي ڄام نظام الدين جي صحبت وڻي ويئي هئي تنهنڪري موٽي اچي ٺٽي ۾ رهيا. [٧٥]

ڪجهه وقت کان پوءِ ڄام نظام الدين هميشه رهندڙ ملڪ ڏانهن لڏي ويو ۽ کانئس پوءِ سنڌ ملڪ جي حالات ۾ تمام خلل پئجي ويو.

ڄام فيروز جو بيان

جڏهن ڄام نظام الدين آخرت جو سفر اختيار ڪيو تڏهن سندس پٽ ڄام فيروز ننڍيءَ ڄمار جو هو، ۽ ڄام سنجر جو ڏوهٽو ڄام صلاح الدين، جو ڄام جي عزيزن مان هو تنهن بادشاهيءَ جي تخت تي ويهڻ جي خواهش ڪئي. درياءَ خان ۽ سارنگ خان جيڪي ڄام جي اعتبار وارا غلام هئا ۽ نهايت دبدبو ۽ اثر هون، تن هيءَ ڳالهه قبول نه ڪئي، بلڪ سندس بدران ٺٽي جي شريفن ۽ مکيه ماڻهن جي صلاح سان ڄام فيروز کي بادشاهيءَ جي تخت تي ويهاريائون. ڄام صلاح الدين جنهن جهيڙو ۽ تڪرار ڪنديو هو سو مايوس ٿي گجرات هليو ويو، ۽ وڃي سلطان مظفر گجراتيءَ وٽ پناهه ورتائين. جيئن ته سلطان مظفر جي اهليه ڄام صلاح الدين جي سؤٽ هئي، تنهنڪري سلطان مظفر سندس طرفداري ڪندو رهيو.

ڄام فيروز ابتدا جوانيءَ ۾ تخت تي ويٺو هو، تنهنڪري

عيش ڪي لڳي ويو ۽ گهڻو ڪري اندر حرم ۾ رهڻ لڳو. ڪڏهن ڪڏهن ٻاهر ايندو هو ته مخنث ۽ مسخرا سندس مجلس ۾ هوندا هئا ۽ رازداري ۽ مسخري پيا ڪندا هئا. سندس وقت ۾ سما ۽ خاصخيلي شهر جي ماڻهن تي ڏاڍا ظلم ڪندا هئا، درياءَ خان روڪيندو هو، ته انهيءَ جي بي عزتي ڪندا هئا، جنهنڪري درياءَ خان موڪل وٺي اچي پنهنجي جاگير تي ڳاهن ۾ رهيو. ۽ انهن ڏينهن ۾ مخدوم عبدالعزيز ابهري محدث ۽ سندس ٻه فرزند مولانا اثيرالدين ابهري ۽ مولانا محمد، جن مان هرهڪ متبحر عالم هو، ڳاهن ۾ تشريف فرما ٿي ڪي سال علم جي اشاعت ڪي لڳي ويا. سندن اچڻ جو سبب شاه اسماعيل (صفوي) جي، سن ٩١٨ ھ واري بغاوت هئي. مٿيون مولانا [٧٦] سيني نقلي خواه عقلي علمن جو جامع هو ۽ هرعلم ۾ عمديون تصنيفون ڪيل اٿس، جن مان سندس لکيل "مشڪوات" (شريف) جو شرح پڻ آهي، پر پورو نه ڪري سگهيو: انهيءَ جو مسودو مؤلف جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. اڪثر استعمال ٿيندڙ ۽ رواج هيٺ آيل ڪتابن تي حاشيا لکيا اٿس. اتي ئي ڳاهن جي سرزمين تي آخرت جي سفر تي روانو ٿيو. سندس مزار ڳاهن جي مقبري ۾ آهي جا اتي جي ماڻهن جي زيارتگاه آهي.

قصو مختصر ته ڄام فيروز جڏهن عيش عشرت ۾ لڳي ويو ۽ ملڪ جا بنياد ڏهڻ لڳا، تڏهن انقلاب پسند ماڻهن ڄام صلاح الدين ڏانهن ماڻهو موڪلي، کيس انهيءَ حال کان واقف ڪيو ته ڄام فيروز گهڻو وقت مست ۽ غافل ٿو رهي. درياءَ خان جو ملڪ جي لاءِ اجهو هو، سو پڻ عذر پيش ڪري گوشي نشين ٿي وڃي ڳاهن ۾ ويٺو آهي، هاڻي وقت آهي، جلد ئي ٻاڳ کي هٿ پهچايو. ڄام صلاح الدين ٺٽي جي ماڻهن جا خط سلطان مظفر جي گذارش ۾ آندا، جنهن تي سلطان مظفر گهڻو لشڪر ڄام صلاح الدين سان همراه ڏيئي، کيس ٺٽي موڪليو، ۽ هو لاڳيتيون منزلون ڪندو دور دراز سفر ڪٽي، يڪدم اچي، ٺٽي وارو درياءَ ٽپڻ لڳو.

ڄام فيروز جا ماڻهو پريشان ٿي کيس ھٿي رستي کان ڪڍي ويا.
ڄام صلاح الدين ٺٽي جي شهر ۾ بادشاهيءَ جي تخت تي وينو ۽
ڄام فيروز جي ماڻهن تي وٺ-پڪڙ ۽ چٽيون وجهي مال طلب
ڪرڻ لڳو. هوڏانهن ڄام فيروزکي سندس والده ڳاهن ۾ درياء
خان وٽ وٺي ويئي، ۽ عاجزيءَ سان گذريل تقصيرن جي معافي
ورتائين. درياء خان اڳين حقن کي نظر ۾ رکي لشڪر گڏ ڪرڻ
کي لڳو. جڏهن بکر ۽ سيوستان جو لشڪر متفق ٿي ڄام فيروز
جي جهنڊي هيٺان گڏ ٿيو، ۽ بلوچ خواه راج جي ماڻهن پڻ توجهه
ڪيو، تڏهن درياءَ خان لشڪر وٺي ڄام صلاح الدين کي دفعي
ڪرڻ ڏانهن روانو ٿيو. ڄام صلاح الدين اڳتي وڌي لڙائي ۽
جنگ شروع ڪرڻ گهري، پر حاجي جو سندس مکيه وزير هو، تنهن
صلاح اها ڪئي ته ڄام صلاح الدين پاڻ شهر ۾ رهي ۽ جنگي
هاٿي ۽ لشڪر ساڻس (حاجي سان) همراه ڪري جنگ تي موڪلي،
جنهنڪري ڄام صلاح الدين پاڻ شهر ۾ ترسي حاجي وزير کي
لڙائيءَ تي موڪليو. ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ لڙائيءَ جي باهه
پڙڪي، ۽ ٻنهي طرفن کان بهادر جنگ ۾ ڪسڻ لڳا. آخر درياءَ
خان جو لشڪر شڪست کائي هٽڻ لڳو. حاجي وزير سواريءَ جي
حالت ۾ ڄام صلاح الدين ڏانهن عريضو موڪليو ته فتح توهان جي
آهي، دلجاء ڪيو. جنهن صورت ۾ بيگاه ٿي ويو هو، تنهنڪري
وڌيڪ پيڇو نه ڪري سگهيو. قاصد عريضي سميت درياء خان جي
ماڻهو جي هٿ چڙهي ويو. هن هڪدم عريضي جو مضمون ڦيرائي
حاجي وزير جي نالي سان ٻيو عريضو لکيو ته توهان جو لشڪر
شڪست کائي ويو، دشمن جو لشڪر زور آهي؛ توهان پنهنجو
اهل و عيال ٺٽي مان ٻاهر ڪڍي وڃو، دير بلڪل نه ڪندا،
پاڻ هڪٻئي سان-چاچڪن ۾ ملنداسون. هن عريضي ملڻ شرط
ڄام صلاح الدين رمضان شريف جي ٩ تاريخ افطار ڪرڻ کان سواء
ئي، درياهه ٽپي ويو ۽ کيس شڪست آئي. سندس حڪومت جو
عرصو ٨ مهنا رهيو. جڏهن حاجي وزير ڄام صلاح الدين سان ملي

ملامت ڪئي ته پڇي نڪرڻ جو (آخر) باعث ڪهڙو هيو، تڏهن هن حاجيءَ جو عريضو ڪڍي ڏيکاريو. حاجيءَ چيو ته هيءَ مون نه لکيو آهي. نيٺ درياءَ خان جي چالاڪيءَ کان واقف ٿي ڏاڍو افسوس ڪيائين. ليڪن معاملو هٿ کان نڪري چڪو هو، ۽ ندامت مان ڪوبه فائدو نه ٿيو (بلڪ خواه مخواه) افسوس ڪرڻ لڳا. هوڏانهن درياءَ خان به ٿي منزلون پيڇو ڪري آخر عيدالفطر جي ڏينهن ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ آڻي عيدگاه ۾ نماز ادا ڪئي.

ڄام فيروز ڪي سال استقلال سان [٧٨] گذاريا، جيستائين سن ٩٢٦ هه ۾ شاهه بيگ ارغون سنڌ جي فتح ڏانهن رخ رکيو. شاهه بيگ جي لڙاين جا واقعا پنهنجيءَ جاءِ تي مذڪور ٿيندا.

جڏهن ته سومرن ۽ سمن جي احوال بابت ڪوبه اهڙو نسخو ڏسڻ ۾ ڪونه آيو، جنهن ۾ سنڌ ن احوال مفصل لکيل هجي، تنهنڪري جيڪو اجمالي بيان لکيل مليو سو هتي لکيو ويو آهي. جيڪڏهن ڪنهن به پياري کي وڌيڪ واقفيت هجي ته ملائي ڇڏي. [٧٩]

ارغوني حاڪمن جي بادشاهيءَ، ۽ سندن حڪومت جي عرصي ۾ لڙاين جي واقعات جي بيان ۾

مير ذوالنون ارغون جي مختصر احوال دو بيان

امير ذوالنون بن مير حسن بصري جو قوم جي گھڻن بهادرن کان بهادريءَ ۽ دليريءَ ۾ ممتاز هو، سو سلطان ابوسعيد مرزا جي زماني ۾ سندس ملازمن جي لسٽ ۾ وقت گذاري رهيو هو، ۽ مقابلي ۽ جنگ جي ڏينهن ۾ مردانه ڪوششون ڏيکاريندو هو، جنهنڪري مٿس ابو سعيد مرزا جي نظر عنايت ۽ مهربانـي ٿيڻ لڳي، ۽ قسمين قسمين انعام اڪرام حاصل ڪري پائرن ۽ غزيزن کان مرتبي ۾ وڏي ويو، ۽ سندس جهڙا مٿس رشڪ ڪرڻ لڳا.

قرا باغ جي واقعي کان پوءِ امير ذوالنون پنهنجي پيءُ جي خدمت ۾ هرات هليو ويو. ڪي ڏينهن سلطان يادگار مرزا جي، خدمت ۾ پڻ گذاريائين، تنهن کان پوءِ سمرقند ويو، جتي مٿس، سلطان احمد مرزا جي نظر التفات ٿي، ۽ ٻـ-ٽي سال انهيءَ ملڪ ۾ گذاريائين. انهيءَ کان پوءِ ترخاني ۽ ارغوني اميرن ۾ تڪرار ٿيڻ ڪري وري ٻيو دفعو خراسان ڏانهن روانو ٿيو. جيئن تـ

اتي وچي سلطان حسين مرزا جو منظور نظر ٿيو. تنهنکري غور ۽ داور ملڪن جي سنڀال سندس حوالي ٿي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ هزاره ۽ تڪدري جي ماڻهن جو انهن ملڪن تي تمام گهڻو غلبو ٿي ويو هو.

امير ذوالنون سن ۸۸۴هه ۾ ڏورڙي لشڪر سان اوڏانهن روانو ٿيو، ۽ ٽن چئن سالن جي مدت ۾ انهيءَ جماعت سان ٻه چار ڀيرا لڙايون ڪري، بادشاهي بخت جي برڪت سان سڀني لڙاين ۾ سوڀارو ٿي، اهو ملڪ پنهنجي قبضي ۽ تابعداريءَ هيٺ آندائين. هزاره ۽ تڪدري جا ماڻهو خواه ٻيا [۸۰] هيءَ حقيقت بار بار مشاهدي ڪرڻ کان پوءِ فرمانبردار ٿيا، ۽ وري ڪڏهن به مخالفت نه ڪيائون. مير ذوالنون جي حسن خدمتيءَ قبوليت جو شرف حاصل ڪيو، ۽ فتحمند خاقان سلطان حسين مرزا، قندهار فراه ۽ غور ملڪن جي ساري ڪاروبار جي واڳ سندس هٿ ۾ ڏني. مير ذوالنون انهيءَ ملڪ ۾ استقلال حاصل ڪري شال، مستونگ ۽ انهن جي پسگردائيءَ تي پڻ قبضو ڪري ورتو. والله علم.

مرذوالنون ارغون جو بديع الزمان مرزا سان اخلاص ۽ سچائيءَ جي رستي سان هلڻ

جيئن مٿي بيان ٿي آيو، فتحمند خاقان، مير ذوالنون جي تربيت ۽ پرورش ڪري، ڪيس نشان ۽ جهنڊي جي نوازش سان سرفراز ڪري قندار، گرم سير ۽ داور جي سرزمين عطا ڪئي. ٽن چئن سالن کان پوءِ، مير ذوالنون چڱو لشڪر تيار ڪيو ۽ هزاري، تڪدري، قبچاق ۽ قندار جي مغلن ڪي پاڻ سان متفق ڪيائين. هيءَ خبر جڏهن فتحمند خاقان جي ڪن پيئي، تڏهن هڪدم مير ذوالنون جي گهرائڻ جو حڪم جاري ڪيائون، ۽ هو به بنا ڪنهن ۽ بنا دير اچي تخت آڏو حاضر

ٿيو. تحفا گذارش هيٺ آندائين، شهزادن ۽ بادشاهي اميرن، وزيرن کي پڻ سندن درجن مطابق لائق سوکڙيون پيش ڪيائين، جنهنڪري سڀ ماڻهو مير ذوالنون جي تعريف، سچائي ۽ خيرخواهي ڳائڻ لڳا. ايتري هوندي به بادشاهه والا جاه کي اطمينان حاصل نه ٿيو. مير ذوالنون نهايت داناءُ هو، پنهنجي فراست (دانائي) ۽ دوراند يشيءَ سان معاملي جي نوعيت سمجهي ويو. سو ڇا ڪيائين جو پاڻ کي مرزا بديع الزمان سان ڪٺي وابسته ڪيائين، ۽ خلوت ۾ خواهه محفل ۾ سندس خدمت ۾ پهچي هر روز کو نئون نذرانو عرض رکندو هو. نيٺ هڪ رات مرزا کي عرض ڪيائين ته مان [٨١] معاملي جي رخ مان سمجهان ٿو ته، بادشاه مون کي موڪل ڪانه ڏيندو، تنهن ڪري [اراد و اٿم ته] مان پنهنجي ماڻهن کي موڪل ڏئي ڇڏيان ته پنهنجي گهر موٽي وڃن. مرزا سندس مصلحت جي تعريف ڪئي، ۽ مير ذوالنون ڪن ٿورن ماڻهن سان قريبا هڪ سال شاهي ڪئمپ ۾ رهيو. آخر هڪ رات فتح مند خاقان جي خاص مجلس ۾ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون هلي رهيون هيون ته پاڻ ڳالهائيندي ڳالهائيندي فرمايائون ته ذوالنون بابت خير خواهن جي ڪهڙي راءِ آهي؟ اهل مجلس اڃا جواب ۾ ويچار ڪري رهيا هئا ته مرزا بديع الزمان عرض ڪيو ته قندار جي حڪومت ڪوبه امير قبول نه ٿو ڪري، جنهن کي به قندار جي حڪومت لاءِ مقرر ڪري موڪليو اٿوَ، سو ٻن ٽن سالن جي عرصي ۾ وبا جي بيماريءَ جو شڪار ٿي فنا ٿي ويو آهي؛ تنهنڪري مير ذوالنون کي موڪليو وڃي ته ٻن حالتن کان خالي نه ٿيندو: يا ته فرمانبردار ٿي رهندو يا نه رهندو، تنهن کان پوءِ ٻن حالتن کان خالي نه آهي: يا پڪڙيل مرض ۾ گرفتار ٿيندو يا نه، پر جيڪڏهن مرض جي چنبي کان به ڇٽي ويندو ته به اسان جي چنبي کان ڇٽي نه سگهندو. بادشاهه هي سخن پسند ڪري فرمايو ته چڱو هي معاملو توهان جي اختيار ۾ آهي. مرزا بديع الزمان مير ذوالنون جو ذمو پاڻ تي کنيو، ۽ فتح مند خاقان قيمتي سروپاءِ، لغام ۽

زين سميت گهوڙو ۽ لشڪر جو ٻيو سامان جهڙوڪ نقارو ۽ جهنڊو مير ذوالنون جي حوالي ڪرڻ، ۽ شاهي آفيس مان شاهي مهر سان سند سندس مقرري‌ءَ جي فرمان جاري ڪرڻ جو حڪم عنايت فرمايو. مير ذوالنون پڻ هڪ عهدنامو لکي مرزا جي حوالي ڪيو ته جڏهن به مرزا کي ڪو حادثو پيش ايندو ته هو دل و جان سان مدد ڪندو ۽ جنهن وقت به حاضر ٿيڻ جو فرمان صادر ٿيندو ته بنا دير اچي حاضر ٿيندو. مرزا جي مهرباني‌ءَ کي خيال ۾ رکي مير ذوالنون هڪ تڪڙو قاصد قنڌار موڪلي، پنهنجي هدايت واري فرزند شاه بيگ کي گهرايو. [تنهن سان گڏ] عبدالرحمان ارغون، زينڪ ترخان، جعفر ارغون ۽ سلطان محمود بکري جو والد مير فاضل پڻ به سؤ سوار ساڻ ڪري يلغارون ڪري، اچي خراسان پهتا. شاه بيگ جي اچڻ ڪري، فتحمند خاقان، مرزا بديع الزمان ۽ حڪومت جي دفتر سان تعلق رکندڙن سيني کي پوري تسلي حاصل ٿي.

مير ذوالنون جي قنڌار رواني ٿيڻ جو بيان

مير ذوالنون جڏهن فتحمند خاقان جي خدمت ۾ گهڻو عرصو گذاريو، تڏهن مرادمند شهزادن، ناليرن اميرن ۽ عزت‌ماب وزيرن مير ذوالنون جي مشڪل حل ڪرڻ ڏانهن توجهه ڪيو، ۽ حضور ۾ عرض ڪيائون ته قنڌار جي سرحدن تي خلل پيدا ٿي ويو آهي، جيڪڏهن فرمان اعليٰ هجي ته مير ذوالنون ڪاروبار ڏانهن متوجهه ٿي بندوبست ڪري. فرمان اعليٰ جاري ٿيو ته مير ذوالنون پنهنجو فرزند ۽ پنهنجا امير حاضري‌ءَ ۾ ڇڏي پاڻ قنڌار وڃي. حڪم ٿيڻ سان مير ذوالنون موقعي کي غنيمت سمجهي پنهنجو پٽ، امير ۽ ماڻهو ساڻ وٺي يلغارون ڪندو قنڌار روانو ٿيو، ۽ گهڻا ماڻهو سامان ۽ هٿيارن

سميت گهر ۾ چڏي ويو. ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ خاقان بلند مڪان فرمايو ته امير ذوالنون نوروز ڏائين ترسي نوروز جو جشن گذاري پوءِ قنڌار وڃي. هڪڙو سردار هن جي جاءِ تي آيو. سامان اسباب ساڳئي حال ۾ موجود ڏسي، احوال معلوم ڪري مير ذوالنون جي رواني ٿيڻ جي ڪيفيت وڃي حضور ۾ عرض ڪيائين. خاقان جي زبان مان نڪتو ته امير ذوالنون اهڙو ويو جو اسان کي وري نه ڏسندو. سيني شهزادن ۽ اميرن پناهه گهري چيو ته هو سوٽي ايندو، سندس گهوڙن جو طبيلو، اٺ، گهر جو فرش ۽ ٻيو اسباب سمورو سندس گهر ۾ جيئن جو تيئن پيو آهي. بادشاهه فرمايو ته اهوئي ته هن جي عقل ۽ دانائيءَ جو ڪمال آهي جو اسان کي راند ڏيئي ويو، حقيقت ۾ هو ٻه ائين. دلداريءَ جو فرمان لکي امير (١) عليءَ جي هٿان، جو دربار جو معتمد عليه هو، مير ذوالنون ڏانهن روانو ڪيائين. امير علي نهايت تکڙو وڃي، جنهن وقت هو فراه کان روانو ٿي رهيو هو، انهيءَ وقت ڪيس پهچي، حڪم پهچايو. مير ذوالنون توجهه ڪري ڏاڍيءَ تعظيم سان فرمان ورتو، [٨٣] ۽ مضمون کان واقف ٿي ڏاڍي خوشي ڪيائين، ۽ اميرعلي کي معذرت طور چيائين، ته هاڻي جڏهن گهر کان ٻن منزلن تي اچي پهتا آهيون تڏهن فرزندن سان ملاقات ڪري، ڪاروبار کان واقف ٿي، پوءِ توهان سان گڏجي هلنداسون. قنڌار پهچڻ تي منزل انداز ٿي، اميرعلي جي ڏاڍي تعظيم ۽ عزت ڪيائين. مير ذوالنون

(١) اصل ۾ لفظ ”ساربان“ آهي. ساربان جون ٻه معنائون آهن. هڪ امير (Prince) ٻي اٺ هلائيندڙ، اوٺي (Camel driver). اسان هت پهرينءَ معنيٰ کي اختيار ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته امير ذوالنون جهڙي جليل القدر امير ڏانهن دلجوئي ۽ دلاسي واسطي هڪ جت کي موڪلڻ ڪا معنيٰ نٿو رکي. (مترجم)

پنهنجي پٽن شاهه بيگ، محمد مقيم ۽ پنهنجي ڀاءُ مير سلطان عليءَ جي روبرو ڪيس پنهنجي تنبوءَ ۾ گهرائي ملاقات ڪئي. اوڀارين لهوارين ڳالهين کان پوءِ، چيائين ته اسان کي يقين آهي ته بادشاهه وري اسان کي موڪل نه ڏيندو، بلڪ پشيمان ٿيو آهي. تون سچي ٻڌاءِ (ته ڳالهه ڪيئن آهي).

جنهن صورت ۾ هن گهڻي مهرباني ڏني هئي، تنهنڪري سندن مرضيءَ مطابق ڳالهه ڪيائين. پوءِ ڪيس گهوڙو، پوشاڪ ۽ گهڻو سون ڏيئي موڪل ڏنائين. امير علي موٽي فتحمند خاقان جي خدمت ۾ پهتو ۽ حقيقت حال عرض رکي مير ذوالنون جو عريضو خلوت ۾ پيش ڪيائين. [ظاهر آهي] جڏهن معاملو هٿان نڪري چڪو هو، تڏهن پشيمانيءَ کان سواءِ ڪوبه فائدو نه ٿيو. والله اعلم بالصواب.

مرزا بديع الزمان جي قندار وڃڻ جو بيان

جڏهن مرزا بديع الزمان، ڏنگيءَ طبع هجڻ ڪري فتحمند خاقان کان ڏکوئجي ۽ ڀائرن کان نااميد ٿي گرمسير قندار جي ملڪن ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن انهيءَ ملڪ ۾ پهچڻ کان پوءِ، مير ذوالنون ۽ سندس فرزندن شاهه بيگ ۽ محمد مقيم بلاديرسندس استقبال ڪري، نياز ۽ قرباني جا فرائض بجا آندا، ۽ وس آهر سندس دل مبارڪ کي خوش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي انهي عاليمقام بادشاهه جي ڪاروبار جي انتظام تي پوروتوجهه ڏنائون. انهن ئي ڏينهن ۾ بديع الزمان مرزا مير ذوالنون جي نياڻي سڳوريءَ جي گهر ڪري انهيءَ کي پنهنجي نڪاح ۾ آندو ۽ ڪي ڏينهن عيش عشرت سان، خوشيءَ ۽ آرام ۾ [٨٤] گذاريا. انهيءَ تعلق ڪري مير ذوالنون ۽ سندس اولاد جي اخلاص جو بنياد ڏانهنس نهايت مضبوط ٿيو ۽ انهيءَ ڪري مرزا جو استاد

شيخ علي طغائي ڪاوڙيو، ۽ نيٺ قيد ۾ پيو. صورت حال هيئن هئي ته هڪڙي ڏينهن مير ذوالنون داور جي ڪنهن مزار جي زيارت ۾ مشغول هو ته هڪ فدائي فرياد ڪري جي صورت ۾ سامهون اچي مير ذوالنون کي ڇرو هنيون جنهن تي سندس نوڪرن هن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو. معلوم ٿيو ته اها حرڪت شيخ علي طغائيءَ جي چرچ تي ٿي هئي. مير ذوالنون ۽ سندس اولاد هن جي قتل ڪرڻ جو ارادو ڪيو، پر امير شيخ علي مرزا بديع الزمان جي تنبوءَ ڏانهن ڀڄي ويو، ۽ ارغوني ٻن ٽن هزارن سوارن سان شاهي تنبوءَ کي مرڪز وانگيان گهيري ويا ۽ سندس حضور ۾ ماڻهو موڪلي امير شيخ عليءَ جي طلب ڪيائون. بديع الزمان مرزا فرمايو ته توهان وٽ اسان شيخ عليءَ کي موڪليون ٿا. هنن مرزا جو پيغام قبول نه ڪيو ليڪن سخت قسمن کائڻ سان تاڪيدي وعدو ڪيائون ته شيخ عليءَ کي نه کهندا. اقرار کان پوءِ بديع الزمان مرزا، شيخ عليءَ کي مير ذوالنون جي حوالي ڪيو ۽ هو دوباره ڪانئس راضي ٿي خدمت لاءِ ڪمر ڪشي بيٺو، ۽ امير شيخ عليءَ کي ڪجهه وقت گرمسير جي هڪ قلعي ۾ قيد رکي آخر اجازت ڏنائين ته جيڏانهن سندس دل گهري اوڏانهن هليو وڃي. امير شيخ علي فتحمند خاقان جي دربار ۾ حاضر ٿي، وڏن اميرن جي سلسلي ۾ داخل ٿيو. جن ڏينهن ۾ مرزا بديع الزمان داور جي سرزمين تي گذاري رهيو هو، انهن ڏينهن ۾ مرزا بديع الزمان جي پٽ مرزا محمد مؤمن جو تڪليف ڏيندڙ حادثو مشهور ٿيو.

محمد مؤمن مرزا ولد بديع الزمان مرزا جو گرفتار ٿيڻ ۽ انهيءَ نونهال جو الاهي تقدير جي جهولي سان ڀاڙئون پٽجڻ جو بيان

محمد مؤمن مرزا سچ جهڙو شهزادو هو. قوه جوانيءَ ۾ [٨٥]

سندس زندگانيءَ جو ڀوڳو اجل جي سخت هوا سبب ڪري ڀڄو. جنهن جي مختصر صورت حال هن طرح آهي ته جڏهن سندس والد بزرگوار سندس ڏاڏي يعني فتحمند خاقان سلطان حسين مرزا کان رنج ٿي قنڌار ڏانهن واڳ ورائي، تڏهن محمد مؤمن مرزا استر آباد ۾ ٿي رهيو. پيءُ قنڌار ڏانهن ويندي وقت پياري فرزند ڏانهن پيغام موڪليو ته توکي منهنجي سنگت ڪرڻ مناسب آهي، ۽ توکي هيڏانهن واڳ ورائڻ گهرجي. شهزادي پيءُ کي پيغام موڪليو ته شاهي خاندان کان منهن موڙي پنهنجي ملازمن وٽ پناه وٺڻ توهان لاءِ مناسب ڏسڻ ۾ نٿو اچيم. بديع الزمان مرزا فرزند جي راءِ تي آفرين ڪئي، ۽ جيڪي ساڻس پيروي جوڳا ماڻهو هئا تن مان ڪي موڪلي تاڪيد ڪيائينس ته جيئن ته ڇاچا انتظام لاءِ تيار آهن، تنهنڪري سندن ڳالهين تي متان لڳجين، ۽ جيڪڏهن ڏاڏو بزرگوار توکي گهرائي ته جهان جي سردار جي حڪم جي تابعداري ڪري پاڻ کي خدمت ۾ رسائج، ۽ جيڪڏهن حڪم جي برخلاف ڪو ماڻهو ايڏانهن جي حدن ۾ داخل ٿئي ته لڙائي ڪج.

مطلب ته جڏهن مظفر حسين مرزا استر آباد جي پسگردائيءَ ۾ اچي لٿو تڏهن محمد مؤمن مرزا خبر ٻڌي ڇاچي جي فرمانبرداريءَ ۾ قدم رکي استقبال ڪرڻ ۽ ملڪ ۽ مال سندس حوالي ڪري ڪنهن پاسي نڪري وڃڻ تي چاهيو ته ايتري ۾ بديع الزمان مرزا جو فرمان ڪيس پهتو ته ڪنهن به صورت ۾ اختيار جي واڳ پنهنجي هٿان نه ڇڏج، ۽ لشڪر گڏ ڪري لڙائي جي ميدان ۾ قدم رک. تنهنڪري محمد مؤمن مرزا لشڪر سينگاري استرآباد کان ٻاهر نڪتو، ۽ گهوڙو لڙائيءَ جي ميدان ۾ ڪڏايائين. مظفر حسين مرزا به بي‌انداز لشڪر سان ميدان ۾ آيو، ۽ نعرن نغارن ۽ شرنائين جا آواز ٻنهي طرفن کان بلند ٿيا، ۽ اک ڇنڀ ۾ تيرن تفنگن جو مينهن وسڻ شروع ٿيو. قصو ڪوتاهه، جنگي

جوڏن ۽ بهادرن پاڻ ۾ ڳنڍجي جنگ جو پِڙ ٻاريو، ۽ قيامت [٨٦] جي ڏينهن جي نشاني ظاهر ٿيڻ لڳي. مطلب ته محمد مؤمن مرزا بهادرن جي هڪ فوج کي موت جي خاڪ تي ليٽايو، پر ايتري ۾ شومي تقدير سبب محمد مؤمن جي گهوڙي جو تنگ ڇڄي پيو ۽ پاڻ زين تان اچي زمين تي ڪريو. ڪرڻ سان هڪڙو سپاهي اچي سائس ڳنڍيو. مرزا مظفر حسين هيءَ خبر ٻڌي هڪدم پاڻ اچي اتي پهتو ۽ پائنتي کي پاڪر ۾ وٺي دلداري ڏيئي بروقت استر آباد ۾ آڻي کيس چانديءَ جي زنجير ۾ قيد ڪيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پنهنجي مامي امير محمد برندق برلاس جي هٿان کيس هرات ڏانهن موڪليائين، جنهن کيس مهيني صفر سن ٩٠٣ هه ۾ اتي پهچائي قلعي ۾ قيد ڪيو، ۽ فتحمند خاقان جي خدمت ۾ حاضري لاءِ روانو ٿي، مرغاب نديءَ جي ڪناري تي اچي زمين بوسيءَ جو شرف حاصل ڪري حقيقت حال عرض ڪئي. [هوڏانهن] مظفر حسين مرزا جي والده خديجه بيگي بيگم، شهزاده محمد مؤمن مرزا جي زندگي پنهنجي پٽ مظفر حسين مرزا لاءِ موت جو پيغام تصور ڪري، هن بادشاهيءَ ۽ اقبال جي باغ جي نونهال کي ظلم جي جهولي سان ڪيرائڻ تي پوري همت خرچ ڪئي، ۽ خواجه نظام الملڪ کي، جو انهيءَ وقت ملڪ ۽ مال جو مختيار هو، پاڻ سان متفق ڪري، هڪ رات جڏهن فتحمند خاقان شراب جي نشي ۾ بي خبر هو تڏهن انهي شهزادي جي قتل جو حڪم حاصل ڪري يارعلي بخشيءَ (١) ۽ عبدالواحد گهوڙي سوار کي پنهنجن ٻن اعتبار جوڳن ماڻهن سان انهيءَ ڪم لاءِ مقرر ڪري، تمام جلدي روانو ڪيائين. ٻئي ڏينهن جڏهن فتحمند خاقان گذريل رات جي حڪم کان واقف ٿيو، تڏهن هڪ تکڙيي

(١) بخشي = نائب ناظم، سيڪريٽري، خزانچي، انسپيڪٽر. (مترجم)

ماڻھوءَ ھٿان فرمان مبارڪ موڪليائين تہ انھيءَ اکين جي ڏار کي ھرگز ايذاءَ نہ رسائجو. ليڪن اھا بد ڪار جماعت، خديجہ بيگم جي مبالغي ۽ تاڪيد سبب نھايت جلد پنڌ پورو ڪري اچي اتي پھتي جتي محمد مومن مرزا قيد ھو. شھزادو ڪيفيت حال معلوم ڪري ٽپو ڏيئي اٿيو، ۽ انھن کان پڇڻ لڳو. پوءِ اھي بدعاقبت بدبخت [٨٧] اھڙي جوان کي، جنھنجو خاندان ۾ مثال ڪونہ ھو، قتل ڪري انھيءَ ئي رات لشڪر ڏانھن واپس وريا. ٿورو پنڌ مس ڪيائون تہ ڪين اھو ماڻھو مليو جنھن معافي جو پروانو ٿي آندو. پر جڏھن تقدير پنھنجو ڪم ڪري چڪي ھئي تڏھن پشيمانيءَ ۽ افسوس کان سواءِ ڪوبہ فائدو ڪونہ ٿيو. صبح جو سويل امير جُنيدا، جو شھر ۾ موجود ھو، شھر جي رھاڪن ۽ مکيہ ماڻھن جي صلاح سان سندس پاڪ جسم جي تجھيز تڪفين جو بندوبست ڪري کيس ھرات جي مدرسي شريف ۾ دفن ڪيو. جڏھن پنھنجي ھدايت واري پٽ جي شھادت جي خبر بديع الزمان مرزا کي پھتي، تڏھن پريشانيءَ ۽ بي صبريءَ ۾ بدلي وٺڻ جو پڪو ارادو ڪري لشڪر گڏ ڪرڻ جو حڪم ڪيائين.

سلطان حسين مرزا جي قندار ڏانھن روانو ٿيڻ، ۽ انھيءَ بادشاھ جي رستي مان واپس موٽڻ جو بيان

جڏھن بخت واري بادشاھ جي ڪن تي ھيءَ خبر پيئي تہ بديع الزمان مرزا، مير ذوالنون ارغون سان گڏ تمام گھڻو لشڪر گڏ ڪري محمد مؤمن مرزا جي بدلي وٺڻ لاءِ مقابلي ۽ لڙائي جي تياري ڪري رھيو آھي، تڏھن فتحمند خاقان پاڻ گرمسير ۽ قندار ڏانھن روانو ٿيو. مرزا بديع الزمان ۽ مير ذوالنون حضرت جي روانگيءَ کان واقف ٿي، فراھ، داور ۽ قندار جي زميندارن ۽ ھارين کي حڪم ڪيو، جنھن تي ھنن ڪاڏي پيئي

جي جا شي ميسر ٿي سگهي سا قلعن ۾ داخل ڪئي، ۽ انهيءَ ملڪ جي ساري آمدني ڪارگر ماڻهن کي عطا ڪيائون. امير ذوالنون پشنگ جي قلعي کي ايڏو مضبوط ڪيو هو، جو جيڪڏهن مثلا ماڪوڙي چڙهڻ جي ڪوشش ڪري ها ته به رستو نه مليس ها، ۽ پاڻ انهيءَ قلعي ۾ ٿي ويٺو. بديع الزمان مرزا ڪنهن ٻئي بلند قلعي کي مضبوط بنايو. شاهه بيگ قندار جي قلعي کي ۽ محمد مقيم داور جي قلعي کي، ۽ فيصلو اهو ٿيو ته جيڪڏهن فتحمند خاقان [٨٨] پشنگ ڏانهن روانو ٿئي ته بديع الزمان مرزا جنگ جي ارادي سان لشڪرگاهه جي پٺيان ڦري اچي، جيڪڏهن ٻهريان بديع الزمان جي دفعي ڪرڻ ۾ مشغول ٿئي ته مير ذوالنون لشڪر جي پويان ڦري اچي. قصو ڪوتاهه، فتحمند خاقان فراهه جي ولايت لنگهي داور جي سر زمين تي آيو، پر ڪاڏي جي نه ليئو ڪري شاهي لشڪر ۾ ڏڪار پيو ۽ اهڙي سخت حالت ٿي جو قريب هو ته سپاهه ظفر پناهه متفرق ۽ پريشان ٿي مير ذوالنون ڏانهن هليو وڃي. ايتري ۾ بادشاهه کي خبر پيئي ته بيست جي قلعي ۾ جنهن جي سنڀال عبدالرحمان ارغون جي، ذمي آهي، اناج جو گهڻو ذخيرو رکيل آهي، ۽ اهو آسانيءَ سان، هٿ ڪري سگهجي ٿو. تنهنڪري وڃي انهيءَ قلعي جي ٻاهران، فتح جو ڄڃهنڊو کوڙيائون. عبدالرحمان جي دل ۾ خوف پيدا ٿيو، جنهنڪري ڪو به ماڻهو جنگي اوزار استعمال ڪري تنهن کان، اڳ ۾ آڻ مڃي، سلطان جي خدمت ۾ حاضر ٿي، قلعي حوالي ڪيائين. حقيقت ۾ جيڪڏهن عبدالرحمان بيگ رڳو ٻئي ڏينهن ثابت قدم رهي، قلعي داريءَ جون رسمون بجا آڻي ها ته، فتحمند خاقان جو لشڪر نهايت تنگ ٿئي ها، ڇاڪاڻ ته انهيءَ قلعي جي فتح ٿيڻ هوندي به، لشڪر ۾ اهائي تنگي باقي رهي، ۽ فتحمند خاقان موٽڻ ۾ مصلحت سمجهي انهيءَ ئي منزل کان هرات جي تختگاهه ڏانهن موٽي ويو.

بديع الزمان مرزا جو شاهه بيگ ارغون سان گڏجي النگ نشين ۾ سلطان حسين مرزا جي مبارڪ لشڪر ڏانهن رواني ٿيڻ جو بيان

هن احوال جي ڪيفيت هن طرح آهي ته بهار جي ابتدا ۾ سلطان حيسن مرزا ڪجهه وقت عيش‌عشرت ۾ مشغول ٿيو، ۽ سپاهي ٽڙي پکڙي پنهنجي جاين ڏانهن هليا ويا، ۽ باقي ڪي ٿورا امير سلطان حسين جي لشڪر ۾ وڃي رهيا. هيءَ خبر وڃي بديع الزمان مرزا ۽ شاهه بيگ ارغون ولد مير ذوالنون کي پهتي جي گرمسير ۾ رهيا پيا هئا. [٨٩] موقعو غنيمت ڄاڻي فيصلو ڪيائون ته ٽي-چار هزار سوار ساڻ وٺي خاقان جي لشڪر ڏانهن يلغار ڪري اوچتو وڃي لشڪرگاهه نصرت پناهه تي ڪڙڪجي. اهو ارادو ڪري هوا جهڙن تکن گهوڙن تي سوار ٿيا، ۽ هڪڙي گهڙي به پنڌ ڪرڻ کان آرام نه ٿي ڪيائون. پنجن ڇهن ڏينهن ۾ وڃي سبزوار جي گرد و نواح ۾ پهتا. فريدون حسين مرزا کي خبر پئجي ويئي، جنهن قلعو محڪم ڪري ٻئي تکا ماڻهو هڪ ٻئي جي پويان درگاهه معليٰ ڏانهن روانو ڪري، والد بزرگوار جي خدمت ۾ حادثي جي حقيقت عرض رکي. النگ نشين ۾ هن خبر پهچڻ تي سپاهه جي ٿوري هئڻ سبب خاقان عاليجاهه جي درگاهه جا مقرب ماڻهو ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويا. هڪدم پنهنجا ڪي مقرب هرات جي تختگاهه ڏانهن روانو ڪري، سلطان حڪم فرمايو ته قلعي کي مضبوط ڪري امير علي شير قلعي جو انتظام سنڀالي، ۽ حڪم پهچڻ شرط لشڪر ڪئمپ ڏانهن روانو ڪري. سلطان حسين مرزا هڪدم ڪاهي ڪوتائي محافظ دستو اڳيرو موڪليو. هوڏانهن جيڪي ماڻهو اڳتي ويا هئا، تن لشڪر ڏسي

خبر آندي ته کئي به ترسن ذتا ۽ واچ ميئهن وانگيان ڀڄي رهيا آهن. سچ پچ جيڪڏهن بديع الزمان مرزا ۽ شاهه بيگ انهيءَ طرح سان ڪاهي انهيءَ رات ڇانوڻيءَ ۾ پهچن ها ته جيڪر اڳرائي ڪري سلطاني لشڪر کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏين ها، ۽ هن مهم جي فيصلي پنهنجي مرضيءَ موجب ڪن ها. مگر سلطان مرزا جو بخت زور هو، تنهنڪري کين اها توفيق نه ٿي، ۽ اسفراين جي گرد و نواح ۾ رات سمهي گذاريائون. صبح جو سوير جڏهن لشڪر فتح اثر جا ٽولن مٿان ٽولا ستارن وانگيان جمع ٿي لشڪر گاهه معلي ۾ اچي رهيا هئا، تڏهن بديع الزمان مرزا ۽ شاهه بيگ لشڪر جي ٿوري هجڻ واري گمان تي جيڪو کين هو، اچي ڪئمپ ۾ پهتا. پهچڻ شرط ٻنهي طرفن کان نغارن، شرنائين ۽ نعرن جا آواز بلند ٿيا. بديع الزمان مرزا ۽ شاهه بيگ وفادار سپاهي ساڻ وٺي جنگ جيڙي عجيب لڙائي ڪئي. نيٺ باد شاهه پنهنجي سر محافي ۾ سوار ٿي ميدان ۾ آيو. [٩٠] بس پوءِ ته سج ابرڻ سان ستارن وانگيان هر ڪو ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن گم ٿي ويو. بديع الزمان غور ڏانهن هليو ويو، ۽ شاهه بيگ داور ڏانهن. فتحمند خاقان ڪامياب ۽ خوش ٿي هرات ڏانهن رخ رکيو، ۽ باد شاهه حقيقيءَ جي حمد ۽ شڪرگذاريءَ جي بجا آڻڻ کي لڳي ويو. هيءُ واقعو شعبان سن ٩٠٣ ۾ ٿيو.

باد شاهه والا جاه سلطان حسين مرزا جي بديع الزمان مرزا سان صلح ڪرڻ جو بيان

جنهن وقت بديع الزمان مرزا، شاهه بيگ سان گڏجي قندار کان الغ نشين ڏانهن يلغار ڪئي هئي، تڏهن مير ذوالنون غور ملڪ ۾ هو، تنهنڪري بديع الزمان مرزا شاهي لشڪرگاهه کان ناڪامياب ٿي مير ذوالنون جي ڇانوڻيءَ ڏانهن موٽي ويو هو. هن شهزادي جو استقبال ڪري سندس ذات مبارڪ صفات جي سلامتيءَ تي شڪرانا بجا آندا ۽ انهيءَ نقصان جي تدارڪ

لاءِ قنڌار، داور ۽ غور جي لشڪرن گڏ ٿيڻ لاءِ چؤطرف تڪڙا ماڻهو موڪليائين، جنهنڪري ٿوري وقت ۾ ارغون هزاره، ڪدري، قبچاق وغيره قبيلن جو گهڻو لشڪر مرزا بديع الزمان ۽ مير ذوالنون جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿي، لڙائي ۽ مقابلي لاءِ تيار ٿيو. هيءَ خبر جڏهن خاقان فريدون جاه کي پهتي، تڏهن مرزا کي ٻيو ڀيرو گوشمالي ڏيڻ جي ارادي سان هو النگ نشين کان هرات ڏانهن روانو ٿيو. انهن ڏينهن ۾ بديع الزمان مرزا ۽ مير ذوالنون جي طرفان شيخ جلال الدين ابوسعيد پوراني ۽ مولانا محمود سرخ، شاهي ڪئمپ ۾ آيا، ۽ اچي ٺهراءَ جون ڳالهيون شروع ڪيائون. فتحمند خاقان صلح ڏانهن مائل ٿي، شهزادي جي دلداريءَ لاءِ آماده ٿيو. [۹۱]

هن اجمال جو تفصيل هن طرح آهي ته هن واقعي کان ڪجهه ڏينهن اڳ سعاد تمند خاقان جناب شيخ الاسلام سيف الملة والدين احمر تفتازاني ۽ شيخ جلال الدين ابوسعيد پوراني ۽ سيد غياث الدين محمد صدر کي گرسير ڏانهن موڪليو هو ته جيئن بديع الزمان کي نصيحت ڪري، مخالفت جي واٽ کان موافقت جي راهه تي آڻين. هو جڏهن فراه جي حد ۾ پهتا، تڏهن ٻڌائون ته بديع الزمان مرزا پيءَ بزرگوار تي يلغار ڪري لشڪر وٺي ويو آهي. شيخ جلال الدين، ابوسيعد پوراني ۽ سيد غياث الدين محمد وڃي مرزا ۽ مير ذوالنون سان مليا، ۽ شيخ ابوسعيد صلح متعلق شهزادي سان گفتگو ڪئي، جنهن جواب ڏنو ته جيڪڏهن حضرت خاقان مهرباني فرمائي، ۽ پنهنجي ملڪ مان ايترو ٽڪرو عنايت فرمائي جنهن مان انهيءَ جماعت جو جيڪي اسان جي ملازمت ۾ آهن، گذران سهوليت سان ٿي سگهي ته اسان پڻ اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ جو رستو وٺي، خدمتگاري ڪندا رهنداسون، ٻيءَ صورت ۾ نه. شيخ ۽ سيد اجازت وٺي دربار حشمت مدار ۾ پهتا. مرزا بديع الزمان جون ڳالهيون عرض رکيائون، ۽ صلح پڪي ڪرڻ لاءِ ٻيو دفعو امير شيخ طغائيءَ سان جو انهيءَ وقت

دربار اعليٰ ۾ ملازم هو، گڏ بديع الزمان جي ڪئمپ ۾ ويا، جتان اهي هدايت وارا بادشاه جي خدمت ۾ موٽي آيا ۽ اچي عرض ڪيائون تہ مرزا بديع الزمان کي لالچ آهي تہ اڳئين دستور موجب سيستان ملڪ ۽ آسپاس جي حڪومت سندس ڪئي وڃي تہ هو وري مخالفت نہ ڪندو. حضور هيءَ عرض قبول ڪري النگ نشين کان منزل پٽي هرات ڏانهن چڙهي ويو. جڏهن پڪ ٿي تہ بادشاه، مير ذوالنون ۽ بديع الزمان جي جنگ لاءِ ٻيو دفعو تيار ٿيو آهي، تڏهن امير علي شير هرات جي تختگاهہ کان شاهي ڪئمپ ۾ پهچي خاقان جي، ملازمت جو شرف حاصل ڪيو، ۽ حضور بادشاه سلامت کي بديع الزمان جي راضي ڪرڻ لاءِ ترغيب ڏيئي [٩٢] ”الصلح خير“ جو ڪلمو گوش گذار ڪيائين، جنهن تي سيستان ۽ فراه جي حڪومت جو فرمان بديع الزمان ڏالي جاري ٿيو. هيءَ خوشيءَ جهڙو فرمان امير شيخ علي طغائيءَ مرزا وٽ پهچايو. ۽ مرزا بديع الزمان غور کان سيستان ڏانهن روانو ٿيو. هيءَ واقعو مهيني صفر سن ٩٠٦هہ جي آخر ۾ ٿيو.

بديع الزمان مرزا جي هرات جي تختگاهہ تي ڪاهڻ جو بيان

جنهن وقت فتحمند خاقان پنهنجي بينظير گهوڙي جي واڳ استر آباد ڏانهن ورائي، تنهن وقت بديع الزمان مرزا سيستان کان ۽ مير ذوالنون ارغون داور جي سرزمين کان غور جي ييلاق (١) ۾ آيا جتي خراسان ولايت جي فتح ڪرڻ جي ارادي سان هزاره، تڪدري ۽ قبچاق جا لشڪر گڏ ڪيائون. صلاح ۽ مشوره کان پوءِ بي انداز لشڪر ساڻ ڪري هرات ولايت ڏانهن روانا ٿيا. وات تي خاقاني اميرن ۽ وزيرن جا جيڪي بہ چراگاهہ هٿ لڳن، سي قبضي ۾ ڪندا، سڌو هرات ڏانهن روانا ٿيا. هنن،

(١) ييلاق = اونهاري ۾ وڃي رهڻ لاءِ ٿڌي جاءِ. (مترجم)

خبرن مشهور ٿيڻ تي اميرن نظام الدين علي شير ۽ ٻيا امير جيڪي انهيءَ رونقدار شهر ۾ موجود هئا ڏاڍا پريشان ٿيا، ۽ شهر جي قلعي کي مضبوط ڪري آسپاس جي ماڻهن کي قلعي ۾ آڻي قلعي بند ڪري ويهي رهڻ جو فيصلو ڪيائون. بديع الزمان مرزا جڏهن ادسيه ڳوٺ ۾ پهتو تڏهن مير ذوالنون ارغون فوج جي مقدمي طور اڳيرو وڌيو. آسپاس جا ڪي ماڻهو جيڪي اڃان پنهنجن باغن ۾ رهيل هئا، تن جڏهن مير ذوالنون کي گهڻو لشڪر ساڻ ڏٺو، تڏهن ڏاڍو آڌر ڀاءُ ڪري، پنهنجي حال آهر تحفا ۽ نذرانا پيش ڪيائون، ۽ ٻڌايائون ته توهان جو هن طرح اڳتي وڌڻ مناسب نٿو ڏسجي ڇاڪاڻ ته محمد معصوم مرزا جنهن کان محمد ولي بيگ اند خود کان [ٻهڙي جڪا آهن] ۽ سيد عبدالله مرزا داماد، عبدالباقي مرزا، امير بابا علي ۽ خواجه افضل جا پٽ ڪن هزار مڪمل سوارن سان شهزادي محمد معصوم مرزا جي معيت ۾ [۹۳] باغات جي آسپاس منزل انداز ٿي انتظار ڪري رهيا آهن. مير ذوالنون مرزا بديع الزمان جي خدمت ۾ قاصد موڪلي ڪيس صورتحال کان واقف ڪيو، جنهن تي بديع الزمان مرزا لڪلڪخانه جي گرد و نواح ۾ وڃي مير ذوالنون سان مليو. عين انهيءَ وقت جڏهن مير ذوالنون جي تنبوءَ ۾ شاهزاده تشريف آور هو، جاسوسن خبر آندي ته باغن جي آسپاس مان وڏو لشڪر ظاهر ٿيو آهي. انهيءَ گهڙيءَ مير ذوالنون ارغوني لشڪر ساڻ ڪري لڙائي تي روانو ٿيو. النگ نشين جي آسپاس ٻنهي ڌرين جو مقابلو ٿيو، ۽ ٻنهي طرفن کان جنگي جوڌا تراريون اگهاڙيون ڪري هڪٻئي تي ڪاهي پيا، ۽ جنگ جي ميدان جي ڌوڙ تکي ڦرندڙ آسمان تي پهتي. ايتري ۾ مرزا بديع الزمان جو جهنڊو ۽ ٻه چنڊ وانگيان اڇي جنگ جي ميدان تي ظاهر ٿيو. هيءَ حالت ڏسي هرات وارن جي دل ٽٽي پيئي، ۽ سندن همٿن ڪم ڪرڻ کان جواب ڏنو. ڀڄايائين مرزا سيد عبدالله ۽ امير بابا علي پڳا. ڪانئن پوءِ محمد معصوم ۽ مرزا ولي بيگ پڻ ڀڄڻ

جو رستو اختيار ڪيو. مرزا شهر ۾ گهڙڻ مناسب نه سمجهي فتحمند خاقان جي ڪئمپ ڏانهن رخ رکيو. باقي ٻيا پيگل ماڻهو قلعي ۾ داخل ٿي، دروازا بند ڪري ويهي رهيا، ۽ قلعي جون پڙيون ۽ تلهه، اعتبار جوڳن ماڻهن جي حوالي ڪيائون. بديع الزمان مرزا ۽ مير ذوالنون ڪامياب ۽ فتحمند ٿي اچي النگ نشين ۾ لٿا. ٿورن ڏينهن کان پوءِ اتان پل مالان ڏانهن روانا ٿيا. ڪين لالچ هئي ته هرات شهر جا ماڻهو جنگ کان سواءِ شهر سندن حوالي ڪندا. هوڏانهن امير علي شير صلح ۽ دلاسي ۾ وقت گذاريندو رهيو، ۽ لشڪر کي وڙهڻ جي اجازت نه ڏنائين. هن حالت کي جڏهن چاليهه ڏينهن گذري ويا، ۽ فتحمند خاقان جي موٽڻ جي خبر مشهور ٿي، تڏهن امير نظام الدين علي شير مرزا بديع الزمان سان خط و ڪتابت شروع ڪري کيس پيغام سان لڙائي ۽ مقابلي ڪرڻ کان باز آندو، ۽ عرض ڪيائينس ته هرات جي ٻاهران منزل پٺي ڪنهن ٻئي طرف هليو وڃي جيئن سندس ۽ فتحمند خاقان جي وچ ۾ ڪو ٽڪر نه ٿئي، متان فتني فساد جي باهه ٻيهر ڀڙڪي پوي. شهزادي هن التماس پوري ڪرڻ ۾ مصلحت ڏسي پل مالان کان پل سالار ڏانهن روانو ٿيو، ۽ اتان وري مرغاب نديءَ ڏانهن هليو ويو.

بلخ جي حڪومت مرزا بديع الزمان جي حوالي ٿيڻ ۽ مير ذوالنون ۽ سندس هدايت واري فرزند شاه بيگ جي موٽي وڃڻ جو بيان

جڏهن بديع الزمان مرزا هرات شهر جي ٻاهران منزل پٺي مرغاب نديءَ جي ڪناري ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن بادغيس ۽ ججڪتو جو سارو لشڪر اچي سندس جهنڊي هيٺ گڏ ٿيو، ۽ شاهه بيگ پڻ قندار کان اچي خدمت ۾ رسيو. جنهنڪري لشڪرگاهه ۾ وڏو لشڪر موجود ٿي ويو. پرنده بيگ بخشي جو فتحمند خاقان جي طرفان مرو جي قلعي جو حاڪم هو، تنهن قلعي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو. شاه بيگ قلعي فتح ڪرڻ ڏانهن

رخ رکيو. تڪدر ۾ هزاري جي لشڪر ۽ ٻئي ساري سپاهه عام حملي جي صورت ۾ تير و ڪمان هٿ ۾ ڪٽي بهادريءَ ۽ همت سان انهي قلعي ڏانهن توجهه ڪيو. امير پرنده بخشي صبح کان منجهند تائين بچاءَ ڪندو رهيو، پر نيٺ مقابلي کان عاجز ٿي پيو. شاه بيگ مرو جو قلعو فتح ڪري، امير پرنده جي گردن ڪٽي، ڪيس بديع الزمان مرزا ڏانهن موڪليو جنهن سندس گناه معاف فرمائي کيس ڇوڙي ڇڏڻ جو حڪم ڏنو. هو ڏانهن هرات جي شهر ۾ فتحمند خاقان پنهنجي پٽ جي گهٽي لشڪر ۽ پوريءَ تياريءَ جون خبرون ٻڌي، نهايت پريشان ٿيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت سندس لشڪر استر آباد جي حملي کان تازو موٽيو هو. سندس گهوڙا نهايت ڏٻرا ۽ ضعيف هئا، ۽ ڪي ڏينهن آرام وٺڻ کان سواءِ، ٻيو سفر ڪري بديع الزمان مرزا ۽ مير ذوالنون سان لڙائي جو دروازو کولي نٿي سگهيا. لاچار فتحمند خاقان [٩٥] شاهي دربار جي مقربن سان صلاح مشورو ڪري، صلح جو اراده ڪيو ۽ مولانا فصيح الدين استر آباديءَ کي هن مشڪل حل ڪرڻ لاءِ مرغاب نديءَ جي ڪناري ڏانهن موڪليائين. مولانا صاحب، بديع الزمان مرزا ۽ مير ذوالنون جي خدمت ۾ پهچي پيغام رسايو، ۽ شهزادي کي پيءُ جي مهرباني حاصل ڪرڻ جي ترغيب ڏني، هو سڳورو پڻ پيءُ جي حقن جي مدنظر ٿي صلح ۽ صفائيءَ ڏانهن مائل ٿيو. ماڻهن جي بار بار آمدرفت کان پوءِ فيصلو اهو ٿيو ته بلخ ۽ ان جي پسگردائيءَ جي بادشاهي بديع الزمان مرزا سان تعلق رکندي، ۽ انهيءَ ولايت ۾ شهزادي جو سڳورو نالو خاقان جي مبارڪ نالي سان گڏ خطبي ۾ پڙهيو ويندو. رستي ۾ خواجه شهاب الدين عبدالله مرواريد، شهزادي ۽ مير ذوالنون سان ملاقات ڪري بلخ جي بادشاهيءَ جو فرمان پهچايو، ۽ بديع الزمان بلخ ۾ تشريف فرما ٿي مير ذوالنون ۽ شاه بيگ کي عزت ۽ احترام سان واپس موٽڻ جي اجازت ڏني، ۽ سيستان جي حڪومت مير ذوالنون جي ڀاءُ امير سلطان علي ارغون کي عنايت

ڪئي. مير ذوالنون ۽ شاه بيگ ٻاد شاهي جو جهنڊو لهرائيندا قندار آيا.

ابن حسين مرزا جو سيستان ڏانهن روانو ٿيڻ ۽ امير سلطان علي ارغون سان لڙائي ڪرڻ جو بيان

سن ٩٠٨ هه ۾ جاجم بڙدي ۽ لاش جي قلعي جي فوجدار خدا قليءَ، فتحمند خاقان جي خيرخواهي ڪري، سيستان جي حاڪم امير سلطان علي ارغون کان باغي ٿي، شاهي حضور ۾ هيٺئين مضمون جو هڪ عريضو موڪليو تہ جيڪڏهن شهزادن مان ڪنهن هن ملڪ ۾ تشريف فرما ٿيندو تہ سيستان آسانيءَ سان فتح ٿي سگهندو، جنهن تي خاقان عاليشان، ابن حسين مرزا کي ٻہ سؤ سوار ساڻ ڏيئي، سيستان ولايت کي مطيع ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. ابن حسين مرزا انهيءَ ملڪ ڏانهن روانو ٿيو [٩٦] ۽ سيستان جي حدن تي حملو ڪري، اوق نالي هڪ جڳهہ تي وڃي لٿو. ذوالنون هيءَ خبر ٻڌڻ شرط پنهنجي هدايت واري پٽ شاهہ بيگ سان گڏجي، مرزا ابن حسين جي لشڪرگاهہ ڏانهن رخ رکيو، ۽ جلدي جلدي پنڌ پورو ڪري، صبح جو سوير اچا مرزا ابن حسين ننڊ ۾ پيو هو، ۽ سندس سپاهي تڙيل پکڙيل هئا، تڏهن مير ذوالنون وڃي اوق جي ٻاهران پهتو. مرزا خبر معلوم ڪري، اٽڪل ڏيڍ هزار لشڪر جو انهيءَ وقت سندس دروازي تي موجود هو، ساڻ ڪري مير ذوالنون کي سامهون ٿيو. ٻئي طرف کان مير فاضل ڪوڪلتاش پنهنجي چاچي عاقل اتڪ سان، جو ارغونن جي لشڪر جي مقدمي تي هو، گڏجي ابن حسين مرزا جي مقابلي ۾ لڙائيءَ لاءِ صفون سينگاري اچي بيٺو. ٻنهي طرفن جي ٻهادر رن تير ڪمانون، تلوارون ۽ نيزا

استعمال ڪرڻ شروع ڪيا، تہ ايتري ۾ هڪ طرف کان مير ذوالنون ترخانن ۽ ارغونن جي وڏي لشڪر سان ٻئي طرف کان شاهہ بيگ، يڪہ تڪدر ۽ هزاري جي ماڻهن جي ٽولي سان ۽ پٺ جي طرف کان وري باقر ارغون، ملڪ علي ولد سلطان علي ارغون ۽ سلطان بيگ سيستان جو لشڪر ساڻ ڪري اوچتوئي اوچتو اچي لڙائي جي ميدان ۾ پهتا، ۽ ابن حسين مرزا کي وڪوڙي ويا. مرزا گهڙي ساعت مقابلي ڪيو، پر مير فاضل بيگ ڪوڪلتاش جي هٿان نيزي جو زخم کائي ڦٽجي پيو، تنهن ڪري وٺي هرات ڏانهن ڀڳو. مير ذوالنون مرزا جي تعاقب کان منع ڪئي، ۽ ڪنهن کي بہ شاهي ڪئمپ يا ٻئي لشڪر جي پويان پوڻ نہ ڇڏيائين. مير ذوالنون فتح کان پوءِ سيستان موٽي ويو، ۽ پنهنجي ڀاءُ مير سلطان عليءَ سان ملاقات ڪري قندار واپس ويو.

مرزا محمد مقيم ولد مير ذوالنون جي ڪابل فتح ڪرڻ، ۽ اتي جي ڪن حادثن جو بيان

جيئن تہ بقا ۽ هميشگي ڪُنْ فَيَڪُوْنُ جي مالڪ جي ذات بيمثال لاءِ خاص آهي، [٩٧] ۽ هن دنيا ڪمينيءَ کان انتقال ۽ لاڏاڻو زمين جي رهاڪن جي وجود لاءِ لازمي آهي، تنهنڪري سن ٩٠٧ هہ ۾ مرزا الغ بيگ ابن سعيد مرزا، ڪابل ولايت ۾ لاڏاڻو ڪري ويو، ۽ سندس پٽ مرزا عبدالرزاق انهيءَ ملڪ جو حاڪم ٿيو، پيءُ جي جاءِ تي بادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويٺو. شهزادي جي ننڍيءَ عمر هجڻ سبب، اميرن ۽ وزيرن ۾ اختلاف پيدا ٿيو، ۽ شيرم زڪہ سيني ننڍن خواهہ وڏن معاملات جي واڳ پنهنجي هٿ ۾ ورتي. امير يوسف، محمد قاسم بيگ، امير يونس علي ۽ ڪي ٻيا شاهي امير ۽ وزير شهر کان ٻاهر وڇي موقعي جي تاڙ ۾ رهيا. عيدالضحيٰ جي صبح

جو جڏهن شيرم زڪ بادشاهه جي ديوانخاني ۾ ويهي آش (رب) پي رهيو هو، تڏهن پورا ٽي سؤ ماڻهو اوچتو ڪابل ۾ داخل ٿي متس ڪاهي آيا، ۽ تلوارون مياڻ مان ڪڍي هڪدم سندس حياتيءَ جو بنياد ڪڍي ڇڏيائون. هن ڪري ڪابلين ۾ تمام پريشاني پيدا ٿي.

هيءَ خبر گرمسير ۾ مير ذوالنون جي ننڍي پٽ مرزا محمد مقيم جي ڪن پيئي، ۽ هو سن ٩٠٨هه جي آخر ۾ هزاري ۽ تڪدر جو لشڪر گڏ ڪري، ڪابل جي فتح ڪرڻ جي ارادي سان اوڏانهن ڪڙو ٿيو. مرزا عبدالرزاق مقابلي جي عيوض ڀڄڻ پسند ڪيو. محمد مقيم انهيءَ ملڪ جو حاڪم ٿي الغ بيگ مرزا جي نياڻي نڪاح ۾ آندي. مرزا بديع الزمان ۽ مير ذوالنون آمويه ندي جي ڪناري تي منزل انداز هئا ته هي خبرون کين پهتيون ۽ سندن خوشيءَ جو باعث ٿيون. ليڪن امير ذوالنون کي دل ۾ ڏاڍي پريشاني ٿي، سو هڪ دڙڪن ڀريو خط پٽ ڏانهن لکيائين ته سندس هيءَ دليري چڱي ڳالهه نه هئي، هاڻي ڪيس گهرجي ته ڪابل جي اميرن کي پاڻ وٽ نه ڇڏي، ۽ پاڻ کان بيپرواهه نه رهي؛ جنهن تي مرزا محمد مقيم ڪابل جي، قديم باشندن مان گهڻن کي رخصت ڏيئي، ڪابل جي نگراني، ۽ حڪومت پنهنجي ماڻهن سان ڪندو رهيو. [٩٨] سن ٩١٠هه جي اوائل ۾، حضرت ظهيرالسلطنت و الخلافت محمد بابر بادشاهه سمرقند کان موٽڻ بعد اندخود کان ڪابل جي واٽ ورتي، ۽ جلدي جلدي پنڌ پورو ڪري انهيءَ شهر جي پسگردائيءَ کي پنهنجي مبارڪ اچڻ جي برڪت سان تازگي بخشيائين. امير محمد مقيم ولد مير ذوالنون ارغون مقابلي جي طاقت نه ڏسي شهر ۾ قلعي بند ٿي ويٺو. محاصره کان ٿورا ڏينهن پوءِ سندس خيرخواهه تورڙي قوم جا ماڻهو فاتح بادشاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو خيال ڪرڻ لڳا، ۽ شهر ۾ اندر رهندڙ ماڻهو پڻ خلافت پناهه شهنشاهه جي خيرخواهيءَ جو دم ڀرڻ لڳا. آخر محمد مقيم حرم

معاملو صبر ۽ تحمل کان چڙهي ويو ۽ بابر بادشاه جي درگاه عاليءَ ۾ درخواست موڪلي معافي ۽ امان گهريائين ته جيئن هو خدمت ۾ حاضر ٿي قلعي جي ڪنجي حوالي ڪري سگهي. حضرت بابر بادشاه محمد مقيم جو عرض اگهائي قسم کنيو ته جڏهن محمد مقيم شهر جو دروازو کوليندو ۽ تڏهن سائس جڳائيندي مهرباني ڪئي ويندي. محمد مقيم بادشاهي مهربانين ۾ اميدوار ٿي ڪابل کان ٻاهر نڪتو، ۽ قدمبوسيءَ جو شرف حاصل ڪري، لائق تحفا پيش ڪيائين. حضرت بادشاه وعدي موجب کيس شاهاڻي نوازش ۽ خسرواڻي عنايت سان سرفراز ڪري اصلوڪي وطن وڃڻ جي اجازت ڏني.

قادر بيمثال جي تقدير موجب مير ذوالنون جي شهادت جو بيان

جڏهن سن ٩١٣هه جي محرم جو چنڊ ڏٺو ته محمد خان شيباني اوزبڪ، ماڪڙ ۽ ماڪوڙين وانگيان بي انداز لشڪر ۽ اڻ ڳڻيا ماڻهو ساڻ ڪري ڪرڪ جو پٽڻ ٽپي، خراسان تي ڪاهه ڪئي. محمد خان جي اچڻ کان فتحمند خاقان جا سڀئي سڳورا پٽ ڏاڍا ڏنا. بديع الزمان مرزا هڪ تڪڙو قاصد مير ذوالنون ڏانهن موڪلي، کيس واقعي جي حقيقت کان واقف ڪيو. مير ذوالنون پنهنجي اولاد [٩٩] ۽ مقربن سان صلاح ڪئي. هر هڪ جي راءِ نرالي مقرر ٿي. مير ذوالنون فرمايو ته اسان کي وڃڻ واجب آهي، هن وقت سستي ڪرڻ مروت ۽ انسانيت کان ٻاهر آهي؛ پر موٽي اچڻ محال آهي، ڇاڪاڻ ته اوزبڪ جو لشڪر نهايت وڏي دٻدٻي سان ۽ تمام طاقت ۽ قوت وارو آهي، ۽ فتحمند خاقان جي خاندان جو بخت ڍهڻ ۽ زوال ڏانهن مائل آهي.

قصو ڪوتاهه، مير ذوالنون ارغونن جي لشڪر جي هڪ جماعت وٺي شهزادي بديع الزمان مرزا جي ڪئمپ ڏانهن روانو

ٿيو. ٻه ٽي منزلون مس ڪيون هئائين ته خبر پهتيس ته سندس نياڻي چوچڪ بيگم هرات جي تختگاهه ۾ هن آفتن ڀريل دنيا مان آخرت ڏانهن رحلت ڪري ويئي. هن خبر ٻڌڻ تي اگرچ ڏک گهڻو ٿيس، پر زبان سان الله حميد مجيد جو شڪر ۽ بزرگي ڳايائين، ڇاڪاڻ ته هن مصيبت جي نازل ٿيڻ وقت انهيءَ هڪڙي طرف کان ئي دل کي تسلي ملڻي آهي. هڪ تڪڙو قاصد شاهه بيگ ڏانهن موڪليائين ته "هو مستورات مان ڪن کي پاڻ سان وٺي وڃي ۽ ڪجهه رڇ ڀاڙي ڏيئي، سوءَ (غم) جا ڪپڙا لهرائي جلدي قندار موٽي اچي؛ ۽ محمد مقيم داور جي سر زمين ۾، امير سلطان علي سيستان ۾، امير جعفر ارغون عبدالعلي زينڪ ترخان، عاقل اتڪه ۽ فاضل ڪوڪلتاش قندار ۾ رهي، دوراند يشيءَ، هوشياريءَ، حفاظت ۽ سجاڳي کان ڪم وٺن، ۽ ڪڏهن به غافل ۽ بي خبر نه رهن".

مير ذوالنون اتان تڪڙو روانو ٿيو، ٿوري وقت ۾ شهزادي بديع الزمان مرزا جي ڪئمپ ۾ پهچي دستبوسيءَ جو شرف حاصل ڪري، عزت اڪرام، تعظيم ۽ احترام لڌائين. شهزادي، مير ذوالنون ۽ ٻين وڏن اميرن سان صلاح ڪئي. ڇاڪاڻ ته تقدير جو تير تدبير جي ڍال سان روڪي ڪونه سگهندا، ۽ جيئن ته [١٠٠] خود مالڪ الملڪ مطلق جوئي اهو ارادو هو ته خراسان جو ملڪ محمد شيباني ۽ اوزبڪ لشڪر جي قبضي ۾ اچي، ۽ فتحمند خاقان جي اولاد جي بادشاهي پوري ٿئي تنهنڪري بي انتها لشڪر گڏ ٿيڻ ۽ صحيح مصلحت مان به ڪو فائدو ڪونه ٿيو. انهن ئي ڏينهن ۾ اوزبڪ ۽ ماوراءَ النهر جو لشڪر آموية ندي ٽپي آيو، جنهنڪري خراسان جا بادشاهه ۽ امير حيرت ۽ ڳڻتيءَ ۾ پئجي ويا ۽ دوباره صلاح مصلحت ڪرڻ لڳا. مير ذوالنون پنهنجي طبعي بهادريءَ سبب جنگ ڪرڻ بهتر سمجهي، ۽ امير محمد برندق برلاس جي صلاح ٿي ته هرات جي شهر ۾ قلعي بند ٿي ويهي رهجي. هنن ٻنهي صلاحن مان ڪابه هڪ مقرر ٿئي ئي،

ڏٺي، تنهن کان اڳ، محمد خان شيباني جو قيامت خيز لشڪر جنهن ۾ آسماني حادثن کان به گهڻا سپاهي هئا، اچي ويجهو پيو. خاقاني لشڪر به ميمنو، ميسرو (١) سينگاري لڙائي جي ميدان ۾ پهتو. شاهزادن پڻ لشڪر تيار ڪري لڙائيءَ جون صفون سينگاريون. ٻنهي طرفن کان بهادرن جون گهوڙيون، وٺ پڪڙ، نقارن ۽ شرنائين جا آواز آسمان تي پهچڻ لڳا. مير ذوالنون جنگي شيرن جي هڪ جماعت ساڻ ڪري واڳن جهڙن تلوارن جي وار سان ڪيئي پهلوان فنا ڪري ڇڏيا، ۽ دشمن جي لشڪر تي بار بار حملا ڪندو رهيو. پر جيئن ته اوزبڪ لشڪر خراسانين کان ڪيئي دفعا ٻيڻو ٽيڻو هو، ۽ درياءَ جي موجن وانگر فوجن پٺيان فوجون مدد لاءِ پهچي رهيون هيون، تنهنڪري شاهزادن جو لشڪر مقابلي کان عاجز ٿي پيچرو لڳو، ۽ پريشانيءَ ۽ بي سر وسامانيءَ جي حالت ۾ ٽوليون ٽوليون ٿي خراسان جي ڪندن پاسن ڏانهن ڊوڙيو. مير ذوالنون ڪڏهن ساڄي پاسي تي ڪڏهن کاٻي پاسي تي حملا ڪري تلوار ۽ خنجر جي زخمن سان بهادرن جو خون وهائي جنگ جي ميدان جي زمين رت سان رڱي نهايت بهادري ۽ جوانمردي ڏيکاري رهيو هو. آخر اوزبڪن چئني طرفن کان وڪوڙي انهيءَ [١٠١] لڙائيءَ جي ميدان جي شهسوار کي ڪيئي زخم رسائي گهوڙي تان ڪيرائي وڌو، ۽ کيس گرفتار ڪري محمد خان وٽ وٺي وڃڻ چاهيائون، پر مير ذوالنون هيٺي نه ٻولي ۽ قتل ٿي وڃڻ تائين بدستور جنگ ڪندو رهيو.

شاهه بيگ ۽ محمد مقيم ارغون جي ڪجهه احوال جو بيان

مير ذوالنون جي فوت ٿيڻ کان پوءِ ٻئي پٽ، شاهه بيگ ۽ محمد مقيم قندار ۾ گڏ ٿيا، ۽ تعزيت جون رسمون بجا آندائون.

(١) ميمنو = لشڪر جو ساڄي طرف وارو حصو. ميسرو = لشڪر جي کاٻي طرف وارو حصو. ميمنو ميسرو سينگارڻ معنيٰ لڙائي لاءِ لشڪر ٺاهي تيار ڪري بيهارڻ. (مترجم)

تعزيت کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ انهيءَ ئي مجلس ۾ محمد مقيم توڙي بين ارغون، ترخان ۽ بيگ، جي سيني اميرن ۽ بين سپاهين شاه بيگ جي سرداري تسليم ڪئي. انهيءَ ڏينهن ٽپهريءَ جي نماز کان پوءِ شاه بيگ حڪم ڪيو ته نقارن جي نوبت دستور موجب وڄائيندي رهجي ۽ مير ذوالنون جي وقت ۾ جنهن ماڻهوءَ کي جيڪو عهدو هو، انهيءَ کي پنهنجي عهدي تي قائم رکيائين؛ جنهنڪري سڀ ماڻهو دل و جان سان شاه بيگ جي خدمت ڪرڻ ڏانهن راغب ۽ مائل ٿيا. شاه بيگ ڦوهه جوانيءَ جي زماني ۾ علم و ادب جي زيور سان سينگارجي سيني علمن مان بهرو حاصل ڪري هميشه عالمن ۽ طالبن جي صحبت ۾ گذاريندو هو.

محمد خان شيباني جڏهن خراسان ملڪ فتح ڪري فراه جي آسپاس پهتو ۽ قنڌار جي تابع ڪرڻ جو خيال رکي اوڏانهن گهوڙي جي واڳ ڦيريائين، تڏهن گرمسير جي حد ۾ پهچڻ کان پوءِ شاه بيگ ۽ امير محمد مقيم، محمد خان شيباني ڏانهن ايلچي موڪلي ڏانهنس پنهنجي تابعداري ۽ اطاعت ظاهر ڪئي، ۽ خطبو ۽ سڪو محمد خان جي نالي ۽ لقبن سان سينگارڻ کان پوءِ خدمت ۾ حاضريءَ جي شرف حاصل ڪرڻ جو وعدو ڪيو. انهيءَ ڪري محمد خان ڪانئن راضي ٿي خراسان ڏانهن موٽي ويو، ۽ ٿي گهوڙا، قيمتي سروپاءِ ۽ تنبو عبدالهادي خواجه ۽ تيمور تاش جي هٿان موڪليائين. انهن جي اچڻ جي خبر پئي، شاه بيگ مطلب ڪڍيو ته ٿي سگهي ته ٿو ته هي ماڻهو ٻن ڪمن سان ايندا هجن: هڪ عهدنامي جو بنياد مضبوط ڪرڻ، [١٠٢] ٻيو منهنجي حالت ۽ لشڪر جو انداز معلوم ڪرڻ. انهيءَ خيال کان هڪدم چؤطرف ماڻهو موڪلي، پنهنجا آدمي گهرائي نهايت گهڻي لشڪر سان استقبال لاءِ نڪتو ۽ قنڌار جي ٻاهران ٽي ڏينهن ٽڪي، ايلچين کي راضي ڪري ٻاهران ئي روانو ڪيائين.

سن ٩١٣ هه ۾ ظهيرالسلطنت والخلافت محمد بابر بادشاه ڪابل ۽ غزنيءَ کان ڪامياب لشڪر ساڻ ڪري قنڌار ۽ داور

جي سر زمين فتح ڪرڻ جو اراد و ڪري جهنڊو بلند ڪيو. شاه بيگ ۽ محمد مقيم گهڻو لشڪر وٺي جنگ جي نيت سان اڳتي وڌي لڙائي ڪئي، مگر بابر بادشاه جي فتح ٿي ۽ شاه بيگ ۽ محمد مقيم شڪست کائي ڀڄي ويا، ۽ ساري قندار ۽ ذاور جي حڪومت بادشاهي تصرف هيٺ آئي. فاتح بادشاه مير ذوالنون جا خزانا جيڪي گهڻي وقت کان وٺي گڏ ٿيل هئا، سي لشڪر جي اميرن ۽ سردارن ۾ تقسيم ڪري، قندار جي حڪومت جي واڳ پنهنجي ڀاءُ سلطان ناصرالدين جي حوالي ڪري، پاڻ ڪابل موٽي ويو، ۽ محمد مقيم جي نياڻي ماه بيگم پڻ قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويو. پر ڏيرن مهينن کان پوءِ شاه بيگ ۽ محمد مقيم همت وارو لشڪر ساڻ ڪري قندار موٽيا، ۽ اهو ملڪ سلطان ناصرالدين مرزا کان کسي ورتائون. مرزا ڪابل هليو ويو، ۽ شاه بيگ ۽ محمد مقيم ولايت جي ڪاروبار سرانجام ڪرڻ ڪي لڳي ويا. انهيءَ وقت محمد مقيم وٽ اجل جو قاصد اچي پهتو، جنهن ڪري فاني دنيا کان جاوداني جهان ڏانهن لڏي ويو. هوڏانهن حضرت ظهيرالسلطنت والخلافت شرعي قانون موجب ماه بيگم جو نڪاح محمد قاسم ڪوڪي سان ڪرائي ڇڏيو. ٿوري وقت کان پوءِ انهيءَ مان نياڻي پيدا ٿي، جنهن جو نالو ناهيد بيگم رکيائون. قاسم ڪوڪو اوزبڪن جي جنگ ۾ قتل ٿي ويو. [۱۰۳]

شاهه بيگ جي سيوي ملڪ فتح ڪرڻ لاءِ رواني ٿيڻ، ۽ سلطان پيرولي برلاس جي اولاد جي ڀڄي وڃڻ جو بيان.

امير شاهه بيگ جڏهن قندار کان اچي شال ۾ منزل انداز ٿيو، تڏهن مير فاضل ڪوڪلتاش ۽ عبدالعلي ترخان استقبال تي آيا، ۽ شال جي پسگردائيءَ وارن ماڻهن ڪي پڻ خدمت ۾ حاضر ڪيائون. شاهه بيگ راڄن جي سردارن ڪي دلاسو ۽ دلداري

ڏيئي عنايتن جي اميد ڏياري، پر ماڻهو لشڪر جي ڊپ کان ڊڄي رهيا هئا، ۽ ڪين پتو نٿي پيو ته لشڪر ڪيڏانهن وڃي رهيو آهي. نيٺ معلوم ٿين ته سيوي ۾ وڃي رهيا آهن. هيءَ خبر سلطان پير ولي جي اولاد کي جي سيوي جا حاڪم هئا، پهتي ته ڪي معتبر ماڻهو تحفن سان شاهه بيگ ڏانهن موڪلي پنهنجي سچائي ۽ خيرخواهي ظاهر ڪيائون. شاهه بيگ انهن قاصدن کي موٽي وڃڻ جي موڪل ڏني، ۽ ڪي ڏينهن شال ۾ ٽِڪي پنهنجن اميرن سان صلاح ڪيائين. سيني جي راءِ اها مقرر ٿي ته اها ولايت فتح ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته سن ۹۱۰ هه ۾ خاقان عاليشان شاهه اسماعيل، خراسان جي ولايت پنهنجي قبضي هيٺ آندي آهي ۽ حضرت بابر بادشاهه ڪابل ۾ تشريف فرما آهي. ٻنهي طرفن کان لڙائيءَ جا دروازا کلي چڪا آهن، تنهنڪري اسان کي پنهنجي عاقبت جو فڪر ڪرڻ گهرجي ته متان ڪنهن ڏينهن قنڌار کان ڌار ٿيون، ته ٻئي ڏينهن اتي گذاري سگهون، آخر شال کان منزل پٽي، ڪجهه سپاهي اڳ ۾ روانا ڪري، شاهه بيگ، ٻنيان منزلون ڪندي سيوي جي آسپاس پهچي قلعي فتح ڪيو. جيڪي ماڻهو قلعي ۾ هوا تن مان ڪي اچي حاضر ٿيا، ۽ ڪي وڃي فتح پور پهتا، جٽي سندن رهڻ جي ۽ گڏ ٿيڻ جي جاءِ هئي. شاهه بيگ، فريد ارغون، مير فاضل ڪوڪلتاش زينڪ ترخان ۽ عاقل اتڪ کي سيوي کان قنڌار موڪلي پاڻ فتح پور ڏانهن رخ رکيو [۱۰۴] فتح پور، سيوي کان سنڌ ڏانهن پنجاه ڪوهن جي مفاصلي تي هڪ قلعي هو. هاڻي فتح پور ويران آهي، پر سندس قلعو ۽ عمارتون اڃا تائين موجود آهن. سلطان پير وليءَ جو اولاد، دولت شاهي، برغدائي، ڪوريائي ۽ نور گائي ماڻهن مان اندازا هڪ هزار سوار ۽ بلوچن ۽ ٻين راڄن جا ٻه هزار سوار گڏ ڪري اچي جنگ لاءِ سامهون ٿيا. نيٺ شاهه بيگ جي فتح ٿي، ۽ هنن مان ڪي ڪسي ويا، ۽ ڪي سنڌ ڏانهن ڀڄي ويا. شاهه بيگ موٽي سيوي ۾ اچي، ڪي ڏينهن

نڪي، باغات ۽ عمارتن جو بنياد رکي، قلعو ٺهرائي، ڪي ڪارگر ماڻهو مقرر ڪري قندار موٽي ويو.

ماه بيگم کي ڪابل مان آڻڻ جو بيان.

شاهه بيگ سيوي ۾ ڪان موٽي قندار آيو، ۽ سير ڪندي داور ۽ گرمسير جي سر زمين تي پهتو. اجا پهرئين منزل تي مس پهتو هو، ۽ ماڻهن کي دلداري ڏيئي ڏاڍي نوازش فرمايائين ته، ايتري ۾ ماه بيگم جي والده بيبي ظريف خاتون ڪاري ڪپڙي ڍڪي ۾ وجهي، اچي گهر جي دروازي تي ويٺي. شاهه بيگ جي دروازي کان ٻاهر نڪرڻ تي سندس دامن ۾ چنبڙي عرض ڪيائين ته ڪنهن به صورت ۾ ماه بيگم جا تنهنجي پاءُ جي نشاني رهيل آهي تنهن کي هٿ ڪرڻ گهرجي. هن حالت کان شاهه بيگ جي دل تي پاءُ جي جدائي جو داغ نئون ٿيو، ۽ ماه بيگم جي آڻڻ جي فڪر ۾ خلوت گاه وارن ماڻهن سان صلاح مصلحت ڪرڻ لڳو. شاهه بيگ جي حرمن، هرهڪ عصمت پناهه فاطمه سلطان بيگم ۽ خانزادي بيگم جي صلاح تي ته محمد مقيم جي حرمسراءِ جي ٻانهي دولت ڪته کي پهريائين ڪابل موڪلجي ته هوءَ ڪنهن نه ڪنهن اٽڪل سان ماه بيگم سان واقفيت پيدا ڪري، ڳالهه مقرر ڪري خبر موڪلي. تنهن کان پوءِ خاص محرم شخص جي هڪ جماعت وڃي بيگم کي مخفي طور ڪابل مان ڪڍي هزاري جي رستي کان قندار ۾ آڻي [١٠٥]. شاهه بيگ کي هيءَ صلاح پسند آئي، ۽ بيبي دولت ڪته جو نڪاح دولت خان سان ڪري، سندس حوالي ڪيائين. پوءِ دولت ڪته کي ڪابل موڪليائون، جا ڪڏهن ڪڏهن ڏارين وانگيان ماه بيگم جي گهر ۾ ويندي هئي. آخر سانس دل جو حال ظاهر ڪيائين. ماه بيگم جنهن صورت ۾ ننڍي لاڪر ٻاهر ٻادشاهه جي قيد ۾ رهي هئي، تنهنڪري شاهه جي خوف ۽ ملاحظي ڪان انڪار ڪرڻ لڳي: اهو به ڏپ

هوس تہ متان قندار پهچڻ کان پوءِ سند س مائٽ عزت جي حفاظت خاطر کيس قبر جي آرام واريءَ جاءِ ڏانهن روانو ڪري ڇڏين. دولت ڪتہ گڏن قسمن سان سند س شبها دور ڪندي رهي. نيٺ پڪو ارادو ڪري ڪجهيءَ طرح نڪرڻ جو فيصلو ڪيائين.

شاهہ بيگ هن خبر پهچڻ تي ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ مير محمود ساربان جو پيءُ بابا مير ڪي ساربان، مير فاضل جو چاچو مير عاقل اتڪہ، ابو مسلم ڪوڪلتاش، عبدالصمد ترخان، دولت خان ۽ ڪي ٻيا هن مشڪل ڪم تي مقرر ڪري موڪليائون. اهيءَ جماعت هزاره جي ماڻهن وٽ پهچي اتان ٻي جماعت پڻ تيار ڪري ڪابل پهتي. ڪابل جي ٻاهران لهي ۽ ٽي ڏينهن گهوڙن کي تازو ڪري نعل ابتا هڻي تيار ٿيا. هوڏانهن ماه بيگم حمام ۾ وڃي ٽپهري جي نماز وقت جڏهن گوڙ ۽ گسان ٿي رهيو هو، حمام کان ٻاهر نڪتي ۽ گهوڙي تي سوار ٿي دولت ڪتہ سان گڏ هنن ماڻهن وٽ پهتي. ماه بيگم جي ڌيءَ ناهيد بيگم انهيءَ وقت ڏيڍ سال جي هئي، جنهن کي پاڻ سان کڻي نہ سگهي. هي ماڻهو ماه بيگم جي پهچڻ کي غنيمت سمجهي، هڪدم سوار ٿيا. پوري رات ۽ ڏينهن هلڻ کان پوءِ ٻئي ڏينهن منزل تي پهچي ڪجهہ آرام ورتائون. ۽ سيڙو ۽ سمر ساڻ ڪري وري بہ هڪ رات ۽ ڏينهن هلي خطرناڪ منزلن کان نڪري آيا، ۽ هزاره قوم ۾ ٻہ ٽي ڏينهن آرام ڪري قندار پهتا. [١٠٦] شاهہ بيگ پاڻتيءَ جي استقبال لاءِ ٻاهر نڪتو، ۽ قسمين قسمين دلدارين، نوازشن ۽ مهربانين سان پيش اچي پاڪر ۾ وٺي کيس گهر آندائين. جيڪي ماڻهو ساڻ هئا، تن مان هر هڪ کي گهوڙي ۽ قيمتي سروپاءِ سان سرفراز ڪيائين. ماه بيگم جو هٿ وٺي عاقل اتڪہ کي سپاريائين. جيئن تہ قاسم ڪوڪہ هڪ سال کان پوءِ جنگ ۾ قتل ٿي ويو هو، تنهنڪري نڪاح ڪري [ماه بيگم] مرزا شاهہ حسين جي حوالي ڪيائين.

شاهه بيگ جو ڪجهه احوال ۽ واقعن جو ذڪر

جڏهن خاقان ذيجاه شاهه اسماعيل، ماه شعبان سن ٩١٧ﻫ جي ڌاري، خراسان ولايت تي قبضو ڪري عظمت ۽ شوڪت حاصل ڪئي ۽ محمد خان شيباني ۽ اوزبڪن جي شڪست ۽ قتل ڪان پوءِ عجيب غلبو ۽ رعب پيدا ڪيائين، تڏهن ويجها خواهه ڏورانهان ماڻهو سندس حشمت ۽ غرور ڪان ڪن هڻڻ لڳا. ايتري ۾ درمش خان، فراه ۽ سيستان جي آسپاس پهچي حڪومت جو جهنڊو بلند ڪيو. شاهه بيگ کي ڳڻتي ٿي، ۽ پنهنجن دوستن سان مشورو ڪيائين ته اسان پاڻيءَ ۽ ٻاهه جهڙن ٻن خود مختيار بادشاهن جي وچ ۾ رهيل آهيون. هڪ طرف کان شاهه اسماعيل ۽ ٻئي طرف کان بابر بادشاهه. سيني جي صلاح ٿي ته درمش خان جي معرفت خاقان ذيشان شاهه اسماعيل جي خدمت ۾ حاضر ٿجي، ۽ ظهير الدين محمد بابر بادشاهه سان پڻ صلح جو بنياد قائم ڪجي. قصو ڪوتاهه، قاضي ابوالحسن ۽ مولانا يار عليءَ کي ڪابل ڏانهن روانو ڪري، سوکڙيون ۽ نذرانا موڪلي، خلافت پناهه جي تخت سان نياز ۽ سچائيءَ جو اظهار ڪيائين، ۽ پاڻ درمش خان جي معرفت نواب اعليٰ شان (شاهه اسماعيل) جي خدمت ۾ حاضر ٿي قسمين قسمين مهربانين سان سرفراز ٿيو، جنهن سبب شاهه بيگ تي سجدو معاف ڪري حڪم ڪيائون ته چغتي قانون موجب گوڏو ڪوڙيندو رهي. [١٠٧]

شاهه بيگ ڪجهه وقت خدمت ۾ گذاريو. فيصلو ٿيو هو ته نوروز جي ڏينهن شاهه بيگ کي مراد مند بڻائي قنڌار موٽي وڃڻ جي اجازت ڏني ويندي. ايتري ۾ نواب اعليٰ شان، درمش خان کي اختيار ڏين جي قلعي ڏانهن موڪليو. اهو وجهه وٺي ڪن حاسدن شاهه بيگ بنسبت سندن مزاج اشرف ڦيرائي ڇڏيو.

نوروز جي موقعي ويجهي اچڻ تي نواب عاليشان ڪنهن محفل ۾ ناراض ٿي، شاه بيگ کي ظفر جي قلعي ۾ قيد ڪيو. سانس جيڪا جماعت ساڻ هئي، تن مان ڪي نااميد ٿي قندار هليا ويا ۽ ڪي آسپاس ڦرڻ لڳا. جڏهن نواب ذيشان عراق ڏانهن روانو ٿي ويو، تڏهن شاه بيگ جي غلام مهتر سنبل، ظفر جي قلعي ۾ پهچي، جنهن برج ۾ شاه بيگ قيد هو تنهن جي آڏو حلوائيءَ جو دڪان کوليو. حلوي جي وسيلي جيلرن سان واقفيت پيدا ڪري، مقصد جو پتو ڪڍي، پنهنجي مقصود ۽ مطلب کان واقف ٿيو. ڪڏهن ڪڏهن مهتر سنبل اندر وڃي واقعي جي صورت اشارن سان معلوم ڪندو هو. نيٺ ٻارهن تجربيڪار ماڻهن فيصلو ڪيو ته هر ممڪن حيلي سان شاهه بيگ کي قندار موڪليندا. مٿين جماعت جڏهن قلعي ۾ پهتي تڏهن منجهانئن هڪڙو هڪڙو ٿي مهتر سنبل جي دڪان ۾ گهڙيو. شاه بيگ جي غم جا ڏينهن پورا ٿيا، اقبال رهبري ۽ بخت بلند مدد ڪئي. مهتر سنبل هڪ رات حلوو پچائي اُن ۾ بيهوشيءَ جي دوا ملائي دستور موجب جيلرن کي ڏنو. حلوي کائڻ سان جيلرن جو هوش و حواس هٽان ويندو رهيو. مهتر سنبل ٻين ٻن ماڻهن سان قلعي جي ڀت تي چڙهي اچي هن بختاور کي ٻاهر ڪڍيو. اتفاقا جيئن طناب کي جهلي هيٺ لهي رهيو هو ته طناب ڇوٽي ٿي پيئي، ۽ جنهن صورت ۾ پيرن ۾ ٻيڙيون هئس، تنهنڪري ڪري پيو ۽ شاه بيگ جو هڪ ڏند ڀڄي پيو. قصو ڪوتاه، هوا جهڙن تيزگهوڙن تي جن کي ابتا نعل هنيا هئائون، سوار ٿي، ٻه راتيون ۽ ڏينهن يلغار ڪيائون، ۽ انهن گهوڙن [١٠٨] کي ڇڏي ٻيا گهوڙا هٿ ڪري اتان پڻ يلغار ڪري ٻاهر نڪري منزل مقصود تي پهتا. هوڏانهن هو ماڻهو پڻ هوش ۾ اچي ڊوڙيا پر هنن جي دز کي به نه پهتا ۽ نااميد ٿي موٽي ويا.

ڪامياب بادشاهه محمد ٻابر جي قنڌار تي چڙهائي ڪرڻ جو بيان

جڏهن ڪان بادشاهه والا جاه ظهيرالسلطنت و الخلافت جي ڪن تي شاهه بيگ جي قيد ٿيڻ جي خبر پيئي هئي، تڏهن کان سندس مبارڪ دل ۾ قنڌار فتح ڪرڻ جو خيال هميشه هليو آيو. ليڪن انيڪ رنڊڪن جي ڪري جيڪي ماوراء النهر ۽ بدخشان جي ملڪ ۾ پيدا ٿينديون ٿي رهيون، هيءَ اراده عملي صورت وٺي نه ٿي سگهيو. قصو مختصر بادشاهه والا جاهه ٻين پاسن کان دلجاءِ ڪري وڏو لشڪر وٺي قنڌار ڏانهن روانو ٿيو، ۽ هن طرف شاهه بيگ، قلعي داري جو ضروري سامان ۽ قنڌار ۽ انهيءَ جي آسپاس جيڪو سمر پيل هو سو سڀ گڏ ڪري شهر ۾ اندر نيو، ۽ قلعي بند ٿي ويهڻ جو فيصلو ڪري، برج ۽ ديواريون تجربيڪار آدمين جي سپرد ڪيا. ساڳئي وقت شاهي ڪئمپ ۾ جاسوس موڪليائين ته لشڪر جي انداز ۽ ڪيفيت کان واقف ٿي روز بروز تازيون خبرون پهچائيندا رهن. هنن ماڻهن ڪئمپ ۾ پهچي، لشڪر ۽ ماڻهن جو اندازو وٺي خبر ڏني ته بادشاهه وڏي لشڪر سان ديڏانهن اچي رهيو آهي. شاهه بيگ نهايت بلند همت هو، تنهنڪري ميدان ۾ نڪري مقابلي ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين، ۽ هن باري ۾ سيني پنهنجن دوستن سان صلاح ڪيائين ته سيني فيصلو ڪيو ته هڪ دفعو لڙائي ڪجي، پوءِ جيڪڏهن فتح حاصل ٿي ته فبها نه ته قلعي ۾ ويهي لڙائي جا دروازا کوليندا سون. ظهيرالسلطنت و الخلافت قنڌار جي آسپاس پهتو ته بيمار ٿي پيو، ۽ ضعف هن حد کي وڃي پهتو جو سپاهين جون دليون ۽ هٿ [١٠٩] کم کان جواب ڏيئي بيٺا. هيءَ خبر معلوم ڪري شاهه بيگ قنڌار جي مکيه ماڻهن هٿان عمدا تحفا موڪلي صلح جو بنياد رکيو، ۽ عقلمند بادشاهه

خواجہ جلال الدين هتان شاھ بيگ ڏانهن گهوڙو ۽ سروپاءِ موڪلي موٽي ويو.

جڏهن بادشاهي ڪئمپ قندار کان ڪابل رواني ٿي، تڏهن شاھ بيگ سيوي ۾ آيو، ۽ ڪجھ وقت هن ملڪ ۾ رهي، پنهنجي اميرن ۽ سپاهين کي چيائين تہ حضرت ظهيرالسلطنت و الخلافت هن دفعي تشريف آڻي قندار جو رستو ڏسي ويو، ۽ ٻئي سال وري فتح ڪرڻ لاءِ ايندو، ۽ جيستائين اسان کي هتان بي دخل نہ ڪندو تيستائين آرام سان نہ ويهندو. هن دعويٰ تي ۾ دليل پيش ڪيائين. هڪ تہ جڏهن کان محمد مقيم کان اها جرائت ٿي تڏهن کان سندس دل مبارڪ ۾ هميشه هيءَ ڪنڊو چڀي رهيو آهي تہ جيڪڏهن اسان ڪنهن ملڪ فتح ڪرڻ لاءِ روانا ٿيون، تہ متان ارغوني وري ڪا اهڙي شرارت ڪن، چاڪاڻ تہ محمد مقيم جي حرڪت کان پوءِ جنهن صورت ۾ حضرت ظهيرالسلطنت انهيءَ جي تلافيءَ لاءِ سندس نياڻي وٺي ويو آهي، تنهنڪري ارغونين جي دل ۾ سخت ڪدورت ويهي ويئي آهي؛ ٻيو تہ گهڻا شهزادا اچي گڏ ٿيا آهن، ۽ اوزبڪن ۽ قزلباشن تي سندن هٿ نہ ٿو پڄي سگهي، لاچار قندار هٿ ڪرڻ چاهين ٿا، تنهنڪري اسان کي پنهنجو فڪر ڪرڻ گهرجي. سو چا ڪيائون جو سياري شروع ۾ هزار سوار تيار ڪري سيوي کان سنڌ موڪليائون. انهيءَ ٽوليءَ ١٧ ذوالقعد سن ٩٢١ ھ ۾ اچي ڳاهن جي ڳوٺ ۾ باغبان تي حملو ڪيو. سنڌ جو هڪ عالم مخدوم جعفر، مرزا عيسيٰ ترخان کان روايت ڪندو هو تہ هن حملي ۾ [مغل] هڪ هزار (تہ ڳڻو) اٺ ڪاهي ويا، جيڪي رات جو باغن جي ٺارن ۾ ڪم ڪندا هئا، ٻين شين جو ڳاڻيٽو ڪرڻ، انهيءَ ملڪ جي آبادي جو اندازو هن مان لڳائڻ گهرجي. لشڪر انهيءَ گرد و نواح ۾ هڪ هفتو رهي موٽي ويو. [١١٠]

شاهه بيگ جي اڳڪتي سچي نڪتي، ۽ ٻئي سال حضرت بادشاهه قنڌار هٿ ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ۽ هزاري ۽ تڪدر جي ماڻهن کي ڦري لٽي موٽي ويو، جنهنڪري هن سال قنڌار ۾ وبا ۽ ڏڪار پئجي ويا. سن ٩٢١ هه ۾ حضرت بادشاهه قنڌار جي پسگردائي ۾ اچي قلعي کي سامهون ٿي، سرنگهه کوٽڻ جو خيال ڪيو. محاصرو سوڙهو ٿيو، ۽ شهر ۾ اندر عجيب ڏڪار ۽ مهانگائي اچي پيئي. آخر صلح جو فيصلو ٿيو، ۽ مهينه تير (١) جي شروعات ۾ جڏهن لشڪر ۾ تپ جو مرض پيدا ٿيو، تڏهن لاچار موٽي ويو.

هن ئي سال ۾ مرزا شاهه حسن پيءُ کان رنج ٿي، خاقان بلند مڪان بابر بادشاهه جي خدمت ۾ پهتو، ۽ بادشاهي نظر عنايت ۽ مهرباني جو فخر حاصل ڪيائين. ٻه سال درگاهه جي ملازمت ۾ رهيو. حضرت بادشاهه فرمائيندو هو ته شاهه حسن بيگ اسان وٽ نوڪري ڪرڻ نه آيو آهي، بلڪ اسان کان حڪومت جو دستور ۽ بادشاهي جو قانون سکڻ آيو آهي. انهيءَ ئي دوران ۾ مهتر سنبل پڻ ڪجهه سر هٿ ڪري قنڌار جي قلعي ۾ آيو. نيٺ مرزا شاهه حسن پڻ اجازت حاصل ڪري قنڌار روانو ٿيو.

سن ٩٢٢هه ۾ بابر بادشاهه وري ڪابل جو رخ ڪيو. ۽ اڃا پيدائش جهنگل ۾ ئي پيل هئي ته قنڌار کي گهيرو ٿي ويو. شاهه بيگ بادشاهه جي، اچ وڃ کان تنگ ٿي، حضرت شيخ ابو سعيد پورانيءَ کي صلح لاءِ موڪليو. ٻئي طرف کان پڻ خواجه خداوند محمود ۽ خواجه عبدالعظيم قنڌار تشريف فرما ٿي، معاهدو لکيو ته ايندڙ سال قنڌار، خاقان عاليشان جي غلامن جي حوالي ڪيو ويندو. انهيءَ فيصلي تي بابر بادشاهه جو لشڪر موٽي ويو، ۽ شاهه بيگ شال جي قلعي کي مضبوط [١١١] ڪري شال ۽ سيويءَ

(١) ايراني شمسي سال جو چوٿون مهينو. (مترجم)

جي حدن ۾ رهڻ لڳو. انجام موجب سن ٩٢٣ھ ۾ قندار جون ڪنجيون مير ابوالمڪارم جي پٽ مير غياث الدين هٿان عالم پناهه جي درگاهه ۾ موڪليائين، جن قبوليت جو شرف حاصل ڪيو.

سيوي ۽ شال جي آسپاس پيا ٻه ٽي سال تنگيءَ ۽ محنت ۾ گذاريائون. هڪڙي فصل ۾ ته سپاهي گوگرڙن، گجرن ۽ اهڙن ٻين چيزن تي گذران ڪندا رهيا. نيٺ سنڌ جي فتح ڏانهن رخ رکيائون، ۽ ٻيهر وچي ڪوٽ ماڇين ۽ چانڊڪ ۾ قرلٽ ڪيائون. انهيءَ سال ٺٽي جي حاڪم ڄام نندي جو پٽيلو دريا خان اوچتو وڏو لشڪر وٺي، سيويءَ ويو. شاهه بيگ انهن ڏينهن ۾ زرهيءَ ۽ سيستان تي ڪاهي ويو هو. مغلن ۽ سنڌين جي وچ ۾ سخت لڙائي ٿي، جنهن ۾ ابوالمحمد مرزا شهيد ٿي ويو. روزي بيگ ۽ ٻيا ٿورا ارغون ۽ هزاري جا ماڻهو جيڪي پوئتي رهيل هئا، تن انهيءَ جنگ ۾ مقابلو ڪيو، ۽ سنڌي ٺٽي واپس موٽي ويا.

آخر انهيءَ سال ۾ ڄام نندو عالم بقا ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ ڄام فيروز سندس جاءِ تي ويٺو. هن ڪان اڳ ڪجهه لکيو ويو آهي، ته دولت شاهي ۽ نورگاهي ماڻهن پڇي اچي ڄام جي نوڪري ڪئي هئي، ۽ ڪيبڪ ارغون پڻ هڪ خون ڪرڻ سبب ڇڄي ڪن ماڻهن سان سنڌ ڏانهن نڪري آيو هو. ڄام انهن سڀني ماڻهن کي ٺٽي ۾ هڪ محلي ۾ رهايو، جو مغل واڙي جي نالي سان مشهور آهي. مير قاسم ڪيبڪي پڻ ڪجهه وقت ٺٽي ۾ رهي، حقيقت حال کان واقفيت حاصل ڪئي هئي. هو پوءِ انهيءَ سال جي آخر ۾ موٽي امير شاهه بيگ جي خدمت ۾ پهتو ۽ کيس ٺٽي جي فتح ڪرڻ جي ترغيب ۽ لالچ ڏياريائين، ۽ [١١٢] شاهه بيگ سن ٩٢٤ھ جي پڇاڙي ۾ لشڪر تيار ڪري ٺٽي روانو ٿيو.

روايت ڪن ٿا ته جڏهن شاهه بيگ فتح پور ۽ گنجابي ۾ لشڪر تيار ڪري رهيو هو، تڏهن وٽس گهٽائي ماڻهو اچي گڏ ٿيا. هن بيگ علي مرزا، سلطان علي ارغون ۽ زينڪ ترخان کي ڪجهه لشڪر ساڻ ڏيئي قلعي جي حفاظت لاءِ شال ۾ مقرر ڪيو.

شاهه محمود جي پاءَ سلطان محمود کي سيوهڻ ۾ ڪن ٻين کي فتح پور ۾ گنجابي ۾ ڇڏي، پنهنجي لشڪر جي بهادرن مان ٢٤٠ سوار، مير فاضل ڪوڪلتاش سان گڏي اڳيرو روانا ڪري، پنيان پاڻ راهي ٿيو. سنڌ ملڪ ۾ پهچڻ کان پوءِ جڏهن باغبان کان لنگهيا، تڏهن سمن جو لشڪر دريا خان جي پٽن متن خان ۽ محمود خان جي هٿ هيٺ ٺٽي ۾، جا سيوستان (سيوهڻ) کان ٽن ڇئن ڪوهن تي آهي، جمع ٿي، مقابلي ۽ جنگ جو خواهان ٿيو. جڏهن شاهه بيگ باغبان ۾ لٿو، ته باغبان جا ملڪ (زميندار) ڊوڙي خدمت ۾ حاضر ٿيا، ۽ جان ۽ مال سان خدمت گذاري ڪري مهرباني جي نظر جا حقدار ٿيا. شاهه بيگ چاهيو ٿي ته هن ملڪ جا ٻيا ماڻهو به، لڙائيءَ کان سواءِ استقبال ڪري خدمت ۾ حاضر ٿين، پر انهن ماڻهن سرڪشي ۽ خودمختياري اختيار ڪري، حاضريءَ کان انڪار ڪيو.

نيٺ شاهه بيگ، لڪي جبلن جي رستي کان ٺٽي جو رخ ڪري، منزلون ڪندو روانو ٿيو، ۽ وڃي ٺٽي کان ٽي ڪوهه ڏکڻ طرف خانواهه جي ڪناري تي منزل انداز ٿيو. انهن ڏينهن ۾ درياهه جو اڪثر حصو ٺٽي جي اتر طرف کان وهيو ٿي، تنهنڪري ٻيڙيءَ ۾ رهيا ته ڀيءَ درياهه ڪهڙي طرح ٽپجي. اوچتو [ڏنائون ته] هڪ دايو تانگهو پاڻي لنگهي هن پار اچي رهيو هو. چوڪيدارن هن کي پڪڙي دڙڪا ڏنا جنهن تي هن رستو ڏيکاريو. عبدالرحمان دولت شاهي، پنهنجو گهوڙو [١١٣] درياهه ۾ گهيڙي، هن طرف ويو ۽ وري موٽي اچي شاهه بيگ کي خبر ڏنائين. قصو مختصر ١١ محرم سن ٩٢٦هه ۾ شاهه بيگ لشڪر گاهه جي حفاظت لاءِ هڪ جماعت درياءَ تي ڇڏي، پاڻ درياءَ ۾ گهوڙو گهيڙيو، ۽ سندس فتحمند لشڪر پڻ هڪٻئي جي پويان ٽوليون ٽوليون ٿي، درياءَ ٽپي اچي ٺٽي جي شهر کي ويجهو پهتو. ڄام نندي جو پٽيلو دريا خان، ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ ڇڏي، وڏو لشڪر ساڻ ڪري، لڙائيءَ لاءِ نڪتو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي

جنهن جي شرح کان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ امير شاهه بيگ فتحمند ٿيو. چام فيروز درياءَ ٽپي ڀڄي ويو، ۽ دريا خان هڪڙي تنگر بردي قبتاش نالي ارغون جي، جنهن کي قبتاش جي لقب سان سڏيندا هئا، هٿ چڙهيو، ۽ ٻين سمن سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو. مغل ٢٠ محرم تائين ٺٽي جي شهر کي ڦريندا لٽيندا ۽ ان جي رهاڪن کي ذليل ڪندا رهيا. جنهنڪري آيت سڳوريءَ "ان الملوڪ اذا دخلوا قرية افسدوها"- (بادشاهه جڏهن ڪنهن به شهر ۾ داخل ٿيندا آهن، ته انهيءَ ملڪ کي ويران ڪندا آهن) جو مضمون نهايت فصاحت سان ظاهر ٿيو. ڪيترن ماڻهن جو اهل و عيال قيد ٿيو. بلڪ چام فيروز جا ٻار پڻ شهر ۾ رهجي ويا. شاهه بيگ کي هيءَ خبر معلوم ٿي ته حفاظت لاءِ حويليءَ جي در تي چڱا ماڻهو موڪلي آن جي عزت ۽ ناموس بچايائين. نيٺ انهيءَ وقت جي هڪ عالم و فاضل قاضي قاضن جي ڪوشش سان اها غضب جي باهه ٺڏي ٿي، جاڪاڻ ته قاضي جو اهل و عيال پڻ قيد هو، ۽ ڇرين وانگيان پنهنجي وچايلن کي ٺٽي جي گهٽين ۾ ٿي ڳوليائين. نيٺ هڪ خط تيار ڪيائين جنهن ۾ ماڻهن جي خراب حالت جو ذڪر لکيائين. اهو خط حافظ محمد شريف امام، شاهه بيگ جي گذارش ۾ آندو. انهيءَ خط پڙهڻ سان شاهه بيگ جي دل تي وڏو اثر ٿيو، ۽ پڙهو گهمايائين ته ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ عيال کي ڪوبه هٿ نه لائي، ۽ پنهنجي ٻٽيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضيءَ کي [١١٤] ڏيئي سانس گڏ ماڻهو ڏنائين ته پاڻ جنهن ڏانهن اشارو فرمائين سو ماڻهو سندن حوالي ڪيو وڃي.

غرض ته چام فيروز ڪن ٿورن ماڻهن سان گڏ دردمند دل سان وڃي پير آر (پير پٽي) وٽ ترسيو جاڪاڻ ته سندس ۽ چام نظام الدين جو عيال ٺٽي ۾ رهجي ويو هو. نيٺ شاهه بيگ جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو نه ڏسي، قابل ماڻهو هڪ ٻئي پويان موڪلي، عاجزيءَ ۽ نيازمنديءَ جي زبان سان پيغام ڏياري موڪليائين ته ٻانهي جي حيثيت توهان جي لشڪر

سان مقابلي ۾ جنگ ڪرڻ کان گهڻو گهٽ آهي؛ هن وقت تائين جيڪي ڏينهن و رهيا آهي، سو ساهه جي خوف ۽ ٻين جي ڀڙڪائڻ ڪري ٿيندو رهيو آهي؛ جيڪڏهن مهرباني ڪري، ناچيز جا گناهه معافيءَ جي پاڻيءَ سان ڌوئي صاف ڪندا ته جيستائين حياتي باقي هوندي تيستائين توهان جي غلامي ۽ فرمانبرداريءَ جو طوق پنهنجي گردن ۾ وجهيو ايندس، توهان جي مرضيءَ کان وک به ٻاهر نه رکندس ۽ جنهن وقت لشڪر عالي موٽڻ جي ڪندو، ۽ ٺٽي جي ٻاهران منزل ٿيندي ته خدمت ۾ حاضر ٿي، توهان جي دربار جي خاڪ اکين جو سرمون بنائيندس.

شاهه بيگ طبعي رحمدلي ۽ بنيادي مهرباني سبب سندس عاجزيءَ ۽ بيوسيءَ تي رحم ڪري، قاصدن کي سروپاءَ سان نوازي ڏانهنس مهربانيءَ ڀريا پيغام ڏياري موڪليا؛ جنهن تي جام فيروز پنهنجي ڀائرن سان گڏجي پير آر واري درياءَ جي ڪناري تي حاضر ٿيو، ۽ ترار ڳچيءَ ۾ وجهي ڏاڍي عاجزي نيازي ۽ نئڙت ڪيائين. شاهه بيگ علاؤالدين ولد مبارڪ خان کي حڪم ڪيو ته جام فيروز جي حرم، نوڪرن ۽ لاڳاپيدارن کي ساڻ وٺي، درياءَ ٽپي، ونس وڃي. شاهه بيگ صفر مهيني جي پڇاڙيءَ ۾ ٺٽي جي منزل کان ٻاهر نڪتو. جام فيروز لائق تحفا موڪلي، وڏن اميرن جي معرفت شاهه بيگ جي دست بوسيءَ جو شرف حاصل ڪيو، ۽ جڏهن معافيءَ لاءِ زبان کولي گذريل ڳالهين تي نهايت پشيماني ظاهر ڪيائين، تڏهن شاهه بيگ کيس [١١٥] انهيءَ سوني ڀرت ڀريل وڳي سان، جو سلطان حسين مرزا، مير ذوالنون کي ڏنو هو، سرفراز ڪري ٺٽي جي حڪومت سندس حوالي ڪئي ۽ فيصلو ٿيو ته جام فيروز شهر ۾ اندر وڃي، ۽ پنهنجي ماڻهن کي وٺي وڃي ڪين سندن اصلوڪين جاين ۾ وهاري.

هاڻي شاهه بيگ پنهنجن اميرن ۽ وزيرن سان صلاح ڪئي ته سنڌ ڪشادو ملڪ آهي، ۽ جيڪي ٿورا ماڻهو ڇڏي پنهنجن فرزندن ڏانهن موٽنداسين، سي انهيءَ جي سنڀال ڪري نه

سگهندا : تنهنکري صلاح اها آهي تہ اڏ ملڪ ڄام فيروز جي حوالي ڪريون، ۽ بيو اڌ پنهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن جي لاءِ ڇڏيون. [نيٺ] سيني جي راءِ اها ٿي تہ لڪيءَ جو جبل جو سيوهڻ جي قريب آهي، تنهن کان ولي لٽي تائين ڄام فيروز جي تعلق ۾ رکيو وڃي، ۽لڪيءَ کان مٿي پنهنجن خادمن جي تعلق ۾. انجام اقرار جي قاعدن پوري ڪرڻ کان پوءِ شاهہ بيگ منزلون ڪندو، سيوستان ۾ پهتو. جيڪي ماڻهو سيوستان ۾ هئا، تن شاهہ بيگ جي لشڪر پهچڻ کان اڳ ٺلٽيءَ ۾ پهچي، وڏو لشڪر تيار ڪيو هو. سهتا ۽ سوڍا ماڻهو جيڪي اتي حاضر هئا، تن ٺهراءُ ڪيو هو تہ جيستائين جان باقي هوندي، تيستائين لڙائيءَ تان هٿ نہ کڻنداسون. شاهہ بيگ، سيوستان جو قلعو هٿ ڪري، مير عليڪہ ارغون، سلطان مقيم بيگ لار ۽ ڪيبڪ ارغون ۽ احمد ترخان کي سيوستان ۾ ڇڏي، سلطان محمود خان ڪوڪلتاش کي بکر جي قلعي تي مقرر ڪري، پاڻ پنهنجن پٽن کي آڻڻ لاءِ شال ڏانهن روانو ٿيو. هوڏانهن جناب قاضي قاضن کي دريا خان جي پٽ محمود ڏانهن موڪليائين، تہ سهڻين نصيحتن ۽ فائديمند هدايتن سان مخالفت کان باز اچي ڪيس فرمانبرداريءَ جي رستي لائي. قاضي صاحب جي پهچڻ کان پوءِ اهي ماڻهو مورڳو سندس ڏسڻ تي بہ راضي نہ ٿيا. نيٺ شاهہ بيگ ٺلٽيءَ جي سامهون اچي لٿو. تن ڏينهن کان پوءِ ٺلٽيءَ جي هڪڙي ماڻهو شاهہ بيگ جي خدمت ۾ حاضر ٿي، کيس هنن ماڻهن جي لشڪر جي حقيقتن کان واقف ڪيو، ۽ هي بہ ٻڌايائين تہ ميان محمود، متن خان، [١١٦] ڄام سارنگ ۽ رنمل سوڍو خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار ٿيا هئا، پر انهيءَ ملڪ جو هڪڙو عالم ۽ مشائخ (١) مخدوم بلاول کين روڪي

(١) مشائخ اصل ۾ شيخ جو جمع آهي، پر جنهن صورت ۾ سنڌي زبان ۾ واحد جي معنيٰ ۾ مستعمل آهي تنهنڪري هتي سنڌي عرف موجب استعمال ڪيو ويو آهي. (مترجم)

وينو آهي ۽ اچڻ نٿو ڏئي، بلڪ لڙائيءَ جي ترغيب ۽ جوش ڏياري رهيو آهي. اهوئي سبب هو جو فتح کان پوءِ شاهه بيگ مخدوم بلاول تي سختي ڪئي ۽ مٿس ڏند وڌو.

قصو ڪوتاهه، شاهه بيگ انهيءَ ئي رات ڪجهه بيڙيون هٿ ڪري مير فاضل ڪوڪلتاش سان گڏ صبح جو درياهه ٽپڻ شروع ڪيو. ڦهريائين ترخان، ارغون ۽ ٻيو لشڪر پٺتي ٽپي هن پير ٽيو. شاهه بيگ پاڻ منجهند جي وقت درياهه لنگهي پار ٿيو. ٺٽيءَ جي ماڻهن قلعي کان نڪري، جوڏي سوڍي جي پاءِ رنمل کي محافظ دستي طور اڳيرو موڪليو. مير فاضل جو شاهه بيگ طرفان مقدمي تي هو، تنهن اڳتي وڌي، ڦهرئين ئي حملي سان فوج کي هيٺ مٿي ڪري ڇڏيو. شاهه بيگ جي پهچڻ تي مغلن ٺٽيءَ جي دروازي تي ڪاهه ڪري، نهايت جلدائيءَ سان قبضو ڪري ورتو. آخر سمن جو لشڪر ڪجهه، قتل ٿي ويو، ڪجهه پاڻ پاڻيءَ ۾ اچلي فنا ٿيو، ۽ منجهانئن ڪي ٻيا پڄي وڃي سيوهڻ کان نڪتا. غرض تہ تي ڏينهن ٺٽيءَ ۾ رهي، اتي جي رهاڪن لاءِ پوري برباد ي آندائين. انهيءَ جنگ ۾ سوڍن ماڻهن عجيب لڙائي ڪئي ۽ مقابلي جي ميدان ۾ ڏاڍي سرسي ڏيکاري، ۽ بيهڪ ڪري، انهن سان گهڻا جوڏي سوڍي جي پاءِ رنمل سان گڏ ڪسي ويا.

اديءَ شاهه بيگ جو مرزا شاهه حسن کي شال ۽ صيويءَ مان ڄام صلاح الدين ۽ ٻين فتنہ انگيزن جي فساد دفعي ڪرڻ لاءِ موڪلڻ جو بيان

شاهه بيگ ٺٽو فتح ڪري، انهيءَ ملڪ جي حڪومت جي واڳ، ڄام فيروز جي هٿ ۾ ڏيئي، پاڻ انهيءَ ئي وقت شال ۽

سيوي ڏانهن موٽي ويو. [١١٧] توري وقت کان پوءِ، ڄام ڄا
ماڻهو جيڪي زماني جي حادثن ڪري ٽڙي پکڙجي ويا هئا سي
به اچي گڏ ٿيا. جڏهن ته ڄام صلاح الدين پهريائين لڙائيءَ ۾ مخالفت
جو جهنڊو بلند ڪري ڄام فيروز کي سندس والد جي وفات کان
پوءِ پيچائي ڪڍيو. وقت ٺٽي جي شهر تي حڪومت ڪئي هئي ۽
پوءِ دريا خان جي غلبي ۽ سيوستان جي لشڪر جي حملي سبب
شڪست کائي گجرات ڏانهن وڃي پريشانيءَ ۽ بدحاليءَ ۾ وقت
گذاري رهيو هو، سو هاڻي هن جي دماغ ۾ ٻيو دفعو ٺٽي ملڪ
تي حڪومت ڪرڻ جو خيال ۽ سوداءَ پيدا ٿيو. سو ڄاڪيائين
جو جاڙيجن، سوڍن، سمن ۽ ڪنگهارن جا ڏهه هزار سوار ساڻ
ڪري ٺٽي فتح ڪرڻ لاءِ نڪتو. شاه بيگ، ڄام فيروز جي
تسليءَ لاءِ ميرعليڪه ارغون، سلطان مقيم بيگ لار، ڪيبڪ
ارغون ۽ احمد ترخان کي سيوستان ۾ ڇڏي ويو هو. جڏهن هيءَ
حادثو پيدا ٿيو ته ڄام فيروز بيتاب ٿي، ٺٽي مان هلي شاه بيگ
جي انهن اميرن جي خدمت ۾ پهتو، جيڪي سيوستان ۾ هئا. انهن
صلاح ڪري شاه بيگ ڏانهن ماڻهو موڪلي واقعي جي صورت
عرض ڪئي. ڄام فيروز پڻ علاؤالدين بن مبارڪ خان کي اوڏانهن
نهايت تڪڙو روانو ڪري مدد لاءِ عرض ڪيو. شاه بيگ هن
خبر پڌڻ شرط پنهنجن اميرن کي سڏيو. صلاح ٿي ته جنهن صورت
۾ ماڻهو پوريءَ طرح تيار آهن تنهنڪري مناسب آهي ته فرزند
ارشد مرزا شاه حسن ڪارگر ماڻهن جي فوج ساڻ وٺي جلدي روانو
ٿئي، ۽ پاڻ کي ڄام فيروز وٽ پهچائي. قصو مختصر، ١٤ محرم
سن ٩٢٧ هه ۾ مرزا شاه حسن، شال مان رخصت ياب ٿي، سنڌ
ڏانهن واڳ واري ۽ ويهن ڏينهن جي عرصي اندر سيوستان جي
حدن ۾ پهتو. امير شاه بيگ سندس پويان لشڪر جا ٽولا ٽولا
ڪري موڪليندو رهيو ۽ پاڻ به سندن پويان منزلون ڪندو
ٿي آيو. مرزا شاه حسن سيوستان جي آسپاس پهتو ته انهيءَ
وقت ڄام [١١٨] صلاح الدين جو لشڪر، جو سارنگ خان ۽
رنمل سوڍي وغيره جي سرداريءَ هيٺ ڄام فيروز جي پويان آيل

۽ سنڌ اچڻ جي پڌي، درياهه ٽپي ٺٽي ۾ ڪاهي ڪونئي لڙائيءَ لاءِ تيار ٿي ويٺو. انهيءَ صورتحال ۾ مرزا شاهه حسن سيوستان جي اميرن ۽ ڄام فيروز سان انهن جي دفعي ڪرڻ جون صلاحون ڪري ئي رهيو هو، ته ايتري ۾ مرزا شاهه بيگ به اچي پهتو ۽ قاضي قاضن کي انهيءَ (مرزا شاهه حسن) جي آڏو لاءِ موڪليائين. تنهن کان پوءِ اڳئين دستور موجب مرزا شاهه حسن کي بهادر فوج ساڻ ڏيئي ڄام فيروز سان گڏ ٺٽي روانو ڪيائين. مرزا شاهه حسن جي تشريف آوريءَ جي خبر جڏهن ڄام صلاح الدين کي پهتي تڏهن بنا دير نڪري رين (بدين) وٽ درياهه عبور ڪري وڃي جون ڳوٺ ۾ منزل ڪيائين. ڄام فيروز مرزا شاهه حسن جو استقبال ڪري خدمتگذاريءَ جي رسم بجا آندي، ۽ لائق سوکڙيون پيش ڪيون. مرزا شاهه حسن والد بزرگوار جي حڪم موجب ڄام فيروز تي مهرباني ۽ نوازش جي نظر ڪري سنڌ س لائق عزت ۽ احترام ڪيو ۽ هو سيئي مرزا شاهه حسن سان گڏ هڪ وڏو لشڪر تيار ڪري ڄام صلاح الدين سان لڙڻ لاءِ روانا ٿيا ۽ پوريون منزلون ڪرڻ کان پوءِ وڃي ڪيس پهتا. هن پڻ لڙائيءَ لاءِ صفون سينگاريون، ۽ پنهنجي پٽ هيبت خان کي جو سلطان مظفر خان گجراتيءَ جو داماد (ڏاٽي) هو، مقدمي طور اڳيان موڪليائين. مرزا شاهه حسن، مرزا عيسيٰ ترخان، سلطان قلي بيگ ۽ مير عليڪ کي لشڪر جو مقدمو مقرر ڪيو، ۽ مير سيد قاسم جي ڀاءُ مير ابوالقاسم کي پاڻ سان گڏ وچ ۾ رکيائين. ٻنهي لشڪرن ۾ وڏي لڙائي ٿي. مغلن نهايت ثابت قدمي ڏيکاري، ڄام صلاح الدين جي ماڻهن مان گهڻن کي قتل ڪري ڇڏيو. ايتري ۾ مرزا شاهه حسن پٺيان اچي انهيءَ لشڪر جو بنياد ڪڍي ڇڏيو. انهيءَ وچ ۾ ڄام صلاح الدين جو پٽ پڻ قتل ٿي ويو. [١١٩] پٽ جي قتل ٿيڻ جي خبر پڌي ڄام صلاح الدين پاڻ هڪ جماعت ساڻ ڪري مغلن تي حملو ڪيو ۽ سخت لڙائيءَ کان بعد قتل ٿي ويو. سنڌ س باقي رهيل ماڻهو گجرات ڀڄي ويا. مرزا شاهه حسن فتحياب ٿي انهيءَ ميدان ۾ ٽي ڏينهن رهي پيو ۽ اتان ڄام فيروز کي موڪليائين ته وڃي پنهنجن

ماڻهن جي خبر لهي اچي. پوءِ پاڻ ۽ چام فيروز گڏجي پوئتي موٽيا. مهيني ربيع الثانيءَ ۾ شاهه بيگ باغبان جي حد ۾ پهتو، ۽ اتان مرزا شاهه حسن ۽ وڏن اميرن جي حاضر ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيائين. جنهن صورت ۾ شاهه بيگ جي ماڻهن سان زالون ۽ ٻار ٻچا ساڻ هئا، تنهنڪري باغبان جي آسپاس لهي پيا ۽ ماڇي ماڻهو جن سرڪشي اختيار ڪري اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ ڪان منهن موڙيو هو، تن سڀني کي قتل ڪيائون، ۽ هنن جا مال ۽ ڍور ڍڳا ڦري لٽي گهر تڙ ۽ قلعو زمين برابر ڪري ڇڏيائون.

شاهه بيگ جو باغبان جي آسپاس رهي پوڻ، ۽ سيوستان ڏانهن توجه ڪرڻ جو بيان

جن ڏينهن ۾ شاهه بيگ اچي باغبان جي ڳوٺ ۾ منزل ڪئي ۽ مرزا شاهه حسن پڻ فتحياب ٿي پيءُ جي خدمت ۾ پهتو، تڏهن شاهه بيگ ڪيس طرحين طرحين مهربانين ۽ عزتن سان نوازايو، ۽ اميرن ۽ سپاهين کي پڻ مهربانين ۽ نوازشن سان سرفراز ڪري ڪجهه وقت تڪي سفر جي تڪليفن ۽ ڏاڪڙن کان آرام ورتو. پوءِ مرزا شاهه حسن کي فتحمند لشڪرگاه ۾ ڇڏي پاڻ اميرن جي هڪ جماعت ۽ باغبان جا ملڪ ساڻ وٺي سيوستان جي قلعي ۾ پهتو ۽ قلعي جي اندرينءَ ۽ ٻاهرينءَ مضبوطيءَ جو معائنو ڪري ڪارآمد ۽ اعتماد جوڳن ماڻهن جي هڪ جماعت اتي مقرر ڪري حڪم [١٢٠] فرمايائين ته اناج جي پيدائش قلعي ۾ آڻي ذخيرو ڪري رکي وڃي، ۽ وڏن وڏن اميرن مان هرهڪ کي قلعي ۾ پنهنجي لاءِ حويلي ۽ منزل ٺاهڻ جو حڪم ڏنائين. منزلن تقسيم ڪرڻ ڪان پوءِ لشڪرگاهه ۾ واپس تشريف فرما ٿي بکر ڏانهن واڳ ورايائين. قاضي قاضن تن منزلن تي استقبال ڪري، قسمين قسمين انعامن سان ممتاز ٿيو؛ جڏهن هڪ منزل پوري ڪئي هئائون تڏهن چام فيروز جي قاصدن ملازمت عاليءَ

۾ ڀيڄي ڇام جون عريضيون ۽ سندس موڪليل تحفا ۽ گهوڙا خدمت ۾ پيش ڪيا، جن کي نظر مان ڪڍيو ويو، ۽ ڇام جي قاصدن کي خلعت ۽ انعام سان سرفراز ڪري واپس ورڻ جي اجازت ڏيئي ڏانهس هڪ خط موڪليو ويو ته اسان کي گجرات ملڪ جي فتح ڪرڻ جو ارادو آهي، اهو ملڪ فتح ٿي ويندو، ته سنڌ ملڪ اڳئين دستور موجب توهان سان تعلق رکندو. اتان پوءِ ٻکر ڏانهن متوجه ٿيا. و الله اعلم بالصواب.

ڏاريجن جي گرفتار ٿيڻ ۽ انهيءَ جماعت جي ڪسڻ جو بيان

شاهه بيگ جڏهن چانڊوڪيءَ جي ڳوٺ ۾ پهتو، جو سکرڪان ٣٠ ڪوهه الهندي آهي، تڏهن سلطان محمود خان بابا چوچڪ کي، جو سندس صلاحڪار هو، پيءُ جي خدمت ۾ موڪليو، ۽ حقيقت حال عرض ڪئي. سندس والد مير فاضل اها جنسي عريضي شاهه بيگ جي گذارش هيٺ آڻي، اجازت حاصل ڪري، ٻن سون سوارن سان درياهه ٽپيو. واٽ ۾ وڏيرن ۽ اڳواڻن کي دلداري ڏيئي پاڻ سان وٺندو ٿي ويو. جڏهن پرپالوءَ جي حد ۾ پهتو تڏهن سلطان محمود پيءُ جي استقبال ڪرڻ جو ارادو ڪيو. هيءَ خبر مير فاضل جي ڪن پيئي ته پٽ ڏانهن پيغام موڪليائين ته خبردار! قلعي کان ٻاهر پير نه رکج، ۽ مردانو ٿي رهج، ڇاڪاڻ ته جنهن جماعت مخالفت ڪئي آهي تن [١٢١] سڀني کي تقدير جي قوت سان ٻکر جي قلعي ۾ قيدي ۽ گرفتار ڪيو ويندو.

جن ڏينهن ۾ سلطان محمود خان ٻکر جي حڪومت تي مقرر ٿيو هو، تڏهن ٻکر جي بزرگ ساداتن سندس ضروريات جو ذمو کنيو هو، ۽ شاهه بيگ کان ڏاريجن وڏيرن کي پڻ قلعي ۾ رهڻ جو حڪم ڏنو هو. اهي ڪوتاهه انديش ماڻهو

وعدي خلافي ڪري پڇي ويا هئا، ۽ ٽولي ساڻ ڪري مخالفت ۽ جهيڙي جو دروازو کولي سلطان محمود کي ايذائڻ ۽ آزارڻ لڳا، سندس ڪيڻ جي ڪوشش ڪري ڪيس مال ۽ ڏل ڏيڻ کان انڪار ڪيائون، سندس قاصدن کي نهايت بيعزتيءَ ۽ بيحرمتيءَ سان واپس موڪليائون، ۽ لشڪر گڏ ڪري روهڙيءَ جي ميدان ۾ جنگ جي جاءِ تيار ڪيائون. انهيءَ وقت سلطان پندرهن سالن جي عمر جو هو. سلطان محمود بيتاب ٿي ساڏن لڙائي ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪرڻ گهريو ٿي، مگر سادات کيس روڪيندا ۽ دلداري ڏيندا رهيا. ٻه ڪدفعا ڏاريجن درياهه ٽپي قلعي ۾ اچڻ ۽ سلطان محمود کي گرفتار ڪرڻ جو خيال ڪري وڏو لشڪر گڏ ڪيو ۽ بکر جا سيد هن حقيقت کان واقف ٿي قلعي جا برج ۽ پٽيون مضبوط ڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا، ۽ هو ساداتن جو لشڪر ڏسي ڪجهه نه ڪري سگهيا.

قصو ڪوتاهه، جڏهن مير فاضل بکر جي آسپاس پهتو تڏهن هڪ مکيه زميندار لالي مهر پنهنجي ڀائرن سميت اچي ملازمت جي سعادت حاصل ڪئي. ڏاريجا وڏيرا پڻ لاچار ٿي هر جڳهه کان خدمت ۾ حاضر ٿيندا ٿي رهيا. نيٺ مير فاضل اچي بکر ۾ پهتو ۽ ڏاريجن جا ٤٧ سردار پاڻ سان آندائين. سلطان محمود پيءُ جي قدمبوسيءَ جي سعادت حاصل ڪري دل جو درد پڌرو ۽ ڏاريجن مان ٢٧ ماڻهن کي سزاياب ڪرايو. [١٢٢] شاهه بيگ کي جڏهن معلوم ٿيو ته مير فاضل بکر ۾ خيرسلامتيءَ سان پهتو آهي، تڏهن پاڻ جنهن منزل تي پهتو هو اتان تکو تکو بکر روانو ٿيو ۽ اچي سکر جي ميدان ۾ لٿو. سلطان محمود خان شاهه بيگ جي خدمت ۾ پهچي قدمبوسي ڪئي، ۽ طرحين طرحين مهربانين ۽ نوازشن سان سرفراز ٿيو. قاضي قاضن، جنهن جو ٿورو احوال مٿي ذڪر ٿي آيو آهي، تنهن پڻ اتي پنهنجن ڀائرن ۽ ڪن شهر جي ماڻهن کي حاضريءَ جي شرف سان مشرف ڪرايو.

سلطان محمود خان ڏاڍيجن جو معاملو شاهه بيگ جي گوش گذار ڪيو، جنهن قاضي قاضن ڏانهن منهن ڦيرايو. قاضيءَ عرض ڪيو ته هيءُ ملڪ سيلا بي آهي ۽ هن زمين ۾ ڪنڊا گهٽا ڄمندا آهن، تنهنڪري چنجور هميشه هٿ ۾ رکڻ گهرجي. شاهه بيگ هن سخن ٻڌڻ شرط انهن ماڻهن جي قتل جو حڪم فرمايو. سلطان محمود خان هڪدم شهر ۾ پهتو ۽ راتو رات انهن ماڻهن کي قتل ڪرائي، انهيءَ برج کان هيٺ ڦٽو ڪرايو جو خوني برج جي نالي سان مشهور آهي. صبح جو پيءُ سان گڏجي سيدن کي شاهه بيگ جي خدمت ۾ وٺي وڃي ملاقات ڪرايائين، ۽ سيدن جي خيرخواهي ۽ نيڪ نيتيءَ جو ٿورو ذڪر عرض ڪيائين. شاهه بيگ ڏانهن نهايت توجهه ۽ عزت سان پيش آيو ۽ ڪاڏئن خيريت جا حال احوال ورتائين. مجلس برخواست ٿيڻ کان پوءِ سلطان محمود خان کي خلوت ۾ طلب ڪري سيدن جو احوال پڇيائين. سلطان محمود خان وري به ساڳيو پهريون احوال عرض ڪيو ۽ پڇاڙيءَ ۾ چيو ته اگرچ هي ماڻهو خيرخواهه آهن، پر هنن سيني هڪ جماعت جي ماڻهن جو قلعي ۾ اندر هجڻ حڪومت جي مناسب نه آهي. شاهه بيگ مرڪي فرمايو ته چڱي سفارش ڪئي اٿو. نيٺ ساداتن کي حمزه بيگ هٿان پيغام موڪليائين ته جنهن صورت ۾ مغل ٻارٻچن سان آيل آهن تنهنڪري سيدن کي ٻن ٽن وڏين حويلن ۾ گڏجي رهڻ گهرجي. سيدن قلعي ۾ رهڻ مصلحت نه سمجهي ٻاهر نڪري وڃڻ لاءِ عرض ڪيو. سندن عرض قبول ڪري انهن لاءِ روهڙيءَ ۾ جايون مقرر ڪيائون، جتي اڄ تائين رهن ٿا. [١٢٣]

پوءِ شاهه بيگ قلعي ۾ آيو ۽ قلعو ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو، ۽ شهر جون جايون ۽ محلات ڏسي اميرن ۽ سپاهين ۾ تقسيم ڪيائين، ۽ قلعي کي ماپي حصا ڪري اميرن جي حوالي ڪيائين ته هٿون هٿ تيار ڪيو وڃي. ۽ الور جيڪو پهريون تختگاهه

هو، تنهن جي قلعي کي ڏاهي ان جون سرون بکر ۾ آنداڻون، ۽ بکر جي آسپاس جيڪي ترڪن ۽ سمن جون جايون هيون سي ڍهيون ڏاهي قلعي جي اڏاوت ۾ ڪم آنداڻون. قلعي جي بنياد رکڻ وقت شاهه بيگ، مرزا شاهه حسين کي چيو ته هي ٻه جبل جيڪي ڏکڻ ۾ واقعي آهن، سي قلعي جي سلامتيءَ لاءِ خطرناڪ آهن، تنهنڪري پهريائين انهن ٻن جبلن جو ويچار ڪري پوءِ قلعي جي عمارت ۾ هٿ وجهڻ گهرجي؛ پر ٿوري فڪر ڪرڻ کان پوءِ فرمايائين ته پهريائين قلعو ٺهرائڻ اهم آهي. جنهن صورت ۾ قلعي جي چوڌاري وڏو درياهه آهي، تنهنڪري هنن جبلن جي ايذي گهٽتي نه ڪرڻ گهرجي. چاڪاڻ ته ڪو فتحمند ۽ بهادر بادشاهه هن مختصر قلعي تي قبضي ڪرڻ ڏانهن متوجهه ڪونه ٿيندو، باقي شڪست کاڌل بادشاهه يا امير ڪجهه ڪري ڪونه سگهندا. قلعي جي عمارت ٿوري وقت ۾ پوري ڪيائون ۽ قلعي جو وچ (١) خاص پنهنجي ۽ مرزا شاهه حسن جي لاءِ مقرر ڪري ڪن ڳاڻ ڳٽين اميرن جهڙوڪ مير فاضل ۽ سلدس، همشيره امان سلطان بيچ، ملڪ محمد ڪوڪ، مير محمد ساربان ۽ سلطان محمد مهردار کي قلعي جي وچ ۾ جاءِ ڏنائون. اهو قلعو اڄ ڏائين جو سن ١٠٠٩ هه آهي، موجود آهي.

هڪ سال ۾ قلعي جي ٺهرائڻ ۽ رعيت جي ضروري انتظام کان تسلي ڪري بلوچن بابت، جي فتنه فسادکان باز نه ٿي آيا، صلاح ڪري فيصلو ڪيائون ته هن قوم جي باهه ترار جي پاڻيءَ سان وسائجي. صلاح هن طرح ٿي ته هر جڳهه [١٢٤] تجربيڪار ماڻهن جي هڪ ٽولي مقرر ڪجي، جا وڃي ڪجهه وقت انهن ماڻهن ۾

(١) هتي اصل ۾ لفظ ارڪ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي:
A small Citadel within a Larger one.
(فارسي انگريزي ڊڪشنري- By Staingass) (مترجم)

رهي ۽ هڪ وقت مقرر ڪري، انهيءَ وقت هر جماعت پنهنجي پنهنجي جاءِ جو ڪم پورو ڪري. نيٺ سيڪنهن جاءِ ۾ هڪ ٽولي رکيائون، جيڪي وقت جو انتظار ڪندا رهيا. جڏهن مقرر ڪيل وقت آيو، تڏهن هر هڪ ٽولي ترارين هٿ ۾ ڪٿي انهيءَ بد بخت جماعت جو ڪم پورو ڪري ڇڏيو، ۽ هڪ ئي وقت ۾ بلوچن جا ٤٢ ڳوٺ تباهه ۽ قتل ٿي ويا.

سن ٩٢٨هه جي سياري جي شروعات ۾ پاينده محمد ترخان کي بکر جي حڪومت تي مقرر ڪري پاڻ وڏو لشڪر ساڻ وٺي گجرات فتح ڪرڻ ڏانهن متوجهه ٿيو، ۽ منزلون طي ڪندو درياءَ جي ٻنهي ڪنارن جي پسگردائي کي ناپاڪ ماڻهن کان صاف ڪندو ويو. جڏهن چاندوڪيءَ ۾ پهتا، تڏهن مير فاضل کي تپ جو عارضو ٿي پيو. واپس وڃڻ جي سوڪل وٺي بکر ۾ آيو. شاهه بيگ، مير فاضل جي هدايت واري پٽ بابا احمد کي پڻ رخصت ڏني ته ڃڻن پيءُ جي تيمارداريءَ ۾ مشغول رهي. تنهن هوندي به شاهه بيگ کي مير فاضل جي بيماري ڏسي ڏاڍو ڏک ٿيو، ۽ انتظار رهيو، نيٺ ڪيس خبر پهتي ته مير فاضل "ارجعي اِلي ربڪ" جو سڏ سٹي بهشت ڏانهن روانو ٿي ويو.

هن واقعي کان شاهه بيگ ۽ مرزا شاهه حسن کي ڏاڍو ارمان ٿيو، ۽ انهيءَ ئي رات سلطان محمود خان، مير عبدالرزاق، مير عبدالفتاح ۽ سندس ٻين عزيزن کي رخصت ڏنائون. آنهن اها اميد رکي ته مير فاضل اجا جيئرو هوندو، گهوڙا نهايت تيز ترڻيا ۽ صبح سان بکر ۾ پهتا، پر اچي ڏٺائون ته مير فاضل پيءَ منزل ڏانهن روانو ٿي چڪو هو. هن جي تجهيز تڪفين ڪري کيس خاڪ جي حوالي ڪيائون. شاهه بيگ پڻ تن ڏينهن کان پوءِ يلغار ڪري بکر ۾ پهتو ۽ تعزيت جون رسمون پوريون ڪري، مير فاضل جي اولاد کان ماتم (سوڳ) جا ڪپڙا لهرايائين. پوءِ فرمايائين ته مير فاضل جو موت اسان جي موت جو دليل آهي. اسين پڻ پنيانئس [١٢٥] ويندا سون. مجلس وارن هڙيون ڳالهيون

پڙي توبه توبه ڪئي ۽ چيو ته توهان جي زندگي باقي هجي شال.
اتان اٿي حرمسراء ۾ ويو ۽ حرم جي خادمن سان پڻ هي سخن دهرايائين. انهن پڻ اهڙي قسم جا لفظ پڙي چيو ته توهان هي
چا ٿا چئو؟ نيٺ مرزا شاهه بيگ ۽ مرزا شاهه حسن ۽ ٻيا امير عزا جي رسمن کان فارغ ٿيا، اتان منزل بمنزل درياء جي ٻنهي طرفن جي ماڻهن کي سڏو ڪندا، سيوستان تشريف فرما ٿيا. اتي پڻ پندرهن ڏينهن رهي، آسپاس کان ڏلجاء ڪري، گجرات جي بادشاهي فتح ڪرڻ جو ارادو رکي ٺٽي جي رستي کان روانا ٿيا، ۽ منزل ڪندا جڏهن اگهم جي قريب پهتا ته چام فيروز جي گهرائڻ لاء قاصد موڪلي، پاڻ ٺٽي ڏينهن اتي ترسي پيا.

شاه بيگ جي هن بي بقا گهر مان انتقال جو بيان

"ڪل من عليها فان" جو حڪم هڪ قطعي تقدير ۽ "ڪل نفس ذائقه الموت" جو فيصلو هڪ محڪم حڪم آهي. مطلب ته شاهه بيگ، بکر ۽ سيوستان جي ضروري ڪمن کان فارغ ٿي، پوري همت گجرات فتح ڪرڻ تي صرف ڪئي. جڏهن بکر کان ٻاهر نڪري رواني ٿيڻ جو پڪو ارادو ڪيائون، تڏهن خبر پهتي ته ظهيرالسلطنت والخلافت محمد بابر بادشاهه ڀهيره ۽ خوشاب جي آسپاس پهتو آهي، ۽ ڪين هندستان فتح ڪرڻ جو ارادو آهي. حاضرين مجلس کي چيائين ته بادشاهه سنڌ ۾ اسان کي پنهنجي حال تي ڪونه ڇڏيندو ۽ اڳي پوء نيٺ هي ملڪ اسان کان ۽ اسان جي اولاد کان کسي وٺندو، تنهنڪري اسان تي لازم آهي ته ڪنهن ٻئي ملڪ ڏانهن پڇون. انهيء ڳڻتيء ۾ پوڻ ڪري سندس اندر ۾ درد پيدا ٿيو، ۽ ڪيترو به علاج ڪيائون پر فائدو ظاهر ڪونه ٿيو، ۽ شاهه بيگ گجرات ملڪ ڏانهن پهچڻ کان اڳ، آخرت جي سفر تي روانو ٿي ويو. [١٢٦]
چون ٿا ته جڏهن قريب المرگ ٿيو، تڏهن حافظ محمد شريف کي گهرائي ياسين سورت سڳوري جي پڙهڻ جو حڪم ڏنائين ۽

جڏهن حافظ آيت ”و مالي لا اعبدالذي فطرني و اليه ترجعون“(١) تي پهتو تہ هوش ۾ اچي فرمايائين تہ ”اي قاري“ وري پڙهہ. ٻيهرا وري وري پڙهايائين ۽ جڏهن آيت ”قال ياليت قومي يعلمون بما غفرلي ربي“(٢) تي پهتو تہ جان حق پاڪ جي حوالي ڪيائين، ۽ هيءَ واقعو تاريخ ٢٢ شعبان سن ٩٢٨ھ ۾ ٿيو. ۽ ”شهر شعبان“ مير شاهہ بيگ جي وفات جي تاريخ آهي.

انهيءَ رات اميرن ۽ مکيہ ماڻهو مرزا شاهہ حسن جي تابعداري ڪري تعزيت جي رسمن ڪي لڳي ويا، ۽ چنگيزي خاندان جون رسمون بجا آڻي سنڌ س لاش بکر موڪليائون. ٽن سالن کان پوءِ شاهہ بيگ جي صندوق مڪي شريف موڪليائون جتي ”جنت المعليٰ“ ۾ دفن ڪري، عاليشان عمارت ٺهرايائون.

تعزيت کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ خبر ملي تہ شاهہ بيگ جي موت جي خبر ٻڌي چام فيروز ۽ ٺٽي جي ماڻهن خوشي ڪئي ۽ نقارا وڄايا، جنهن تي مرزا شاهہ حسن جي غيرت جي رڳ جنبش ۾ آئي، ۽ ڪاوڙ جي باهہ اُلا هڻڻ لڳي. اميرن وزيرن گجرات هلڻ ۾ مصلحت نہ ڏسي، ٺٽي فتح ڪرڻ ۽ چام فيروز جي پاڙ پٽڻ جو ارادو ڪيو.

شاه بيگ جي مختصر احوال جو بيان

ابتدا ۾ خواجہ عبدالله رحمہ الله تعاليٰ روحہ و اوصل الينا فتوحہ جي خدمت ۾ حاضر ٿي سنڌ س هٿ مبارڪ تي توبہ تائب ٿيو هو، ۽ ُقوهہ جوانيءَ ۾ علمي ڪمالات ۽ آداب حاصل

(١) آءٌ ڇو نہ عبادت ڪيان، انهيءَ ذات جي جنهن مون کي پيدا ڪيو آهي، ۽ توهان پڻ انهيءَ ڏانهن موٽايا ويندا. (مترجم)

(٢) ڪاش منهنجي قوم کي، منهنجي رب جيڪا مون تي نعمت ڪئي آهي سا معلوم ٿئي. (مترجم)

ڪرڻ ۾ مشغول رهي ڪافي وقت عبادت ۽ طاعت ۾ گذاريندو هو. شروع ۾ جڏهن والد بزرگوار جي خدمت ۾ [١٢٧] هرات، جي تختگاه، ۾ رهندو هو تڏهن هميشه عالمن جي مجلس ۾ ويندو هو ۽ هفتي ۾ ٻه ڀيرا علمائن کي پنهنجي جاءِ تي گهرائيندو هو. ڪافيه جو شرح، شرح مطالع جو حاشيو، مير سيد شريف جي فرائض جي شرح (شريفي) جو حاشيه ۽ ڪن ٻين رسالن جا حاشيا پڻ مشهور آهن، جي سنڌس طبع جا نتيجا آهن.

سيوي ءَ جي عجائبات جو ذڪر

هن ملڪ جي عجائبات مان هڪڙو هيءَ آهي ته سيوي کان قطب جي طرف ڏانهن هڪ گنبذ ڏسڻ ۾ ايندو آهي، جنهن کي سنڌي زبان ۾ ”مارو ڪير“ چوندا آهن. جڏهن ماڻهو اتي پهچندا آهن، تڏهن ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه ايندو آهي. هڪ ڀيري سلطان محمود بکري ٻه-ٽي هزار ماڻهو گڏ ڪري، هٿ هٿ ۾ ڏيئي انهيءَ ٽڪر تي ويو، پر ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه آيس ۽ نڪو گنبذ ئي هٿ آين.

چون ٿا ته هيءَ هڪ طلسم آهي، جو اڳين ٺاهيو آهي ۽ انهيءَ ۾ خزانو دفن ٿيل آهي. هڪ دفعي هڪ درويش اتي پهچي اتان ڪجهه هٿ ڪري آيو هو، جنهن ڪان پوءِ ڪيترا ماڻهو اها اميد رکي اوڏانهن ويا، پر ڪجهه به نه لڌائون.

سيوي ءَ جو قلعو هڪ ٽڪريءَ جي دامن ۾ واقع آهي، جنهن جا سڀ پٿر گول ۽ لسا آهن. ڪيترو به زمين کي کوٽيندا آهن مگر پٿر اهڙائي نڪرندا آهن. سيويءَ جي پسگردائيءَ ڪور زمين ۽ ڇتر جي ايراضيءَ ۾ ووڻ هيرڻ جي وڻ جيڏا ٿيندا آهن، ۽ ماڻهو انهن تي چڙهي ڪپاهه چونڊيندا آهن، ۽ هرهڪ وڻ تي اٽڪل سؤ ٻه سؤ، گرات جيڏا، نانگ هوندا آهن. اتي جا ماڻهو جڏهن ڪپاهه چونڊڻ چاهيندا آهن، تڏهن پهريائين انهن وڻن کي لڪڙيءَ سان ڇنڊيي، نانگ پري ڪري، پوءِ

ڪپهه چونڊيندا آهن، ۽ جيڪڏهن ڪنهن کي اهو نانگ ڏنگيندو آهي ته هڪدم انهيءَ جاءِ کي پاڪيءَ سان ڏنگ هڻندا آهن، تنهن کان پوءِ ڪو ماڻهو چوسي انهيءَ جو زهر ڪڍي وٺندو آهي نه ته ماڻهو مري ويندو آهي. [١٢٨] ٻيو ته جيڪو واهڻ سيوِيءَ هيٺان لنگهي ٿو، انهيءَ جو لنگهه گندرف جي پاڻيءَ مٿان معلوم ٿو ٿئي تنهنڪري جيڪو به اهو پاڻي پيئندو آهي سو بيمار ٿيندو آهي، ۽ اتي جي رهاڪن کان سواءِ، جيڪي هريل آهن، ٻيا گهڻا ماڻهو انهيءَ بيماريءَ ۾ مري ويندا آهن. جيئن ته سلطان محمود خان هر سال حفاظت ۽ چوڪيداريءَ لاءِ نوان ماڻهو موڪليندو هو، اهي ڪن ڏورن کان سواءِ اڪثر مري ويندا هئا.

خلافت پناهه (اڪبر بادشاهه) جي زماني ۾ اتي آئي جا انهن گندرف جي چشمن کي وهائي ويئي، يا ڏڪي چڙ ڀائين. بهرحال هن وقت اها بيماري گهٽو گهٽ آهي. اهو پاڻي پنجاهه ڪوهن جو مفاصلو طي ڪري، وڃيو سرواهه جي سرزمين تي ڳڏ ٿو ٿئي ۽ اتي پوک جي ڪم ٿو اچي. ۽ جيڪو حصو پوک کان بچت ٿو ٿئي سو سيوهڻ جي نزديڪيءَ واريءَ منڇر جي ڍنڍ ۾ پوي ٿو. انهي پاڻي ءَجي ڪناري تي پڻ ڏڳها ۽ سنها نانگ گهڻا ٿين ٿا، ۽ هن نانگ جو ڏنگيل ڪو ورلي بچندو آهي. اتي جا ماڻهو، زالون خواه مرد، نانگن جي آزار کان بچڻ لاءِ، لاک جي ڪپڙي جون ڏگهيون ۽ ويڪريون شلواروں پهريندا آهن. راقم الحروف اتي پهچي اها زمين ڏٺي آهي، انهيءَ زمين ۾ پوک کي پاڻي ڏنو هئائون، تنهن تي جڏهن گهوڙو هلايوسون ته وک وک تي نانگ نظر آيو. هوا سخت گرم هئي تنهنڪري پاڻيءَ جي ويجهو لهڻ تي چاهيوسون مگر سپن جي ڊپ کان پري وڃي برپٽ تي لٿاسون.

ٻيو ته سيوِيءَ جي برپٽ ۾ قلعا ۽ آباديون هيون، جيڪي

ويران ٿي ويون آهن، ۽ هاڻي انهيءَ سر زمين تي جهولو لڳندو آهي.

سيويءَ، بکر، ۽ سيتپور جي وچ ۾ هڪ زمين آهي جنهن کي بارڪان (پاڳ ناڙي) چوندا آهن. اتي جا گهوڙا عراقي گهوڙن کان گهٽ نه ٿيندا آهن، ۽ بهار جڏهن ماڻهو جي پيٽان چمندو آهي تڏهن انهيءَ جي وٽاڻ ۾ پٿريون هاريندا آهن، ۽ اهو بهار هڪ سال تائين انهن پٿرين تي ڦرندو رهندو آهي، جنهنڪري سندس سنب [١٢٩] پٿر جهڙا ٿي پوندا آهن، ۽ نعل پائڻ جي ضرورت کانسواءِ رهندي اٿس، ۽ جبلن ۾ نعلن کان سواءِ هلندو رهندو آهي.

چتر جي مڪان ۾ هڪڙا ماڻهو آهن، جن کي سادات کهيري سڏيندا آهن، اهو نالو مٿن هن ڪري پيو، جو کهير هڪ وڻ جو نالو آهي ۽ سندن وڏن مان هڪڙي انهيءَ تي سوار ٿي، چمڪي هٽي ان کي گهوڙي وانگيان هلايو هو اهڙيءَ طرح ڳالهه عام جي زبانن تي مشهور آهي.

سيويءَ جي پسگردائيءَ ۾ گنجابه جي ويجهو هڪ هنڌان پاڻي جوش کائي نڪتو آهي جنهنڪري گهڻي زمين پاڻيءَ هيٺان اچي ويئي آهي، ۽ انهيءَ پاڻيءَ ۾ مڇيون پڻ آهن. گنجابه جي ٽڪرن مان هڪ ٽڪر جو دامن هڪ گيلريءَ وانگيان اڳتي وڌي ويئي آهي، جتي لوهه جو پڃرو لٽڪائي ڇڏيو اٿن. چون ٿا ته انهيءَ ۾ ڪجهه رکيل آهي جنهن کي ڪنهن جو به هٿ نٿو پهچي. جيڪڏهن جبل جي مٿان چڙهي رسو لڙڪائي ڪو ماڻهو موڪلڻ چاهين ٿا ته هو اتان هٽي وڃي ٿو ۽ جيڪڏهن هيٺان وڃڻ چاهين ٿا... (١) جبل جي اها چوٽي لسي ۽ ڀڪي هڪ ٽڪر جي آهي ۽ زمين کان پري آهي.

سيويءَ ۽ گنجابه جي سر زمين هن طرح آهي ته سيتپور ۽ درياهه جي ڪناري کان جبل چڪجي رکن، سيويءَ، گنجابه ۽.

---

(١) هتي اصل ۾ خال آهي (مترجم)

ڀاڻ تائين پهتو آهي، ۽ اتان اڌ ڪول ٿاهي وري درياهہ جي ڪناري تي پهتو آهي، ۽ وچ ۾ سڄو برپٽ آهي. قندار جو رستو هن برپٽ جي وچان آهي. سندس ڏيگهہ درياهہ کان سيوي تائين سؤ ڪوهہ آهي، ۽ ويڪر ۾ سٺ ڪوهہ هوندو. انهيءَ سرزمين جي اڪثر حصي ۾ جهولو لڳندو آهي، جو چئن مهنن تائين ساڙيندو آهي. اونهاري جا ڏينهن ان جي لڳڻ جي موسم آهي.

قندار جي عجائبات جو بيان

هڪڙو هيءُ آهي تہ، قندار کان الهندي طرف ڏهہ ڪوهہ پنجواهيءَ نالي هڪ جڳهہ آهي. جنهن جي ويجهو هڪ جبل آهي. انهيءَ جبل ۾ هڪ غار آهي، جنهن ۾ ماڻهو [۱۳۰] اندر لنگهي ٿورو رستو اڳتي هلندا آهن تہ هر جڳهہ وهندڙ پاڻيءَ مان لنگهڻو پوندو اٿن. اتي ٻڪي محلات ۽ جايون ٺاهيون اٿن. اتي وڏا باز جيڏا يا ٿورا ننڍا چمڙا تمام گهڻا هوندا آهن. اهڙيءَ طرح اڳتي ويندا تہ ٻي جاءِ ڏسڻ ۾ ايندي. جيئن تہ اتي اونداهي آهي، تنهنڪري بتيءَ کان سواءِ اڳتي هلي نہ سگهندا آهن ۽ جيڪڏهن بتي ٻاريندا تہ چمڙا بتيءَ ۽ ماڻهوءَ تي ايترا تہ ڪرندا جو پنڌ ڏکيو ٿي پوندو ۽ ايترا تہ ڳڏ ٿيندا جو هلڻ مشڪل. چون ٿا تہ اتي هڪ طلسم آهي. (اتي) هڪ چرخو ٺاهيو اٿن ۽ انهيءَ چرخي جي ٻنهي طرف سون جون سرون آهن. چون ٿا تہ بابا حسن ابدال اتي پهتو هو ۽ ڀڪل ڪل انهيءَ تي وجهي اتان لنگهي، هڪ سوني سر ڪڍي آيو هو. بابا حسن ابدال جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي بيان ٿيندو. ٻيو تہ هڪ هال (۱) جي عمارت (ڪوٺو) آهي جا جنت مڪاني بابر بادشاهہ جي حڪم سان سرپوزي نالي جبل ۾ پٿر مان ٺڪي اٿن. هو هڪ نهايت بلند هال آهي، جو اسي سنگتراش روزانو ڪم ڪرڻ سان اٺن سالن جي عرصي ۾ پورو ڪيو آهي، ۽ درحقيقت عمدي ۽ فرحت ڏيندڙ جاءِ آهي. جئن نرار ارغنداب

(۱) اصل لفظ "پيش طاق آهي" (مترجم)

ندي جي ڪناري جي مٿان آهي، ۽ انهيءَ ملڪ جا اڪثر باغ ۽ آباد ٻون انهيءَ ٽبي آهن، تنهنڪري ٻهار جي موسم ۾ اڪثر ماڻهن جو اتان لنگهه ٿئي ٿو. پر نهايت بلند هجڻ ڪري ان تي چڙهڻ تمام ڏکيو آهي. ڪيترا ماڻهو دهشت کان اتي پهچي نه سگهندا آهن. اتي جنت آشيان بابر بادشاهه، مرزا عسڪري، مرزا ڪامران ۽ مرزا هندال جي نالي جو ڪتبو لکيل آهي، ڇاڪاڻ ته اهي نگران رهيا آهن، ۽ جنهن صورت ۾ فردوس مڪاني همايون بادشاهه اتي تشريف فرما ڪونه ٿيا هئا، تنهنڪري سندن نالو سڳورو انهيءَ ڪتبي ۾ لکيل ڪونه آهي ۽ سندن زير نگين ملڪن مان قندار ڪونه لکيو اٿن.

راقم الحروف جڏهن اتي پهچي ڏٺو ته [١٣١] جنت آشياني حضرت خليفي الاهيءَ جو نالو، ۽ سندن حڪم هيٺ آيل ملڪ ڇاڪاڻ ته هن درگاهه جي غلامن جي قبضي ۾ قندار ۽ ڪابل کان هزارو ٽا ملڪ آهن، لکيل ڪونه آهن، تنهنڪري سندن نالو سڳورو ۽ سندن هٿ هيٺ آيل ملڪن ۽ شهرن جا نالا اتي داخل ڪرڻ جو دل ۾ خيال آيس، سو ٻڪر کان سنگتراش ۽ خوشنويس گهرائي اتي هڪ ڪتبو لکي، حضرت جنت آشياني حضرت شاهنشاهه ۽ سندس حڪم هيٺ آيل اڪثر شهرن ۽ ملڪن جا نالا بنگال کان لاهري، ۽ ڪابل ۽ غزنين کان دکن تائين سڀ داخل ڪري، اٽڪل چار سال ڪم ڪري پورو ڪيو. سچ پچ اهڙو مجموعو تيار ٿيو آهي، جو ماڻهو ديدار لاءِ ويندا آهن.

هن جبل جي نزديڪ، جنهن ۾ اهو حال واقع آهي، هڪ غار آهي جنهن جي نالي چون ٿا ته سند سن چيڙو انهيءَ غار وٽ آهي، جتان بابا حسن ابدال سوني سر آندي هئي. ٻنهي جي وچ ۾ ست اٺ ڪوهه مفاصلو آهي.

قندار جي دامن ۾ جيڪو جبل آهي، انهيءَ ۾ هڪ ٻج ٿيندو آهي جو نانگ جي زهر يا ٻين زهرن لاءِ ترياق آهي، ۽ اهو ٻج هن ملڪ ۾ انهيءَ جبل کان سواءِ ٻي جاءِ تي ڪونه ٿيندو آهي.

انهيءَ جبل جي مٿان قديم زماني کان هڪ آتش ڪده آهي، جو ڪچين سرن جو ٺهيل آهي، هر هڪ سر جي ڊيگهه ۽ ويڪر ٻه گز ۽ ٿولهه هڪ گرانٽ آهي. اها عمارت اڄ تائين قائم آهي. منجهس ڪوبه نقصان نه ٿيو آهي. قنڌار ۾ هر سال بيماري پوندي آهي. شاهه طهماسپ، قنڌار جي حاڪم سلطان حسين مرزا کي حڪم ڪيو ته شهر جي ٻاهران جيڪو واهه وهي ٿو، ۽ جنهن جو پاڻي ماڻهو ڪم آڻين ٿا، تنهن ۾ بيد جا وڻ پوکارائي. بيدن پوکرائڻ کان پوءِ مرڻيو ئي ڪجهه نه ڪجهه انهيءَ ۾ هلڪائي ٿي آهي، تاهم ڪن سالن ۾ وبا ۽ بيماري گهڻي ٿئي ٿي ۽ ڪئين ماڻهو پٽان رت، [١٣٢] نڪ ۽ ڪن مان ۽ واتان رت وهڻ جي بيماريءَ وگهي دنيا مان لڏي ويندا آهن. جڏهن خلافت پناهه جي زماني ۾ راقم هڪ امداد جي سلسلي ۾ اتي ويو هو ۽ اتي مقرر ٿيو هو، تڏهن سن ١٠٠٧هه ۾ اسان جي لشڪر جا اٽڪل ٻه سؤ سوار ۽ پيادا انهيءَ بيماريءَ ۾ گذاري ويا.

ٻيو ته قنڌار جي هزاري قوم جي ماڻهن ۾ سڙن، چاندي ۽ ٽامي جو رواج ڪونه آهي. انهن جو واپار ڪپڙن، جيتن ۽ اهڙي قسم جي شين سان هلندو آهي.

ٻيو ڪرامتن ۽ مناقبن وارن بزرگن مان جيڪي قنڌار ملڪ ۾ آرامي آهن: تن مان هڪ شاهه مسعود ابدال آهي. هن برگزيده ابرار جي مزار پرانوار جي دامن ۾ جيڪو جبل آهي، تنهن ۾ انگور، صوف، بيهيداڻا، ڏاڙهون ۽ ٻيا ميوا ڪيترائي خود بخود پيدا ٿيندا آهن. ۽ پاڻيءَ جا چشما جاري آهن. هي رڳو انهيءَ ملڪ ۽ انهيءَ جبل سان مخصوص آهي. پنهنجي حياتيءَ ۾ هڪ انگور جي ول وهاري هٿائين جا اڃا تائين باقي آهي. انهيءَ جبل جي پرسان هڪ زمين آهي، جنهن کي "بيشل" چوندا آهن. اتي هنداڻا ۽ گدرا تمام عمدا آهن. انهن کي ڪاريز جو پاڻي ڏيندا آهن. بيشل کان سواءِ ٻئي هنڌ جتي به گدرا پوکيندا آهن، ته

انهن سان انڪل اڌ ۾ ڪيڙا پنجي ويندا آهن، ۽ جنهن پاسي ڏانهن ڪيڙا پوندا آهن، اهو پاسو پٿر جهڙو سخت ٿي ويندو آهي.

پيو بابا حسن ابدال :

پاڻ سبزوار جي صحيح النسب سيدن مان آهن، ۽ شروع ۾ جڏهن کين ذوق جي حالت پيدا ٿي، تڏهن حجاز جو سفر اختيار ڪري، حرمين شريفين ۽ مقدس زمين جي زيارت جو شرف حاصل ڪري ڪجهه سال انهيءَ ملڪ ۾ گذاريائون. مرزا شاهه رخ ولد ارشد حضرت صاحبقران جي زماني ۾ روم ۽ حجاز [١٣٣] جي ملڪ کان واپس ٿي سبزوار ۾ تشريف فرما ٿيا. شاهه رخ مرزا کي بابا حسن ابدال سان ڏاڍو عقيدو ۽ ارادو هو. هندستان جي سفر ۾ بابا کي تڪليف ڏيئي پاڻ سان وٺي ويو. موٽڻ وقت قندار جي لنگر ڪوٽ وٽ منزل ڪري پنهنجن مريدن ۽ معتقدن سان ظاهر ڪيائين ته هن زمين مان منهنجي دماغ ۾ محبت جي بوءِ اچي رهي آهي. آخر عمر تائين اتي رهيا ۽ اتي ئي آرامي آهن. سندن مزار هڪ بلند جڳهه ۾ آهي جا ارغنداب جي مٿان واقع آهي. جمعي جي ڏينهن قندار جا ماڻهو، ننڍا وڏا، زالون مرس، شريف ۽ وضيع زيارت لاءِ ايندا آهن ۽ عجيب مجمع ۽ ميلو ٿيندو آهي. بيشڪ فيض سان ڀريل جڳهه ۽ ڪمال صفائيءَ واري منزل آهي. اڪثر ايندن ويندن کان ٻڌو ويو آهي ته ههڙي جاءِ ڪا ٻي ورلي ڏسڻ ۾ آئي.

سندن ڪرامتون گهڻيون آهن. سندن ڪجهه ٿورو احوال، جهڙوڪ غار ۾ وڃڻ، طلسم کان لنگهڻ ۽ سوني سر آڻڻ، مٿي ذڪر ٿي آيو آهي. سندن آستاني جي آڏو هڪ مخروطي شڪل جو بلند قبو آهي جو اڻ گهڙيل پٿرن مان، جن مان هرهڪ جو وزن قنڌاري پنج مڻ ٿيندو، گچ، چوني ۽ مٽيءَ کان سواءِ ٺاهيو اٿن. چون ٿا ته اهو بابا حسن جي چلي جي جاءِ رهيو آهي، ۽ اها عمارت هڪ رات ۾ اڪيلي سر هڪ خادم جي مدد سان تيار

ڪئي ھئائون. پٿرن ڪي اھڙيءَ طرح ھڪٻئي جي مٿان رکيو اٿن جو انھن جي ڪنھن بہ درز مان پاڻي جو ڦڙو نٿو ڪري ۽ جيڪو ماڻھو اندر ايندو آھي تہ ڪيس ھنن پٿرن جي سوراخن مان ھرطرف کان آسمان ڏسڻ ۾ ايندو آھي.

ٻيو تہ جنھن جبل جي دامن ۾ بابا حسن جي قبر آھي، انھيءَ جبل جي چوٽيءَ تي ھڪ قبو ٺھيل آھي جو بابا حسن جي عمارتن مان آھي. جنھن جي نظر انھيءَ گنبذ تي پوندي، تنھن کي يقين ٿيندو تہ اھا سندن ڪرامت آھي؛ ڇاڪاڻ تہ انھيءَ جبل [١٣٤] تي رکو وجڻ لاءِ ڪا وات ڪانھي، انسان وجي ڪونہ سگھندو، عمارت ٺاھڻ ۾ مصالح مٿي نيڻ تہ تمام مشڪل آھي.

ٻيو سيد حسين زنجيرپا.

پاڻ پڻ سبزوار جي بختاور سيدن مان آھن. اوڏيھن واسطن سان سندس نسب جو سلسلو امام عالي مقام موسيٰ ڪاظم سان ملي ٿو. سندن والده بابا حسن ابدال جي ھمشيرہ آھي. جڏھن بابا حسن حجاز جي سفر کان سبزوار موٽي آيو، تڏھن پنھنجي ڀيڻ بيبي فاطمہ سبزوار جي ھڪ بزرگ سيد عين الدين جي نڪاح ۾ آندائين. شاديءَ کان اوڏيھہ سال پوءِ مير سيد حسين زنجيرپا پيدا ٿيو. ستن سالن کان پوءِ پاڻ پيءُ- ماءُ جي نظر کان غائب ٿي ويو. خادم ۽ درويش ھر طرف ڊوڙيا پر ڪوبہ پتو ڪونہ پيون، جنھنڪري سيد عين الدين کي نھايت سخت صدمو پھتو. ھن حال کي ستن سالن گذرڻ کان پوءِ سيد حسين اوچتو والدين جي دروازي تي حاضر ٿي سڏ ڪيو. جڏھن سندس فرحت ڏيندڙ آواز پيءُ- ماءُ جي ڪن تي پيو، تہ ھڪدم خوشيءَ مان ٻاھر نڪري، پنھنجي ڏڪايل اکين کي انھيءَ پياري جي ديدار سان ٺاري، ڪانئس غائب ٿيڻ جي ڪيفيت پڇڻ لڳا. جواب ڏنائين تہ مون کي ايمان وارن جنن جو ھڪ ٽولو پنھنجي ماڻي حسن ابدال وٽ ھندستان ۾ سندس اشاري سان کڻي ويو ھو،

اٽڪل هڪ سال اتي رهڻ کان پوءِ موڪل ورتم، ڀاڻ مون کي
وري به انهيءَ جماعت جي حوالي ڪيائون، جي سنڌ ن هدايت
موجب مون کي درويشن جي خانقاهن تي وٺي ويا. ڇهن سالن جو
عرصو انهيءَ مبارڪ جڳهه تي گذاريم، انهيءَ وچ ۾ اها جماعت
مون کي اسلام جي سنتن ۽ فرضن جي ترغيب ۽ شوق ڏياريندي
رهي. [١٣٥]

ٿوري وقت کان پوءِ سلوڪ جي شوق ۾ اچي سير و سفر
اختيار ڪري سيڪنهن ڀار مان سنگ ۽ سيڪنهن مجلس
مان توشو حاصل ڪندو رهيو، نيٺ جڏهن مرشد ڪامل جو
ڳولائو ٿيو، ۽ ڪيس الهام ٿيو ته پنهنجي ماسي بابا حسن ابدال
جي خدمت ۾ پهچي انهيءَ کان ڪمالات حاصل ڪري. روايت
ڪن ٿا ته جنهن ڏينهن جي منجهند جو مير سيد حسين، بابا
حسن ابدال جي ملاقات لاءِ لنگر جي ڳوٺ ۾ پهچڻو هو، انهيءَ
ڏينهن جي صبح تي بابا حسن کي وجد جي حالت پيدا ٿي. پنهنجن
مريدن کي فرمايائون ته منهنجي دماغ ۾ ڪنهن مرد جي بوءِ ٿي
ٿي اچي، جنهن جي ملاقات کان دل جي اکين کي روشني حاصل
ٿيندي، انهيءَ جي استقبال لاءِ جلدي روانو ٿيو. درويش اڃا
ٿورو اڳتي ويا هئا ته ايتري ۾ امير سيد حسين ساڻن ملاقي ٿي،
بابا حسن ابدال جي ملاقات جي سعادت سان مشرف ٿيو.
حسن بابا کين مهربانيءَ جي ڀاڪر ۾ وٺي سندن مٿي ۽ پيشانيءَ
تي چمي ڏيئي، پنهنجيءَ گاديءَ تي ويهاريو. مير سيد حسن جي
اچڻ جي خبر ٻڌي قنڌار جا مشائخ ۽ ولي سندس ملاقات لاءِ
حاضر ٿيا. جيئن ته انهيءَ ڏينهن گهڻا ماڻهو گڏ ٿيا، تنهنڪري
بابا حسن ابدال فرمايو ته پٽ سيد حسين! عزت وارن ۽ بزرگن
جي وڏي جماعت گڏ ٿي آهي، انهن جي خبر چار لهه، ۽ سندن
واسطي "بغراخاني" کاڌو تيار ڪر. سيد حسين اٿي، ديگ چلهي
تي رکي، پنج سير گوشت ۽ ڏهه سير قنڌاري اٽو هٿ ڪري،
پچائڻ کي لڳي ويو. جڏهن تيار ٿيو، تڏهن بابا حسن فرمايو ته
هن طعام مان سيني درويشن کي ڍؤ ڪرائيي سگهين ٿو؟ سيد

حسين هيءَ خدمت قبول ڪري ائيو ۽ معتبرن ماڻهن کان روايت آهي ته انهيءَ ننڍڙيءَ ديڳ مان هڪ سو پنجاهه ٿالهه ڀت جا ڪڍي درويشن جي آڏو رکيائين، ۽ سيني کي ڏؤ ٿي ويو، پر ديڳ ائين جو ائين ڀريل رهي. [١٣٦]

نقل آهي ته هڪ ڏينهن سيد حسين لنگرواريءَ جاءِ جي لنگهه تي ويٺو هو، ته اوچتو هڪ ماڻهو پنير (مائو) جو اَٽ ڀري شهر ڏانهن ٿي ويو. مير سيد حسين پڇيو ته هن اَٽ تي ڇا آهي؟ هن، انهيءَ خيال کان ته متان درويش ڪجهه، گهري، چيو، هن اَٽ تي پٿر آهن. پاڻ فرمايائون ته ائين ئي هوندو. انهيءَ ماڻهوءَ جڏهن منزل تي پهچي پنهنجي بار کي کوليو ته اهي پنير پٿر ڏٺائين، نهايت پشيمان ٿي، انهن پٿر ٿيل پنير کي کڻي آيو ۽ اچي معافي گهريائين ۽ اهي پٿر آستاني جي در تي رکيائين. خادمن هينئر اهي پٿر سندن مرقد منور جي مٿان رکي ڇڏيا آهن، ۽ اڄ تائين موجود آهن. جيئن ته سندن ڪرامتون ۽ خوارق هن مختصر ڪتاب ۾ ذڪر ڪرڻ کان ٻاهر آهن، تنهنڪري ٿوري تي اختصار ڪيو ويو آهي.

سير ۽ اڏرڻ جي صاحب سيد محمد عرف سيد شير قلندر جو ذڪر

پاڻ مير سيد حسين زنجيرپا جا فرزند آهن، ۽ ننڍپڻ ۾ سير سلوڪ ۽ رياضت ۾ مشغول ٿي، پاڻ کي بلند درجن تي پهچايو اٿن. هدايت ۽ ارشاد جو دروازو کولي طلب جي واديءَ جي اڃايلن جي خشڪ چمن کي معرفت جي پاڻيءَ سان تازو ڪندا رهيا. سندن ڪشف ۽ ڪرامتون ڳڻڻ کان ٻاهر آهن، ۽ انهن مان ڪي ٿوريون هت بيان ڪريون ٿا: مخفي نه رهي، ته سندن نالو سيد محمد آهي ۽ ڪين سيد شير هن ڪري چوندا آهن، جو پنهنجي اصلوڪي صورت مٽائي، شينهن جي شڪل ڪئي هئائون.

قصو هن طرح هو ته جڏهن ابتدا ۾ سيد محمد ڪرامتن ۽ مناقبن ۾ مشهور ٿيو، ۽ قندار ۽ هزاري جي ضلعن جا ماڻهو مريد ۽ معتقد ٿي نذر ۽ نياز آڻڻ لڳا، تڏهن سيد قشقه نالي هڪ شخص مير ذوالنون کي نامناسب ڳالهيون ٻڌائي آماده ڪيو ته هو ماڻهو موڪلي، مير سيد کي پاڻ وٽ گهرائي وٺي. چنانچه [١٣٧] مير سيد محمد جمعي ڏينهن اشڪلچه مان اچي جامع مسجد ۾ مير ذوالنون سان ملاقات ڪئي. مير ذوالنون جڏهن مجلس مان اٿيو، تڏهن چيائين ته هن سيد کي نگاهه ۾ رکو. چوڪيدارن مير سيد کي هڪ گهر ۾ جاءِ ڏيئي، ۽ هڪ ٽولو مٿس پهرو ڏيندو رهيو. ليڪن مير ذوالنون جڏهن گهر پهتو، تڏهن جيڪا بي ادبي ڪانئس مير جي حق ۾ صادر ٿي هئي، تنهن کان پشيمان ٿي، طعام جون ڪي ٿالهيون معتبر ماڻهن جي هٿان مير سيد شير ڏانهن موڪليائين. انهن اتي پهچي جڏهن انهيءَ جاءِ جو دروازو کوليو، جنهن ۾ مير اندر هو، ته ڪين هڪ وڏي شينهن کان سواءِ، جو نمدي تي ليٽي رهيو هو، ٻيو ڪوبه ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه آيو. هنن جيڪي ڏٺو سو وڃي مير ذوالنون کي ٻڌايو، جنهن چيو ته هي ٻنا آهن، سو پنهنجن مقربن مان ٻن ٻين کي وڃڻ جو حڪم ڏنائين، جن ٻڻ اچي اها ساڳي حالت ڏٺي، ۽ اچي عرض ڪيائون. پوءِ ته مير ذوالنون پٽن ۽ ٻارن سان انهي گهر جي دروازي تي پهچي، ڏسي عين اليقين حاصل ڪيو ته برابر هڪ وڏو شينهن نمدي تي ويٺو آهي. مير ذوالنون پنهنجي تقصير جو قبولدار ٿي عذر ۽ استغفار جي زبان کولي معافي ورتي، جنهن کان پوءِ مير سيد شير پنهنجيءَ اصلوڪيءَ صورت ۾ موٽي آيو، ۽ مير ذوالنون، مير سيد جا هٿ ۽ پير چمي کين اجازت ڏني.

نقل آهي ته سلطان علي قورچي جو "لق ودق" جي نالي سان مشهور آهي، ابتدا ۾ مير سيد شير جو وڏو منڪر هو. نيت هڪ ڏينهن امتحان جو خيال دل ۾ رکي، مير سيد شير جي

خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ بي ادبي جي نموني سان ويٺو. حضرت سيد مير شير قلندر جذبي ۽ جلالت سان ڏانهس نهاريو ۽ ڏسڻ شرط ڪري ڀيو ۽ پنهنجا ڪپڙا پرزا پرزا ڪيائين، ۽ مٿو ۽ ڏاڙهي ڪوڙي ڪيترو وقت اگهاڙو ڦرندو رهيو، آخر سندس همشيره، بيچه حبيب ۽ سندس ڀيڻويو ابو مسلم ڪوڪلتاش، مير سيد شير قلندر جي خدمت شريف ۾ اچي گناهن جي معافي ورتي. مير سيد شير پنهنجي وضوءَ جو پاڻي ڪيس پيئڻ لاءِ ڏنو. [١٣٨] هو پاڻي پيئڻ سان پنهنجيءَ اصلوڪيءَ حالت ۾ آيو ۽ مريدن جي لسٽ ۾ داخل ٿيو، ۽ حياتيءَ تائين مير جي بورچيخاني لاءِ ڪاٺيون مٿي تي ڍوئيندو هو. مٿئين سلطان عليءَ کان نقل آهي ته هڪ نهايت ٿڌي رات جو مير سيد شير درويشن جي هڪ جماعت سان سير تي نڪتو. گهڙي کن ننڊ ڪيائون ته ڪين ترت ڪرڻ جي ضرورت ٿي. هڪدم سجاڳ ٿي فرمايائون ته ”مون کي غسل ڪرڻ جي ضرورت آهي. اي سلطان علي! منهنجا ڪپڙا سنڀالج. پوءِ مير گوڏ ٻڌي هڪ نهر جي مٿان برف پيچي پاڻيءَ ۾ گهڙيو، هوڏانهن ٿڌيءَ هوا ڪري منهنجا عضوا ٿي ڏڪيا. مون کي جڏهن انهيءَ حال ۾ ڏٺائون تڏهن فرمايائون ته اي سلطان علي! ٿڌ ٿي لڳي ئي؟ هيڏانهن اچ، پر مردن جا راز ڳجها رکج. آءٌ اتي وڃي ويس ڇا ڏسان ته پاڻي نهايت گرم هو ۽ منهنجي بدن کي آرام اچي ويو، پوءِ ساڻن گڏ نڪتس ۽ سرديءَ جو ڪوبه اثر ڏسڻ ۾ نه آيم.“

نقل آهي ته مير سيد شير هڪ ڏينهن سفيد روان جڳهه تي پهتا. هوا گرم هئي. خواجه شهاب الدين سفيد رواني، جو مير جو هڪ معتقد هو، سو چوي ٿو ته مون اڳتي وڌي عرض ڪيو ته ڪا گهڙي منهنجي باغ ۾ قدم رنج فرمايو. پاڻ منهنجو عرض قبول فرمايائون. مون باغ ۾ اڳ وڃي حوض جي ڪناري تي جاءِ تيار ڪئي. باغ جو دروازو ننڍو ۽ سوڙهو هو تنهنڪري مير جي گهوڙي کي باغ جي ٻاهران وڻ جي ڇاپي ۾ جهلڻ جو ارادو

هوءِ، مگر اوچتو ڏٺم ته مير سواريءَ جي حالت ۾ باغ ۾ گهڙي آيو. آءٌ حيرت ۾ غرق ٿي ويس ته هن سوڙهي در مان ڪيئن لنگهيا هوندا. پاڻ فرمايائون ته شهاب الدين هي ڳالهيون آسان آهن. عرض ڪيم ته جيڪو ميوو پسند هجي سو حاضر ڪريان، ۽ مون کنهن ڪاموري ڏانهن موڪلڻ لاءِ ٻه ڪارا ميوي جا پڙي رکيا هئا جي مير جي اچڻ کان اڳ ڪٿي هڪ ڪنڊ ۾ رکيا هيم. پاڻ فرمايائون ته شهاب الدين جيڪي ٻه ڪاريون [١٣٩] ميوي جون صبح پٽي رکيون اٿيئي سي ڪٿي اچ ۽ جنهن ڏانهن موڪلڻيون اٿيئي انهيءَ ڏانهن وري پڙي موڪلج. مون کي ڏاڍي حيرت لڳي، ۽ سچي عقيدي سان اڳتي وڌي سندن هٿ چميم ۽ سندن پيرن تي ڪريس."

نقل آهي ته مير شير داور کان ساربان قلعي ۾ پهتا. فورا درويش مانجهاندي ڪرڻ لاءِ هڪ ڪڙميءَ جي گهر آيا، مگر انهيءَ کين ٽڪڻ نه ڏنو. درويش مير سيد شير وٽ دانهن کٽي آيا. پاڻ فرمايائون ته هتان پڇو چاڪاڻ ته وڏي باهه لڳندي. ٻه-ٽي قدم اڳتي مس وڌيا ته اوچتو زبردست باهه لڳي ۽ اها جاءِ سڙي ويئي. نقل آهي ته مير سيد شير جي وفات سن ٩٣٣ هه ۾ عاشوري ڏينهن ٿي هئي. سندن مزار پر فيض اشڪلچ جي ڳوٺ ۾ آهي جو قندار کان ڏهه ڪوهه الهندي طرف آهي، اتي قندار ۽ داور جي گرد و نواح جا ماڻهو مقصدن ۽ مطلبن حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا آهن، ۽ حضرت جي فرزند کي نذر، نياز ۽ سوکڙيون ڏيئي سندن روح پرفتوح جي نيت فقيرن، مسڪينن ۽ آئي وئي کي ڏيندا آهن. قندار، هزاري ۽ ٻين ضلعن جا سڀ ماڻهو سندن مريد آهن، ۽ اهو متبرڪ آستان ڪنهن ڏينهن به انبوهه ۽ مجمع کان خالي نه آهي، ۽ مقرر لنگر هميشه جاري آهي.

[قدوت الواصلين] خواجه ملڪ جو بيان

سندن مزار ارغنداب نهر جي ڪناري تي آهي. عجيب

فيض واري جاءِ آهي. قندار جا ٻاشندا کين "پير ولايت" سڏيندا آهن. پوکڻ وقت پنهنجن پوکن ۾ سندن فرزندن لاءِ حصو مقرر کندا آهن ۽ انهيءَ جي پيدائش سندن ٻزرگ اولاد کي ڏيندا آهن ۽ جيکڏهن حصو مقرر نه کندا آهن ته گهڻو کري انهيءَ پوک تي کا نه کا آفت ايندي آهي. [۱۴۰]

خواجه علي ني تاز جو بيان

کرامتن جو صاحب هو ۽ کندکان ۾ آراميل آهي. کيس "ني تاز" انهيءَ کري چوندا آهن جو هڪ ڏينهن کاني تي سوار ٿي کنهن جاءِ تي وڃي مهمان ٿيو ۽ گهر جي مالڪ کي چيائين ته هن گهوڙي کي داڻو ڏي. گهر جي مالڪ چرچي طور اهو ان جي پاندي ۾ کٽي ڦٽو کيو. صبح جو ڏٺائين ته پاندو خالي پيو آهي ۽ انهيءَ ۾ گهٽي لڏ پيئي آهي.

خواجه علي نيشاپوريءَ جو بيان

وڏن اوليائن سان آهي ۽ گهڻين کرامتن جو مالڪ هو. هڪ ڏينهن قندار جا ٻزرگ کي سوار ۽ کي پيادا سندن ديدار لاءِ ويا ته پاڻ پٽ تي سوار ٿي انهن ٻزرگن جي استقبال لاءِ آيا، ۽ اچي ساڻن ملاقات کيائون. اها پٽ اڄ تائين ٻيٺي آهي.

خواجه ايوب انصاريءَ جو بيان

چون ٿا ته خواجه عبدالله انصاري جو پاٽ آهي. سومر ڏينهن سندن آستاني تي گهڻا ماڻهو جمع ٿيندا آهن.

پير يکشنبهي

سندن قبر لڪ جبل جي دامن ۾ آهي. قندار جا گهڻا ماڻهو آچر رات پابنديءَ سان سندن مزار تي ڏيا ٻاريندا آهن ۽ انهيءَ موقعي تي هر آچر رات ۱۲۰ ڏيا هن بزرگ جي قبر تي ٻرندا آهن.

مرزا شاهہ حسين جي ٺٽي ۾ حڪومت ڪرڻ جي شروعات ۽ چاڪر فيروز جي ڏڇي وڃڻ جو بيان

جڏهن مرزا شاهہ حسين نصرپور ۾ پيءُ جي بجاءِ حڪومت جي گادي تي ويٺو [۱۴۱] تڏهن سيد، قاضي، شريف ۽ ٻيا مکيہ ماڻهو سڀ تعريف ۽ مبارڪباديءَ جي رسمن ادا ڪرڻ لاءِ آيل هئا. سڀني کي انعام اڪرام سان نوازيائين. جيئن تہ هيءَ ڳالهہ شوال مهيني جي پهرين تاريخ تي هئي، جنهن ڏينهن عيد سعيد جي اچڻ جي پڻ بشارت ملي رهي هئي، تنهنڪري سڀني اميرن ۽ وزيرن عرض گذاريو تہ توهان جي سڳوري نالي سان خطبو پڙهڻ زياده مناسب ڏسڻ ۾ ٿو اچي. هيءَ ڳالهہ ٻڌڻ سان ڏکي سمجهي زبان سان استغفار پڙهيائين ۽ چيائين تہ جيستائين صاحبقران جي اولاد مان ڪوبہ ماڻهو موجود هوندو تيستائين اسان کي اهو حق نہ آهي، تنهن تي خطبو حضرت ظهيرالسلطنت والخلافت محمد بابر بادشاهہ جي نالي تي پڙهيائون. پاڻ عيد جا ڏينهن اتي گذاري ٺٽي روانو ٿيو. چاڪر فيروز حافظ رشيد خوشنويس ۽ قاضي حاجي مفتيءَ کي هديا ۽ سوکڙيون ڏيئي خدمت ۾ موڪلي افسوس ظاهر ڪيو ۽ عاجزي ۽ نياز سان تقصير جي معافي گهريائين. ليڪن ايلچين خلوت ۾ ظاهر ڪيو تہ چاڪر فيروز ظاهر ۾ تہ اهڙي قسم جو عرض ڪيو آهي، ليڪن باطن ۾ سندس مقصد ٻيو آهي، ۽ لڙائيءَ جا اوزار ۽ جنگ جا هٿيار جمع ڪري جنگ ڪرڻ جو ارادو اٿس.

مرزا شاهہ حسن قاصدن کي موٽڻ جي اجازت ڏيئي پاڻ منزل بہ منزل پنڌ ڪندو رهيو. چاڪر فيروز جڏهن لشڪر کان واقف ٿيو، تڏهن مقابلي جي طاقت ۽ لڙائيءَ جو تاب نہ ساري، ڏڇي وڃڻ کي ترجيح ڏيئي، ٿوري وقت ۾ ٺٽي جو شهر خالي ڪري درياهہ جي هن پر لنگهي ويو. مرزا شاهہ حسن لشڪر کي

درياهه ٽپي ننڍي ۾ داخل ٿيڻ جو حڪم فرمايو. لشڪر جي درياهه ٽپڻ وقت ماڻڪ وزير ۽ ڄام فيروز جو نائي شيخ ابراهيم ڪجهه لشڪر ساڻ وٺي، ساهمون اچي دنگيون (دارون جون) گوليون ۽ توبچين ۽ تيرانداز سان پريل ڪي ٻيڙيون رستي جي منهن تي آڻي روڪڻ لڳا. ايتري ۾ بهادرن ۽ جنگي تجربي رکندڙن جوانن جي هڪ ٽولي دشمن کي ساهمون ٿي ڪين درياهه جي رستي عدم ڏانهن [١٤٢] اماڻي ڇڏيو. ڄام فيروز نا اميد ۽ ناڪامياب ٿي ڪڇ ولايت ڏانهن هليو ويو جتي ڪجهه وقت رهي، ڪچي ماڻهن جو لشڪر تيار ڪندو رهيو.

مرزا شاهه حسين جي متوجهه ٿيڻ ۽ ڄام فيروز جي شڪست جو بيان

ڄام فيروز ڇاڇڪن ۽ راهمن جي ڳوٺ ۾ پهچي اٽڪل پنجاهه هزار ماڻهو سوار ۽ پيادا گڏ ڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو ۽ ننڍي جي ولايت ۾ شور ۽ زلزلو پيو. امير محمد مسڪين ترخان، مير فرخ، سلطان قلي بيگ ۽ ٻين اميرن انهيءَ ئي وقت مرزا شاهه حسين جي خدمت ۾ حاضر ٿي، واقعي جي صورت بيان ڪئي. مرزا شاهه حسين ڪجهه لشڪر ٺٽي موڪلي، شهر کي مضبوط ڪري، پاڻ دشمن دفع ڪرڻ لاءِ متوجهه ٿيو ۽ درياهه ٽپي، منزلون ڪندو ڄام فيروز ڏانهن ويو. انهن حدن کي ويجهو ٿيو ته لشڪر کي ترتيب ڏيئي اڳتي وڌيو، اوچتو اڳيان مخالفن جو لشڪر ظاهر ٿيو. انهن ماڻهن جڏهن مغلن جو لشڪر ڏٺو ته سيني هڪدم گهوڙن تان لهي، مٿن تان پڳون لاهي، چادرن جون ڪنڍون هڪٻئي سان ٻڌي، جنگ شروع ڪئي، سنڌ ۽ هند جي ماڻهن جو اهو قاعدو آهي ته جڏهن پاڻ ڪسڻ جو فيصلو ڪندا آهن تڏهن گهوڙن تان لهي، مٿا اگهاڙا ڪري، چادرون ۽ ڪمربند هڪٻئي سان ٻڌندا آهن. مرزا شاهه حسين اها حالت

ڏسي اميرن کي فتح جي مبارڪ ڏني، ۽ سپاهين کي تير و ڪمان هٿ ۾ کڻڻ جو ارشاد ڪري پاڻ گھوڙي تان لهي، وضو ساري ٻه رڪعتون نماز پڙهي دعا لاءِ هٿ کڻي فتح ۽ ڪاميابيءَ واسطي التجا ڪئي. بس گويا ڪ دعا جو تير وڃي قبوليت جي نشان کي لڳو. پاڻ هڪدم گھوڙي تي سوار ٿيو ۽ اميرن ۽ سپاهين، تراريون ڪڍي، تيزيءَ سان حملو ڪري ٻئي طرف جي لشڪر ۾ زلزلو وڌو. قصو مختصر ته صبح کان شام تائين لڙائي جاري رهي، ۽ اٽڪل [۱۴۳] ويهه هزار ماڻهو ميدان ۾ ڪم آيا. ڄام فيروز ناڪامياب ۽ ذليل ٿي گجرات هليو ويو ۽ ملڪ الموت سان ملاقات ڪرڻ تائين گجرات ۾ ئي رهيو.

مرزا شاهه حسن ٽي ڏينهن اتي منزل ڪري غنيمت جو مال، گھوڙا ۽ سامان جيڪو هٿ آيو هوس سو پنهنجي ماڻهن کي ورهائي ڏنو ۽ وڏن اميرن کي قسمين قسمين انعام اڪرام سان نوازيو. اتان موٽي ٺٽي ۾ منزل ڪري فتح ۽ ڪاميابيءَ سان تغلق آباد ۾ ساڪن ٿيو. ڇهن مهينن کان پوءِ هالاڪنڊي (هالن) جي رستي کان منزلون ڪندو بکر روانو ٿيو. جڏهن سيوستان، جي سامهون پهتو ته سيوستان جا امير فتح جي مبارڪ ڏيڻ آيا ۽ تحفا پيش ڪيائون. آخر سيوستان جا امير ۽ سرڪاري ڪامورا اجازت حاصل ڪري موٽي ويا. سهتا ۽ دريجلي جا ماڻهو پڻ استقبال، ڪري سيوستان وٽ خدمت ۾ حاضر ٿيا انهيءَ ڏينهن دريلو. مير فرخ کي عطا ڪري پاڻ شڪار ڪندو بکر کان ٽن ڪوهن، پنڌ تي ٻهرلوءِ ۾ اچي لٿو. اميرن وزيرن ۽ مکيه ماڻهن استقبال، تي اچي مرزا شاهه حسن جي حاضري ڏني. مرزا بکر جي ماڻهن تي ڏاڍو توجهه فرمائي کين انعام، اڪرام سان نوازيو. انهيءَ ئي سال شيخ ميرڪ پوراني قنڌار کان سنڌ تشريف فرما ٿيو ۽ ٻئي سال شاهه قطب الدين ولد شاهه طيب هرات کان بکر ۾ اچي مرزا شاهه حسن سان ملاقات ڪئي.

مرزا شاهه حسن جي حڪومت ۾ ڏهر ماڻهن جي قيد ٿيڻ جو بيان

سن ٩٢٨ ھ جي شروعات ۾ مرزا شاھ حسن کي خبر پهتي تہ اباوڙي ۽ پٽي واهڻ جا ڏهر، ماڇي وغيره هميشه ماٺيلي پرڳڻي جي رهاڪن ۽ مهر رعيت سان ايذاءُ ڪندا ٿا رهن تنهنڪري مير فاضل ڪوڪلتاش جي فرزند ارشد بابا احمد کي فوج ساڻ ڏيئي انهيءَ جماعت جي سيکت ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيائين. هو پڻ سپاهي تيار ڪري، پٽي واهڻ ۽ اوباوڙي جي آسپاس تي حملو ڪري، [١٤٤] موٽي ماٺيلي جي قلعي ۾ آيو. ڏهرن، سيورائي جي رهاڪو بلوچن کي ڪڙو ڪيو تہ مغل دست درازي ڪري مال ۽ جانور ڪاهي ويا آهن، جيستائين توهان اڳرائي نہ ڪندا تيستائين هو هميشه ائين ڪندا رهندا. سيورائي جي بلوچن ماڻهو گڏ ڪري مهرن تي ڪاهيو. بابا احمد کي خبر معلوم ٿي تہ سندن پٺيان پيو. اباوڙي جي سامهون مقابلو ٿيو ۽ جنگ لڳي نيٺ بلوچن شڪست کاڌي ۽ گهڻا ماڻهو قتل ٿي ويا. ڏهرن مان ڪي هٿ ڪري قيد ڪيائون. مرزا شاھ حسن پڻ هڪ فوج بلوچن تي حملي ڪرڻ لاءِ، ڪندي ۽ وتر تائين موڪلي هئي، تن پڻ بلوچن کي سيکت ڏيئي موٽڻ وقت اباوڙي سان تعلق رکندڙن ماڇين مان ڪن کي قتل ۽ گهڻن کي قيد ڪري چڱي گوشمالي ڏني. [آخر هنن] ماڻهن پئسا نذراني طور ڏنا ۽ بابا احمد کي سگهه پڻ ڏنائون. بابا احمد اباوڙو پنهنجي قبضي هيٺ آندو.

اتان دلجاءِ ڪري ٿورو لشڪر اتي ڇڏي بکر موٽي آيو. پاڻيءَ جي اٿل جي موسم ۾ مرزا جي سرڪار جا اٺ جيڪي ڏهرن ۽ محمد فراش مهر جي نگرانيءَ هيٺ ماٺيلي جي ويجهو چرندا هئا، تن جي خبر سيورائيءَ جي بلوچن ۽ ديراور، فتحپور ۽ آسپاس جي رهندڙ جتن کي پيئي تہ لشڪر گڏ ڪري، اچي مرزا جا اٺ ڪاهيائون. هيءَ خبر بکر ۾ پهتي ہ بابا احمد ٽي سؤ سوار وٺي يلغار ڪري وڃي ديراور پهتو ۽ انهن مان گهڻن کي قتل

ڪري اٺ موٽايو ٿي آيو، جڏهن ڀٽي واهڻ وٽ پهتو ته سيوراڻي جي بلوچن ۽ مهرن گڏ ٿي اچي رستو جهليو. سخت لڙائي ٿي، نيٺ بابا احمد سخت گهاءَ کائي انهيءَ لڙائي مان بچي نڪتو پر جڏهن ماٿيلي جي حد ۾ پهتو تڏهن گهوڙي تان ڪري پيو ۽ سندن ساهه جو پکي پرواز ڪري ويو. [١٤٥]

مير فاضل جو پٽ مير عبدالفتاح پاڻ جي فوت ٿيڻ جي خبر ٻڌي بيتاب ٿي ويو ۽ مرزا شاهه حسن کان اجازت ورتائين. جنهن صورت ۾ مير قاسم ڪپنڪ پوش سان سندس داماديءَ جي نسبت هئي، تنهنڪري مرزا شاهه حسن مير قاسم کي به حڪم ڪيو ته هو پڻ پنهنجي ماڻهن سميت وڃي، متان مير عبدالفتاح چوڪرائي ڪري. مير عبدالفتاح مير قاسم سان اتي پهچي پاڻ جو لاش بکر موڪليو ۽ پاڻ مير قاسم جي صلاح سان ٿورو وقت ترسي وجهه ڳوليندو رهيو. هڪ ڏينهن رهو ڏهر جي گهوڙن تي سوار ٿي بلوچن ۽ ٻين ماڻهن جي هڪ وڏي جماعت قتل ڪري مئو جي حد تائين پهچي عجيب لڙائي ڪيائين. جنهن ۾ ٻروچن شڪست کاڌي. آخر ڏهرن کي وچ ۾ آڻي صلح ڪيائون ۽ فيصلو ٿيو ته ڀٽي واهڻ کان سنڌ جي حد مقرر ٿيندي. مير عبدالفتاح ڪجهه وقت ڀٽي واهڻ ۾ ترسي پيو ۽ پنهنجي پائنتي مير محمد عليءَ کي به پاڻ سان اتي رکيائين. آخر هڪ رات خبر آئي ته بلوچ اوٻاوڙي جو چوپايو مال ڪاهي ويا. مير عبدالفتاح گهر مان هٿيار پهري نڪتو جنهن ته هوا نهايت گرم هئي تنهنڪري ٿورو رستو هليو ته ڪين ته سندس طبيعت تي گرميءَ عجيب قسم جو غلبو ڪيو. اهڙو جو گهر آڻڻ تائين وس کان نڪري ويو.

هنن ٻن حادثن کان پوءِ سال سن ٩٣٠ هه ۾ مرزا شاهه حسن ملتان فتح ڪرڻ جو ارادو ڪري سڀني اميرن ۽ سپاهين کي ٻه سالي لشڪر تيار ڪرڻ جو حڪم ڪيو.

هن ارادي جي وچ ۾ ٿيندڙ ڪن واقعن جو ذڪر

جڏهن مرزا شاهه حسن ولايت ملتان جو پڪو ارادو پنهنجي سامهون رکيو، تڏهن ٻهريائين ارغون، تڪدر ۽ هزاري جي انهن

ماڻهن جي دغدغي کان فارغ ٿيڻ چاهيائين، جيڪي سيوي جي ملڪ ۾ ٻارن ٻچن سان رهندا هئا. تنهنڪري هڪ هزار سوار ساڻ ڪري يلغارون ڪندو ۽ هڪ هفتي جي عرصي ۾ سيويءَ ۾ پهچي، سيويءَ جي قلعي جي مرمت فرمائي، [١۴٦] پنهنجن ڀروسي جوڳن ماڻهن جي حوالي ڪري اتي جي دلجاءِ ڪيائين. موٽندي لهري ۽ چترجي رستي کان روانو ٿي رندن ۽ بگٽي ٻروچن تي ڪاهي انهن کي قيد ڪري تابعدار ڪيائين. نيٺ قيد ٿيل ٽوليءَ کي انجامن ۽ شرطن تي انهن جي حوالي ڪري وڏيرن ۽ سردارن کي پاڻ سان بکر وٺي آيو.

جڏهن عاليجاه ظهيرالسلطنت والخلافت محمد بابر بادشاه جي هندوستان تي چڙهائي ڪرڻ جي خبر مشهور ٿي، تڏهن مرزا شاه حسن ايلچين هٿان لائق تحفا بادشاه جي درگاه ۾ عرض رکيا. جئن ته جنهن وقت مرزا شاه حسن بادشاه جي خدمت ۾ رهندو هو، تن ڏينهن ۾ شاهي سرڪار جي وڪيل ۽ ديوان بيگي (١) مير خليفي سان خصوصي ۽ داماديءَ جي تعلق جو سلسلو چوريو هئائين ۽ اهو عرض قبول جو شرف حاصل ڪري چڪو هو. تنهنڪري انهيءَ تعلق جي نئين ۽ مضبوط ڪرڻ خاطر عبدالباقيءَ جي ڏاڏي مسمات شاه سلطاني — جا سيد جعفر جي اولاد مان هئي — کي پڻ فردوس مڪاني ظهيرالسلطنت جي خدمت ۾ موڪلي انهيءَ مقصد جو عرض ڪيائين. حضرت جنت آشياني وسيلو بنجي مير خليفي جي نياڻي گلبرگ بيگم مرزا شاه حسن جي نڪاح ۾ آڻي، مير خليفي جي ننڍي پٽ حسام الدين ميرڪ سان گڏ بکر موڪلي، مرزا شاه حسن شادي ڪري بيگم گهر ۾ آندي ۽ پاڻ ۽ باغبان جو پرڳڻو مهمانيءَ طور مير حسام الدين ميرڪ جي حوالي ڪري پاڻ ملتان فتح ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. حضرت بابر بادشاه انهيءَ نسبت جو خيال رکي، ماه بيگم جي نياڻي ناهيد بيگم جنهن جو ذڪر اڳيان ۾ ٿي آيو آهي، تہ ڪيس ڪابل ۾ ننڍڙي ڄڏي ماه بيگم قندهار آئي هئي، تنهنجو ميلاپ

(١) ديوان بيگي = ملڪ جو هڪ آفيسر (مترجم)

مير خليفي جي پٽ محب علي خان سان ڪيو، جنهن پنهي طرفن کان لاڳاپا مضبوط ڏنا.

مخفي نه رهي ته ملتان جو احوال ابتداء اسلام جي زماني کان جنهن محمد بن قاسم ثقفي، حجاج بن يوسف ثقفيءَ جي زماني ۾ فتح ڪيو هو، متي گذري آيو آهي. [١٤٧] جڏهن کان سلطان محمود غازي ملحدن جي هٿ مان ڪسي پنهنجي هٿ ۾ آندو تنهن کان پوءِ ڪيتري مدت تائين سندن اولاد جي تصرف هيٺ رهيو. غزنوين جي حڪومت ختم ٿيڻ تي ملتان وري قرمطين جي قبضي ۾ آيو جن کان سلطان معزالدين محمد سام ولي پنهنجي قبضي ڪيو. ۽ سن ٨٤٧ تائين دهليءَ جي بادشاهن جي قبضي ۾ رهيو متئين سال کان هندستان ۾ طوائف الملوڪي پيدا ٿي ته ملتان جو حاڪم خود مختيار ٿي ويو. ملتان دهليءَ جي سلطان جي قبضي مان نڪري ويو ۽ هڪٻئي جي پٺيان ڪيترن ماڻهن متس حڪومت ڪئي. شيخ يوسف قريب ٻه سال، سلطان قطب الدين پندرهن سال، سلطان حسين ولد سلطان قطب الدين ٣٤ سال، سلطان محمود ٢٧ سال، سلطان فيروز بن سلطان محمود ٽورن مهنن کان زياده حڪومت ڪانه ڪئي ۽ انهيءَ کان پوءِ سلطان حسين تخت تي وينو.

سن ٨٤٧ ۾ جڏهن دهلي جي بادشاهيءَ ۽ حڪومت جي نوبت سلطان علاوالدين بن محمد شاه بن فريد شاه بن مبارڪ شاه بن خضر خان تائين پهتي، تڏهن حڪومت جو انتظام هيٺ متي ٿي ويو. ۽ هندستان ۾ طوائف الملوڪي شروع ٿي، انهيءَ عرصي ۾ مغلن جي لاڳيتن حملن جي صدمي ڪري ملتان جي ولايت حاڪم کان خالي رهجي ويئي. ۽ جنهن ته شيخ الطريقت حضرت شيخ بهاوالدين ذڪريا ملتاني قدس سره جي بزرگي، ملتان ۽ آسپاس جي اڪثر زميندارن جي دلين ۾ ويٺل هئي، تنهنڪري اتي جي اڪثر عام خاص رهاڪن ۽ مکيه ماڻهن، خانقاه جي سنڀاليندڙ شيخ يوسف قريشيءَ کي بادشاهه تسليم ڪري، ملتان،

اَڄ ۽ ڪن ڀين ڳوٺن جي منبرن تي سنڌ س نالي خطبو پڙهيو ۽ مٿيون بزرگ پاڻ بہ حڪومت جون واڳون سنڀالي لشڪر ۽ ماڻهو وڌائڻ ڪي لڳي ويو ۽ زميندارن جون دليون هٿ ڪري ملڪ جي ڪاروبار جي رونق وڌايائين.

اتفاقا هڪ ڏينهن لانگاهن جي سردار رائي سهره، جنهن جي هٿ ۾ رپڙيءَ تائين ۽ ان جي آسپاس جا ڳوٺ هئا، شيخ يوسف ڏانهن پيغام موڪليو تہ "جنهن صورت ۾ اسان ابي ڏاڏي کان [١٣٨] توهان جي سلسلي جا معتقد ۽ مريد آهيون، ۽ دهليءَ جي حڪومت فتني فساد کان خالي نہ آهي، ۽ جون ٺٽا تہ ملڪ بهلول دهليءَ تي متصرف ٿي خطبو پنهنجي نالي پڙهڻ لڳو آهي، تنهنڪري جيڪڏهن توهان لانگاهن ڏانهن اڳي کان گهڻو توجهہ ڪندا ۽ اسان کي پنهنجي لشڪر مان ڪري ڳڻيندا تہ جڏهن ڪابہ مشڪل يا ضرورت پيش ايندي تہ اسان ساہ قربان ڪرڻ ۾ دير نہ ڪنداسون. ۽ بالفعل پنهنجي جان نثاري جي ارادي کي مضبوط ڪرڻ لاءِ، پنهنجي نياڻي توهان جي حوالي ڪريان ٿو ۽ توهان کي نالي ڪري قبول ڪريان ٿو. شيخ هيءَ خبر ٻڌي خوش ٿيو ۽ رائي سهره جي نياڻي پنهنجي نڪاح ۾ آندائين. هو ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي نياڻيءَ کي ڏسڻ لاءِ رپڙيءَ کان ملتان ايندو هو ۽ لائق تحفا شيخ جي خدمت ۾ پيش ڪندو هو، شيخ احتياط خاطر راءِ سهره کي ملتان شهر ۾ منزل ڪرڻ جي اجازت نہ ڏيندو هو. ۽ هو پڻ ملتان کان ٻاهر منزل ڪري اڪيلو نياڻيءَ کي ڏسڻ ويندو هو. هڪ دفعي پنهنجا سڀ ماڻهو گڏ ڪري ملتان روانو ٿيو ۽ مڪر ۽ حيلي سان شيخ يوسف کي قيد ڪري ملتان جو حاڪم ٿيڻ گهريائين. ملتان جي آسپاس پهچڻ سان شيخ يوسف ڏانهن پيغام موڪليائين، تہ هن دفعي سڀ لانگاہ پاڻ سان آندا اٿم انهيءَ لاءِ تہ منهنجي جمعيت ڏسي انهيءَ لائق خدمت منهنجي حوالي ڪريو. ٻاڙي ڀولي شيخ يوسف زماني جي مڪاريءَ کان غافل ٿي، مهرباني سان سنڌ س

استقبال ڪيو. راءِ سهره سپاهين ۽ اسباب ڏيکارڻ کان پوءِ هڪ رات هڪ نوڪر ساڻ ڪري پنهنجي نياڻيءَ جي ملاقات لاءِ آيو ۽ نوڪر کي سمجهائي ڇڏيو هئائين ته گهر جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ڇيلو کهي گرم رت پيالي ۾ وجهي، کڻي اچ. خدمتگار هي حڪم بجاءِ آندو ته راءِ سهره رت جو پيالو پي ڇڏيو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ پيٽ ۾ سور جون دانهون ڪرڻ لڳو. سندس دانهون ۽ ڪوڪون هر گهڙيءَ زياده تيز لڳيون. اڌ رات جي قريب شيخ يوسف جي وڪيلن کي وصيت جي ارادي سان حاضر ڪرائي سندن، ساهون رت جي ڦيءَ ڪيائين ۽ وصيت هلندي جنهن سان گڏ، [١٤٩] دانهون ۽ ڪوڪون به ڪندو ٿي رهيو. پنهنجي شهر کان ٻاهر رهيلن مٿن مائٽن کي موڪلائيءَ لاءِ گهرايائين. شيخ يوسف جي وڪيلن راءِ سهره جي حالت خراب ڏٺي تنهنڪري سندس مائٽن ۽ نوڪرن جي اندر اچڻ ۾ ڪنهن به قسم جي روڪ ڪانه ڪيائون. جڏهن سندس اڪثر ماڻهو قلعي ۾ پهچي چڪا، تڏهن حڪومت هٿ ڪرڻ جو ارادو دل ۾ رکي، بيماريءَ جي بستري تان مٿو مٿي ڪڍي پنهنجن اعتماد جوڳن نوڪرن کي قلعي جي چئني دروازن جي نگراني تي مقرر ڪيائين، جئن شيخ يوسف جي نوڪرن کي قلعي مان وچ واري محل ڏانهن وڃڻ نه ڇڏين. پوءِ شيخ جي خلوت گاه ۾ اچي شيخ کي هٿ ڪري نيڪالي ڏنائين، شيخ دهليءَ هليو ويو ۽ راءِ سهره پاڻ کي ”سلطان قطب الدين“ جو لقب ڏيئي پنهنجي نالي خطبو پڙهيو.

مرزا شاه حسن جي لانگاهن کي دفعي ڪرڻ ڏانهن توجهه ڪرڻ جو بيان

سن ٩٣١هه ۾ مرزا شاه حسن ملتان فتح ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. سيورائي جي قلعي کي قريب پهچي ڦرلٽ شروع ڪيائون ۽ مخالفن مان جنهن کي به ڏٺائون ٿي تنهن کي قتل ڪيائون ٿي. سيورائي قلعي ۾ رهندڙ بلوچ هيءَ خبر ٻڌي گهٽا اچ پچي

ويا ۽ ڪن ٽورن قلعي اندر قلعي ٻنڌ ٽي ڀهڻ پسند ڪيو. اهو قلعو سيني قلعن کان وڌيڪ مضبوط ۽ بلند هو. مرزا شاهہ حسن هڪ ڏينهن تي اچي لٿو ۽ سلطان محمود بکري قلعي ڏانهن يلغار ڪري قلعي جي آسپاس رهندڙ بلوچن جي فوج وٽ پهتو ۽ لڙائي ڳنڍيائين. انهيءَ ڏينهن سلطان محمود خان سان فقط اسي سوار ساڻ هئا، راقم الحروف سلطان محمود خان کان ٻڌو تہ سيوراڻي جي لڙائي واري ڏينهن، سنڌس ترار جي ڌڪ سان ٽيهہ ماڻهو قتل ٿيا هئا، ٻين بهادرن پڻ انهيءَ لڙائي ۾ بهادريءَ جا جوهر ڏيکاري دشمنن جا ٻہ سؤ ماڻهو برباد ڪيا، باقي ٻيا بلوچ اها حالت ڏسي ميدان مان نڪري ويا، صبح جو جڏهن [١٥٠] هيءَ خبر مرزا شاهہ حسن کي پهتي تڏهن عام مجلس ۾ سلطان محمود خان کي ڏاڍي آفرين ۽ شاباس ڏنائين، پر خلوت ۾ گهرائي کيس پنهنجي هٿ سان ٽي لڪڻ هڻي ملامت ڪيائين، تہ ههڙي تڪڙ ۽ بي پرواهي چڱي نہ آهي. ٻئي ڏينهن منزل ڀني سيوراڻي جي قلعي جي لڳو لڳ وڃي لٿو ۽ قلعي کي ويران ڪرڻ جو حڪم ڪيائين، جنهن تي اهڙو قلعو هڪ هفتي اندر زمين سان برابر ڪري ڇڏيائون. تنهن کان پوءِ مؤجي قلعي ڏانهن متوجهہ ٿيو ۽ مؤجي پرسان جيڪا ڍنڍ آهي انهيءَ تي منزل انداز ٿيو، اتي قدوت العارفين — مرشد الطالبين شيخ روح الله فرزند ارجمند قطب المحققين غوث الواسلين، شيخ حماد قريشي، جو مؤ جو هڪ بزرگ‌ترين ولي هو جنهنجيمزار پرانوار مخلوق جي زيارتگاهہ آهي. مرزا جي ملاقات جو شرف حاصل ڪري قلعي وارن جي عاجزي ۽ پريشاني بيان فرمائي. مرزا مسڪين ترجان کي حڪم فرمايو، تہ ”ڪجهہ ماڻهو ساڻ ڪري قلعي ۾ وڃي اتي جيڪو ذخيرو هجي، سو نظر مان ڪڍي. لانگاهن ۽ بلوچن مان جيڪڏهن ڪو ماڻهو اندر هجي تہ انهيءَ کي ٻاهر ڪڍي اچن ۽ جنهن ماڻهو شيخ حماد جي خانقاهہ ۾ پناهہ ورتي هجي، تنهن کي تڪليف مطلقا نہ ڏني وڃي.“ هنن انهيءَ جماعت

کي ڇڏي باقي سپاهين جا ٽولا جيڪي قلعي ۾ هئا تن سڀني کي پڪڙي اچي مرزا جي خدمت ۾ حاضر ڪيو. مرزا شاهه حسن ٻئي ڏينهن قلعي جي ٻاهران رهي قلعي ۾ اندر ويو ۽ مشائخ ڪرام جي زيارت کان مشرف ٿي مؤجي پيرن کان انجام ورتو ته اسان جا جيڪي به ماڻهو ايندا ويندا، تن سان ڪونڌس نه ڪندا ۽ مخالفن کي پاڻ وٽ پناهه نه ڏيندا. آن کان پوءِ شيخ روح الله رحمو ڏهر جي گناهه معاف ڪرڻ لاءِ درخواست ڪئي. مرزا فرمايو ته اهو ڇاڻي ۽ سلطان محمود خان ڇاڻي، ڇاڪاڻ ته سندس ئي پائر آنهن ماڻهن ڪري نقصان ٿيا آهن. [١٠١] آخر هن جي حاضر ٿيڻ ۾ مصلحت سمجهي کيس گهرايائون ۽ هو تلوار ڪنڌ ۾ وجهي حاضر ٿيو. سلطان محمود خان بڪريءَ هن جو گناهه بخشيو هن پنهنجي گناهه معاف ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي پائٽيءَ بنسبت عرض ڪيو ته حرمسواءِ جي نوڪرياڻين ۾ شامل ڪئي وڃي. اهو عرض به قبول ٿيو، ۽ ڄام جيون ڏهر جي پيڻ سلطان محمود خان جي حوالي ڪيائون. مؤجي قلعي ۾ محب ترخان کي محافظ دستي طور مقرر فرمائي پنجن سون سوارن سان اڳ، ۾ روانو ڪري پاڻ پٺيان منزل پٺي وڃي ”لاڙ“ جي سرحد جي ويجهو لٿو. آنهيءَ منزل تي ملتان جي هڪ بهادر ڏهر بندهه تالي اچي، خدمت جو شرف حاصل ڪيو، کيس سروپاءِ ۽ انعام سان نوازي، سلطان محمود جي حوالي ڪيائين ۽ اتان سڌو آچ ڏانهن روانا ٿيا.

مرزا شاهه حسن جي آچ جي منزل تي لاڏگاهن سان لڙائي جو بيان

ٻئي ڏينهن صبح جو مرزا شاهه حسن لڙائي لاءِ سوار ٿيو، ۽ لشڪر جي تياريءَ جو پورو بندوبست ڪيائين. ميمني جي سرداري محمد مسڪين ترخان ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جي حوالي ڪيائين، ميسري تي مير فرخ ۽ محمود بيگ لار جو

عزيز مير عليڪ، ترخان ڇڏيائين، مقدمي تي سلطان محمود خان ۽ سلطان مقيم بيگ لار مقرر ڪيائين، ۽ مير فرخ ارغون ۽ سلطان قلي بيگ لاڙ کي پنهنجي همراه، وچ ۾ رکي مير محمود ساربان ۽ مير ابومسلم کي چونڪيءَ تي ڇڏيائين. ٻئي طرف کان لانگاهه شهزادا، بلوچ ۽ ملتان جو ٻيو لشڪر سامهون ٿيا ۽ ناهرن ماڻهن کي مقدمي تي مقرر ڪيائون. انهيءَ ڏينهن ملتان جو لشڪر هن لشڪر کان سئوڻو هو، جڏهن ٻئي بهادر لشڪر هڪٻئي جي سامهون اچي بيٺا تڏهن پهريائين مغل لڙائي جي باهه ٻرڪائي. هوڏانهن لانگاهن ۽ بلوچن جي لشڪر تيرڪمان هٿ ۾ ڪئي، تير وسائڻ شروع ڪيا، ايتري ۾ [١٥٢] مرزا جي ميمني پنهنجن مخالفن کي ڀڄائي ڪڍيو ۽ ميسره، پڻ دشمن جي، هڪ فوج جي صفائي ڪري ڇڏي. شهزادو بهلول ۽ ٻيا گهڻا ماڻهو گرفتار ٿيا، مرزا انهن جي ڪهڻ جو اشارو ڪيو.

ساڳي وقت لڙائيءَ جو ميدان ڇڏي شهر جي ٻاهران آيا ۽ قلعي جو دروازو ڀڃي لڙائيءَ کي جنبي ويا، لانگاهن جا انبوهه قلعي مٿان چڙهي تير ۽ پٿر اڇلائڻ لڳا، اوچتو سردارن جا سر نيزن مٿان آيا ڪري انهن ماڻهن کي ڏيکاريائون جي هيءَ حال ڏسي هڪدم قلعي جي برجن ۽ ڀتين مٿان ٽپا ڏيئي، جان بچائي ڀڄي ويا. ليڪن حڪم موجب لشڪر کي اڄ جي ماڻهن مان جيڪو به هٿ تي آيو تنهن کي قتل تي ڪيائون ۽ شهر جي ماڻهن کي لٽيائون ٿي. اهو حال ڏسي سيد زين‌العابد بن بخاري، شيخ ابراهيم، شيخ اسماعيل جمالي، قاضي ابوالخير ۽ ۽ قاضي عبدالرحمان مرزا شاهه حسن جي خدمت ۾ حاضر ٿي، واقعي جي حقيقت مرزا جي خدمت ۾ عرض ڪئي. مرزا قاصدن کي حڪم فرمايو ته اڄ کان پوءِ ماڻهن کي ڪجهه به نه چيو وڃي. قيد ڪين کي آزاد ڪيو وڃي ۽ جيڪو ماڻهو حڪم جي مخالفت ڪري، تنهنجو سر تري تي چاڙهيو وڃي. اڄ جي قلعي ۽ عمارتن جي ڊاهڻ جو پڻ حڪم فرمايائين. ۽ جايـن جون ڪاٺيون ٻيڙي

۾ وجهي ڀڪر آندائون.

مرزا شاهہ حسن جي غلبي جو آواز جڏهن ملتان جي حاڪم سلطان محمود لانگاهہ جي ڪن تي پهتو، تڏهن بلوچن جتن، رندن، دودائين، ڪورائين، چانڊين، ۽ ٻين سپاهين کي گڏ ڪرڻ لاءِ سڀني طرفن ۽ سرحدن ڏانهن ماڻهو موڪليائين، جنهن ڪري هڪ مهيني جي عرصي ۾ اسي هزار سوار ۽ پيادا ملتان ۾ گڏ ٿي هڪ وڏو لشڪر ٺهي پيو. سلطان محمود لانگاهہ ڏاڍي غرور سان ملتان مان نڪري جنگ جي ميدان ڏانهن روانو ٿيو. هوڏانهن مرزا شاهہ حسن سلطان محمود لانگاهہ جي لشڪر گڏ ڪرڻ جي خبر ٻڌي گهاري واهہ جي ڪناري تي لهي انتظار ڪرڻ لڳو. سلطان محمود لانگاه ملتان جي. ٻاهران [١٠٣] هڪ مهينو رهي، گهوٽوئي لڙائي جو سامان ۽ هٿيار تيار ڪيا ۽ لشڪر جي تيار ٿيڻ کان پوءِ ملتان جي ٻاهران منزل پٽي روانو ٿيو. هڪ منزل ٻاهر نڪتو تہ سندس دماغ ۾ وڏائيءَ جي هوا ڀرجي ويئي.

بيخبر زانکہ نقشبند قضا،
در پس پرده نقشها دارد.
[بيخبر هو تہ نقشبند قضا
پردي اندر رکي ٿو ڪيئي نقش.]

بيشڪ هن بي مهر زماني جي باغ مان اهو ڪهڙو ماڻهو آهي، جنهن هن دنيا جي مراد جا گل چونڊيا هوندا ۽ سندس دل جي پير ۾ نامراديءَ جو ڪنڊو نہ لڳو هوندو. اهو ڪهڙو ماڻهو آهي، جنهن هن دنيا جي عشر تڪده ۾ بخت جي شراب جو پيالو پيتو هجي ۽ نشي کان سندس سر ۾ دورو پيدا نہ ٿيو هجي. هن قول جي تائيد اجها هن مان ٿئي ٿي تہ شيخ شجاع بخاري، جو سلطان حسين لانگاهہ جو نائب هو ۽ جنهن کي مالي خواهہ ملڪي ڳالهين ۾ ڏاڍو اقتدار حاصل هو، تنهن ڪنهن موقعي تي، ٻانهين ۽ خاص خليفاڻين مان ڪنهن سان خيانت ڪئي

هئي. هن ڳالهه ٻڌڻ سان سلطان محمود جي ڪاوڙ جي باهه ڀڙڪي پيئي هئي، تنهنڪري اهي ماڻهو پنهنجي حياتي سلطان محمود جي موت تي منحصر ڏسي پنهنجي سردار جي هلاڪ ڪرڻ پويان ڪمر ڪشي ٻيٺا هئا ۽ سيپئي حق پري رکي، زهر هلاهل، جو خزاني ۾ ٻين لاءِ رکيل هو، سو منس استعمال ڪيائون. جنهن جي اثر ڏيڪ ڀيڻ سان هو اهڙو بيهوش ٿيو جو وري هوش ۾ نه آيو.

سلطان محمود جي والده جڏهن هن واقعي کان واقف ٿي، تڏهن فرمايائين ته، مناسب ائين آهي ته اسان هن منزل تي ترسي لشڪر کي پاڻ سان متفق ڪريون ۽ هيءَ حقيقت ٻه ٽي ڏينهن لشڪر جي ماڻهن کان مخفي هجڻ گهرجي. آخر هي لڪل راز ظاهر ٿي پيو. بلوچ جن جي لشڪر ۾ اڪثريت هئي سي ڪاوڙجي پيا. لانگاهن سلطان محمود جي پٽ سلطان حسين کي حڪومت جي گاديءَ تي وهاريو ۽ صلح کان سواءِ ڪو علاج ڪونه ڏٺائون. تنهنڪري، حضرت مخدوم زادي شيخ بهاؤالدين کي صلح جي عرض ڪرڻ لاءِ وچ ۾ آندائون. انهيءَ بزرگ گهاري جي ڪناري تي مرزا شاهه حسن سان ملاقات ڪئي، مرزا شاهه حسن شيخ جي ڏاڍي تعظيم ۽ تڪريم ڪري صلح جي باري ۾ [١٥٤] سندس التماس قبول فرمايو. پوءِ هڪ عهدنامو لکيائون، جنهن جو مضمون هو ته جنهن صورت ۾ گهارو واهه ملتان ۽ بکر ولايتن جي وچ ۾ آهي، تنهنڪري اڄ کان پوءِ حاڪم سڀورا هن حد کان اڳتي نه وڌندا. سوڪلائڻ وقت نَوَ گهوڙا، اٺن جي قطار ۽ نقد پئسا مخدوم صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪيائين ۽ شيخ صاحب راضي ٿي موٽي ويو. نواب مرزا تمام تاڪيد سان اُچ ۾ ٻئي قلعي ڊاهڻ جو حڪم ڪيو، جنهن جي عمارت اڄ تائين قائم آهي. ايتري ۾ سلطان محمود لانگاه جي هڪ ملازم اقبال خان، مرزا شاهه حسن جي خدمت ۾ حاضريءَ جو شرف

حاصل ڪري، خيرخواهيءَ ڏيکاري. ملازم کي نهايت توجهه سان سرفراز ڪري سندس عرض قبول ڪيا ويا.

مرزا شاهه حسن دلاور فتح ڪرڻ ڏانهن متوجهه ٿيڻ ۽ غازي خان جي قتل جو بيان

جنهن وقت مرزا شاهه حسن اُچ تي متصرف ٿيو تڏهن اقبال خان جي خدمت ۾ حاضر ٿي خيرخواهي ڏيکاري، عرض ڪيو ته دلاور جي قلعي ۾ ڏاڍا خزانا دفن ٿيل آهن، سلطان جو گڏ ڪيل سڀ مال انهيءَ قلعي ۾ محفوظ آهي، تنهنڪري غازي خان جي دلجوئيءَ لاءِ هڪ فرمان جاري ٿيو. سندس مضمون هو ته اسان جي منزل اُچ جي سرزمين تي آهي، تنهنڪري مناسب ۽ لائق ائين آهي ته توهان قلعي جي سيني رهاڪن سميت تابعداري قبول ڪري بنا دير خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ روانا ٿيو، ليڪن غازي خان بيپرواهي ڏيکاري ۽ قلعي جي مضبوطيءَ تي ڀروسو رکي، خدمت ۾ حاضر نه ٿيو. انهيءَ ڪري ڀرين رجب خميس ڏينهن صبح جو مرزا حڪم فرمايو ته فتحمند لشڪر پاڻي ۽ اناج کڻي، هڪ مهيني جو سمر تيار ڪري، دلاور ڏانهن تيار ٿئي، ۽ سنبل خان سوارن، خاصخيلين، توبچين ۽ پيادن کي ساڻ وٺي، دلاور جي قلعي جي چوڌاري تنبو کوڙي مورچا تقسيم ڪري نهايت ڪوشش ۽ خبرداري سان محاصري [١٠٠] ۽ لڙائي ۾ مشغول ٿي ويو. درحقيقت اهو هڪ اهڙو قلعي آهي جو بلندي ۽ مضبوطيءَ ۾ سيد سڪندريءَ سان مٽ آهي، ۽ هڪ اهڙي بيابان ۾ واقع آهي، جتي پاڻي نه ملڻ ڪري هوا جي پکين جون اکيون هميشه آسمان جي ڪڪرن ڏانهن ڏسندڙ ۽ حيران هونديون آهن.

قصو ڪوتاهه چالاڪ ڪم ڪندڙن ٽن ڏينهن ۾ ٽي سؤ پاڻيءَ جا کوهه تيار ڪري لشڪر کي پاڻي گهڻو پيدا ڪري ڏنو، ۽ مرزا پاڻ چئن ڏينهن کان پوءِ تشريف فرما ٿيو، انهيءَ بلند قلعي کي (دائري جي) مرڪز وانگيان گهيري ۾ ورتو، ۽ محاصري

جو سامان تيار ڪري تير ۽ پٿر اڇلائڻ شروع ڪري، قلعي فتح ڪرڻ ۽ لڙائي جا شرط بجا آڻڻ لڳا. هن حالت ڪي جڏهن ڪجهه وقت گذري ويو، تہ قعلي وارن جو حال تنگ ٿيڻ لڳو، ۽ ڪين ڪٿان بہ مدد ۽ واهر پهچي نہ سگهي. گهيري ڏکي ٿيڻ ڪري قلعي وارا هن حالت کي پهتا جو نهايت ڪوشش هوندي بہ ڪين نوڪايل چمڙو بہ هٿ نہ ٿي لڳو. آخر سنبل خان وارن قلعي جي ٻن طرفن کان سرنگهہ هڻي دروازي جي اڳيان واري برج ۽ پٽ کي ڪيرائي وڌو، ۽ ماڻهو موت جو منهن سامهون ڏسي، باهہ جون دٻليون ۽ شعلا اڇلائڻ لڳا. جڏهن لڙائي زور ورتي ويئي تڏهن بهادر ڊالون سرن سان ٻڌي ٻرجن ۽ پٽين تي چڙهي ويا، ۽ قلعي جي رهاڪن مان گهڻن کي قتل ۽ ٿيل ڪري چڱا پائون ۽ باقي رهيلن سيني کي قيد ڪيائون. نواب مرزا خزاني ۽ دفيني جي حساب ڪرڻ لاءِ اعتبار جوڳا ماڻهو مقرر ڪيا، ۽ صبح جو گهڻو سون سپاهين ۾ تقسيم ڪري، ان جو چڱو خاصو حصو خزاني ۾ محفوظ ڪيائون. اتان پوءِ اُچ ۽ بکر ڏانهن واپس ٿي پندرهين ڏينهن بکر پهچي، خوشيءَ جي مجلس قائم ڪيائون.

مرزا شاهہ حسن جو ملتان ڏانهن وڃڻ ۽ لاڳيتي محاصري کان پوءِ فتح ڪرڻ جو بيان.

سن ٩٣٢ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن سلطان محمود لانگاه جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سندس قريبن ۽ اميرن جي وچ ۾ فساد ۽ دشمني [١٥٦] پئجي وڃڻ ڪري هرهڪ پنهنجو طرف جهلي ٻئي جي اطاعت کان نابري واري ويٺو. سندس پٽ سلطان حسين ننڍيءَ عمر جو شيخ شجاع بخاري ۽ لانگاه عورتن جي هٿن ۾ راند يڪو ٿي رهيو. سندس هٿان ڪوبہ ڪم ڪونہ ٿي ٿيو ۽ ملتان ۾ فتنو، فساد، ظلم ۽ زبردستي شروع ٿي ويئي، تڏهن امير، مکيہ ماڻهو ۽ عام رعيت ٻئي حاڪم جا ڳولائو ٿيا. نيٺ لنگر خان مرزا [شاهہ حسن جي خدمت ۾ پهچي، ملتان ۽ ملتانين

جو احوال عرض ڪري، مرزا کي ملتان شهر فتح ڪرڻ تي آماده ڪيو، ۽ مرزا تيار ٿي مسڪين ترخان کي مقدمي طور اڳيان روانو ڪيو.

لانگاهه ماڻهن ارغون لشڪر جي آمد کان واقف ٿي صلاح ڪري عمدت المشائخ شيخ اسماعيل قريشيءَ کي قاصد طور موڪلي صلح لاءِ عرض ڪيو، ۽ حضرت شيخ سئو جي قريب اچي مرزا شاهه حسن سان ملاقات ڪئي. نواب مرزا شاهه حسن حتي الامڪان شيخ جي وڏي تعظيم ۽ تڪريم ڪئي، ۽ مهمانيءَ طور ڪجهه رقم شيخ جي نوڪرن کي ڏني. شيخ صلح جي گفتگو ڇيڙي، پر انهيءَ مان ڪوبه فائدو نه ٿيو. جنهنڪري شيخ لنگر خان کي چيو ته پوءِ اسان کي لئي پنهنجن عزيزن وٽ موڪلي ڇڏيو. لنگر خان مرزا کي عرض ڪيو ته جنهن صورت ۾ لئي ۾ شيخ جا عزيز آهن، تنهنڪري جيڪڏهن حڪم هجي ته شيخ لئي روانو ٿي وڃي. مرزا لنگر خان جو عرض قبول ڪري شيخ کي سنڌ وڃڻ جي موڪل ڏني ۽ [شيخ لاءِ] لئي جي آسپاس هڪ جڳهه خيرات طور مقرر ڪئي، ۽ پاڻ اتان منزلون ڪندو ملتان روانو ٿيو. ارغون لشڪر جي ويجهي پهچڻ کان پوءِ لانگاهن تي ڏپ ڇانئجي ويو ۽ سڀ ملتان هليا آيا. لنگر خان، مرزا جو لشڪر ساڻ ڪري پٽي کهاوڻ تي ڪاهي، اناج چوپايو مال ۽ ٻيون شيون مرزا جي ڪئمپ ۾ آنديون ۽ فتحمند لشڪر محاصرو ۽ لڙائي شروع ڪئي. [١٥٧]

ملتان جي والي پنهنجو هڪ پاءُ جناب شيخ شجاع بخاريءَ جي پاءُ سان گڏي نواب مرزا جي خدمت ۾ موڪلي، اطاعت ۽ تابعداري ظاهر ڪئي. مرزا مٿس نوازشون ڪري فرمايو ته پنهنجي پاءُ کي وڃي چئو ته قلعي کان ٻاهر نڪري اسان کي گڏجي، ۽ اطاعت قبول ڪري، جيئن هو هر قسم جي مهربانيءَ جو لائق ٿئي ۽ اسان قعلو سندس حوالي ڪري واپس وڃون. هن جيڪي ٻڌو سو قلعي ۾ اندر وڃي پهچايو. پر لانگاهه

نهايت تڪبر ڪان ملاقات لاءِ ٻاهر ڪين آيا. ۽ ارغون لشڪر جي مقابلي ۾ روڪڻ ۾ مشغول ٿي لڙائيءَ جو ڍيڙ پڙڪايائون. ۽ قلعي جا دروازا کولي ترارين ۽ تير هٿ ۾ کڻي عجيب لڙائي لڙي، ڪن ماڻهن کي قتل ڪيائون. [هن تي] مرزا شاهه حسن جي غصي جي باهه ڀڙڪي اٿي ۽ قلعي جي اڀرندي پاسي شمس دروازي جي سامهون تنبو هڻي، قلعي جي چوڌاري مورچا وراهي ڏيئي محاصري جي ڪوشش ورتائين– ٻنهي طرفن کان جنگ جي باهه ڀڙڪي، تير ۽ تڪا مينهن وانگر وسڻ لڳا. هر روز لڙائي ٿيندي رهي. ملتان جي شهر ۾ ڏاڍ و ڏکر ۽ مهانگ پيدا ٿيو. جيئن ته ڏکي جي منڊي ڏهن تنڪن (١) ۽ ملتان جي تور تي ان جو هڪ من سر کي وڃي لڳو. اڪثر ماڻهو ڏکن جي کلن ۽ چمن تي گذران لڳا، جي کائڻ جي لائق نه هوندا هئا. ۽ جيڪڏهن ڪو ڪتو يا ٻلو هٿ اچي ٿي وين، ته ان جو گوشت حلوي ۽ چيلي وانگيان ٿي کاڌائون. جاڙو ماڇي جنهن کي شيخ شجاع ٽن هزارن گوٺاٽن پيادن جو سردار بنائي، قلعي جي نگراني جو ڪم سندس حوالي ڪيو هو، انهيءَ بدبخت کي جنهن جي به گهر ۾ اناج جو شڪ ٿي پيو ته بهانن ڪنهن لحاظ جي وڃي انهيءَ ويچاري جو گهر ٿي لٽيائين. هن نامناسب ڪم ڪيان ماڻهو هٿ کڻي "نعم الانقلاب ولو علينا" (انقلاب چڱو آهي پوءِ ڀل ته اسان جي برخلاف هجي) جي مضمون مطابق لانگاهن جي بادشاهيءَ جو زوال چاهڻ لڳا. آخر ماڻهو ڪسڻ قبول ڪري قلعي جي پتين تان پاڻ کي کاهيءَ ۾ اڇلائڻ لڳا. هوڏانهن مرزا شاهه حسن ماڻهن جي مجبوريءَ [١٥٨] کان واقف ٿي پاڻ کي ملتانين جي کهڻ کان روڪي ڇڏيو. اناج جي قلت سبب ملتان جي اميرن سڀني ماڻهن کي ماني پهچائڻ کان منع ڪئي. بلڪ سڀ

---

(١) تنڪو : ڪنهن به ڌاتو، سون يا چانديءَ جو ورق– سون جو هڪ خاص سڪو. (مترجم)

ماڻهو جن وٽ ڪجهه نه ڪجهه اناج هو، (۲) رب ۽ شوربي تي وقت گذاريندا هئا ۽ مصيبت وڃي انتها کي پهتي هئي. محاصري کي جڏهن هڪ سال گذري ويو ۽ قلعي وارا وڃي پوين پساهن تي بيٺا، تڏهن ۱۱ ربيع الثاني ۹۳۳ هه ۾ ارغون بهادرن، ساهه گهاريندڙن تيرن سان گهڻن جو جسم روح کان خالي ڪيو، ۽ نيٺ هڪڙي جماعت صبح جي وقت تيرن ۽ گرزن جي زور سان لوهاري دروازو ڀڃي شهر ۾ لنگهي پيئي. بس پوءِ ته نهايت بيدرديءَ سان قتل ۽ ڦرلٽ شروع ڪري ڏنائون ۽ ستن سالن کان وٺي ستر سالن تائين عمر جا ماڻهو قيد ٿيا. ۽ ملتانين مٿان قيامت جهڙو حادثو ٿي گذريو. ماڻهن وڃي بزرگن جي خانقاهن ۾ پناهه ورتي. شهر ۾ ڏهه ٻارهن ڏينهن ڦرلٽ جاري رکڻ کان پوءِ محب ترخان ڪجهه لشڪر وٺي، خانقاهه ۾ وڃي ماڻهن کي ڦريو ۽ انهيءَ جاءِ کي باهه ڏني ۽ مزار تي ڏاڍو خون وهايو. لانگاهه ۽ ملتان جو لشڪر گهڻو ڪري انهي قتل عام ۾ ڪسي ويا. ۽ انهيءَ لٽ ۾ قيمتي جواهر ۽ بي انداز خزانو مغلن ۽ لشڪر کي هٿ لڳو، تنهن کان پوءِ وڃي مرزا شاهه حسن جي ڪاوڙ لٿي ۽ باقي بچيل رعيت تي رحم فرمائي حڪم ڪيائين ته ڪٺلن کي رستي مان کڻي کڏن ۾ دفن ڪيو وڃي. ۽ ٻئي ڪنهن به مخلوق سان ڪُونس نه ڪئي وڃي.

مخدوم زادو شيخ بهاؤالدين سلطان محمود لانگاهه جو پٽ، نالي سلطان حسن ۽ نياڻي مرزا شاهه حسن جي خدمت ۾ وٺي آيو، مرزا شاهه حسن انهي کي مسڪين ترخان جي حوالي ڪيو. مسڪين ترخان سلطان محمود جي نياڻي شرعي قاعدي موجب نڪاح ۾

(۲) اصل متن ۾ ”غلور“ لفظ آهي جنهن جي ڪابه معني، ڪانهي. البت ”غلول“ لفظ جي معني آهي ”ڪراڙن جي کائڻ لائق نرم کاڌو“ اسان هتي ”غلور“ کي ”غلول“ فرض ڪري سنڌس معني ”رب“ لکي آهي. (مترجم)

آندي ۽ پٽ کي پڻ پنھنجي پناهه ۾ رکيو.

ٽي مھينا ٽڪڻ کان پوءِ مرزا شاهه حسن ٻکر ڏانھن [١٠٩] موٽيو. (موٽڻ وقت) دوست مير اخور ۽ خواجه شمس الدين ماڇونيءَ کي ٽي سؤ سوار، سؤ پيادا، سؤ توبچي ڏيئي ملتان جو حاڪم مقرر ڪيائين. شيخ شجاع بخاري ۽ سلطان محمود جي خاصخيلين کي گرفت ۾ آڻي ڏنڊ وجهي ڪانئن وڏيون رقمون وصول ڪيائين. مرزا شاهه حسن موٽي اچي ٻکر ۾ رهيو ئي ڪين ته لنڱي جي اميرن جي عريضي پهتي، ته ڪنگھار لنڱي تي چڙھائي ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو. مرزا شاهه حسن ٻکر کان لنڱي روانو ٿيو ۽ دوست مير اخور، خواجه شمس الدين ۽ لنگر خان کي ملتان ۾ مقرر ڪيائين، هي اٽڪل ٻارهن مهينا ملتان ۾ رهيا. (جنھن کان پوءِ) لنگر خان جدا ٿي وڃي جنت مڪان محمد بابر بادشاهه جي خدمت جو شرف حاصل ڪيو. مرزا شاهه حسن هيءَ خبر ٻڌي عريضي موڪلي، ملتان بادشاهه جي نذر ڪيو. دوست مير اخور ۽ خواجه شمس الدين موٽي ٻکر آيا. هو ڏانھن حضرت فردوس مڪاني ملتان مرزا ڪامران کي عنايت فرمايو.

ڪنگھار جي مخالفت ۽ مرزا شاهه حسن جي وڃڻ جو بيان

مٿي گذريو ته جڏهن مرزا شاهه حسن ٻکر پهتو تيئن لنڱي جي اميرن جي عرض داشت پهتي ته ڪنگھار لنڱي ولايت جو ارادو رکي ٿو. مرزا شاهه حسن بلغار ڪري لنڱي جي حد ۾ پهتو ته ايتري ۾ ڪنگھار جو ايلچي مرزا شاهه حسن وٽ پهتو ته ”توهان منھنجي پيءُ آسر آمراڻيءَ کي ڪُٺو آهي، سندس خون جي بدلي ولڻ لاءِ ماڻهو گڏ ٿيا آهن. پر جنھن صورت ۾ نواب مرزا ملتان فتح ڪرڻ ويا هئا، تنھنڪري مان عزت جو خيال رکي اهل و عيال جي ملتان ڪاهي نه آيس. هاڻي اسان سان صلح ڪري سند

جو ڪجهه ٽڪرو اسان کي ڏنو وڃي. يا ته جنگ ڪئي وڃي.
مرزا شاهه حسن جواب ڏنو ته جنگ کان سواءِ اسان وٽ ٻي
ڪا ڳالهه ڪانه آهي. جنهن ميدان [١٦٠] کي آمر آمرائيءَ جي
خون سان رنگين ڪيو هوسين [انهيءَ تي] سندس خون جو
اثر اڃا باقي آهي. توهان جي اچڻ کان اڳي اجهو اسين
ٽا اچون."

مرزا شاهه حسن اهل و عيال جي حفاظت لاءِ ٺٽي ۾ ڪي
ٿورا ماڻهو ڇڏي ڪنگهار جي لشڪر ڏانهن روانو ٿيو. ۽ پنڌ
پورو ڪري ڪڇ جي حدن ۾ پهتو. لشڪر گاهه ۾ اناج جي قلت
ٿي پيئي. اجنهن ڪري ماڻهو تنگ ٿيا. اميرن جي مشوري سان
مرزا کي هيءَ مصلحت ڏسڻ ۾ آئي ته جنگ واسطي ڇٽني طرفن
کان متوجهه ٿجي. پوءِ جنهن پاسي کان جنگ ڇڙي پوي، ته جيڪي
ويجها هجن، سي پاڻ کي اتي پهچائين. پهرين فوج جيڪا هن جي
سامهون مقرر ڪيائون سا هئي سلطان محمود خان بکريءَ جي فوج.
ٻي فوج امير فرخ جي وچ ۾ شاهه حسن تڪدري، ۽ چوٿين فوج
مرزا عيسيٰ ۽ مير عليڪ سان ساڻ ڏني ويئي. اتفاقا ڪنگهار کي
خبر پيئي ته مرزا ٿورن ماڻهن سان بيٺو آهي. سو ڏهه هزار سوار
۽ بيشمار پيادا وٺي مرزا ڏانهن روانو ٿيو. رستي ۾ نغارن جو
آواز سلطان محمود خان جي ڪن تي پيو. پنهنجن ماڻهن کي
چيائين ته "نغارن جو آواز پيو ڪن تي پويم" سڀ تعجب ۾
پيا، ته هن رڻ پٽ ۾ نغارن جو آواز ڪٿان ٿو اچي. وري ٻه
ساڳيو آواز ٻڌائون. نيٺ ڪن ماڻهن کي جبل تي موڪليائون،
جن خبر آندي ته ڪنگهار وڏو لشڪر وٺيو مرزا شاهه حسن جي
سامهون پيو وڃي. معلوم ائين پيو ٿئي ته جاسوس موڪلي احوال
معلوم ڪيو اٿن ته مرزا شاهه حسن ٿورن ماڻهن سان آيو آهي.
تنهنڪري فرصت غنيمت ٿو سمجهي. ۽ ڪيس ٻين ٽن فوجن جي
خبر نه آهي. مرزا شاهه حسن جڏهن اهو لشڪر ڏٺو، تڏهن
جيڪي ٿورا گهڻا ماڻهو ساڻس هئا، سي ساڻ ڪري انهيءَ ڏانهن

روانو ٿيو. ايتري ۾ سلطان محمود بکري ڦڙتائـي ڪري ڦري ڪندلا نڪان سامهون آيو. ۽ مرزا جي خدمت ۾ قاصد موڪليائين ته توهان پنهنجي جاءِ کان اڳتي نه وڌو، انشاءَ الله ڪيس توهان تائين پهچڻ نه ڇڏ يندا سون. ۽ هڪ قاصد مير فرخ ڏانهن موڪليائين، ته جلدي پهچي. ڪنگهار صفون سنيون ڪيون ۽ گهوڙن تان لهي پياد و ٿي، ڍالـون هڪٻئي سان ملائي، [١٦١] نيزا هٿن ۾ ڪٺي، چادرن جا پلؤ هڪٻئي سان ٻڌائون. سلطان محمود خان پڻ جنگي جوانن کي چيو ته نيزن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به هٿن ۾ نه کڻو. جنگ ۾ ڪلاڪن تائين زور سان هلي. پهريون ۽ صفون پوريون جگر ڦاڙيند ڙ نيزن جو لقمو ٿي چڪيون، باقي جيڪا فوج رهي، سا پڇي مير فرخ جي سامهون اچي نڪتي. جن کي اتي جو اتي مير فرخ ترارن جو کاج ڪري ڇڏيو. ۽ پاڻ اتي ئي لهي پيو. صبح جو انهيءَ لشڪرگولن ۽ واهڻ جي ڦر تي روانو ٿي، گهڻن ماڻهن کي قيد ڪيو. گهوڙا، اٺ، ڍڳا، چوپايو مال ۽ بيشمار اسباب لشڪرين کي هٿ لڳو. مرزا شاهه حسن فتحمند ٿي موٽي لنڊي تشريف فرما ٿيو.

حضرت جنت آشياني محمد همايون بادشاهه جي مبارڪ لشڪر جي گجرات روانو ٿيڻ ۽ حڪم موجب مرزا شاهه حسن جي انهيءَ ولايت ڏانهن متوجهه ٿيڻ جو بيان

سن ٩٤٢ هه ۾ جڏهن حضرت همايون بادشاهه وڏو لشڪر ساڻ وٺي، چتور جي فتح ڪرڻ جي ارادي سان دهلي مان روانو ٿي، وچي ان جي آسپاس خيما کوڙيا هئا، تڏهن سلطان بهادر گجراتي، چتور جي راجا جي باري ۾ ڪيس ڇڏي ڏيڻ واسطي عريضو پيش ڪيو هو. جنهن جي هيٺان کي سخت جملا پڻ

استعمال ڪيا هئائين. حضرت بادشاهه جي دل کي انهيءَ خط کان صدمو پهتو، ۽ سلطان محمود بهادر جي لڙائي واسطي، گجرات ڏانهن گهوڙي جي واڳ ڦيرايائين، منزلون ڪندو اچي گجرات کان نڪتو ۽ سنڌ فتحمند لشڪر جنهن ملڪ وٽان ٿي لنگهيو ته ڦرلٽ ڪندو، ۽ مخالفن مان جيڪو به ڏسڻ ۾ آين، تنهن کي قتل ڪندو ٿي ويو، ۽ سلطان بهادر نيٺ وڃي قلعي بند ٿي ويٺو.

قصو ڪوتاهه انهيءَ چڙهائي واري وقت مرزا شاهه حسن جي نالي [۱٦۲] فرمان موڪليا هئائين ته سچائيءَ جو خيال رکي انهيءَ طرف کان گجرات اچي پٽڻ جي حد ۾ پهچي عريضو موڪلي. پوءِ جهڙو حڪم صادر ٿئي تنهن موجب عمل ڪري. مرزا شاهه حسن وڏو لشڪر وٺي نصرپور کان سوار ٿي راڌڻ پور جي رستي سان پٽڻ پهتو، ۽ خضر خان جو سلطان بهادر جي پاران پٽڻ جي قلعي ۾ رهندو هو، سو قلعي بند ٿي ويهي رهيو. ۽ پٽڻ جو چوپايو مال ڪنهن ڏورانهين جاءِ ڏانهن ڪاهي ويا. سلطان محمود خان پنج سؤ سوار وٺي اڳتي وڌي وڃي ڪنهن ڳوٺ کي لٽيو، ۽ پٽڻ کان ستن ڪوهن تي منزل انداز ٿي جان علي پيشقراق کي مرزا شاهه حسن جي خدمت ۾ موڪليائين. هوڏانهن وري جنيد ۽ جوڻي جاڙيجي کي پٽڻ جي قلعي ۾ خضر خان ڏانهن روانو ڪيائين، ته جنهن صورت ۾ مرزا شاهه حسن وڏي لشڪر سان آيل آهي، تنهنڪري مناسب آهي ته توهان سنڌن خدمت ۾ حاضريءَ جو شرف حاصل ڪري قلعو سنڌن حوالي ڪرين. ۽ پنهنجي اهل عيال سان جيڏانهن تنهنجو ارادو هجي، تيڏانهن نڪري وڃين. هن جواب ۾ چوائي موڪليو ته ”سلطان بهادر ڪرنال ۾ سلامت ويٺو آهي، تنهنڪري مون کي سنڌ جي مغلن کي قلعي حوالي ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي.“ نيٺ جنيد ۽ جوڻو خضر خان جي والده وٽ ويا، ۽ وڃي ڪيس سلطان محمود خان جو پيغام پهچائي چيائون ته اسان جو هتان ڪنهن

ٻه تحفي ۽ سوکڙي کان سواءِ سلطان محمود خان وٽ وڃڻ توهان لاءِ مناسب نه آهي. خضر خان جي والده پڇيو ته "ڀلا توهان جي ڪهڙي صلاح آهي؟" هنن وراڻيو ته هڪ لک فيروزشاهي مرزا شاهه حسن جي مهماني، ۽ ٽيهه هزار رپيا سلطان محمود ڏانهن موڪليو، ته اسان وٽي لشڪر جي منزل پڄايون. غرض ته هڪ لک ٽيهه هزار فيروز شاهي پنهنجن اعتماد جوڳن ماڻهن هٿان موڪليائون. صبح جو مرزا شاهه حسن ٻه اچي تال پڻن تي لٿو سلطان محمود خان مرزا جي خدمت ۾ حاضر ٿي، اڳتي وڌڻ جي رخصت گهري مگر مرزا شاهه حسن فرمايو "پهرياڻين ڪو ماڻهو حضرت بادشاهه [١٦٣] جي خدمت ۾ موڪلي ڪيس پنهنجي اچڻ جي خبر ڪريون، ۽ جيڏانهن حضرت بادشاهه حڪم فرمائي، تيڏانهن روانا ٿيون". آخر عبدالقدوس کي عرضداشت سان بادشاهه جي خدمت ۾ موڪليائون، ايتري ۾ خضر خان جي ماڻهن ٻه اچي تحفا عرض رکيا. مرزا شاهه حسن پنڌ رهن ڏينهن پڻن جي آسپاس ترسيو، ۽ سلطان محمود محمود آباد ڏانئين وڃي گجراتين جي مال متاع کي لٽيو. جنهنڪري لشڪر کي تمام گهڻو سامان، ڪپڙا ۽ روڪڙ هٿ لڳي.

اتي مير فرخ مرزا شاهه حسن کي عرض ڪيو "جنهن وقت بادشاهه حڪم فرمائيندو، ته تون اچي اسان سان ملي، اسان جي ڪئمپ ۾ رهه. تڏهن توهان کي ڪئمپ ۾ وڃڻ کان سواءِ ڪو ٻه چارو نه رهندو، ۽ جڏهن ارغون ۽ ترخان چغتي اميرن جو سامان ڏسندا ۽ حضرت بادشاهه گجرات جي خزاني مان هٿ آيل گهڻو سون پنهنجي لشڪر ۾ تقسيم ڪندو، ته پوءِ توهان وٽ ڪهڙو سپاهي رهندو؟ [ضرور] گهڻا ماڻهو ڏار ٿي ويندا. تنهنڪري مصلحت ائين آهي ته اسان سنڌ ڏانهن موٽي وڃون". هيءَ ڳالهه مرزا شاهه حسن ۽ اڪثر اميرن کي پسند آئي. آخر ٺهراءُ ٿيو ته

مرزا قاسم بيگ لار جي هٿان حضرت بادشاهه جي خدمت ۾

عرضداشت موڪلي وچي تہ مان پنهنجو سمورو لشڪر آندو آهي. ۽ هيئنر بکر ۽ ٺٽي جي اميرن طرفان هڪ عريضو پهتو آهي، تہ ڪلمني، جتوين ۽ ٻين زميندارن لشڪر گڏ ڪري انهيءَ ملڪ کي ڦري فتني ۽ فساد جي شروعات ڪئي آهي. لاچار موٽي وڃڻ ڏٺي ڏو. مرزا شاهہ حسن حضرت بادشاهہ جي احمدآباد پهچڻ کان ويهہ ڏينهن اڳ؛ ۾ سن ٩٤٧ جي ابتدا ۾ راڌڻ پور جي رستي کان موٽي ٺٽي روانو ٿيو. موٽڻ وقت جاڙيجن ۽ سوڍن جو ڏاڍو ڪوس ۽ ڦر لٽ ڪيائين. [١٦٤]

بادشاهہ والا جاهہ جنت آشياني همايون بادشاهہ

جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ مرزا شاهہ حسن جي مخالفت جو بيان

[ذوالحج مهينو] سن ٩٤٧ هہ ۾ هندستان جي اڀرندي طرف کان شير خان افغان، جنهن جو اصل نالو فريد خان هو، ۽ حسن خان افغان جو پٽ هو، زور وٺي بادشاهہ جم جاهہ همايون بادشاهہ سان سامهون ٿيو ۽ ٻنهي طرفن ۾ ٻہ ٽي دفعا جوسا جي گهيڙ وٽ لڙائي ٿي، جنهن ۾ نيٺ [بادشاهہ جي] شڪست ٿي ۽ بادشاهي لشڪر جو ساچي ڪناري کان، جونپور ڏانهن روانو ٿي، گهوڙا ڊوڙائيندو اچي آگري پهتو.

غرض تہ هن کان اڳ سن ٩٤٦ هہ ۾ مرزا شاهہ حسن مير عليڪہ ارغون کي گجرات ۽ بنگال جي مبارڪ ڏيڻ واسطي همايون بادشاهہ جي خدمت ۾ موڪليو هو، ۽ مير خوش محمد ارغون کي پڻ قندار جي فتح ڪرڻ ۽ اغضوار خان جي قتل جي مبارڪ ڏيڻ لاءِ مرزا ڪامران جي حضور ۾ روانو ڪيو هو.

هي ٻئي ماڻهو نهايت هوشيار سپاهي ۽ صاحب الرائي ماڻهو هئا. مير عليڪہ جڏهن بادشاهہ عاليجاهہ جي خدمت جو شرف

حاصل ڪيو، تڏهن بادشاهه جي بيپرواهيءَ ۽ غرور مان سمجهيائين ته جلدئي ڪو ڏاڍو لشڪر سرڪشي ۽ بغاوت جو اراد و ڪندو، سو مير عليڪ، بادشاهه جي اجازت کان سواءِ شاهي ڪئمپ مان نڪري، نهايت تڪڙو مرزا شاهه حسن وٽ پهتو. مرزا سنڌ س اچڻ جو ٻڌي، ڏاڍو و پريشان ۽ متفڪر ٿيو ۽ جڏهن مير عليڪ مرزا جي ملاقات سان مشرف ٿيو، تڏهن کانئس حالات پڇيائين. هن ورايو: مون بادشاهه کي نهايت غرور ۾ ڏٺو ۽ حڪومت جا امير وزير نهايت غافل، تنهنڪري پنهنجي ترڪاڻي حساب مان معلوم ڪيم ته مٿن جلدي ڪو باغي غالبو [١٦٥] ڪري، سندن بادشاهيءَ جي بنيادن ۾ زلزلو اچيندو، سو مان توهان کي خبردار ڪرڻ آيو آهيان. مرزا شاهه حسن اميرن کي گڏ ڪري ساڻن صلاح ٿي ڪئي، ته ايتري ۾ بادشاهه جي شڪست جي خبر پهتي. سيني مير عليڪ جي عقل کي آفرين ڏني ۽ تعريف ڪئي. پوءِ فيصلو ڪيائون ته اچ کان بکر تائين نديءَ جا ٻئي ڪنارا ويران ڪري، آبادي تلف ڪري ڇڏڻ گهرجي، ۽ جڏهن بادشاهي لشڪر جي پاڄ جي خبر وري پهچڻ لڳي، تڏهن ٻيرلوءَ وارو چار باغ، جنهن ۾ هرقسم جون عمارتون ۽ قلعي داريءَ جو سامان ذخيرو ٿيل هو، سو ۽ بکر کان وٺي سيوستان تائين بکر جا سڀ ڳوٺ واهڻ ۽ پرڳڻا ويران ڪيائون، ۽ سندن راءِ اها بيٺي ته جيئن ته مرزا ڪامران ۽ مرزا عسڪري مخالف آهن، تنهنڪري حضرت بادشاهه ضرور هن طرف تشريف آڻيندو.

جڏهن ربيع الاول سن ٩٤٧ هه جي پهرين تاريخ حضرت بادشاهه لاهور ۾ پهتو، تڏهن سڀ پائر ۽ نالي وارا امير اچي گڏ ٿيا. مگر ايڏين آسماني تنبيهن ۽ هوشياريءَ جي سببان هوندي به هنن سڳورن جي اک نتي کلي ۽ سچا نتي ٿيا. نيٺ هڪ ڏينهن خواجه خاوند محمود، مير ابوالبقا، خواجه عبدالحق ۽ حڪومت جا سڀ مکيه ۽ وڏا ماڻهو گڏ ٿيا ۽ اتفاق ۽ اتحاد جي يادداشت لکي تيار ڪري، سيني لائق ۽ مکيه ماڻهن انهيءَ

دستاويز تي پنهنجيءَ شاهديءَ جا دستخط ڪيا. هيءَ ياداشت پوري ٿي ته مشوري جي مجلس منعقد ڪيائون، پر جئن ته دليون زبانن سان موافق نه هيون، تنهنڪري مجلس پوري ٿي ويئي، پر ڳالهه اڌپوري رهجي ويئي ۽ جمادي الاخر سن ۹۴۷ ھ جي آخر ۾ محمد همايون بادشاهه، محمد ڪامران مرزا، محمد هندال مرزا، محمد عسڪري مرزا، يادگار ناصر مرزا، محمد زمان مرزا، نور الدين محمد مرزا وڏن وڏن اميرن ۽ ساري لشڪر لاهور وارو درياه ٽپيو، ۽ شير خان لاهور جي آس پاس پهتو. [۱٦٦] پٺاڻن جتي به ڪنهن مغل کي ٿي ڏٺو ته سانس ڪشونس ڪري، سندس مال ۽ عيال زبردستيءَ پنهنجي قبضي ۾ ٿي ڪيائون. تنهنڪري سڀني مغلن همايون جي لشڪر ۾ گڏ ٿي، ڪابل ڏانهن رخ رکيو. جڏهن چناب نديءَ وٽ پهتا، ته محمد ڪامران مرزا ۽ محمد عسڪري مرزا، خواجه خاوند محمود ۽ خواجه عبدالحق سان گڏ بنان اجازت ڪابل روانا ٿي ويا. لاچار بادشاهه ڀيري ڏانهن رخ ڪيو. اتي محمد سلطان مرزا، الغ مرزا ۽ شاهه مرزا ڏار ٿي وڃي مرزا ڪامران سان مليا. محمد همايون بادشاهه ڀائرن جو هيءُ نفاق ڏسي پهرين رجب سن ۹۴۷ ۾ سنڌ ڏانهن واڳ ڦيرائي، ۽ شعبان سن ۹۴۷ جي اخر ۾ شاهي ڪئمپ اچي اُچ ۾ پهتي. جئن ته بخشو لانگاهه ويجهو هو، تنهنڪري بيگ محمد بڪاول ۽ ڪچڪ بيگ هٿان انهيءَ ڏانهن قيمتي سروپا ۽ مهربانيءَ جو فرمان موڪلي، کيس "خانجهاني" جي خطاب، علم ۽ نغاري سان سرفراز ڪيائين. هن ٻيڙيون ۽ اناج موڪليو پر پاڻ خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جي سعادت حاصل نه ڪيائين. رمضان جي پهرين تاريخن ۾ سنڌ ڏانهن روانا ٿيا. ۽ ۲۸ رمضان تي روهڙيءَ ۾ اچي خيما کوڙيائون. بادشاهه پنهنجي سر اچي ٻهر لوءِ جي چار باغ ۾ لٿو، جنهن سان نزاڪت ۽ لطافت ۾ ڪا به جڳهه ست نه هئي. سلطان محمود بکري، بکر ولايت کي ويران ڪري قلعي داريءَ جو سامان مضبوط ڪري، هن پر جون ٻيڙيون ولي،

وڃي قلعي جي هيٺان لنگر هٽائي ويهاريون.
جڏهن ساهيون جو لشڪر روهڙي جي شهر ۾ اچي لٿو تڏهن سلطان محمود نالي شاهي فرمان جاري ٿيو، ته هو اچي آستان بوسي جو شرف حاصل ڪري، ۽ قلعو درگاهه جي ملازمن جي حوالي ڪري. هن عرض ڪيو ته "آءٌ مرزا شاهه حسن جو نوڪر آهيان، جيستائين مرزا شاهه حسن خدمت ۾ حاضر نه ٿيندو، تيستائين منهنجو اچڻ نمڪ خوريءَ جي قانون موجب [۱٦۷] چڱو نه ٿيندو. ۽ مرزا شاهه حسن جي اجازت کان سواءِ قلعو حوالي ڪرڻ مناسب نه آهي. بادشاهه سندس عرض قبول ڪيو- جئن ته اناج ٿورو ٿي ميسر ٿيو، تنهنڪري مير بازار مهتر اشرف کي سلطان محمود خان ڏانهن موڪليائون. جنهن بادشاهي ماڻهن لاءِ پنج سو خرار اَن ۽ ڪي ٻيون ڪاڌي جون شيون موڪليون ۽ سندس هيءَ خدمت پسند ڪئي ويئي. انهن ئي ڏينهن ۾ اعتماد جوڳن ٻن ملازمن امير طاهر صدر ۽ سمندر بيگ کي مرزا شاهه حسن ڏانهن ڏتي موڪلي، ڏانهس خط لکيائون، جنهن ۾ مهربانين جي وعدن ۽ فردوس مڪاني بابر شاهه جي حضور ۾ جيڪو سندن پاڻ ۾ اخلاص قائم ٿي چڪو هو، تنهن جا واسطا [وڌائون] مرزا شاهه حسن، بادشاهه جي قاصدن کي ادب ۽ احترام جي نظر سان ڏٺو، ۽ اقرار ڪيائين، ته جنهن وقت، حضرت بادشاهه تشريف فرما ٿيندا، تنهن وقت هال، ڪنڊيءَ کان ٻنوري تائين درياءَ جو هو طرف شاهي حرسراءِ جي حوالي ڪري، عهد اقرار مضبوط ڪرڻ کان پوءِ سندن ملازمت جي شرف کان مشرف ٿيندس، ۽ پنهنجي لشڪر ۽ نوڪرن چاڪرن سميت، گجرات جي فتح پنهنجو مقصد سمجهي، اهو ملڪ فتح ڪرڻ کان پوءِ واپس ٿيندس، انهيءَ قرارداد موجب جناب سيادت ماب شيخ ميرڪ پوراني ۽ مرزا قاسم طائيءَ کي لائق تحفا ڏيئي، حضرت بادشاهه جي خدمت ۾ موڪليائين. هنن ماڻهن بکر جي گرد و نواح ۾ حضرت جي ملازمت جو شرف حاصل ڪري، مرزا شاهه حسن جي

اخلاص ۽ عرض گذاريءَ جي حقيقت پاد شاهه همايون کي عرض
ڪئي، ۽ عرضداشت پڻ گذارش ۾ آندي. عرضداشت جو
مضمون هيءُ هو ته، ”بکر ولايت جي پيدائش ٿوري آهي ۽
چاچڪان جو پرڳڻو آبادي، پوک جي گهڻائي ۽ اناج جي ڪثرت
۾ ممتاز آهي. تنهنڪري انهيءَ طرف روانو ٿيڻ ۽ تصرف هيٺ
آڻڻ مناسب ٿيندو، چاچڪان ته [هڪ طرف] شاهي سپاهه کي
آرام نصيب ٿيندو، [ٻي طرف] آءٌ پڻ خدمت جي قريب هوندس.
هيءُ منهنجو بخت [۱٦٨] وريو آهي، جو توهان هن ملڪ ۾
اچي منزل ڪئي آهي، ۽ آهستي آهستي وقت گذرڻ تي دل جا
دغدغا زائل ڪري آءٌ پڻ حاضريءَ جي سعادت سان سرفراز ٿيندس.“

پادشاهه پهريائين ته قبول ڪري مرزا شاهه حسن جي مدعا
موافق پرواني لکڻ جو حڪم ڪيو. پر پوءِ شاهي اميرن ۽ وزيرن
مرزا شاهه حسن جي مرضيءَ جي خلاف، خلوت ۾ عرض ڪيو ته،
ته ”گوڏن ۽ واهڻن جا نالا وٺڻ جو ڪهڙو مطلب آهي؟ جيڪڏهن
سچيءَ دل سان سرڪار جو خير خواهه آهي ته پنهنجا قلعا سوکڙيءَ
طور پيش ڪري، جئن اسان پنهنجا ٻار ٻچا (۱) ۽ عملو (۲) انهن
قلعن ۾ مضبوط ڪري پنهنجو پورو توجهه گجرات فتح ڪرڻ تي
خرچ ڪريون. اسان جو غنيم شير خان پٺاڻ لاهور ۾ اسان جي

---

(۱) هتي اصل ۾ ”زهزا“ لفظ آهي ۽ نسخي ح ۾ ”زهزاد“ لکيل آهي. پر ٻئي غلط آهن ۽ ڪابه معنيٰ نه ٿا رکن. اسان جي خيال ۾ صحيح ’زهزاد“ آهي ۽ ڪاتب کان ڀُل ۾ ”د“ رهجي ويو آهي. ”ح“ نسخي واري ڪاتب کان وري پهرين ”ر“ تي نقطو ڏيڻ ۾ ڀلجي ويو آهي. ”زهزاد“ جي معنيٰ آهي ٻار ٻچا ۽ اولاد.
(مترجم)

(۲) هتي پڻ مير معصوم پنهنجي عادت موجب ”اورق“ لفظ کي ”اورغ“ ڪري لکيو آهي، حقيقت ۾ لفظ ”اورق“ آهي، جنهن جي معنيٰ عملو يا شاهي ڪئمپ آهي. والله اعلم. (مترجم)

مٿان ويٺو آهي، مرزا شاهه حسن جو هي عرض صلاح ۽ سچائيءَ کان ٻاهر ٿـو ڏسجي". [بس پوءِ ته] حضرت باد شاهه ڀکر جي محاصري کي لڳي ويو.

هيءَ خبر جڏهن مرزا شاهه حسن کي پهتي تڏهن چيائين ته ڀکر جي دلجاءِ آهي. ڇاڪاڻ ته يقين آهي ته حضرت باد شاهه هڪڙو ڏل وندرائيندڙ باغ ڇڏي قلعي جي سامهون ڪونه ويندو، ۽ ٻيا امير جيڪي محاصري جي ڪيڏ پوندا سي ڪجهه نه ڪري سگهندا، ۽ مير فرخ، سلطان محمود خان، جاني تـرخان، دولت خان، پاينده محمد قريش، مير جمله ارغون ۽ ٻين اعتماد جوڳن ماڻهن کي ڀکر ۾ قلعي جي حفاظت ۽ نگراني تي ڇڏي اختيار جي واڳ سلطان محمود خـان جي هٿ ۾ ڏيئي پاڻ سيوستان روانو ٿيو ۽ ساڳيءَ طرح سيوستان جي قلعي کي ڊاهي ويـران ڪري ڇڏيائين.

انهن ئي ڏينهن ۾ همايون جو لشڪر ماٿيلي کان هلي ٢٨ رمضان سن ٩٤٧ هه خميس جي ڏينهن روهڙي [١٦٩] جي جبل جي دامن ۾ اچي لٿو. ۽ ڪي ڏاريجا ۽ سفياني ماڻهو جي رهجي ويا هئا، تـن پـڻ اچي خدمت جو شـرف حاصل ڪيو. حضرت باد شاهه جمعي ڏينهن مرزائي مدرسي ۾ آيو. ٻئي ڏينهن ٻيرلوءِ جو باغ همايون جي صورت جي روشنائيءَ کان جنت جي باغن کان به سرس ٿيو. باد شاهه کي اهو باغ ۽ عمارت ڏاڍا وڻيا. ۽ حرمن سڀني کي باغ ۾ اندر رهائي، مسجد جي آسپاس باد شاهي دولتخانو قائم ڪيائون، امير ۽ مکيه ماڻهو باغ جي آسپاس لٿا. مرزا يادگار ناصر روهڙيءَ جي مدرسي ۾ تشريف فرما ٿيو. ۽ ٻئي لشڪر پڻ روهڙيءَ ۾ منزل ڪئي. روهڙي کان ٻيرلوءِ جي باغ تائين، جو ٽن ميلن جي مفاصلي آهي، تنهن ۾ باد شاهي ڪئمپ جا ماڻهو لٿل هئا. جئن معتبر ماڻهن کان ٻڌو ويو آهي، تنهن موجب باد شاهه جي ڪئمپ ۾ اٽڪل ٻه لک ماڻهو هئا. جمعي ڏينهن حضرت باد شاهه مسجد ۾ تشريف

فرمايائين، انهيءَ مسجد ۾ جمعو قائم ڪيو ۽ خطبي پڻ انهيءَ ڪامياب بادشاهه جي لقبن جي برڪت سان تازي شهرت حاصل ڪئي. ساڳئي ڏينهن هڪ شاعر انهيءَ مجلس ۾ هيءُ قطعو بادشاهه جي سڳوري نظر هيٺ آندو ۽ انهيءَ جي وسيلي خوب انعام جو حقدار ٿيو:

تا همايون نام اورا سکه بر دل نقش کرد
مهر از مهرش دهان سکه پر زر مي کند
منبري کز خطبه القاب او زينت گرفت
مشتري گوهر نثار فرق ممبر مي کند.

[جڏهن کان نالو "همايون" سڪي دل تي نقش ڪيو،
سج به سڪ مان وات "سڪ" جو ڀري ٿو سون سان.
جو به ممبر ان جي لقبن ساڻ زينت ور ٿيو
مشتري گوهر ڪري ٿو گهوران ممبر مٿان.]

انهيءَ سال جنهن صورت ۾ بادشاهي لشڪر جي لنگهڻ ۽ زماني جي ٻين واقعن ۽ حادثن ڪري بکر جي اناج ۽ داڻن کي سخت نقصان پهتو هو. ۽ ساڳئي سال جي سياري ۾ بکر جي آسپاس اهڙو ته سخت ڏڪر اچي پيو هو، جو ڪيترا ماڻهو ماني ۽ ڪپڙي نه ملڻ ڪري ساهه ڏيئي رهيا هئا. اگرچ بادشاهه هن حقيقت کان واقف ٿي خزاني مان گهڻو سون سپاهين کي ڏنو، پر اناج جو مهانگ [١٧٠] انهيءَ حد تي پهچي چڪو هو، جو مانيءَ جو هڪ پڙ، هڪ گنيءَ ۾ ٿي وڪيائون، تنهنڪري حضرت بادشاهه مرزا هندال کي پاٽ جي طرف تي مقرر ڪيو. ۽ پاڻ پنجن ڇهن مهينن تائين انهيءَ باغ ۾ گذاربائين، ته شايد مرزا شاهه حسن حاضر ٿيڻ جي توفيق حاصل ڪري، خدمت ۾ مروت جو دستور بجا آڻي، اطاعت ۽ خدمت گذاريءَ جو رستو وٺي. پر اميرن ۽ ارغونن مرزا شاهه حسن کي آزاد نه ڇڏي، سڌي رستي کان ڦيرائي حيلي ۽ مڪر جي رستي لاتو ۽ مخالفت ۽ لڳيءَ ۾ پنهنجو چارو سمجهي، مخالفت جو رستو ورتو.

ٻاد شاهه ٻکر کان درٻيلي روانو ٿي، ۽ ٽي ڏينهن ٽڪي پوءِ وچي پاٽ ۾ منزل ڪئي. انهن ڏينهن ۾ شيخ علي اڪبر جامي، جو مرزا هندال جي قريبن مان هو، جي نياڻي ٻلاتيس مڪاني حميده ٻانو بيگم سان نڪاح ڪيائون. ٿوري وقت کان پوءِ لشڪر ۾ گندگي پيدا ٿي ته اتان ئي ڪوچ ڪري وري ٻکر ڏانهن توجهه فرمايائون. پر اناج نه هئڻ ڪري لشڪر جي حالت تباهه ٿي چڪي هئي. ۽ مرزا هندال قراچه خان جو مرزائن طرفان قندار جو حاڪم هو، جي چرچ تي قندار نڪري ويو ۽ يادگار ناصر مرزا کي لکيائين ته جلدي پاڻ کي اسان وٽ پهچايو. چاڪاڻ ته رستي ۾ توهان جي آمد جو انتظار ڪري رهيا آهيون. ١٨ جمادي الاول ٩٤٨ هه اگاري ڏينهن مير ابوالبقا جي جڳهه تي تشريف فرما ٿي. بزرگانه صحبت ڪئي ۽ مير کي ڏادي عزت ۽ اڪرام سان يادگار ناصر مرزا ڏانهن قاصد ڪري موڪليائين ته نصيحت فرمائي ڪيس ڏنگي رستي کان سڌي رستي تي آڻي. مير، يادگار ناصر مرزا سان ملاقات ڪري، مرزا کي نئين سر بادشاهي اطاعت جي سلسلي ۾ داخل ڪيو. مير اربع جي ڏينهن ١٩ تاريخ هي ڪم تيار ڪري، خميس جي ڏينهن موٽيو هيو ته ٻکر جي قلعي وارن مير جي وڃڻ کان واقف ٿي، [١٧١] دولت شاهي ۽ برغدائي ماڻهن مان ڪن کي ٻيڙيءَ تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ موڪليو. جن اچي تير وسايا. مير کي ڪي ڪاري زخم رسيا ۽ ٻئي ڏينهن هن فاني جهان مان لڏي وڃي باقي جهان سان گڏيو. ٻيءَ اربع تي يادگار ناصر مرزا درياهه ٽپي وڃي ملازمت جي سعادت حاصل ڪئي. پڻ انهيءَ وچ ۾ مرزا شاهه حسن جي ايلچين شيخ ميرڪ پوراني ۽ مرزا قاسم کي رخصت ڏيئي پروانو موڪليائون، جنهن تي پنهنجي دستخط شريف سان لکيائون ته "سلامن کان پوءِ شاهه حسن بيگ کي [لکجي ٿو ته] پاڻ جيڪو عرض ڪيو اٿس، سو قبول آهي. بشرطيڪ عقيدتمندي سان خدمت ۾ حاضر ٿيندو." والسلام.

ڪيترو وقت مرزا شاهه حسن کي اچڻ جو خيال رهيو، مگر جنهن صورت ۾ ارغون اميرن هن صلاح ۾ ساڻس موافقت نه تي ڪئي، تنهنڪري ويچار ۾ اچي حاضر ٿيڻ ۾ دير ڪندو ٿي رهيو. آخر پهرين جمادي الاول سن ٩٤٨ باد شاهه سيوستان ڏانهن چڙهائي ڪئي، ۽ بکر جو ملڪ يادگار ناصر مرزا کي عطا ڪيائين. جڏهن سندس لشڪر سيوستان کي ويجهو پهتو ۽ منعم خان جو پاءُ فضل بيگ ۽ شاهم خان جو پاءُ ترسون بيگ ۽ ٻيا اٽڪل ويهه ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي اڳيان ۾ وڃي رهيا هئا. تڏهين قلعي مان هڪ ٽولي نڪري سندن ڪيڏ پيئي. هنن سڀني ٻيڙيءَ مان نڪري قلعي وارن ماڻهن تي هلان ڪئي. ۽ قلعي وارا پڇي قلعي ۾ لنگهي ويا، ۽ ١٧ رجب سن ٩٤٨ هه تي محمد همايون باد شاهي قلعي جي ٻاهران اچي منزل ڪئي. باد شاهه جي اچڻ کان اڳ، قلعي جي محافظن مير سلطان علي بيگ، مير شاهه محمود ارغون، مير محمود ساربان، علي محمد ڪوڪلتاش ۽ مير صفر ارغون قلعي جي چئني طرفن وارن باغن ۽ عمارتن کي برباد ڪري ڇڏيو هو. باد شاهه قلعي وارن کي سوڙهو ڪيو. [١٧٢] جڏهن قلعي وارن کي سوڙهو گهڻئي تڏهين مرزا شاهه حسن نئين کان سن ۾ اچي ڪاهي ڪوٽي گهٽيون، ٻيڙيون گڏ ڪري منزل ڪري ويهي رهيو، ۽ مير عليڪ ارغون کي سيوستان تي مقرر ڪيائين. مير عليڪ ڪجهه لشڪر وٺي رات جو باد شاهي ڪئمپ ۾ اچي سڌو بزار کان قلعي ڏانهن هليو ويو. هن جي قلعي ۾ پهچڻ کان پوءِ ڪئمپ جي ماڻهن معلوم ڪيو ته، مرزا شاهه حسن جا ماڻهو آهن. اڳ ۾ مطلق ڪنهن کي خبر ڪانه پيئي. حضرت جنت آشياني سرنگهه هڻڻ جو حڪم فرمايو. سرنگهه کان پوءِ برج (ڏاهه) جو هڪ ٽڪرو اڏامي ويو پر قلعي وارن هڪدم ٻي پيت ڪري ڇڏي. آخر حضرت جنت آشيانيءَ کي محسوس ٿيو ته ارغونن جو انتظام مضبوط آهي ۽ قلعي فتح ڪرڻ جا هٿيار موجود ڪونه آهن. نيٺ سيوستان جي محاصري کي ستن مهينن گذرڻ کان پوءِ مخالف هوا ۽ پاڻيءَ جي اٿل اچي

ڪيترو وقت مرزا شاھ حسن کي اچڻ جو خيال رهيو ، مگر جنهن صورت ۾ ارغون اميرن هن صلاح ۾ ساڻس موافقت نہ ٿي ڪئي، تنهنڪري ويچار ۾ اچي حاضر ٿيڻ ۾ دير ڪندو ٿي رهيو. آخر پهرين جمادي‌الاول سن ۹۴۸ باد شاھ سيوستان ڏانهن چڙهائي ڪئي، ۽ بکر جو ملڪ يادگار ناصر مرزا کي عطا ڪيائين. جڏهن سندس لشڪر سيوستان کي ويجهو پهتو ۽ منعم خان جو ڀاءُ فضل بيگ ۽ شاھم خان جو ڀاءُ ترسون بيگ ۽ ٻيا اٽڪل ويهہ ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي اڳيان ۾ وڃي رهيا هئا. تڏهين قلعي مان هڪ ٽولي نڪري سندن ڪِذ پيئي. هنن سيني ٻيڙيءَ مان نڪري قلعي وارن ماڻهن تي هلان ڪئي. ۽ قلعي وارا ڀڄي قلعي ۾ لنگهي ويا، ۽ ۱۷ رجب سن ۹۴۸ ھ تي محمد همايون باد شاهي قلعي جي ٻاهران اچي منزل ڪئي. باد شاھ جي اچڻ کان اڳ، قلعي جي محافظن مير سلطان علي بيگ، مير شاھ محمود ارغون، مير محمود ساربان، علي محمد ڪڪلتاش ۽ مير صفر ارغون قلعي جي چئني طرفن وارن باغن ۽ عمارتن کي برباد ڪري ڇڏيو هو. باد شاھ قلعي وارن کي سوڙهو ڪيو. [۱۷۲] جڏهن قلعي وارن کي سوڙهو گهڻيائون تڏهين مرزا شاھ حسن ٺٽي کان سن ۾ اچي ڪاهي ڪوٽي گهٽيون، ٻيڙيون گڏ ڪري منزل ڪري ويهي رهيو، ۽ مير عليڪہ ارغون کي سيوستان تي مقرر ڪيائين. مير عليڪہ ڪجهہ لشڪر ولي رات جو باد شاهي ڪئمپ ۾ اچي سڌو بزار کان قلعي ڏانهن هليو ويو. هن جي قلعي ۾ پهچڻ کان پوءِ ڪئمپ جي ماڻهن معلوم ڪيو تہ ، مرزا شاھ حسن جا ماڻهو آهن. اڳ ۾ مطابق ڪنهن کي خبر ڪانہ پيئي. حضرت جنت آشياني سرنگهہ هڻڻ جو حڪم فرمايو. سرنگهہ کان پوءِ برج (ڏاهہ) جو هڪ ٽڪرو اڏامي ويو پر قلعي وارن هڪدم ٻي پيت ڪري ڇڏي. آخر حضرت جنت آشيانيءَ کي محسوس ٿيو تہ ارغونن جو انتظام مضبوط آهي ۽ قلعي فتح ڪرڻ جا هٿيار موجود ڪونہ آهن. نيٺ سيوستان جي محاصري کي ستن مهينن گذرڻ کان پوءِ مخالف هوا ۽ پاڻيءَ جي اٿل اچي

هوڏانهن بادشاهہ لشڪر جي تنگي ڏسي مرزا يادگار ناصر ڏانهن لکو لکي ماڻهو موڪليا، اچڻ جي ترغيب ڏيندو رهيو. ۽ مرزا مذڪور عذر پيش ڪندو ۽ دير ڪندو رهيو. يادگار ناصر مرزا جي مخالفت جي خبر جڏهن بادشاهہ کي پئي، تڏهن هيءَ خبر ٻڌڻ سان هڪدم سيوستان جي آسپاس کان اٿي، بکر ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ وچ ۾ قنبر بيگ ارغون سيوستان جي قلعي ڏانهن ڀڄي ويو ۽ ڪجهہ ٻيا ماڻهو بہ بي وفائيءَ جو رستو وٺي ڪئمپ کان ڌار ٿي ويا ۽ بادشاهہ وڃي روهڙيءَ ۾ لٿو. مرزا يادگار لاچار بادشاهہ جي خدمت ۾ حاضر ٿـي جيڪو ٿورو گهڻو اناج وٽن هيو، سو بادشاهي نوڪرن جي حوالي ڪيو. پر اناج نہ ملڻ ڪري ماڻهن کي ڏاڍي تڪليف پهتي. نيٺ بادشاهہ ڪجهہ وقت کان پوءِ پنهنجي خاص عملي کي سلطان محمود ڏانهن موڪليو. سلطان محمود استقبال ڪري ترديبيگ بڪاول ۽ ٻين خدمتگارن کي سروپاءَ ڏنائين، ۽ هرهڪ کي ڪجهہ ڏوڪڙ ۽ اناج ڏيئي موڪل ڏني. بادشاهي ماڻهن جي وڃڻ کان پوءِ مرزا جي اميرن کي ديوانخاني ۾ گڏ ڪري اناج گهرائڻ جي حقيقت ظاهر ڪيائين، سڀ ڪنهن ڪجهہ نہ ڪجهہ ڇيو. سلطان محمود خان سؤ خرار اناج، شاهي حرمسراءِ لاءِ موڪليو ۽ باقي [١٧٤] ڪئمپ ۽ لشڪر تنگي ۽ تڪليف جي ڪري سنڌ جي شهرن ۾ پکڙجي ويا ۽ سڀ ڪنهن ٽوليءَ ڪنهن نہ ڪنهن طرف ڏانهن رخ رکيو. اڪثر ماڻهو تلف ٿي ويا ۽ ٿي ڀيرا ٻنهي طرفن ۾ جنگ بہ ٿي، جنهن ۾ بادشاهي ماڻهو غالب ٿي رهيا، ليڪن؛ جنهن صورت ۾ قلعي فتح ڪرڻ جا هٿيار ڪونہ هئا، تنهنڪري قلعي جي مهم ۾ دير پوندي رهي.

الله تعاليٰ جي ڳجهين حڪمتن ۽ خاص مصلحتن جي خواهش موجب جڏهين تہ هر نامراديءَ جي اوٽ ۾ مراد جا ڪيترائي اسباب تيار ٿيندا آهن. جڏهين بادشاهہ جي ارادي موجب سنڌ ملڪ ۾ مراد پوري نہ ٿي. تجربي جي ڪسوٽيءَ تي ماڻهن جي،

نالائقي ظاهر ٿي. لشڪر جي ڪوڙائي، پائرن جي بزدلي ۽ بيوقوفي ۽ زماني جي ناموافقت جو بادشاه مشاهدو ڪري چڪو، تنڌهن دنيا جا لاڳاپا ٽوڙي الاهي رستي جي سالڪن جي واديءَ ۾ قدم رکڻ ۽ ڪعبي شريف جي چائٺ پڪڙي، حجاز جي مقدس زمين تي رهڻ ۽ گوشہ نشيني اختيار ڪرڻ چاهيائين. جنهن تي دربار جي ملازمن ۽ مقربن عرض ڪيو تہ توهان جي خاطر اشرف ۾ هي سهڻو ۽ وڻندڙ خيال آيو آهي. مگر ماڻهن جي بي سرو ساماني ۽ پريشاني بہ حضرت کي معلوم آهي، ۽ هڪ وڏي جماعت همرڪاب آهي. جيڪڏهين حضرت بادشاه هي رستو اختيار ڪندا تہ هي سڀ ماڻهو حادثن ۾ پائمال ٿي ويندا، ۽ هھڙيءَ تنگدستيءَ جي حالت ۾ حجاز جي مبارڪ زمين تائين پهچڻ پڻ محال آهي، مصلحت اها آهي تہ ڪجهہ ڏينهن توقف ڪيو وڃي. بادشاه سلامت ماڻهن جي تنگ حالت ڏسي ڪنهن ٻئي پاسي وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيو، تہ ايتري ۾ جوڌپور جي راجا مالديو جو عرض داشت پيش ٿيو تہ آءٌ غائبانا حضور جي چاڪري قبول ڪري بادشاهي برڪت پري اچڻ جو منتظر آهيان. جيڪڏهين توهان جو سياڳو ڪئمپ هن طرف کي مشرف ڪندو تہ هي بندو ويهن هزارن راجپوتن سان حضرت جي خدمت ۾ حاضر ٿي جيڏانهن بہ چڙهائي ڪندا تيڏانهن دل و جان سان نوڪري بجا آڻيندو. [١٧٥].

حضرت بادشاه هن جي عريضي پهچڻ کان پوءِ ٢١ محرم سن ٩٤٩ هہ تي اُچ ڏانهن روانا ٿيا ۽ لاڳيتو منزلون ڪندا وڃي اُچ شهر ۾ نڪتا. جتان ٨ ربيع الاول سن ٩٤٩ هہ مالديو ڏانهن واڳون وارايائون ۽ ١٤ ربيع الاول تي دلاور جي قلعي ۾ منزل انداز ٿيا، ۽ ٢٠ ربيع الآخر ۾ بادشاهي منزل گاه بيڪانير جي ميدان ۾ ٿي. ڪي ماڻهو بيڪانير مان ٿي ڪئمپ ۾ موٽي آيا ۽ بادشاه کي عرض ڪيائون تہ بيڪانير جي ماڻهن کان اهڙا ڪي بہ سخن ٻڌڻ ۾ نہ آيا جي ادب جي لائق هجن.

جنهن تي حضرت محمد همايون بادشاهه سمندر بيگ کي، جو ڏاڍو دانا هو، مالديو ڏانهن موڪليو. انهيءَ پڻ جلدي موٽي اچي عرض ڪيو ته اگرچ ڏاڍي سچائي ٿو ڏيکاري، مگر معلوم ائين ٿو ٿئي ته سچائي خير کي اٿس، ۽ جيئن ته شاهي ڪئمپ پهلوديءَ کان، جو مالديو جي تختگاه جوڌپور کان ٽيهن ڪوهن تي آهي ۽ ٽي منزلون وڌي ڪول نديءَ جي ڪناري تي لٿل هو تنهنڪري بادشاهه جاسوس موڪليا هئا، جن مالديو جي غداريءَ کان واقف ڪيو، ته مالديو شيرشاهه جي ٽيڪيءَ جي وعدن سببان ۽ سندس غلبو ڏسي ڪئمپ جو رستو جهلي دست اندازي ڪرڻ لاءِ هڪ لشڪر مقرر ڪيو آهي. بادشاهه هن خبر کان پريشان ٿي پنهنجي ملازمن سان صلاح ڪرڻ ويٺو. سيني اميرن جي راءِ ٿي، ته جوڌپور کان واپس وڃڻ گهرجي تنهنڪري بادشاهه پهلودي موٽي آيو جتان ساتلمير پهتو. مالديو جي ماڻهن دفع ڪرڻ لاءِ امير مقرر ڪيائين، ته ايتري ۾ ٻئي طرف کان بي فوج ظاهر ٿي. بادشاهه بہ نفس نفيس ڪن ٿورن ماڻهن سان سوار ٿي حملو ڪري بهادريءَ سان انهن کي نابود ڪيو ۽ تمام جلد جلد جيسلمير روانو ٿيو. [١٧٦].

پهرين جمادي الاول سن ٩٤٩ ھ تي جيسلمير پهتا انهيءَ منزل تي پهتي رهيل ماڻهو پڻ اچي ڪئمپ ۾ رسيا مگر گهڻا ماڻهو زيان ٿي ويا ۽ سون ڪرن جيسلميري نامرد ٿي ڪول نديءَ جو پاڻي روڪي ڇڏيو، ۽ ڪول جي نگرانيءَ تي پنهنجا ماڻهو ڇڏيا. جنهن بادشاهي لشڪر جو اڄ جون مصيبتون ڪاٽي، رڃن مان لنگهي اچي هن ويران جڳهه تي پهتو آهي، سو پاڻي نہ ملڻ ڪري تڪليف ۾ رهي، ڪن اميرن ۽ سپاهين لڙائي ڪري سون ڪرن جي ماڻهن کي هٽايو ۽ لشڪر ڪول جي ڪپ تي لهي اُڃ کان نجات حاصل ڪئي. اتان عمرڪوٽ روانا ٿيا ۽ ڏولاون ۽ پاڻيءَ جي قلت کان پوءِ، نيٺ ١٠ جمادي الاول سن ٩٤٩ تي عمرڪوٽ ۾ پهتا.

راڻي ٻيڙ سان پنهنجن ساٿين سان نڪري استقبال ڪري بادشاهي رڪاب بوسيءَ جي دولت حاصل ڪئي، ۽ قلعي جو وچ خالي ڪرايو. بادشاهه ڪي ڏينهن عمرڪوٽ جي قلعي جي ٻاهران تشريف فرما رهيو، ۽ آخر ٻاٽيهن مڪاني حميده ٻانو بيگم کي قلعي ۾ اندر موڪليائين. جتي بخت جو ستارو بزرگيءَ جي اُفق مان چمڪيو ۽ ٥ رجب سن ٩٤٩ھ آچر رات حضرت ظل الاهي شاهنشاهه جلال الدين محمد اڪبر بادشاهه خلد الله ملڪه سلطانه پيدا ٿيو. محمد همايون بادشاهه فرزند ارجمند جي ڄمڻ ڪري ڏاڍو خوش ٿيو.

مرزا يادگار ناصر، مرزا شاهه حسن جي وصال وارن واعدن تي اعتماد ڪري، اوائل محرم سن ٩٤٩ھ ۾ بادشاهه سکوري جي ڪئمپ کان هٽي سکر جي شهر ڏانهن هليو ويو، جو قندار طرف آهي. جيئن ته اهي واعدا ڪوڙا هئا، تنهنڪري انهن مان هڪ ٻه پورو نه ٿيو. مرزا يادگار ناصر ڪجهه توبون ۽ قلعي مار هٿيار، جي ساڻس گڏ هئا سي مرزا شاهه حسن جي قلعي ۾ رهندڙ اميرن ڏانهن موڪلي ڏنا، ۽ بادشاهه جي ٻين خيرخواهن سپه سالارن هالي ۽ عمر شاهه کي پڻ قلعي ۾ اندر موڪليو. [١٧٧]

همايون بادشاهه جي اُچ ڏانهن روانگيءَ جو ٻڌي مرزا شاهه حسن نهايت تڪڙو بکر ۾ آيو، ۽ اميرن سندن استقبال ڪيو. مرزا شاهه حسن ٢٤ محرم سن ٩٤٩ھ ۾ اچي بکر جي قلعي ۾ لٿو، ۽ سلطان محمود خان کي عتاب هيٺ آندائين ته تو ڇالاءِ منهنجي اناج جو ذخيرو تلف ڪيو. ملا درويش محمد انبار دارا کي سلطان محمود جي گهر جي سامهون قاسي ڏياريائين ۽ هالي ۽ عمر شاهه سپه سالارن جيي سکر جي وچ واري دروازي وٽ ڪل لهرايائين. همايون بادشاهه جي رواني ٿيڻ کان پوءِ جيڪي ماڻهو روهڙيءَ ۾ رهيل هئا، سي هيڏانهن هوڏانهن هليا ويا. مرزا شاهه حسن ربيع الاخر جي اوائل ۾ سيوستان ڏانهن ويو ۽ سيوستان ۾ هڪ هفتو منزل ڪري قلعي جي پڪا ڏوٽ جي مرمت ڪرائي،

راڻي ٻير سان پنهنجن ساٿن سان نڪري استقبال ڪري بادشاهي رڪاب بوسيءَ جي دولت حاصل ڪئي، ۽ قلعي جو وچ خالي ڪرايو. بادشاه کي ڏينهن عمرڪوٽ جي قلعي جي ٻاهران تشريف فرما رهيو، ۽ آخر بلقيس مڪاني حميده بانو بيگم کي قلعي ۾ اندر موڪليائين. جتي بخت جو ستارو بزرگيءَ جي افق سان چمڪيو ۽ ٥ رجب سن ٩٤٩هه آچر رات حضرت ظل الاهي شاهنشاه جلال الدين محمد اڪبر بادشاه خلد الله ملڪه سلطانه پيدا ٿيو. محمد همايون بادشاه فرزند ارجمند جي ڄمڻ ڪري ڏاڍو خوش ٿيو.

مرزا يادگار ناصر، مرزا شاه حسن جي وصال وارن واعدن تي اعتماد ڪري، اوائل محرم سن ٩٤٩هه ۾ بادشاه سڳوري جي ڪئمپ کان هٽي سکر جي شهر ڏانهن هليو ويو، جو قندار طرف آهي. جيئن ته اهي واعدا ڪوڙا هئا، تنهنڪري انهن مان هڪ به پورو نه ٿيو. مرزا يادگار ناصر ڪجهه توبون ۽ قلعي مار هٿيار، جي ساڻس گڏ هئا سي مرزا شاه حسن جي قلعي ۾ رهندڙ اميرن ڏانهن موڪلي ڏنا، ۽ بادشاه جي ٻين خيرخواهن سپه سالارن هالي ۽ عمر شاه کي پڻ قلعي ۾ اندر موڪليو. [١٧٧]

همايون بادشاه جي اُچ ڏانهن روانگيءَ جو ٻڌي مرزا شاه حسن نهايت تڪڙو بکر ۾ آيو، ۽ اميرن سندن استقبال ڪيو. مرزا شاه حسن ٢٤ محرم سن ٩٤٩هه ۾ اچي بکر جي قلعي ۾ لٿو، ۽ سلطان محمود خان کي عتاب هيٺ آندائين ته تو ڇالاءِ منهنجي اناج جو ذخيرو تلف ڪيو. ملا درويش محمد انبار دارا کي سلطان محمود جي گهر جي سامهون ڦاسي ڏيارائين ۽ هالي ۽ عمر شاه سپه سالارن جي سکر جي وچ واري دروازي وٽ ڪل لهرايائين. همايون بادشاه جي رواني ٿيڻ کان پوءِ جيڪي ماڻهو روهڙيءَ ۾ رهيل هئا، سي هيڏانهن هوڏانهن هليا ويا. مرزا شاه حسن ربيع الاخر جي اوائل ۾ سيوستان ڏانهن ويو ۽ سيوستان ۾ هڪ هفتو منزل ڪري قلعي جي پڪا ڪوٽ جي مرمت ڪرائي،

۽ ٻيو لشڪر اناج سان ڀـ يل قلعڙي تـي حملي لاءِ تيار ٿيا، ته اوچتو سلطان محمود بکري ۽ ٻيو وڏو لشڪر، جي انهيءَ قلعڙي جي ويجهو اچي ترسيا هئا، خبردار ٿي لـنبڻ ن، ميندڙن ۽ ساڪرن کي پاڻ سان همـراه، ڪري صـبـح جـو اوچـتـو اچي مـٿـن ڪڙڪيا، تـر دي بيگ خـان جنگ ۾ غفـلـت ڏيـکاري، باقي شيخ علي بيگ پنهنجي اولاد سميت ثابت قدم رهي انهيءَ جنگ جي ميدان ۾ قتل ٿي ويـو. شيخ علي پـڻ تاج الدين لادي سان گڏ فتحي عـالم بقا ڏانهن روانـو ٿيو. تنهن کان سواءِ بهادرن جي هڪ ٻي جماعت پڻ انهيءَ جنگ ۾ عالم آخرت ڏانهن سڌائي، ۽ شاهه حسن جي ماڻهن مـان پڻ ڪي ماڻهو قتل ٿيا. هن واقعي کان بادشاهه جي دل ڏاڍي غمگين ٿي ۽ ڪي ٻيا سبب پڻ پيدا ٿيا. جنهنڪري سنڌ تان دل ڪٽي، قنڌار وڃڻ جـو پڪو ارادو ڪيائـون.

انهن ڏينهن ۾ ٧ محرم الحرام ٩٥٠هه، تي بيرم خان پـڻ اڪيلو گجرات کان بادشاهه جي خدمت ۾ پهتو ۽ بادشاهه جي ٽٽل دل تي مرهم رکي، صلح جون ڳالهيون هلايائين. مرزا شاهه حسن هي موقعو غنيمت ڄاڻي راضي ٿي، لـک گنيون روڪڙيون ۽ ٻيو سفر جو سامان تيار ڪري ٽي سؤ گهوڙا، ۽ ٽي سؤ اُٺ خدمت ۾ موڪلي[١٧٩] جون جي سامهون پل تيار ڪرائي. بادشاهه صلح ۽ پل ٻڌائڻ جي تاريخ "صراط المستقيم" مان معلوم ڪئي، جا ٩٥٠ آهي. ارغون، جـي جو گذران باد شاهي لشڪر جي سنڌ ۾ ٻـ- ٽي سال رهڻ ڪري تنگ ٿي چڪو هو، سي هن صلح ڪري خوشيءَ وچان آسمان تـي ٽپا ڏيـڻ لـڳا. ۽ هي ڳالهه عين مقصد ۽ نعمت غير مترقبه سمجهي قسمين قسمين معذ رتن سان گڏ سفر جي ضروريات تيار ڪري مـوڪليائون. بادشاهه ٧ ربيع الاخر سن ٩٥٠هه تي جون جي ڳـوٺ کان پل ٽپي، ۽ لشڪر پـڻ ٻـن ڏينهن ۾ لنگهي ماهه مذڪـور جي ٩ تاريخ قنڌار روانو ٿيو.

بخشو لانگاهہ جو بکر ۾ اچڻ جو بيان

بخشو لانگاه ملتان جي گرد و نواح ۾ جونپور جي سامهون قلعو اڏائي، ملتان کي ويران ڪري، ساڻهن کي هن قلعي ۾ آڻي وهاريو ۽ عجيب و غريب لشڪر تيار ڪري دل ۾ خراب خيال ڪرڻ لڳو. لانگاه، بلوچ، ناهر ۽ جتي به ڪي فسادي هئا، تہ اهي سڀ اچي وٽس گڏ ٿيا. پوءِ تہ بکر جي فتح ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري، واقفيت لاءِ هميشه ساڻهو ۽ جاسوس موڪليندو رهيو. نيٺ ڪيس متواتر طريقي سان معلوم ٿيو تہ بکر جو قلعو خالي آهي، مرزا شاه حسن ٺٽي ۾ آهي ۽ سندس لشڪر جا سڀ امير اتي وٽي گڏ ٿيا آهن. هن خبر پڌڻ شرط لشڪر سنباهي، ٻيڙين ۾ وهاري وٺي يلغار ڪيائين: پنجاهہ ٻيڙين پاڻ ڪان اڳ ۾ مقرر ڪيائين تہ توهان جلدي هلائي اڌ رات قلعي جي آسپاس پهچي، برجن ۽ پٽين تي چڙهي وڃو ۽ هڪ سؤ تبردار ماڻهو قلعي جو دروازو ڀڃي آمد رفت جو رستو کولين. ١٥ جماد الثاني جمعي جي اڌ رات غوغا پيدا ڪري، بخشو جي ماڻهن قلعي جي پرسان اچي سکر طرف واري اڳئين دروازي کي باهہ ڏيئي شور ڪيو. شهر جا ماڻهو انهيءَ شور و غوغا تي اٿي برجن تي چڙهي [١٨٠] پٿر ۽ تير اڇلائڻ لڳا. جنهن صورت ۾ سپاهي اتي ٿورا هئا، تنهنڪري سلطان محمود جي والده هڪدم ڏڍوا ۽ تڏا گهڻا گڏ ڪري، گاسليٽ ۾ پسائي باهہ ڏيئي، مٿان ئي مٿان بخشو جي ماڻهن تي اڇلايا. بخشو جا ماڻهو سندن وچ ۾ باهہ ڪرڻ ڪري پريشان ٿي، ٻيڙين ڏانهن ڊوڙيا. پويان مير جاني ترخان، حمزه بيگ ۽ قاضي قاضن جي فرزند قاضي عيسيٰ خوب حملا ڪيا، جنهنڪري جيڪي ماڻهو اڳواٽ آيل هئا، تن مان ڪي باهہ ۾ سڙي ويا، ڪي پاڻيءَ ۾ غرق ٿيا ۽ ڪي ٿورا نڪري ڀڄي ويا. ٻئي ڏينهن منجهند جي وقت بخشو لانگاهہ بہ نغارا وڄائيندو ظاهر ٿيو، سمجهيائين تہ منهنجي ماڻهن پهچڻ سان قلعو

فتح ڪري ڇڏيو هوندو، پر جڏهن قلعي کي ويجهو پهتو ته قلعي ورن وٺي توبون ۽ تير ڇوڙيا. اتي معلوم ٿيس ته سنڌ س ساڌهن ڪجهه به نه ڪيو آهي، تنهنڪري روهڙيءَ ڏانهن هٽي ويو ۽ ٿي ڏينهن روهڙيءَ ۾ رهي، بکر جي آسپاس کي ڦري، لٽي موٽي ويو. هيءَ خبر جڏهن مرزا شاه حسن کي پهتي، تڏهن ميرشاه محمود ارغون کي بکر جي نگرانيءَ تي مقرر ڪري، قاضي قاضن سان گڏجي موڪليائين. هيءَ واقعو جمعي رات، ۱۴ جمادي الثاني سن ۹۵۰ھ ۾ ٿيو.

مرزا ڪامران جي اچڻ جو بيان

جڏهن سن ۹۵۰ھ جي شروعات ۾ جنت آشياني پائرن جي مخالفت سبب عراق ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن مرزا ڪامران، شيخ عبدالوهاب پوراني، مير الله دوست ۽ بابا چوچڪ کي مرزا شاه حسن ڏانهن بطور قاصد موڪلي، سنڌ س نياڻيءَ جي سنگا جي خواهش ڪئي. مرزا شاه حسن، مرزا ڪامران جي گهر قبول ڪري، شيخ کي رخصت ڏني. جڏهن جنت آشياني عراق کان موٽي قنڌار پهتو ۽ مرزا عسڪري قنڌار ۾ قلعي بند ٿي [۱۸۱] قلعي ۾ تنگ ٿيو. هوڏانهن حضرت جنت آشياني ڪابل تي چڙهائي ڪئي. مرزا ڪامران لڙائيءَ لاءِ مقابلي ۾ [آيو پر عين موقعي تي] سنڌ س امير صفن مان نڪري، جنت آشياني جي خدمت ۾ پهتا. مرزا ڪامران مقابلي جي طاقت نه ماري ميدان مان ڇڏي هزاري جي رستي کان سنڌ ۾ آيو، مرزا شاه حسن خبر پوڻ تي پاٽ ۾ جاءِ تيار ڪري، درويش محمد دولت خان کي مرزا ڪامران جي خدمت ۾ موڪليو. مرزا پنهنجي ساڌهن سميت پاٽ ۾ تشريف فرما ٿي شاديءَ جي تحريڪ ڪئي. مرزا شاه حسن مير فرخ ارغون کي هن ڪم جي انتظام لاءِ پاٽ موڪليو، ۽ مرزا شاه حسن جي پاڪدامن نياڻي

چوچڪ بيگم کي مرزا ڪامران جي نڪاح ۾ ڏنائون. شاديءَ کان پوءِ مرزا ٽي مهينا ترسي ڪابل موٽيو، ۽ مرزا شاهه حسن هزار سوار مڪمل هٿيار بند مرزا جي خدمت لاءِ مقرر ڪيا، ۽ مرزا جي پڳ ـ ڏوٽ درست ڪري رخصت فرمائي.

مرزا ڪامران غزنين پهچي، غزنين جو قلعو هٿ ڪري ڪابل جي فتح ڏانهن متوجهه ٿي اوچتو ڪابل جي قلعي ۾ گهڙي آيو. بادشاهه همايون انهيءَ وقت بدخشان ڏانهن تشريف فرما هو، ڇهن مهينن کان پوءِ مرزا شاهه حسن جا سوار موٽي ويا ۽ هوڏانهن بادشاهه بدخشان مان وڏو لشڪر ساڻ ڪري ڪابل ڏانهن متوجهه ٿي اچي ڪابل جو محاصرو ڪيو. مرزا ڪامران محاصري کان تنگ ٿي هندستان ڏانهن ويو، جتي اسلام شاهه افغان سان ملاقات ڪري ڪيس مدد لاءِ عرض ڪيائين، پر اسلام شاهه مرزا جي گرفتار ڪرڻ جي پويان پيو ۽ مرزا ڪامران ڀڄي گهڪرن وٽ آيو. گهڪرن ڪجهه وقت مرزا کي پناهه ڏني، پر نيٺ معلوم ٿين ته مرزا ڪامران جا بادشاهه ڏانهن خراب خيال آهن، سو مرزا کي انڪل سان هٿ ڪري ڪيس انڌو ڪري ڇڏيائون. مرزا ڪامران ٻيو دفعو سن ۹۵۷هه ۾ موٽي بکر آيو. مرزا شاهه حسن ڪجهه وقت مرزا ڪامران کي [۱۸۲] شاد ٻيلي جي ڏڪري تي جا بکر کان الهندي طرف درياهه جي وچ ۾ آهي، اتي رهايو ۽ انهيءَ کان پوءِ ٻنوري جو پرڳڻو مرزا جي بورچيخاني جي خرچ لاءِ ۽ فتح باغ سندس رهائش لاءِ مقرر ڪيو.

مرزا ڪامران اتي رهي حج جو ارادو ڪيو ۽ چوچڪ بيگم پڻ مرزا سان گڏ وڃڻ جي گهر ڪئي. مرزا شاهه حسن ڌيءَ کي موڪل ڏيڻ کان نهايت زوردار انڪار ڪيو. نيٺ چوچڪ بيگم پيءُ جي اجازت کان سواءِ نڪري وڃي ٻيڙي ۾ ويٺي، ۽ مرزا ڪامران وٽ اڪيلو وڃڻ چاهيائين. جنهن تي سلطان محمود مهردار ۽ ڪي ٻيا محرم ڪيس موٽائڻ لاءِ پهتا. مرزا شاهه حسن پاڻ به ڌيءَ جي ٻيڙي ۾ اچي زور ۽ زاري ڪئي پر ڪوبه فائدو

نہ ٿيو. چوچڪ بيگم پيءُ کي عرض ڪيو تہ بادشاهہ جڏهن اکين وارو هو تڏهن توهان مون کي سنڌ سَ حوالي ڪيو هو. اڄ دنيا جا ماڻهو مون کي ڇا چوندا؟ تہ مرزا جي ڌيءُ سڙس جي فرمانبرداريءَ کان انڪار ڪيو ۽ مون کي بدنام ڪندا. مرزا شاهہ حسن کي هي ڳالهہ وڻي ۽ لاچار ٿي کيس چڱي اسباب ۽ سامان سان رخصت ڏنائين. مرزا ڪامران ۽ بيگم، حرمين شريفن پهچڻ کان پوءِ ٽي سال مڪہ مبارڪ ۾ رهيا. ۽ مرزا ڪامران جي حياتيءَ جو سج، حج جي ڏينهن عرفات ۾ بيهڻ کان پوءِ سج لهڻ کان اڳ لهي ويو، ۽ چوچڪ بيگم مرزا جي فوت ٿيڻ کان پوءِ ستين مهيني هميشہ رهڻ واري جهان ڏانهن انتقال ڪيو. هي واقعا سن ۹٦٤هہ ۾ ٿيا.

ارغون جي بغاوت ۽ مرزا شاهہ حسن جي فوت ٿيڻ جو بيان

حياتي جي پوئين وقت ۾ جڏهن مرزا شاهہ حسن فالج ۾ مبتلا ٿيو، تڏهن ڪميڻا ۽ اوباش ماڻهو سنڌ سَ رازمحرم ۽ خاص خدمتگار بڻيا؛ جنهنڪري ارغون، ترخان ۽ ٻيا سڀ مخاص ماڻهو ملازمت کان محروم ٿي پنهنجين جاين ۾ رهڻ لڳا ۽ اوباش ماڻهو روز بروز ترقي ڪري مغلن سان ظلم ۽ بيحرمتي ڪرڻ لڳا. [۱۸۳] سن ۹٦۰ جي اوائل ۾ ٺٽي جي اربابي، عربي گاهي جي حوالي ٿي ۽ رعيت جي ڪاروبار جي نگراني اسماعيل بيٺاري جي حوالي ٿي. جنهن کان ماڻهو مايوس ۽ غمگين ٿيا ۽ ڪيترو عرصو ٺٽي اندر حيرت زدهہ هوندا هئا. هن حد تائين جو عربي گاهي جا پٽ ارغونن ۽ ترخانن سان ظلم ۽ ايذاءَ ڪرڻ لڳا. انهن ڏينهن ۾ هڪ رات هڪ حاملہ ارغون عورت ڪي لت هڻي سنڌ سَ ٻار ڪيرائي وڌائون. ارغونن هي حقيقت مرزا شاهہ حسن جي ڪن تي پهچائي پر مرزا ڪوگهڻو توجهہ ڪونہ ڏنو. جڏهن

وري وري مبالغو ڪيائون، تڏهن لاچار مرزا شاهه حسن، ٺٽي جي شيخ الاسلام شيخ ميرڪ پوراني ڏانهن خط لکيو ته شريعت موافق واقعي جي تحقيقات ڪري ثابت ٿيڻ کان پوءِ جنهن سزا جو حقدار هجي سا جاري ڪري. ۽ مرزا نصرت آباد قلعي جي نگراني پنهنجن زرخريد ۽ اعتماد جوڳن غلامن، شنبي ۽ رفيق جي هٿ ۾ ڏيئي، پاڻ بکر روانو ٿي ويو. پنڌ پورو ڪري، ساڳئي سال جي پهرين ذوالحج تي ٻهرلوءَ جي باغ ۾ تشريف آڻي ٣٠ ڏينهن انهن جاين ۾ رهيو. ٧ ماهه محرم سن ٩٦١هه، تي بکر جي قلعي ۾ آيو، ۽ صبح کان ٽپهري تائين ديوانخاني ۾ گذاريائين. جيئن ته ارغون ۽ ترخان رذيل ماڻهن، جي مرزا جي خدمت لاءِ مخصوص ٿي چڪا هئا، جي تسلط کان ملول ٿيا ۽ انهن جي فنا ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڏسڻ ۾ نه ٿي آين، تنهنڪري سڀ امير، بکر جي حاڪم مير شاهه محمود بيگ لار، جي جاءِ تي گڏ ٿي ڳالهه جي چڱائي ۽ برائي اڏو رکي مرزا جي نوڪرن ۽ خاص خيلفن جي شڪايت ڪرڻ لڳا ۽ کليو کلايو ظاهر ڪيائون ته اسان کي جلاوطن ٿيڻ گهرجي يا هنن ماڻهن کي دفن ڪرڻ گهرجي بالفعل ته چڱو ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته جنهن صورت ۾ مرزا شاهه حسن فالج ۾ گرفتار آهي. سواري جي طاقت کانءِ اٿس ۽ محفي ۾ [١٨٤] گهمي ٿو ۽ اسان کيس هن قلعي ۾ رکي پنهنجا فرزند خدمت لاءِ وٽس مقرر ڪيا آهن، تنهنڪري جيڪي به نامناسب ماڻهو وٽس اچي جمع ٿيا آهن تن سڀني کي قتل ڪري ڇڏيون. مير جاني ترخان جو سڀني ۾ مکيه ماڻهو هو تنهن چيو ته مرزا شاهه حسن هن وقت جبل جي چوٽي جو سج آهي (يعني سندس پويون وقت آهي) پڇاڙيءَ ۾ پاڻ کي بدنام ڪرڻ مناسب نٿو ڏسجي. جيئن هن وقت تائين تحمل ڪندا آيا آهيو، تيئن ٻيو به هڪ ٻه سال تڪليف ۾ گذاريو، ڏسجي ته غيب جي پردي مان ڇا ٿو ظاهر ٿئي. ايلچاي ديوان ۽ ڪي ٻيا ماڻهو مجلس مان اٿي روانا ٿيا، ته ديوانخاني جي دروازي تي

وڃي اڪثر نوڪرن کي قتل ڪري ۽ ڦٽي مرزا کي اندر نظربند ڪري ڇڏيائون. پرهي جيسيتائين پهچن ٿي پهچن، تنهن کان اڳ مرزا شاهه حسن ديوانخاني مان نڪري ٻيڙي ۾ ويهي باغ ڏانهن روانو ٿي ويو هو. ۽ پڻ انهن ڏينهن کان پوءِ ٺٽي هليو ويو. بکر جو حاڪم مير شاهه محمود ارغون دل ۾ سرڪشي جو خيال ڪري بلوچ ۽ ٻڙدا ماڻهو گڏ ڪرڻ لڳو. ايتري ۾ سلطان محمود خان جي والده جا هڪ داناءَ عورت هئي، سندس بغاوت جي احوال کان واقف ٿي مير ملڪ محمد ۽ سندس ڀاءُ مير لطفي اپاوڙي ۽ ماڻيلي ۾ هئا، تن کي ماڻهو موڪليو، هو هڪدم بکر پهتا ۽ مهر علي ۽ ٻيا مرزا ئي ماڻهو به اچي گڏ ٿيا، جن کي مير شاهه محمود سان گڏ آيل ڪوتوارن ۽ ٻين ڇينپ ڪئي ۽ دڙڪا ڏنا. هو ماڻهو موٽي هرهڪ ٽولو جدا جدا رستو وٺي ويا ۽ وڃي مرزا شاهه حسن کي حقيقت حال عرض ڪيائون. مرزا شاهه حسن هڪدم حمزه بيگ، درويش محمد ۽ شير محمد کي بکر موڪليو ۽ مير حميد بن مير محمود ساربان کي هڪ پروانو ڏيئي شاهه محمود ڏانهن موڪليائين، ته اسان توکي ياد ڪيو آهي خط پهچڻ شرط خدمت ۾ حاضر ٿي.[١٨٥] ۽ مير شاهه محمود کي وٽڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو نه رهيو. تنهنڪري ميرحميد سان گڏ جي مرزا جي خدمت ۾ روانو ٿيو. ۽ سن جي ڳوٺ وٽ ملازمت جو شرف حاصل ڪري قسمين قسمين نوازشون ڏنائين.

سلطان محمود خان انهن ڏينهن ۾ سيوي ۾ هو ۽ جڏهن کيس شاهه محمود جي سرڪشي جي خبر پهتي تڏهن يلغار ڪري بکر جي قلعي ۾ پهچڻ جو اراده ڪيائين. چاڪاڻ ته سندس والده ۽ ٻيا رشتدار بکر ۾ هئا. ۽ پاڻ سيوي کان ٻه-ٽي منزلون نڪري گنجابه جي آسپاس پهتو هو ته سندس نوڪر کيس رستي ۾ مليا ۽ کيس سندس والده جو خط ڏنائون. مضمون هي هو ته شاهه محمود دل ۾ خراب خيال آندو هو، پر پاڻ کو ڪم ڪري ئي ڪري تنهن کان اڳ سندس بندوبست ڪيو ويو، ۽ هينئر

مرزا جي خدمت ۾ آهي، توهين هن طرف کان دلجاءِ ڪري پنهنجن ضروري ڪمن ۾ مشغول رهو. سلطان محمود خان اتان موٽڻ جو ارادو ڪيو. جڏهن اميرن کي سلطان محمود خان جي موٽڻ جي ارادي جي خبر پيئي تڏهن وٽس اچي پڇيائون ته موٽڻ جو سبب ڇا آهي؟ هن پنهنجي والد جو خط کين ڏيکاريو. تنهن تي هنن چيو ته بکر جي حڪومت مبارڪ هجي ۽ اڳتي قدم رکي انهيءَ جي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ گهرجي. سلطان محمود خان چيو ته اجازت ۽ گهرائڻ کانسواءِ هلڻ جي ڪا به صورت ڪانه ٿي ڏسجي. هنن چيو ته هڪدم پاڻ کي بکر جي قلعي ۾ پهچائڻ گهرجي. شاهه محمود قلعي ۾ اندر هجي ها ته مشڪل هو ڇاڪاڻ ته هو اسان کي قلعي ۾ اندر نه ڇڏي ها. هاڻي پاڻ کي جلدي قلعي ۾ پهچي مرزا شاهه حسن ڏانهن عرضداشت موڪلڻ گهرجي ته هي خبر ٻڌي اٿئون، تنهن لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟

جنهن ڏينهن سلطان محمود خان بکر پهتو، انهي کان ڪجهه ڏينهن اڳ ۾ بکر جي حڪومت جو پروانو مير ملڪ محمد ۽ مير لطفي جي نالي صادر ٿي چڪو هو. [١٨٦] سلطان محمود خان هن فرمان جي پهچڻ کان ڏاڍا وتڪاڏا، حتيٰ ڪ ڪيس دست ٿي پيا ۽ رت جي دستن جي بيماري ۾ مبتلا ٿي پيو، ۽ جڏهن مير ملڪ محمد ۽ مير لطفي جي حڪومت ۾ پيائيوار هئا، پرڳڻا ورهائڻ لڳا، تڏهن سلطان محمود خان غيرت جو تاب نه جهلي، وٽن ۾ ماڻهو موڪليائون ته مان قلعي جي ٻاهران آهيان مون کي مڙيوئي نه وسارجو. هن پيغام ٻڌڻ شرط مير ملڪ محمد پنهنجن پٽن کي چيو ته قلعي جون ڪنجيون سلطان محمود خان جي ماڻهن جي حوالي ڪريو. مير لطفي گهڻوئي چيو ته هلڪڙائي نه ڪرڻ گهرجي ۽ حڪم جو تابعدار رهڻ گهرجي. مير ملڪ محمد داناءُ ماڻهو هو سو مير لطفي جي چوڻ جو پابند نه ٿيو، ۽ ڪنجيون موڪلي ڏنائين.

ماهه محرم الحرام سن ٩٦٢هه جي پهرين تاريخ ٺٽي جي شهر ۾ ارغون ۽ ترخان اميرن اتفاق ڪري مرزا عيسيٰ ترخان جي بيعت ۽ تابعداري ڪئي ۽ مرزا شاهه حسن کان منهن موڙي باغي ٿيا، مرزا شاهه حسن جي معتبر بن عربي گاهي شمبي ۽ رفيق کي قتل ڪري، مرزا شاهه حسن جي حرم ماهه بيگم کي قيد ڪيائون، ۽ خزاني تي دست درازي ڪري لشڪر کي گهڻو سون ڏنائون. مرزا شاهه حسن ٺٽي جي حڪومت تي مير شاهه محمود کي مقرر ڪيو هو، پر جيئن ته سندس پهچڻ کان اڳ ۾ ئي ماڻهو مرزا عيسيٰ جا تابع ٿي چڪا هئا ۽ سيني سندس ملازمت ۾ گوڏا کوڙيا هئا، تنهنڪري لاچار مير شاهه محمود به گوڏا کوڙي مرزا عيسيٰ جي ملازمن ۽ تابعدارن جي سلسلي ۾ داخل ٿيو، ۽ اتفاق ۽ اتحاد کي ڇهتي پيو. هن خبر معلوم ٿيڻ تي مرزا شاهه حسن ڏاڍو ڪاوڙيو، ۽ هڪدم سلطان محمود خان ڏانهن ماڻهو موڪليائين ته جيڪي به ارغون ۽ ترخان بکر ۾ هجن تن سيني کي قيد ڪري پاڻ سان وٺي اچي. جنهن ته [١٨٧] مرزا انهن ڏينهن ۾ فالج جي بيماري ۾ گرفتار هو ۽ اڪثر ڪري دماغ کي شراب جي گرميءَ سان گرم رکندو هو، ۽ نشي ۾ چور رهندو هو، تنهنڪري خاصخيلين موقعو ڏسي شرارت ۽ چغليءَ سان زبان کولي کيس ٻڌايو ته ارغونين نمڪحرامي ڪري، خاصخيلين جي هڪ ٽولي کي، جن پنهنجون چارون خدمتگاري جي شرطن بجا آڻڻ ۾ صرف ڪيون هيون، بغير ڪنهن ڏوهه ۽ قصور جي قتل ڪيو آهي. حڪومت جي انتظام ۽ بندوبست ۽ سياست جي رعايت خاطر حڪم فرمايو ته ڪن نمڪحرامن کي قصاص ۾ قتل ڪيو وڃي. بالفعل فتني ۽ فساد جي پاڙ احمد ولي جو ڪئمپ ۾ موجود آهي تنهن کي قيد ڪيو وڃي ۽ هن عرض اگهائڻ لاءِ ڏاڍي عاجزي ۽ زاري ڪيائون. مرزا شاهه حسن احمد ولي کي قيد ڪري مستي ساربان جي هٿان سيوستان جي قلعي ڏانهن موڪلي ڇڏيو ۽ احمد وليءَ جي عزيز علي حسين ارغون کي قتل ڪري

سنڌ س سر نيزي تي چاڙهي ڪئمپ ۾ گهمايائون. هن خبر ٻڌڻ شرط ارغونين جي بغاوت ڍهوڻي ٿي ويئي.

مرزا شاهه حسن جڏهين سرڪشي ۽ بغاوت ۾ ارغونين جي جرات ڏٺي تڏهين بکر جي حڪومت جو پروانو سلطان محمود خان جي نالي جاري ڪري بکر ۾ رهندڙ ارغونن ۽ ترخانن جي ڪهڻ جو حڪم فرمايو. سلطان محمود خان مٿيان فرمان پنهنجي ماءُ وٽ نيئي ساڻس حقيقت حال اوري، سنڌ س والده فرمايو ته بکر جي حڪومت توکي مبارڪ هجي، پر خبردار! هنن ماڻهن جي، قتل ڪرڻ ۾ تڪڙ ستان ڪرين. هنن ماڻهن کي قيد ڪري، مرزا وٽ پهچاءِ جئن مرزا جي راءِ شريف جي تقاضا هوندي، انهيءَ موجب عمل ڪندو. سلطان محمود خان مير جاني ترخان، احمد ترخان، حمزه بيگ ۽ مراد حسين بيگ لار کي، بکر ۾ رهندڙ ٻي، جماعت سان گڏ، قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويو. باقي يادگار محمد ڪوتوال، جو مير شاهه محمود کي مخالفت لاءِ ڀڙڪائيندو هو، تنهن کي قتل ڪري ڇڏيو ۽ قاضي قاضن جي اولاد ۽ ٻيا جيڪي [۱۸۸] بہ مرزائي ماڻهو قلعي ۾ اندر هئا تن سڀني کي ٻاهر موڪليو، ۽ قلعو والده ۽ پنهنجن ماڻهن جي حوالي ڪري اتان جلدي جلدي مرزا جي خدمت ۾ روانو ٿيو. بکر کان ٻه منزلون ٻاهر نڪتو ته سيد جعفر مشهد کان آيو ۽ روضه رضويه جي نقيبن جيڪو نغارن جو جوڙو هنن کان اڳ سلطان محمود ڏانهن موڪليو هو سو پهچايائين. سلطان محمود خان هن خوشخبري کان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ بادشاهي جي فال وٺي سيدن کي گهڻو انعام ڏنائين ۽ نغارن جا ۱۲ جوڙا، ۽ پير ين جارنو، جوڙا هٿ ڪري منزلون ڪندو روانو ٿيو. ساڳئي سال جي ۲۲ محرم الحرام تي مرزا شاهه حسن جي ملازمت جو شرف حاصل ڪري پنهنجو لشڪر سنڌ س نظر مان گذاريائين، ۽ حقيقت ۾ سٺو لشڪر تيار ڪيو هئائين. مرزا خوش ٿي لڙائيءَ جي خيال سان لٽي روانو ٿيو.

ساڳاھ ۾ پهتا تہ ٻنهي طرفن جي لشڪر ۾ ڏڪر ڏيو. ٻہ ٽي دفعا لڙائي ۽ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ ٻنهي طرفن کــان گهڻا ماڻهو برباد ۽ تلف ٿيا. جنهن وقت ٻنهي طرفن ۾ لڙائي جي باھ ڀڙڪي، تنهن وقت مرزا عيسيٰ ترخان سلطان محمود ڏانهن گجهي طرح ماڻهو موڪليو تہ اسان لاچار هي ملامت جو طوق پنهنجي گردن ۾ وڌو آهي. هينئر اسان جــي جنگ ڪرڻ جـو مقصد ڇا آهي؟ جنهن ۾ هــر روز ڪيترا ماڻهو قتل ٿي رهيا آهن. بهتر ائين ٿيندو تہ اسان پاڻ ۾ ملاقات ڪري پنهنجي ڀلائي ۽ برائيءَ تي غور ڪريون. آخر اڌ رات جو ٻنهي پاڻ ۾ ملاقات ڪري هڪ ٻئي سان ريجهہ ڪرڻ شروع ڪئي ۽ ڏکي گفتگو کان پوءِ فيصلو ڪيائون تہ مرزا شاھ حسن ٿورن ڏينهن جو مهمان آهي، تنهنڪري صلح جو رستو وٺڻ گهرجي. هن وقت توهان ۽ اسان کان سواءِ ڪو ٻيو ماڻهو وچ ۾ ڪونہ آهي، سو جهڙي نموني ٺهي اچي تنهن نموني سان هن ملڪ جي حڪومت جو فيصلو ڪري انهي کان ٻاهر نہ وڃون.

صبح جو هن ملاقات جي خبر مشهور ٿيڻ کان اڳــ امير سلطان ۽ امير ابوالخير سوڍن وغيرھ ماڻهن جو دنبلو وٺي [١٨٩] پيراز جي گهٽ وٽ وڃي، بيگ محمد ڪڪو ۽ ايلغي ڏيوانا وارن ماڻهن جيڪي چوڪي تي هئا، تن سان سخت لڙائي ڪئي جنهن ۾ مرزا عيسيٰ جي طرف جا گهڻا ماڻهو قتل ٿيا. انهن ماڻهن جا سر جڏهن مرزا شاھ حسن جي نظر مان گذاريائون تہ اتفاقا انهن ۾ ڪي مغلن جا سر بہ هئا، جن جي ڏسڻ سان مرزا جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. اهو حال ڏسي سلطان محمود خان گوڏا کوڙي وجي اڳيان ويٺو ۽ عرض ڪيائين تہ جيڪڏهن ڪو هن طرف جو ماڻهو ٿو ڪسي تہ بہ توهان رئو ٿا، ۽ جيڪڏهن ڪو هن طرف جـو ماڻهو ڪسي ٿو تہ بہ رئو ٿا، پوءِ اسان ڇا ڪريون؟ اينتري ۾ شيخ عبدالوهاب ۽ مرزا قاسم بيگـــ وچ ۾ پئي مرزا عيسيٰ ترخان جي خطائن ۽ تقصيرن جي معافي گهرڻ لڳا. سلطان محمود خان مير شاھ محمود ۽ مير شاھ حسين

تڪدري پڻ موقعو ڏسي عرض ڪيو تہ ارغونن جيڪا مرزائي غلامن جي حق ۾ بي ادبي ڪئي آهي، تنهن ڪان مرزا عيسيٰ شرمندو ۽ پشيمان آهي، جيڪڏهن سندس خطائون معاف فرمائي قيد ڪيل ترخانن کي آزاد فرمائيندا تہ مهرباني جو اميدوار ٿي خدمت ۾ حاضر ٿيندو. مرزا منظور ڪيو، ۽ مرزا عيسيٰ ماه بيگم کي مرزا جي خاصخيلين سميت رخصت ڏيئي، سيني کي لشڪر ۾ پهچايو. اهو واقعو ستين سال جي صفر مهيني جي آخر ۾ ٿيو.

ربيع الاول مهيني جي پهرئين تاريخ شيخ عبدالوهاب ۽ مرزا قاسم ترخانين جا گناه معاف ڪرائي کين ٺٽي موڪليو. ساڳي مهيني جي ٻي تاريخ مرزا عيسيٰ ترخان ۽ سلطان محمود خان جي ملاقات ٿي ۽ هرهڪ مصحف مجيد تي هٿ رکي انجام اقرار ڪيو تہ هڪٻئي سان نهايت اتفاق ۾ رهي اختلاف ۽ نفاق کان پاسو ڪنداسون ۽ جيستائين مرزا شاه حسن زنده هوندو تيستائين مطيع ۽ تابعدار رهي هن کان پوءِ ڪوبہ جهڳڙو يا سرڪشي نہ ڪنداسون، ۽ جڏهن مرزا شاه حسن [١٩٠] پنهنجي طبعي موت سان هن فاني دنيا کان دارالبقا ڏانهن انتقال ڪندو، تڏهن سنڌ جو ملڪ اڌو اڌ تقسيم ٿيندو. لڪي کان ستيون حصو سلطان محمود خان سان تعلق رکندو ۽ لڪي جي، تڪر کان هن طرف وارو پاسو مرزا عيسيٰ جهليندو. انهي فيصلي، جو اعتراف ۽ اقرار ڪري تاڪيد طور هڪ دستاويز لکي ان تي، پنهنجون ۽ ٻين وڏيرن جون مهرون هڻي، هڪٻئي کي دوباره، پاڪر پائي الوداع ڪيائون. اهو بہ فيصلو ڪيائون تہ ٻنهي طرفن کان ماڻهن جي اچ وڃ رهي، جيئن رنج ۽ جهڙو دفع ٿي وڃي.

ٻئي ڏينهن مرزا قاسم بيگ ٺٽي وڃي، مرزا عيسيٰ ترخان جي پٽ محمد صالح کي هڪ ٽوليءَ سان مرزا شاه حسن جي خدمت ۾ وٺي آيو ۽ محمد صالح، مرزا جي اڳ ڇڱا تحفا نذر

رکيا: هن طرف کان وري شيخ عبدالوهاب ۽ سلطان محمود جي پاڻ امير سلطان کي ٺٽي نيئي، مرزا عيسيٰ سان ملاقات ڪرايائين. مرزا شاهه حسن، مرزا صالح کي گهوڙو ۽ سروپاءِ عنايت ڪري، موٽي وڃڻ جي رخصت ڏني، پڻ ملا ريائي هٿان نقارن جو جوڙو ۽ هڪ قيمتي سروپاءِ مرزا عيسيٰ ڏانهن موڪليائين، ۽ ٻئي ڏينهن مرزا شاهه حسن مير ذوالنون جو اهو جهنڊو، جو سلطان حسين مرزا پايقرا کيس ڏنو هو، نقارن ۽ تمن طوق (١) (ڏهه هزاري جهنڊو) سان گڏ سلطان محمود خان کي عنايت ڪيو ۽ پنهنجي مهر پڻ سلطان محمود جي حوالي ڪئي. امير سلطان پڻ انهيءَ ڏينهن ٺٽي کان واپس اچي ڪئمپ سان مليو ۽ ڪئمپ ۽ ٺٽي جا ماڻهو آزاديءَ سان آمدرفت ڪندا رهيا.

شيخ عبدالوهاب کي طب جي علم ۾ پوري مهارت هئي، تنهن مرزا شاهه حسن جي حالات مان معلوم ڪيو ته مرزا جو مرض سختيءَ سان گڏ، وڌندو رهي ٿو. تنهنڪري مناسب آهي ته بالفعل صلح ڪري سيوستان ڏانهن روانو ٿي وڃي، جيئن راڄن جا ماڻهو پنهنجن گهرن ۾ پهچن. سلطان محمود خان هيءَ حقيقت مرزا شاهه حسن کي عرض ڪئي، مرزا پڻ منزل پٽڻ جي اجازت ڏني، جنهن تي انهي ئي صبح جو ڪوچ ڪري روانا ٿيا. [١٩١] جنهن ڏينهن ڪوچ ڪيائون، انهيءَ ڏينهن مرزا جي مرض نهايت سختي اختيار ڪئي ۽ گهڙي گهڙي سختي وڌندي رهي. ساڳئي سال جي يارهين ربيع الاول جي صبح جو وڃي علي پوٽن جي ڳوٺ ۾ ترسيا، ٻئي ڏينهن ٻارهين تاريخ سومر ڏينهن ٽپهري جي نوبت وقت مرزا شاهه حسن جو روح "ارجعي الي ربک راضية مرضيه" (راضي ۽ خوش ٿي پنهنجي رب ڏانهن رجوع ٿي) جي

---

(١) تمن توغ (تمن — طوغ يا طوق) = ڏهه هزاري جهنڊو. تمن معنيٰ ڏهه هزار ماڻهو يا اهڙو ضلعو جنهن مان وقت سر ڏهه هزار جنگي جوان ملي سگهن. طوغ معنيٰ جهنڊو. (مترجم)

ندا سٽي بهشت جي باغن ڏانهن پرواز ڪري ويو. شيخ عبدالوهاب ۽ مرزا قاسم جيڪي انهيءَ وقت مرزا جي سيراندي ۽ کان حاضر هئا، سي ٻاهر نڪتا. سلطان محمود انهن سان گڏ ٻڙي ۾ وڃي حادثي جي حقيقت معلوم ڪئي ۽ اکين مان ڳوڙهن جا قطرا وسائڻ لڳو. هڪڙي لحظي کان پوءِ مرزا جو منهن کولي، جزع فزع ۽ روڄ راڙو ڪري، مرزا جي پير کي چمي ڏيئي، مرزا جي پيرن هيٺان ڌي وينو ۽ چيائين "شيخ! توهان ۽ مرزا قاسم الله تعاليٰ عزوجل وٽ شاهد ھججو ته مون پڇاڙيءَ تائين مرزا جي مخالفت نه ڪئي آهي، نمڪحلالي ڏيکاري، هن گهڙي تائين سندن پيرن هيٺان هوس، ۽ مون کان سواءِ ٻئي ڪنهن به امير کي هيءَ سعادت حاصل نه آهي." پوءِ شيخ عبدالوهاب کيس هٿ کان وٺي ماهه بيگم وٽ وٺي ويو، ۽ چيائين ته "توهان ۽ سلطان محمود خان پاڻ ۾ فيصلو ڪريو، تيستائين مان وڃي ٿو مرزا جي غسل، تجهيز ۽ تڪفين ڪي لڳان." شيخ عبدالوهاب جي تجهيز ۽ تڪفين کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ [سوسهڻي جي نماز وقت] مرزا جو لاش ڏوليءَ ۾ رکي، شريعت پاڪ جي دستور موجب جنازي جي نماز ادا ڪيائون. سلطان محمود خان انهيءَ خزاني مان، جو مرزا سان ساڻ هو، ڪجهه حصو ڪنيو ۽ پيو به جيڪو سامان، جواهرات ۽ هٿيار ٻيڙيءَ ۾ هئا، تنهن مان گهڻي تي متصرف ٿي، ماهه بيگم تي زور ڏنائين، ته مٿان ارغون ترخان توهان جي تعظيم ۽ احترام جي شرطن بجا آڻڻ ۾ ڪا ڪوتاهي ڪن، تنهنڪري توهان بکر هلو ۽ مرزا جو لاش پڻ پاڻ سان گڏ کڻي هلون. ماهه بيگم چيو ته مرزا جو لاش [۱۹۲] شاهه بيگ وٽ مڪ مبارڪ نيو ويندو، ۽ اهو رستو ٺٽي کان ويجهو آهي ۽ بکر کان پري. بهر صورت ... ماهه بيگم راضي نه ٿي.

قصو مختصر ته انهيءَ ڏينهن صبح جو ماهه بيگم، شيخ عبدالوهاب، مرزا قاسم ۽ خواجه محمد حسين، مرزا جي لاش کي کڻي وڃڻ لاءِ ذميدار ٿيا ۽ سلطان محمود خان صبح جو ڪوچ

ڪري ٻکر روانو ٿيو.

انهيءَ ڏينهن ٺٽي خبر پهتي، ته مرزا عيسيٰ وڏي لشڪر سان سوار ٿي پٽيان پهچي ويو، سلطان محمود خان کي اينرو ويجهو پهتو، جو ٻنهي طرفن کان نغارن جا آواز ٻڌائون. سلطان محمود خان لشڪر جون صفون سينگاري بيهاريون ۽ مرزا عيسيٰ ڏانهن ماڻهو موڪليائين، ته، اچڻ جو مطلب ڇا آهي؟ جيڪڏهن لڙائيءَ جو ارادو رکو ٿا ته ٻڌايو ته لڙائيءَ جو ميدان تيار ڪريان. مرزا عيسيٰ جوابي موڪليو ته، ارغونين کان ٻڌو هوم ته ماه بيگم ۽ سلطان محمود خان مرزا جو لاش کڻي وڃي رهيا آهن، تنهنڪري آءٌ انهيءَ لاءِ آيو هوس ته ائين مناسب نه آهي، جو هتان ٻکر کڻي وڃو، ٺٽو به مرزا جي ملڪيت آهي. هاڻي معلوم ٿيو آهي ته ماه بيگم مرزا مرحوم جو جنازو ٺٽي کڻائي ويئي، تنهنڪري توهان دلجاءِ سان ٻکر روانا ٿي وڃو. سلطان محمود خان نهايت تکڙو سيوستان پهتو. هوڏانهن مرزا شاهه مسعود، شاهه حسين تکدري، ميرابوالخير، مير حميد ماربان، خواجه ۽ باقي ٻيا ماڻهو اهو ويچار ڪري ته ٺٽو مرزا عيسيٰ جي تصرف ۾ آيو ۽ ٻکر سلطان محمود جي حوالي ٿيو، هاڻي سيوستان تي اسين ٿا متصرف ٿيون. [سيوهڻ تي قبضو ڪري ويٺا.] سلطان محمود جي ڪيتري به زور ڀرڻ جي باوجود قلعو نه ڏنائون ۽ ستئين گمان تي قلعو نه کوليائون. لاچار سلطان محمود خان، ميرابوالخير ۽ مير عبدالحميد کي گهرائي ٻکر روانو ٿي ويو.

مرزا عيسيٰ ڀڻ منزلون ڪندو پٽيان ٿي آيو، سو جڏهن سن جي آسپاس پهچي معلوم ڪيائين، ته، هنن ساڻهن قلعو بند ڪري سلطان محمود خان کي اندر اچڻ نه ڏنو، تڏهن پنهنجي پٽ محمد صالح ترخان کي وڏي ڪٽڪ سان سوڪلي محاصري جو حڪم ڪيائين ۽ پاڻ به پٽيان پهتو. قلعي وارن جي سخت حالت ٿي، نيث راقم الحروف جي پڙ ڏاڏي، سيادت پناهه سيد مير ڪلان وچ ۾ پئي صلح ڪرايو. قلعي وارا امان گهري ٻاهر

ڏکتا ۽ سيوستان جو قلعو پڻ مرزا عيسيٰ جي هٿ ۾ آيو. شرمندگيءَ کان اهي ساڌو رهي نہ سگهيا تنهنڪري حج جي موڪل وٺي پارڪر جي رستي کان گجرات ۾ آيا، ۽ انهيءَ کان پوءِ هندستان پهچي منعم خان جي نوڪري ۾ رهيا. مير حميد پڻ موڪل وٺي هندستان هليو ويو.

مرزا شاهہ حسن جو لاش جو ٺٽي نيائون، سو پهريائين درياءَ جي ڪناري تي مير احمد ولي جي حويلي ۾ امانت طور رکيائون، پوءِ مڪلي جي ٽڪريءَ تي هڪ عمارت تيار ڪرائي ٽن مهينن کان پوءِ مرزا عيسيٰ اچي پهرين جاءِ مان ڪڍائي، وچي انهيءَ ۾ دفن ڪرايو ۽ مرزا عيسيٰ ۽ ٻيا سڀ ارغون خواهہ ترخان امير، ماتمي لباس پهري مرزا جي تابوت پويان دفن گاهہ تائين پاءِ پيادا گڏجي هليا. ٻن سالن کان پوءِ اتان ڪڍائي مڪي مبارڪ ۾ سندس والد شاهہ بيگ جي پرسان وچي دفن ڪيائون، ۽ اتي مڪي شريف ۾ سهڻي عمارت ٺهرايائون، اها عمارت مشهور آهي.

مرزا شاهہ حسن جي ڪجهہ احوال جو بيان

مرزا شاهہ حسن بن شاهہ بيگ بن مير ذوالنون ارغون بهادريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو، ننڍپڻ کان وٺي بيماريءَ جي وقت تائين سڀني ميدانن ۾ فتحمند رهيو. لڙاين ۾ چڱا حملا ڏيکاريائين. سندس ولادت سن ٨٩٦هہ ۾ ٿي ۽ ٦٦ سال زندهہ رهيو. ننڍپڻ کان وٺي علم حاصل ڪرڻ جو شغل رکندو آيو، ۽ علم حاصل ڪرڻ ۽ علم پکيڙڻ جو هميشه شوق رهندو هوس. علم منقول ۾ گهڻي مهارت هوندي هيس، حڪومت جي ڪاروبار هوندي بہ جيڪو سبق پڙهندو هو، تنهن جي تقرير فارسيءَ ۾ لکي ڇڏيندو هو.

راقم الحروف اٽڪل ڏهہ جز مٿئين مرزا جا هٿ اکر، جن ۾ پنهنجن ڪن سبقن جي فارسيءَ ۾ تقرير لکي هئائين. قاضي ڏتو

سيوستاني جي ڪتبخاني ۾ انهيءَ وقت ڏٺا هئا. جڏهن سنڌ ن درس جي حلقي ۾ علم حاصل ڪري رهيو هوس ۽ شايد اڄ تائين آهي ورق قاضي مرحوم جي اولاد جي هٿ ۾ موجود هوندا. مرزا شاهه حسن شعر کي چڱي طرح سمجهندو هو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس موزون طبع مان ڪي بيت به نڪري ويندا هئا. جنهن ۾ ”سپاهي“ تخلص ڪندو هو. جئن ته راقم الحروف انهن مان ڪي سندس دستخط هٿ ڪيا هئا، ۽ هنن سٽن هيٺان لکي ڇڏيا آهن (١) جيڪي به ڪيس ڏيندا هئا، تن ۾ شرع شريف ڏانهن رجوع فرمائيندو هو. سيدن، مشائخن ۽ علمائن جو نهايت ادب ۽ احترام ڪندو هو، ۽ سندن وظيفن ۽ پگهارن ۾ ڪنهن به قسم جي گهٽتائي نه ڪندو هو. بلڪ سڀڪنهن ماڻهو جي سندس لياقت موجب رعايت ڪندو هو. بادشاهي جو نظم و نسق جئن جڳائي، تئن رکي زبردستن جا هٿ غريبن تي ظلم ڪرڻ کان بند ڪري ڇڏيا هئائين. ڪنهن به ماڻهوءَ تي ظلم ۽ زبردستيءَ جو روادار نه هو، ملڪي سياست مڪمل نموني تي هلائيندو هو. ٣٤ سال حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. شروعات ۾ قنڌار کان ڪابل وڃي بابر بادشاهه جي ملازمت جو شرف حاصل ڪري، ٻه سال بادشاهه جي ملازمت ۾ رهيو. بادشاهه هميشه سندس تعريف ڪندو هو، ۽ چوندو هو ته ”شاهه حسن بيگ نوڪري ۽ ملازمت لاءِ نه، پر حڪومت جا آداب ۽ قواعد سکڻ لاءِ آيو آهي“. پنهنجي حياتيءَ ۾ ٻن زالن سان شادي ڪيائين: هڪڙي ماه بيگم [١٩٥] بنت مرزا محمد مقيم، جو سندس سڳو چاچو هو، ۽ انهيءَ مان هڪ ڌيءَ چوچڪ بيگم هيس جا مرزا ڪامران جي نڪاح ۾ هئي، ۽ سندس سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ چوچڪ بيگم مرزا ڪامران سان گڏ جي حرمين شريفين ويئي، جتي وفات ڪيائين.

(١) افسوس جو اهي بيت تاريخ معصومي جي ڪنهن به نسخي ۾ موجود ڪونه آهن. (مترجم)

مرزا شاهه حسن جي بيبي ماهه بيگم پهر يائين قاسم ڪوڪي جي نڪاح ۾ هئي، جنهن مان پڻ ناهيد بيگم نالي هڪ ڌيءُ هيس، جنهن کي پڻ ڏيئر ۽ پٽ هئا. ماهه بيگم مرزا شاهه حسن جي وفات کان پوءِ مرزا عيسيٰ ترخان جي نڪاح ۾ آئي، ۽ ساڻس گهڻو وقت گذاريائين. مرزا عيسيٰ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ مرزا محمد باقي سان مخالفت ڪرڻ ڪري قيد ڪئي ويئي، ۽ قيد ۾ آخرت جي جهان ڏانهن رواني ٿي. مرزا شاهه حسن جي نڪاح ۾ ٻي زال مير خليفي جي نياڻي محب علي خان جي ڌيئڻ گلبرگ بيگم هئي. جڏهين ته سندن وچ ۾ موافقت نه ٿي ٿنهنڪري ٻن سالن کان پوءِ جدائي واقع ٿي ۽ ماهه بيگم جنت آشياني بادشاهه جي بيڪاري (شير شاهه کان شڪست کائڻ کان وٺي دوباره هندستان جو تخت هٿ ڪرڻ تائين وارو وقت) کان اڳ هندستان هلي ويئي، جتي گذاري ويئي ۽ سندس حياتي جي گل جا پن اجل جي جهوليءَ ۾ پڪڙجي ويا. سندس قبر دهلي ۾ آهي. مرزا شاهه حسن کي مرزا ابوالمنصور نالي هڪ پٽ پڻ هو، جو ٻن سالن جي عمر ۾ گذاري ويو، ۽ مرزا شاهه حسن جي نسل مان ڪوبه ڪونه رهيو.

مرزا شاهه حسن جي ڪن همعصر سيدن، عالمن، مشائخن، فاضلن ۽ شاعرن جو بيان

١- هن عاليشان طبقي جو اڳواڻ عاليجناب مير محمود المعروف به شيخ ميرڪ بن مير ابوسعيد پوراني آهي. ڏاڏنگ جي طرف کان سندن نسب جو سلسلو عرب شاهي سيدن سان ملي ٿو، ۽ شيخ ابوسعيد جي والده شيخ جلال الدين ابا يزيد پوراني جي نياڻي هئي. شيخ ميرڪ فضل، سخاوت، زهد ۽ تقويٰ ۾ گهڻن سيدن کان ممتاز ۽ نرالو هو. ڪيئي سال سنڌ ۾ شيخ الاسلامي جي عهدي تي [١٩٦] فائز رهيو، آيو ويو مقامي خواهه مسافر

سندس احسان جي دستر خوان تان ڀهرووندا ورهندو هو. اڪثر فاضل ۽ طالب علم سندن سهڻن ڪوشش ڪري، علم ۽ فضل مان وڏو حصو حاصل ڪري، فضيلت ۽ هنرمندي جي ميدان ۾ پاڻ جهڙن کان گوءِ کڻي ويا. شيخ سيني نمونن جا خط عموما ۽ خط نستعليق خصوصا ڏاڍا سٺا لکندو هو. سن ٩٦٤ هه جي محرم مهيني ۾ عالم بقا ڏانهن انتقال ڪري ويو.

٢— شيخ مير محمد ۽ شيخ عبدالوهاب (١) مير بايزيد ۽ مير ابوالسعيد پوراني (٢) جا فرزند شيخ ميرڪ جا پوٽا پنهنجي وقت جا سرڪردا ۽ زماني جا اڳواڻ هئا. جناب شيخ عبدالوهاب سهڻين عادتن ۽ وڻندڙ خصلتن سان سينگاريل هو. نهايت خوش طبع ۽ مجلس جو مور هو. شعر نهايت چڱي طرح سمجهندو هو، شريعت جو پابند ۽ نهايت پرهيزگار هو. بادشاهن کي نصيحت ۽ وعظ ڪرڻ جي حتي الامڪان ڪوشش ڪندو هو، ظلم ۽ بدعت جي دفع ڪرڻ لاءِ ڏاڍو سعيو ھوندو هوس. شيخ مير محمد ۽ شيخ عبدالوهاب جي وفات جو اتفاق سن ٩٩٠هه ۾ ٿيو. فقه جي علم ۾ جامع فتاويٰ پوراني جا ٺٽي ۽ ڀڪر ۾ مشهور آهي، سا شيخ عبدالوهاب پوراني جي تصنيف آهي.

٣— شاهه قطب الدين بن شاهه محمود بن شاهه طيب:- خراسان جي عاليشان سيد بزرگن مان آهي. ترڪماني فسادن کان پوءِ سنڌ ۾ تشريف فرما ٿي، ڀڪر جي شهر ۾ رهڻ لڳو. جمعي ڏينهن خلق کي وعظ ۽ ارشاد فرمائي، هدايت جي رستي ڏانهن ترغيب ڏيندو هو. هو صاحب نهايت متقي ۽ شريعت جو

(١) نسخي ”ح“ ۾ ”بايزيد بن ابوسعيد“ لکيل آهي جو هيٺئين بيان موجب صحيح آهي. ڇاڪاڻ تہ شيخ مير محمد ۽ شيخ عبدالوهاب کي شيخ ميرڪ جا پوٽا ڇيو ويو آهي. جيڪڏهن انهن مان ڪوبہ مير ابوسعيد جو پٽ هو تہ پوءِ اهو شيخ ميرڪ جو پاٽ ٿيو نہ پوٽيو. (مترجم)

پابند هو. سن ٩٧٧ جي پڇاڙي ۾ عالم جا وداني ڏانهن انتقال فرمائي ويو، ”وعظ“ سندن تاريخ وفات آهي. [١٩٨]

٤- سيد مير ڪلان: ڪربلا جي عظيم القدر ساداتن مان آهي. سندن وڏا انهي مبارڪ سر زمين کان آيل هئا. سيد مير ڪلان جڏهن قندار پهتو تڏهن مير شير قلندر جنهن جون ڪرامتون ۽ مناقب مشهور آهن، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ ٿي آيو آهي، جنهن جو مزار قندارڪان ٽي فرسخ (٩ ميل) الهندي طرف اشڪپله ۾ آهي، اتان سندس لنگهڻ ٿيو. سنڌ جي فتح کان پوءِ مير ڪلان قندار کان سنڌ ۾ تشريف فرما ٿي، سيوستان جي پسگردائي ۾ رهجي پيو ۽ گهڻو ڪري قدوت الواصلين مخدوم شهباز قلندر جي مزار پر انوار تي گذاريندو هو. زهد ۽ عبادت ۾ سندس مٽ ڪونه هو، فقيرن ۽ مسڪينن جي ڏاڍي رعايت ڪندو هو، ۽ پٺيان گهڻو ئي اولاد ڇڏيائين.

٥- مخدوم محمود فخر پوٽو: عالم رباني هو. سنڌ ۾ علم پکيڙڻ جو سهرو سندس سر تي آهي. ظاهري باطني علم جو صاحب هو. شيخ الاسلام جي صحبت سان سر بلند هو. شيخ الاسلام جي واقعي کان پوءِ پنهنجي اصلي وطن ڏانهن موٽي ڳاهن ۾ رهجي پيو. حضرت خضر عليہ السلام سان ملاقات هوندي هيس، جن جا شاگردن وٽس علم حاصل ڪيو هو، سي سڀ مقصود ۾ ڪامياب ٿي وڃي بلند درجن کي رسيا. هرات کان سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيڻ وقت رستي ۾ کانئس ڪرامتون ظاهر ٿيون.

٦- مخدوم بلال: ٺٽي جي ڳوٺ ۾ رهندو هو، گهڻو ڪري خلق جي ارشاد، نصيحت ۽ وعظ ۾ مشغول رهندو هو. تقوي ۽ زهد ۾ سانس برابر ڪو ڪونه هو. تفسير ۽ حديث جي علم ۾ تمام ماهر هو. . . درجن جو مالڪ هو. [١٩٨] سندس سمورن حالات ۽ ڪمالات جي لکڻ جي قلم کي ڪابہ طاقت ڪانہ آهي. چون ٿا تہ هڪ پيري ٺٽي کان سلطان العارفين مخدوم شهباز جي زيارت لاءِ سندس اشاري تي اچي رهيو هو ۽ درياءَ

ٺهڻ جي ارادي سان ٻيڙي ۾ چڙهي ويٺو جئن ٻاٽڻين جو دستور هوندو آهي، تئن ٻيڙي جي ميربحر کن سوارن جي حق ۾ بد شد ڳالهائڻ ۽ بيهودو بڪڻ شروع ڪيو ۽ اهو وڃي مخدوم صاحب جي ڪن تي پيو. پاڻ پنهنجي ٽوپي مبارڪ خادم کي ڏنائين جنهن اچي مير بحر جي مٿي ۾ وڌي، مير بحر هڪدم وعظ، نصيحت ۽ قرآني آيتن جي تفسير ڏانهن زبان ڦيري، سڀ ٻيڙيءَ وارا عجب ۾ پئجي ويا. بيشڪ اهي ئي بزرگ آهن، جي مئل دلين کي جيئرو ڪن ٿا. سندن وفات سن ۹۲۹ ۾ ٿي.

۷ــ مولانا عبدالعزيز هروي ابهري شيخ الاسلام جي واقعي ڪان پوءِ دين جي بچاءَ خاطر پنهنجي ٻنهي پٽن سان گڏ سنڌ جي ڪنڌ ۾ تشريف فرما ٿيا. ڳاهن ۾ سڪونت اختيار ڪري هن ملڪ جي طالبن کي پڙهائڻ ۾ ڏاڍا مشغول رهيا. علم معقول گهڻو ڪري سندن پڪڙيل آهي. وقت جا حاڪم سندن ڏاڍو خيال ڪري کين راضي رکندا هئا.

۸ــ قاضي ڏتو سيوستاني: ڏاڏ نگ ۾ پنجن پيڙهين کان پوءِ سندس نسبت صدرالدين جو خط، پرڳڻي جي قضا جي عهده تي فائز هو، سان ملي ٿو. گهڻن بزرگن جي صحبت ۾ رهي علم ۽ تربيت حاصل ڪئي هئائين. مطول تائين پنهنجي پيءُ قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهو جي خدمت ۾ حاصل ڪيائين. تفسير ۽ حديث مخدوم بلال جي خدمت ۾ ۽ ٻيا اڪثر علم مخدوم فخر پوٽي ۽ عبدالعزيز هروي جي حلقهءِ درس ۾ رهي پڙهيائين [۱۹۹] ارڙهن تفسيرن کان واقفيت هيس، ڪن جي سبقن پڙهڻ سان ۽ ڪن جي مطالعي ڪرڻ سان. ۽ سڀ سندس ذهن ۾ حاضر هوندا هئا.

ترڪي اکر هڪدم پڙهي ويندو هو. علم جفر ۽ ٻيا ڪي ناياب علم ڄاڻندو هو ۽ ڪشف جو صاحب هو. اڪثر ڪتابن جون عبارتون ياد پڙهي ويندو هو. سندس پيءُ حال جو صاحب هو ۽ پنهنجي مرڻ کان پوءِ مخدوم بلال جي صحبت جو کيس اشارو ڪيو هوائين. مرزا شاهه حسن ڪيترو وقت سندس خدمت ۾ رهي علم پرايو هو. سندس ڏاڍي تعظيم ۽

اعتراف ڪندو هو. گهڻو ڪري هڪڙي سان صحبتون ڪندا هئا ۽ علم ۾ کيس امام جار الله (زمخشري) جي لقب سان ياد ڪندو هو. راقم الحروف پڻ سندن حلقه درس مان علم پرايو آهي. رحمت الله عليه.

٩- مخدوم رڪن الدين عرف مخدوم متو: مخدوم بلال جي خليفن جي سلسلي ۾ هو. پاڻ ابوبڪر صديق جي اولاد مان هو. سنديس بلند پرواز همت هميشه وظيفن، عبادتن ۽ بندگين تي صرف ٿيندي هئي. زهد ۽ تقويٰ جا سالڪ، هدايت ۽ ارشاد جا طالب سندس معتقد هوندا هئا، ۽ سندس سلوڪ تي اعتماد ڪندا هئا. حديث جي علم ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. شرح اربعين، شرح ڪيداني ۽ ٻيا ڪي رسالا سندس تصنيفات (١) مان مشهور آهن. هن جي وفات سن ٩٤٩ﻫ جنت آشياني بادشاهه جي اعين ٻيڪاري (فترات) جي زماني ۾ ٿي ۾ تي.

١٠- قاضي قاضن بن قاضي ابو سعيد بن زين الدين بکري: سندس وڏا ٺٽي ۽ سيوستان جي شهرن ۾ رهندا هئا. سندن ٽيڙ ڏاڏو قاضي [٢٠٠] ابو الخير، جو فضيلت ۽ حالت جو صاحب هو، سو وچي بکر ۾ رهيو. قاضي زهد ۽ پرهيزگاريءَ سان سينگاريل هو، ۽ گهڻن ئي بزرگن جي صحبت نصيب ٿي هيس، مڪاشفي جو صاحب هو. هميشه وظيفن ۽ عبادتن ۽ بندگين ۾ مصروف رهندو هو. علم تفسير، حديث ۾ ڏادي واقفيت هيس. گهڻن هنڌن تان علم حاصل ڪيو هئائين. علم فرائض جي جزئيات ۾ ڏادي مهارت هوندي هيس، گهڻو ڪري عبادت گذاريءَ ۾ مشغول رهندو هو.

سندس پيڙهي پيءُ جي طرف ڪان بن واسطن ڪان پوءِ

(١) افسوس جو اهي ڪتاب اڄ دستياب ٿي نٿا سگهن.
(مترجم)

قاضن سان ملي ٿي، هن طرح قاضن بن ابو سعيد بن قاضي زين‌الدين بن قاضي قاضن. طرحين طرحين عملي فضيلتن سان سينگاريل هو. قرآن مجيد ۽ فرقان حميد ياد هوندو هوس. قرئت ۽ تجويد جو علم ڄاڻندو هو. حديث، تفسير، اصول، فقہ، تصوف ۽ "آلي علمن (١)" ۾ ڪافي دخل رکندو هو.

انشاءَ ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. ابجد جو علم پڻ ڄاڻندو هو. سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس، حرمين شريفين جي زيارت سان مشرف ٿيل هو. سيد محمد جونپوري، جو ميزان مهدي‌ءَ جي لقب سان مشهور آهي، جي مريدن ۽ معتقدن جي سلسلي ۾ داخل هو. انهيءَ ڪري شريعت جا عالم مٿس طعنا ڪندا هئا. شاهہ بيگ جي هن فاني دنيا مان گذري وڃڻ کان پوءِ، مرزا شاهہ حسن جو منظور نظر ٿي، بکر ۽ ان جي آسپاس جي قضا جا فرائض بجا آڻيندو رهيو. ۽ سندس خدمت ۾ جيڪي شرعي ڪيس ايندا هئا، تن جي فيصلي ڪرڻ ۾ نهايت احتياط، امانت [٢٠١] ۽ دينداري ظاهر ڪندو هو. پڇاڙيءَ ۾ هن جوابداريءَ جي ڪم کان استعفا ڏنائين ۽ عهدو سندس پاءُ قاضي نصرالله جي حوالي ٿيو. قاضي قاضن جي وفات سن ٩٥٨ھ ۾ ٿي هئي.

---

(١) آلي علم — آلہ معنيٰ اوزار يعني اهڙا علم جن جي ذريعي ٻين مقصودي علمن ۾ ڪمال پيدا ڪري سگهجي- جهڙوڪ صرف نحو وغيره.

اسان جي سنڌ جي هڪ بزرگ پنهنجي ڪنهن تصنيف ۾ آلي علم جي تشريح ڪلن جو علم ڪري اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تہ قاضي قاضن ڪلن جي علم ۾ ماهر هو. گوياڪ قاضي صاحب هڪ مڪئنڪ انجنير هو. مگر درحقيقت ائين نہ آهي پر عالمن جي اصطلاح ۾ آلي علم جي معنيٰ اهائي آهي جا اسان مٿي لکي آهي ۽ مقصد قاضي صاحب جي صرف نحو وغيرہ علمن ۾ مهارت ڏيکارڻي آهي. والعلم عندالله- (مترجم)

١١- مخدوم ميران بن مولانا يعقوب. تيون ڏاڏو (١) سهڻن صفتن ۽ وڏيلن اخلاقن سان مشهور معروف هو ۽ معقولي ۽ منقولي علمن جو جامع هو. سندن خدمت مان گهڻن طالب علمن علم حاصل ڪيو آهي. علمن ۾ ڪافي مهارت حاصل هيس. مرزا شاهه حسن ڪجهه وقت مخدوم جي خدمت شريف ۾ رهي علم پرايو آهي. نئي ۾ عالم آخرت ڏانهن انتقال ڪري ويو. سندس تاريخ "وارث الانبيا" سن ٩٤٩هه آهي.

١٢- مولانا ضياءَ الدين بن مخدوم صدرالدين راهواني: فضيلتن ۽ ڪمالتن جو جامع ۽ شرعي علمن جي سيني فنن تي حاوي هو. ابتدا ۾ ديني علمن جو درس ڏنائين ۽ پڇاڙيءَ عمر ۾ عبادت ۽ تلاوت جي ڪنڊ ۾ گوشه نشين ٿي، خلق وٽ آمدرفت جو دروازو بند ڪري ويهي رهيو.

١٣- قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم: هڪ وڏو عالم ۽ پرهيزگار هو ۽ مخدوم عبدالعزيز ابهري هروي کان فضائل ۽ ڪمالات پرايائين. طبيعت سندس تمام تيز هئي ۽ پورو متقي ۽ پرهيزگار هو. ابتدا ۾ پنهنجي پراڻي وطن دربيلي ۾ رهندو هو. جڏهن شاهه بيگ سنڌ فتح ڪئي تڏهن ڪجهه وقت باغبان ۽ راوٽ ۾ پڻ اچي رهيو هو. سن ٩٣٤هه ۾ سنڌ کان گجرات ۽ اتان پوءِ وڃي مديني منوره ۾ رهيو [٢٠٢] ۽ فيتث اتي گذاري ويو. سندن تي سچا خليفا هرهڪ شيخ صالح، شيخ رحمت الله (٢) ۽ شيخ حميد پوئتي رهيا. شيخ رحمت الله پنهنجي زماني ۾ بي مثال ۽ وقت جو يگانو هو. حج جي احڪامن ۾ تي رسالا تصنيف

(١) هت عبارت ۾ اڪو لفظ چڏيل آهي. نسخه "د" ۽ "ف" ۾ هتي خال ڇڏيل آهي. (مترجم)

(٢) شيخ رحمت الله ۽ شيخ حميد ٻئي قاضي عبدالله جا فرزند هئا. هنن پڻ پنهنجي والد اجي تقليد ڪري، سجي عمر حرمين شريفين ۾ گذاري ۽ دين جي علم جي خدمت ڪيائون. "تحفته الڪرام ص ١٤٢" (مترجم)

ڪيائين. هن وقت اهي رسالا معمول آهن. (١) هو ارض مقدس ۾ دفن ٿيل آهي. شيخ حميد ڪمال ۽ فضيلت جي زيور سان سينگاريل آهي. ۽ عقلي ۽ نقلي علمن ۾ ڏاڍي مهارت اٿس. تفسير ۽ حديث، خصوصا حديث ۾ گهڻي پهچ رکي ٿو. جڏهين مظفر بن سلطان محمود گجراتي ظل الاهي (اڪبر) جي امير شهاب خان کي شڪست ڏيئي ڪانئس احمد آباد کسي ورتي هئي. ۽ نواب خانخانان عاليقدر اميرن جي هڪ ٽوليءَ سان اچي مظفر کي پوچائي اها ولايت وري، شاهي حڪومت جي دوستن جي هٿ ديٺ آندي تڏهن ڪاتب پڻ مقرر ٿيل ماڻهن مان هڪڙو هو. انهيءَ طرف جي فتح ڪرڻ کان پوءِ سندن خدمت جو شرف حاصل ڪري مشڪوات شريف اول کان آخر تائين ٻين حديث جي ڪتابن سميت سندن خدمت ۾ پڙهي اجازت حاصل ڪئي هيم، مٿيون شيخ ڪامياب نواب خان اعظم جنهن جو نالو عزيز ڪوڪه هو، تنهن سان گڏجي حرمين شريفين جي زيارت جي سعادت حاصل ڪئي ۽ مڪي شريف ۾ رهي پيو. اتي حديث جي درس ۾ مشغول آهي ۽ مڪي جي عالمن ۾ حديث جو اڳواڻ اڄڪلهه پاڻ آهي.

١۴- قاضي شيخ محمد اوچوي: پنهنجي وقت جي مشهور عالمن مان هو. آچ ۽ ملتان جي فتنن کان پوءِ ٻکر کي وطن بنايائين، ٿوري وقت کان پوءِ ننڍي جي قضا جو عهدو سندس حوالي ٿيو. بيشڪ ديني علم ۾ ڏاڍو ماهر هو. [٢٠٣] عربي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو، ڪيسن فيصل ڪرڻ ۾ احتياط ڪندو

(١) انهن رسالن مان هڪ ”المنسڪ المتوسط“ جي نالي سان اڄ تائين عربستان ۾ رائج آهي، ۽ ملا علي قاري جهڙي وقت جي علامہ انهيءَ جو شرح لکيو آهي. ڪتاب شرح سميت راقم الحروف وٽ موجود آهي، بيشڪ هڪ عجيب ڪتاب آهي جنهن ۾ نهايت سهڻي عبارت ۾ حج جي احڪامن جو درياءُ ڪوزي ۾ بند ڪيو ويو آهي. (مترجم)

هو. مرزا عيسيٰ ترخان جي حڪومت جي ابتدا ۾ تقدير جي هٿ سندس حياتيءَ جو دفتر ويڙهي ڇڏيو.

١٥- مولانا مصلح الدين لاري: نهايت وڏو عالم ۽ عربي علمن کي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. ڪا مدت مرزا شاهه حسن کي پڙهائيندو رهيو. سن ٩٥١هه ۾ مولڪلائي حج جي ارادي سان مڪه معظمه ڏانهن رواني ٿيو. شرح شمائل نبوي، تفسير بيضاوي جو حاشيو، منطق جو فارسي شرح ۽ ٻيا رسالا (١) سندس تصنيف ڪيل آهن.

١٦- شيخ عبدالله متقي بن مولانا سعد سندي درپيلوي: درسي علم پڙهيل ۽ تفسير ۽ حديث جي علمن ۾ پنهنجي وقت ۾ بينظير هو. سن ٩٤٧هه ۾ سنڌ کان گجرات ويو ۽ قاضي عبدالله عليه الرحمت جي صحبت سان سرفراز ٿيو ۽ قاضي قاضن جي صحبت ۾ مدينه طيبه ۾ وقت ڪاٽيندو رهيو، ۽ سيني علمن ۾ چڱيون تصنيفون ۽ رسالا اٿس.

١٧- مولانا يونس سمرقندي: علم ۽ عرفان وارن جو پيشوا ۽ وقت جي عالمن جو اڳواڻ هو. مرزا شاهه حسن جي حڪومت وارن ڏينهن ۾ ماوراءالنهر کان سنڌ ۾ تشريف آندائين. ڪجهه وقت مرزا شاهه حسن کي شرح مواقف ۽ ٻين علمن پاڙهڻ ۾ مشغول رهيو. سندس وفات سن ٩٥١هه ۾ ٿي.

١٨- سيد تاج الدين جو بيان- هي بکر جي صحيح النسب سيدن مان آهي. نقابت جي عهدي (سيدن جي پڳداري) تي فائز هو، ۽ هي واجب التعظيم نقيب ظاهري خواهه معنوي سفارت جي اسباب جمع ٿيڻ ڪري سيني سيدن کان ممتاز هو. هينئر [٢٠٤] بہ بکر جي سيدن جي نقابت انهيءَ بزرگ سيدن جي اولاد سگهوريءَ سان تعلق رکي ٿي. بکر ۾ سندس گهڻي اولاد موجود آهي.

---

(١) افسوس جو انهن ڪتابن مان اڄ ڪو بہ ڪتاب يا رسالو اسان جي هٿ ۾ ڪونهي. (مترجم)

۱۹- سيد حيدر: سن جو رهندڙ، ٻارهن سالن جي ڄمار ۾ مولانا عمر هليه ۽ مخدوم بلال جي صحبت ۾ رهي سندن تربيت جي نظر حاصل ڪري، وڏي مرتبي کي پهتو. ڪانئس ڪرامتون ظاهر ٿينديون هيون. سن ۹۳۷هه ۾ عالم عقبيٰ ڏانهن روانو ٿيو.

۲۰- مخدوم يوسف طيونه (۱): پنهنجي وقت جي زاهدن مان هو. قرئت جي علم ۾ پوري مهارت رکندڙ ۽ نهايت رياضت ڪندڙ هو. سندس ڪرامتون مشهور آهن. سن ۹۳۸هه ۾ عالم بقا ڏانهن انتقال ڪري ويو.

۲۱- مخدوم عربي هاله ڪندي: حال ۽ مقامات جو صاحب هو.

۲۲- مولانا ابوبڪر بن دائود بريد: سلوڪ جي رستي ۾ سندس مٿ ڪو ڪونه هو. سخت رياضتون ڪري بلند مرتبي کي پهتو هو. ارشاد وارن جي هڪ جماعت سندن صحبت ۾ رهي حال جا صاحب ٿيا. جن مان مخدوم نوح پڻ هڪڙو هو. رحمة الله عليه رحمة واسعة.

۲۳- شاه جهانگير هاشمي: شاه طيب هرويءَ جي اولاد مان بليغ ۽ شيرين شاعر هو. مرزا شاه حسن جي حڪومت جي اوائل ۾ خراسان کان اچي سنڌ ۾ رهيو. شعر جي فن ۾ پنهنجي وقت ۾ بينظير هو. تحفة الاحرار جي جواب ۾ مظهرالآثار سندس طبع جو نتيجو آهي. ديوان هاشمي (۲) پڻ اٿس. سن ۹۴۶هه جي وچ ڌاري ڪيچ ۽ مڪران رستي [۲۰۵] کان حجاز جي سفر جو ارادو ڪيائين، ۽ رستي ۾ قورن جي هٿان شهادت جو شربت پيتائين.

۲۴- شاه حسين تڪدري: مرزا شاه حسن جي اميرن ۾ داخل هو. طبع جي تيزي، ذهن جي صفائي، سهڻن اخلاقن ۽ سٺن

(۱) شايد ”تنيو“. (مترجم)

(۲) افسوس جو مظهرالآثار يا ديوان هاشمي اڄ ڪالهه ناياب آهن. (مترجم)

اد بن ۾ پنهنجي زماني ۾ فاضلن جو سردار هو، شعر ۽ تاريخ جي فن ۾ ڏاڍي مهارت هيس. روضة السلاطين (۱) سندس تصنيفات مان آهي.

۲۵- مير شاهه مسعود صدر: مرزا شاهه حسن جي حڪومت واري زماني ۾ خوش طبع طالب علم هو. ڪڏهن ڪڏهن شعر پڻ چوندو هو.

۲۶- مولانا فخري هروي: خوش طبع ۽ اڪابر هو. شعر پڻ چوندو هو. صنايع ۽ بدائع عروض ۽ قافيه بابت ڪجهه تصنيفون (۲) اٿس.

۲۷- حيدر ڪلوچ: مشهور شاعر ۽ شعر جي ديوان (۳) جو مالڪ آهي. هي مطلع سندس آهي.

دلا مجنون صفت خود را خلاص از قيد عالم کن
ره صحرائي محنت گير ورو در وادئي غم کن

[دنيا جي قيد مان مجنون جيئن آزاد ٿي اي دل رکي رخ وادي غم ۾ تون منجهه صحرائي محنت هل]

۲۸- مولانا مير محمد زرگر.
۲۹- ملا جاني بندري.
۳۰- ملا ظهوري ٺيٺي خوش بيان شاعر هئا.

مرزا عيسيٰ ترخان جي شروعاتي احوال جو بيان

مرزا محمد عيسيٰ بن مير عبدالعلي ترخان ننڍي پڻ کان شاهه بيگ جو پاليل هو. وڏن اميرن جي لسٽ ۾ داخل هو.

(۱) اڄ ڪالهه عنقا وانگيان روضة السلاطين جو فقط نالو باقي آهي. (مترجم)

(۲) پر ڪابه تصنيف ملي نه ٿي سگهي. (مترجم)

(۳) هن وقت اهو ديوان اڻ لڀ آهي. افسوس! (مترجم)

جڏهن آمر آمرائي ڏانهن رخ ڪيو هو ۽ مرزا شاهه حسن جا جيڪي امير ٺٽي ۾ رهيل هئا [۲۰۶] تن شاهه حسن ڏانهن ملتان ماڻهو موڪلي حقيقت حال عرض رکي هئي. تڏهن ملتان جي لشڪر ۾ مرزا عيسيٰ ٺي هو جو جرائت ۽ مردانگي ڏيکاري، انهن ماڻهن جي رفع دفع لاءِ استدعا ڪري، يلغار ڪندو ملتان کان ٺٽي پهتو هو ۽ خوب جنگ ڪري سندن لشڪر کي ڇڙوڇڙ ڪري گهڻن کي قتل ڪيو هئائين. مرزا شاهه حسن جي اتي پهچڻ کان پوءِ آمر آمرائي چاليهه هزار ماڻهن سان لڙائيءَ جو ميدان سينگاريو هو، جن مان ڏهه هزار ماڻهو انهيءَ ميدان ۾ ڪم آيا هئا. مرزا شاهه حسن جي فوت ٿيڻ کان پوءِ مهيني جمادي الاول سن ۹۶۲ هه جي اوائل ۾ مرزا عيسيٰ حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو ۽ ارغونن ۽ ترخانن بيعت ڪري [سڀئي ڪاروباري] ٻڌچوڙ جي واڳ انهيءَ ناموَرن اميرن جي سردار جي هٿ ۾ ڏني. مرزا عيسيٰ ترخان ۾ گهڻيون ئي سهڻيون صفتون هيون: هميشه سپاهين ۽ رعيت سان نرميءَ جي هلت هلي، سيڪنهن ماڻهوءَ سان سندس لائق رعايت ڪندو هو.

هڪ سال جي عرصي گذرڻ کان پوءِ، ارغونن جي ترغيب ۽ لالچائڻ تي سلطان محمود خان سان مخالفت ڪيائين ۽ وڏو ڪٽڪ وٺي، مهيني ربيع الثاني سن ۹۶۳ هه جي شروعات ۾ بکر جي حدن ۾ لنگهي، بکر جي سامهون منزل ڪري، پندرهن ڏينهن لڙائي جاري رکيائين. سلطان محمود خان قلعي ۾ بند ٿي ويٺو، هڪ ٻه دفعو هڪٻئي سان لڙائي ٻه ٿي. ايتري ۾ فرنگين جو ٽولو، جن کي مرزا عيسيٰ گوا مان گهرايو هو، تن اچي ٺٽي کي ڦريو، ۽ شهر کي باهه ڏيئي، ماڻهن کي قيد ڪري وٺي ويا. جنهن وقت ٺٽي کي ڦرڻ تي چاهيائون، تنهن کان هڪ ڏينهن اڳ ۾ درياءَ جي مٽاڇري کي باهه لڳي ويئي. هن خبر ٻڌڻ شرط مرزا عيسيٰ تمام جلد موٽي ويو. [۲۰۷] سلطان محمود خان تعاقب ڪري سيوستان تائين پهچي، انهيءَ ملڪ جو ربيع جو

فصل اڪثر تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو. اتي سيادت پناهه سيد مير ڪلان وچ ۾ پئي صلح ڪرايو ۽ ٻنهين سر عهد نامو ڪري سلطان محمود خان ٻکر ڏانهن موٽي ويو.

سن ٩٦٧هه جي ابتدا ۾ مرزا عيسيٰ ترخان جي پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جي وچ ۾ تڪرار ٿيو. مرزا عيسيٰ ترخان مرزا محمد صالح ترخان جو طرف ورتو. مرزا محمد باقي لڙائيءَ ۾ شڪست کائي سوڍن جي رهائش گاهه ڍَنگي ڏانهن هليو ويو، ۽ سانس جيڪي ارغون پڌل هئا سي پڻ سنڌس سنگت ۾ عمرڪوٽ ويا. مرزا محمد باقي جيسلمير جي رستي کان ٻکر اچي نڪتو ۽ سلطان محمود خان جي ملاقات جو شرف حاصل ڪيو. مٿئين خان پڻ ڪيس مهربانيءَ جي ڀاڪر ۾ ورتي، مٿس نوازشون ڪيون ۽ هڪ سال سکر جي شهر ۾ رهائي، سندس واجبي نگراني ۽ رعايت ڪري انسانيت جا شرط بجا آندا. مرزا عيسيٰ، محمد صالح ترخان جي دلجوئي خاطر، مرزا محمد باقيءَ جي ٻارن کي پڻ ٺٽي مان ڪڍي ٻکر موڪليو. مرزا محمد باقي هندستان وڃڻ جي اگرچ ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر سلطان محمود خان انهيءَ خيال کان ته متان هندستان کان ڪو لشڪر هيڏانهن آڻي — ۽ جڏهن ته انهن جو لنگهه ٻکر کان ٿي ٿيڻو آهي، جنهنڪري ملڪ جي نظام ۾ خلل پوندو، کيس هندستان وڃڻ کان روڪيندو آيو.

سن ٩٧٠هه ۾ مرزا صالح ترخان، جو چوٽيءَ جو بهادر هو، ۽ ڪيترين لڙاين ۽ مقابلن ۾ بهادري ۽ همت جا جوهر ڏيکاري فتحون ڪري چڪو هو، ۽ مرزا ڪامران جا اڪثر ڪوڪا، جهڙوڪ مزيد ڪوڪ بن مراد ڪوڪ وغيره سندس نوڪريءَ ۾ هئا، تنهن مريد نالي هڪ بلوچ جنهنجي پيءُ کي ڪنو هنائين، جي هٿان شهادت جو شربت پيتو. هي مطلع سندس چيل آهي: [٢٠٨].

بران عزمم که در ملک جنون از سر قدم مانم،
متاع هوش و دانش را ببازار عدم مانم.
[ارادو اٿم ته مان ملڪ جنون ۾ سر قدم ڪريان،
عقل ۽ هوش جو سامان ببازار عدم ڏريان]

اتي سلطان محمود خان مرزا محمد باقي جي خطائن معاف ڪرڻ جي درخواست ڪئي. ۽ مرزا عيسيٰ پڻ راضي ٿي، شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ پنهنجي پاٽيجي مير يارمحمد خان کي، قاصد طور، سلطان محمود خان ڏانهن موڪلي، شڪرگذاري ۽ احسانمندي جو اظهار ڪري، پنهنجي پٽ جي ملڻ جي گهر ڪئي. سلطان محمود خان بادشاهي آدابن مطابق سفر جو سامان تيار ڪري، مرزا محمد باقيءَ کي ٺٽي موڪليو. ۽ هن وجي پنهنجي پيءُ بزرگوار سان ملاقات ڪئي. مرزا عيسيٰ سيوستان سند س جاگير مقرر ڪري کيس رخصت ڏني.

سيوستان پهچڻ کان پوءِ ارغونن مرزا عيسيٰ سان بيوفائي ۽ سرڪشي ڪري مخالفت ۽ لڙائيءَ جي ميدان ۾ قدم رکيو. نيٺ جڏهن ارغون، صلح جو نغارو وڄائي درياهه لنگهي رهيا هئا، تڏهن مرزا عيسيٰ جي ماڻهن اوچتو آتشبازي ڇوڙي، جنهنڪري هنن جا گهڻا ماڻهو تلف ٿيا، ۽ ارغون شڪست کائي، پريشاني ۽ بري حال ۾ بکر آيا، ۽ سلطان محمود خان جي خدمت ۾ حاضر ٿي، حقيقت حال ٻڌائون. پهريائين سلطان محمود خان انهن ماڻهن کي قيد ڪيو. پر نيٺ پنهنجي والده جي صلاح سان قيد مان ڪڍي دلداري ڏيئي، انهن سان هرهڪ کي گهوڙو ۽ سروپاءِ عنايت ڪري، پنهنجا ڳپل نوڪر ساڻ ڏيئي، سيوستان ڏانهن روانو ڪيائين. سلطان محمود خان جي ماڻهن، ارغونن سان ملي سيوستان جي قلعي جو محاصرو ڪيو. هڪ ٻه دفعو قلعي تي چڙهيا به، پر ڪجهه ڪري نه سگهيا. آخر جڏهن پاڻيءَ جي اٿل آئي، تڏهن مرزا عيسيٰ وڏو لشڪر وٺي اچي هنن ماڻهن کي هڪالي ڪڍيو.

[٢٠٩] رفيان ۾ ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ لڙائيءَ جي باهه ڀڙڪي،

۽ سلطان محمود جا چڱا ماڻهو قتل ٿيا. مرزا عيسيٰ ترخان، در ٻيلي ڳوٺ جي سامهون منزل ڪري لڙائيءَ جا شرط بجا آندا. ۽ سلطان محمود خان پڻ پنهنجا امير ۽ ماڻهو روانا ڪيا، جن پڻ در ٻيلي جي ڳوٺ ۾ قلعو ٺاهي، لڙائيءَ جون رسمون بجاءِ آند يون. نيٺ شيخ عبدالوهاب ۽ ماهه بيگم جي دانشمندي ڪري صلح ٿيو. مرزا عيسيٰ ٺٽي موٽي ويو، ۽ سلطان محمود خان جا ماڻهو بکر موٽي آيا.

سن ٩٧٤هه ۾ مرزا عيسيٰ طبعي موت سان رحلت فرمائي ويو. انتقال وقت ارادو ڪيائين ته پنهنجي ننڍي پٽ جان بابا ترخان کي وليعهد ڪري. پر، ماهه بيگم ڪوشش ڪئي ته جنهن صورت ۾ محمد باقي وڏو پٽ آهي، تنهنڪري اهو وليعهد ٿئي. مرزا عيسيٰ اهو ڏکيو سمجهي معافي گهري، ۽ چيائين ته هو ظالم آهي تنهنڪري خلق ۽ لشڪر کي ڏاڍو آزار ۽ نقصان رسائيندو. تون پڻ انهيءَ جي هٿان هلاڪ ٿيندينءَ. آخر ائين ئي ٿيو، جيئن سندس واتان نڪتو. مرزا عيسيٰ جي فوت ٿيڻ جي خبر کي ڏينهن ته ملڪي مصلحت سبب ڳجهي رکيائون، جيستائين مرزا محمد باقي سيوهڻ کان ٺٽي پهتو. انهيءَ ڏينهن صبح جو مرزا عيسيٰ کي مقام ۾ نيئي آنهيءَ مقبري ۾ دفن ڪيائون جو سندس لاءِ ٺاهيو هئائون.

مرزا محمد باقي جو پنهنجي پيءُ جي موروثي سلطنت تي ويهڻ جو بيان

مرزا محمد باقي حڪومت جي گاديءَ تي وهڻ سان اختيار جي واڳ ارغوني اميرن جهڙوڪ مرزا قاسم، مير ڪوچڪ وغيره جي هٿ ۾ ڇڏي ڏني. ارغوني جيئن ته نهايت بيباڪ هئا ۽ بيپرواهي ڏاڍي ٿي ڪيائون، ۽ جيئن ته حڪومت جي ابتدا هئي ۽ هن جي سياست ۽ قهر اڃا ذليل ڪونه هون ۽ هن جي رعب

۽ خوف سندن دلين ۾ جاءِ نہ ڪئي هئي، [٢١٠] ۽ زباني نصيحت ۽ ڇينڀ سان نامناسب ڪمن کان باز نہ ٿي آيا، تنهنڪري ملڪ جو سڌارو ۽ انتظام سندن بربادي ۾ ڏسي، هن جي ڪاوڙ ۽ سياست جي باهہ ڀڙڪو کاڌو، ۽ سندن بربادي ۽ پاڙون پٽڻ جي پويان پئي، سندن ماڻهن جي قتل ۽ مال ڦرڻ جو عام حڪم جاري ڪيائين، اهو پڻ حڪم ڪيائين تہ سنڌي ۽ مير بحر ماڻهو سندن پار ڇپا لٽي، جيئن وڻين تيئن ڪن. باقي بچيل ارغون جلاوطن ٿي اچي ٻکر پهتا.

مرزا عيسيٰ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ محمد باقيءَ جي تخت نشينيءَ جي اوائل ۾ ناهيد بيگم پنهنجي ماءُ جي ملاقات لاءِ هندستان کان آئي. ۽ سلطان محمود پڻ ارغوني اميرن جي چرچ ۽ ترغيب تي محمد باقي سان جنگ ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ۽ نصرپور جي قلعي وٽ پهچي انهيءَ قلعي کي گهيرو ڪيائين. ايتري ۾ خبر پهتي تہ حضرت بادشاهہ شيخ فريد جي پٽڻ ۾ پهتو آهي ۽ ملتان جي مشائخن جي زيارت جو ارادو اٿس. اها خبر ٻڌي سلطان محمود خان خيال رکي پنهنجون ٻيڙيون تيار ڪري منزل پٺي موٽي آيو.

مرزا باقيءَ جو پياءُ مرزا جان بابا ۽ سندس نياڻو مرزا شادمان، جو وقت جي ٻهادرن مان هڪ هو ۽ پيءَ جي طرف کان سندس نسب مير ذوالنون جي پاءُ سلطان عليءَ سان ٿي مليو، پڻ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪري ٻکر پهتا. سلطان محمود خان مهربانيءَ سان پيش اچي انهن ماڻهن سان هرهڪ کي روڪڙ، جنس، سروپاءُ ۽ گهوڙو انعام ڏيئي هرهڪ لاءِ جاگير مقرر ڪئي. هنن ماڻهن جڏهن مدد جي درخواست ڪئي تہ سندن عرض قبول ڪري، پنهنجا اڪثر سٺا ماڻهو ساڻن گڏي ڏنائين. هو جڏهن ٺٽي جي آسپاس پهچي، مرزا محمد باقيءَ جي ڪئمپ جي سامهون کامي هٽي ويٺا ۽ ارغوني اميرن مخالفت ڪري مرزا جان بابا کي

پلائي وڌو، تڏهن مرزا جان بابا سميجن ماڻهن جو هڪ ڏنبلو ساڻ ڪري، هنن ماڻهن کان ڌار ٿي ويو ۽ پاڻيءَ جي اٿل سببان سلطان محمود خان جا ماڻهو طاقت نه ساري موٽي ويا. [٢١١]

سن ٩٧٦ھ ۾ ميرزا محمد باقي ترخان پنهنجي پاڪدامن نياڻيءَ جو سنگ حضرت ظل الاهي شهنشاه جي بيگمات جي لڙيءَ ۾ اڻڻ جو انتظام ڪري، ماه بيگم ۽ ناهيد بيگم سان گڏي موڪلي ڏنو. پڻ بادشاهي ڪارخاني جي لائق هر قسم جون شيون ۽ سوڪڙيون گهڻيون تيار ڪري روانيون ڪيائين. ۽ هيءَ خدمت يادگار مسڪين خان ترخان جي ذمي رکيائين. هي ماڻهو جڏهن لڪ علوي (لڪي) وٽ پهتا تڏهن مرزا جان بابا پڻ اچي ساڻن مليو. هنن ماڻهن جي موڪلڻ کان اڳ مرزا محمد باقي ناهيد بيگم سان سنگابندي ڳنڍي سندس نياڻي رايجه بيگم، جا ڀهريائين مرزا نجات خان جي نڪاح ۾ هئي ۽ پوءِ هڪٻئي کان جدا ٿيا هئا، پنهنجي نڪاح ۾ آندي ۽ سندن وچ ۾ چڱي محبت پيدا ٿي ۽ مرزا جي دل کي ناهيد بيگم جي طرفان تسلي ٿي هئي. آخر جان بابا ترخان، سميجا، سوڍا وغيره راڇن جا ماڻهو گڏ ڪري مرزا محمدباقيءَ تي راتاهو ڏنو ۽ مرزا محمد باقي ٻيڙيءَ جي پاڇل کان درياه ۾ ٽپو ڏنو ۽ اتان وڃي هڪ ڏونڌيءَ ۾ چڙهيو سميجن ٻيڙيءَ ۾ چڙهي اچي رايجه بيگم کي قتل ڪري ڇڏيو.

هن واقعي کان هڪ سال پوءِ ناهيد بيگم هندستان وڃڻ جو ارادو ڪيو، مرزا محمد باقي ماه بيگم ۽ ناهيد بيگم کي پنهنجي نياڻيءَ سان گڏ يادگار مسڪين جي اهتمام هيٺ هندوستان روانو ڪيو. يادگار مسڪين ۽ مرزا جان بابا هڪٻئي سان ملي، بيگمن کي [پاڻ سان] متفق ڪيو ته توهان ڇا لاءِ سنڌ مان نڪري وڃو. ۽ مرزا محمد باقي ملڪ جي حڪومت جو مستقل مالڪ بنجي ويهي؟ [سو ڇا ڪيائون جو] ڏاجي ۽ سوڪڙين واريون شيون ڪولي سپاه ۽ ماڻهن ۾ تقسيم ڪيائون ۽ مرزا محمد باقيءَ سان لڙائي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا. قصو ڪوتاه، ماه بيگم هاٿيءَ تي،

چڙهي لڙائيءَ جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ جنگ جي ميدان ۾ مقابلي جون صفون سينگاريائين. اتفاقا ٿوري [٢١٢] وقت ۾ مرزا محمد باقي جي فتح ٿي ۽ ماهه بيگم جو لشڪر ڀڄي ويو. مرزا جان بابا ۽ يادگار مسڪين، ڀريس ئـي حملي ۾، ڪڪرالي (١) ڏانهن ڀڄي ويا، جو سمنڊ جي ڪناري تي چام ڏيسر (٢) جي رهڻ جو هنڌ آهي. ماهه بيگم گرفتار ٿي ۽ ناهيد بيگم ڪن ڳاڻ ڳٿين ماڻهن سان بکر نڪري وئي.

مرزا محمد باقي هن فتح کان پوءِ ٺٽي موٽي اچي ماهه بيگم کي عتاب خطاب ڪيو. ايتري ۾ سلطان محمود خان به، وڏو لشڪر ساڻ ڪري ٺٽي پهتو. هوڏانهن مرزا محمد باقي ٺٽي جي وڏي بزرگ ميان سيد علي ٺٽويءَ کي وچ ۾ آڻي، مرزا جان بابا ۽ يادگار مسڪين کي صلح سان هٿ ڪري قتل ڪرائي ڇڏيو، ۽ ماهه بيگم پڻ جيل جي ڪوٺيءَ مان سامان ٻڌي، وڃي قبر جي ڪوٺيءَ ۾ آرامي ٿي.

سلطان محمود خان به انهيءَ وقت پنهنجو لشڪر گڏ ڪري ٺٽي روانو ٿيو، ۽ ٺٽي جي ساهمون اچي ڪئمپ هڻي ويٺو. مرزا محمد باقي جيئن ته پنهنجا هٿ ۽ ٻانهون اڳي ئي وڍي ڇڏيا هئا، تنهنڪري مقابلي جي طاقت ڪانه هيس ۽ جهازن جو آرماڙ ته هي شهر ۽ سلطان محمود خان جي ڪئمپ جي وچ ۾ جيڪو درياءَ ٿي وهيو، تنهن ۾ چڪر لڳائي شهر جي حفاظت ٿي ڪيائين. انهيءَ عرصي ۾ سلطان محمود خان جي ماڻهن ٻـي دفعا لڙائي ڪئي، جنهن ۾ مرزا عيسيٰ جو نياڻو فقير محمد ترخان ۽ سلطان محمد ترخان قتل ٿـي ويا. هيڏانهن سلطان محمود خان پير آروٽ لڻل

(١) اصل ۾ "ڪڪرارهه" آهي جو غلط آهي. صحيح "ڪڪراله" آهي جئن حاشيه ۾ "ح. ف. م" جي حوالي سان لکيل آهي. (مترجم)

(٢) اصل ۾ "چام مهر" آهي جو غلط آهي صحيح "چام ڏيسر" آهي جئن حاشي ۾ تحفته الڪرام جي حوالي سان لکيل آهي. (مترجم)

هو، تہ هوڏانهن خبر آئي تہ ترسون محمد خان جي پٽرن اُچ جي قلعي کي گهيرو ڪري، اهو پنهنجي هٿ ڪيو آهي. سلطان محمود خان وڏيڪ ترسڻ مصلحت نہ ڏسي بکر موٽي آيو ۽ مرزا محمد باقي پنجاه سال نٿي تي بالاستقلال حڪومت ڪئي. [٢١٣]

سن ٩٧٨هہ ۾ ٻيو دفعو ڏاجي ۽ سوڪڙين جي سامان تيار ڪري پنهنجي نياڻي شيخ عبدالغفور بن شيخ عبدالوهاب ۽ ملا تردي جي هٿان خلائق پناهہ جي درگاهہ ۾ موڪليائين مگر قبوليت جي شرف کان محروم رهي واپس نٿي آنداٺون.

مرزا محمد باقي پنهنجي حياتيءَ جي پوين سالن ۾ وري ارغونن جي تربيت ڪري ڪين پنهنجي مهرباني جي ڇاڇي ۾ جاءِ ڏني، جنهنڪري جيڪي ارغون ملڪن ۽ شهرن ۾ تڙي پکڙي ويا هئا سي سڀ اچي گڏ ٿيا، حال آهر سيني ڏانهن توجهہ ڪري گذران [جو وجهہ] ۽ جاگير مقرر ڪيائين.

سن ٩٩٢هہ ۾ سلطان خواجہ جو پاءُ شاهہ خواجہ حج کان موٽندي هرمز جي رستي کان ٺٽي پهچي، شيخ عبدالرحمان ولد شيخ ميرڪ جي گهر ۾ اچي لٿو. ۽ ميرڪ عبدالرحمان کان جيترو ٿي سگهيو، اوترو شاهہ خواجہ جي مهماني ۾ تڪلف ۽ مبالغو ڪيائين، جنهنڪري شاهہ خواجہ درگاهہ خلائق پناهہ ۾ پهچڻ کان پوءِ مهربانين ۽ خصوصيتن ڀريل خط مٿئين ميرڪ ڏانهن موڪليا. اهائي ڳالهہ انهي بزرگ زادي جي شهادت جو باعث ٿي. سن ٩٩٣هہ ۾ مرزا محمد باقي چريو ٿي پنهنجي ڪهڻ جو ارادو ڪري پاڻ کي ترار ۽ خنجر سان ڦٽي، ساهہ ساهن جي مالڪ جي حوالي ڪيو.

سندس مرڻ ڪري ٺٽي جي ملڪ ۾ قرار ۽ آرام پيدا ٿيو. سيني اميرن ۽ مکيہ ماڻهن متفق ٿي حڪومت لاءِ مرزا جاني بيگ کي چونڊي، سڀني پٽن جي هوندي بہ سندس بيعت ڪئي. هو جوانيءَ جي زماني ۾ فتحمند طالع جي طاقت سان حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو، جيڪا دولت ۽ جواهر سندس وڏن سالها سال

گڏ ڪيا هئا، سي نيسان جي ڪڪر وانگيان عام رعيت ۽ مخلوقات جي مٿان گهوريائين. سنڌ س حڪومت جي سايي ۾ ماڻهو نهايت آرام ۽ دل جمعيءَ سان رهيا، ۽ لئي جا ماڻهو، سپاهه، رعيت، خواهه اڳواڻ، جن مرزا محمد باقي جي حڪومت [٢١٤] واري وقت ۾ هڪ رات به آرام سان ننڊ نه ڪئي هئي، سي هن جوان بخت جي بادشاهي ۾ آمن جي پڙاڏين تي سمهڻ لڳا.

مرزا عيسيٰ ۽ مرزا محمد باقي ترخان جي وقت جي فاضلن جو بيان

ميرڪ عبدالباقي ۽ ميرڪ عبدالرحمان عرف ”مير ڪان“ مرحوم شيخ ميرڪ پوراني جا فرزند، فضائل ۽ ڪمالات جو مجموعو هئا. علمن جي فنن، هنرمندي ۽ ڪاريگريءَ ۾ وقت جا يگانا ۽ زماني ۾ بي مثال هئا. طبيعت جي سنجيدگي ۽ ذهن جي لطافت ۾ بينظير، ۽ انسانيت ۽ سخا ۾ سندن جواب ڪونه هو. ٺوري پيدائش جي باوجود به آيو ويو، شهري توڙي مسافر، سندن احسان جي دسترخوان تان بهره انداز ٿيندو تي رهيو. سندن گهر ۾ طعام تمام عمدا تيار ڪندا هئا، خصوصا ”سيون“ ۽ انهن سين ۾ اهڙي چاشني پيدا ڪندا هئا، جو اهڙي لذت واريون سيون ڪنهن کي ياد نه هونديون، ۽ مرڪبات ۽ مربا پڻ، گهڻا ۽ تمام سٺا ٺاهيندا هئا. راقم الحروف کي پڻ انهي جو تجربو آهي. ميرڪ وڏو، تصوف خصوصا ”فصوص (١)“ جي چاشڻ ۾

(١) ”فصوص“ يعني ”فصوص الحڪم“ جو شيخ محي الدين ابن عربي جو تصوف جي علم ۾ لڪيل ڪتاب آهي ۽ جنهن صورت ۾ هن ڪتاب ۾ ڪيئي مسئلا رڳو اشارن ۽ اصطلاحي عبارتن ۾ بيان ٿيل آهن، تنهنڪري هيءُ ڪتاب علم تصوف ۾ ڏکئي ۾ ڏکيو ڪتاب سمجهيو ويندو آهي. (مترجم)

پنهنجو مٽ پاڻ هو ۽ ميرڪ ننڍي ڪي سڀني علمن ۾ مهارت هئي. خصوصاً هيئت ۽ فلسفه جي علم ۾. جيئن ته مولانا عبدالخالق گيلانيءَ جو ملا مرزا جاني ۽ شاه فتح الله جو مدمقابل هو، سو جڏهن اتان لنگهيو ۽ ساڻن بحث مباحثه جو موقعو مليس، تڏهن ڪي شبها ۽ پيچيدگيون جي ملا عبدالخالق وٽ رهيل هيون سي، هن پنهنجي طبيعت جي زور سان حل ڪيا. تحرير اقليدس (جاميٽري) جي شڪلين ۾ ڪيتريون شڪليون پنهنجون مرتب ڪيون اٿس (١)، جي سڀ وٽ پسند آهن. شعر ۾ به ڪافي دخل هوس. ميرڪ عبدالباقي جي وفات سن ٩٨٣هه ۾ ٿي هئي، ۽ ميرڪ عبدالرحمان جي شهادت سن ٩٩١هه ۾ عيدالفطر جي ڏينهن واقع ٿي.

٢- ميان سيد علي جو بيان: شيراز جي انجوي سيدن مان آهي سندس وڏا [٢١٥] انهيءَ ملڪ کان اچي سنڌ ۾ رهيا. ۽ ميان سيد علي نهايت علم، زهد ۽ سخاوت جو مالڪ هو (٢) هر سال ربيع الاول مهيني جي شروعات ۾ ٻارهن ڏينهن سيد المرسلين صلي الله عليه و سلم جي روح پر فتوح جي نيت فقيرن ۽ مسڪينن کي ڏاڍا طعام ڏيندو هو. ۽ مڪلي جي پيرن جي

(١) هن وقت انهن شڪلين جو ڪوبه پتو ڪونهي. (مترجم)

(٢) هتي نسخه "ح" ۾ هيترو زياده آهي: جنهن ته اڪثر فاضل ۽ مسافر سندن احسان جي دسترخوان تان پورو نصيب حاصل ڪن ٿا. سندن گذران لاءِ جيڪو ٽڪر خاص ٿيل هو، انهيءَ جو اڌ هر سال جدا ڪري، فضيلت وارن ۽ حرمين شريفين جي زيارت لاءِ ويندڙن کي ڏيندو هو. هر موسم ۾ انهي موسم جا ميوا تقسيم ڪري حقدارن کي پهچائيندو هو. جناب مير سيدعلي ٻارهن حج ڪيا هئا ۽ سندس پيشانيءَ ۾ بزرگيءَ جون نشانيون ظاهر هيون. "حاشيه ع- م" (مترجم)

مزارن تي سماع ڪندو هو. اهڙو ته ذوق هوندو هوس، جو قاضين ۽ مفتين جي منع هوندي به، سماع کان نه روڪبو هو. سنڌ جي سماع جو هيءُ نمونو آهي ته ڪجهه ماڻهوڳڏ تي پنهنجي ٻوليءَ ۾ سر سان بيت پڙهندا آهن، ۽ هو انهن جي ترانيءَ جو سماع ڪندا آهن. ڪن ۾ ذوق جي حالت به پيدا ٿي ويندي آهي ۽ جن ۾ اهڙي حالت پيدا ٿيندي آهي، سي گهوڙن وانگيان ميدان ڪندا آهن، ۽ بيهوش ٿي ويندا آهن. ۽ هر هڪ ماڻهو چيله، جهلي، انهن جي حفاظت ڪندو آهي، ۽ اهي نچندا آهن ۽ آواز بلند ڪندا آهن، ۽ انهي هڪ ئي وقت ۾ به سؤ تي سؤ آواز نڪرڻ ڪري، عجيب آواز پيدا ٿيندو آهي، جو ميل ڏيا ان کان به زياده پنڌ تي ٻڌبو آهي. مٿئين شاهه صاحب جي وفات سن ٩٧١ھ ۾ ٿي. سندن وفات جي تاريخ ”فات الحاتم بجود ھ“ آهي. سندس صالح فرزند سيد جلال الدين محمد پڻ تقويٰ ۽ ڪمال جي زيور سان سينگاريل آهي، ۽ پيءُ جي طريقي تي هلندڙ آهي. هو سيني علمن ۾ وقت جو يگانو ۽ زماني ۾ اڪيلو آهي. طبع جي سنجيدگي ۽ ذهن جي لطافت ۾ بينظير ۽ ڪمال انسانيت ۽ سخاوت رکندڙ آهي. ٿوري پئدائش هوندي به وڏائس ماڻهن کي پٽس کان زياده بهرو مليو ٿو. سيد جلال پيءُ کان وڌيڪ شريعت جو پابند آهي. [٢١٦]

٣ـ مولانا عبدالرحمان جو بيان: نقلي علمن ۾ بينظير آهي. پنهنجو نيڪ وقت ديني علوم جي فائدي ڏيڻ ۾ صرف ڪري ٿو.

٤ـ مولانا ڪريم الدين جو ذڪر: فضائل ۽ ڪمالات جو جامع ۽ زهد ۽ تقويٰ سان سينگاريل آهي.

٥ـ مولانا عبدالخالق گيلانيءَ جو بيان: مولانا عبدالخالق گيلاني مولانا العلامي مولانا عبدالله يزدي جو شاگرد رشيد آهي. ابتدا ۾ سن ٩٧٢ھ ۾ قنڌار کان بکر ۾ آيو ۽ راقم الحروف جي جاءِ تي درس ۾ مشغول رهيو. ٿوري ئي وقت

۾ ٺٽي جي سفر جو پڪو ارادو ڪري مخدوم شيخ ميرڪ جي خدمت کان مشرف ٿي، ڪي سال سند ن منزل ۾ سڪونت اختيار ڪري، علم جي تعليم ۾ مشغول رهيو. ٺٽي جي اڪثر فاضلن سندن شاگردي ۾ جو شرف حاصل ڪيو، ۽ ٿوري وقت ۾ علمي مطلبن ۾ ڪامياب ٿي پنهنجن همعصرن کان گوءِ کٽي ويا. سن ...... (١) جي آخر ۾ دکن ڏانهن توجهه ڪري اتي جي نامي گرامي بزرگن مان شمار ٿيڻ لڳو ۽ اتي ئي آخرت جي سفر تي روانو ٿيو.

سندس رشيد شاگردن مان قاضي محمود ٺٽي ۾ موجود آهي. قاضي صاحب موصوف جي ڪهڙي تعريف ڪجي، ڇاڪاڻ جو سندس علم ۽ فضل جو رتبو تعريف کان ٻيپرواهه آهي.

٦- مولانا يوسف جو بيان: نهايت دينددار ۽ پرهيزگار آهي، ۽ شرعي علمن ۾ سندس مٽ ڪونه آهي.

٧- مخدوم فضل الله جو بيان:- علم جي سيني فنن، عمل ۽ تقويٰ جي زيورن سان سينگاريل هو. هميشه ديني تعليم جو شغل هوندو هوس، سندس وفات سن ...... (٢) ۾ ٿي.[٢١٧]

٨- قاضي شيخ احمد ۽ قاضي ڪاشانيءَ جو بيان: هو سندن ڪماليت جي ظاهر ڪرڻ کان بي نياز آهن.

سلطان محمود خان جو احوال، سندس ابتدا کان وٺي هميشه رهندڙ جهان ڏانهن انتقال تائين

سلطان محمود خان بن مير فاضل بن عادل بن احمد خواجه اصفهاني نسل مان هو. سندس وڏا خراسان ۾ رهندڙ هئا ۽ سندس بنياد

(١) هن جاءِ تي سيني نسخن ۾ خال آهي. (مترجم)

(٢) هتي ڪنهن به نسخي ۾ سن لکيل ڪونه آهي. البت نسخي "ح" ۾ هتي "مذڪور" لفظ آهي جو پڻ ڪو به فائدو نٿو ڏئي. (مترجم)

چين جي بادشاهن سان ملي ٿو، جو اصفهان جي شهنشاهت جو هڪ پرڳڻو هو. جنهن زماني ۾ حضرت صاحبقران امير تيمور گورگان عراق فتح ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ اصفهان جا ڪي پرڳڻا سرڪشي ڪري، اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ کان ناٻري واري ويٺا، تڏهن صاحبقران انهن ماڻهن جي قتل ڪرڻ، ٻڌڻ ۽ قيد ڪرڻ جو حڪم ڪري، پنهنجن زبردست فوجن مان هڪ فوج مقرر ڪئي. انهيءَ حملي ۾ عادل خواجي جو ڀيءُ احمد خواجه، مير ذوالنون جي پيءُ مير حسن بصريءَ جي هٿ لڳو. مير صاحب مذڪور کيس پنهنجي اولاد جي بجاءِ رکي، پنهنجي نظر هيٺ سندس تربيت ۽ نگراني ڪئي. احمد خواجه ٺٽ واسطن مان ملڪ محمود نالي ده. (باني بخشيند ڙ) سان لڳي ٿو. ملڪ محمود اصفهان ولايت ۾ گهڻي سخا ۽ ٻجنديءَ ۾ مشهور هو. چون ٿا ته هو اوڏيهن واسطن سان عدي بن حاتم طائيءَ سان ملي ٿو. والعلم عندالله (علم الله تعاليٰ وٽ آهي). سچ پچ ته سلطان محمود خان کي پڻ سندس سخا مان حصو مليل هو. احمد خواجه کي ٻه پٽ هئا: عاقل خواجه آتڪ ۽ عادل خواجه. عادل خواجه هڪ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ ڇڏي. مير فاضل کي پنج پٽ هئا: بابا احمد، سلطان محمود خان، مير عبدالفتاح، امير سلطان ۽ مير عبدالواحد. هرهڪ جي والده الڳ الڳ هئي. سلطان محمود جي والده ڪاسي شال ۽ مستنگ جي پٺاڻن مان هئي. [٢١٨]

ننڍپڻ جي زماني ۾ جڏهن سندس عمر اڃا چوڏهن سالن جي هئي ته حملا ڏيکاري شاهه بيگ جي مهربانيءَ جي نظر جو منظور ٿيو. جڏهن شاهه بيگ سنڌ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن باغبان، ڳاهن، ڏلتي ۽ ٺٽي جي ڪاهن ۾ جنگ جي صفن ۾ بهادريءَ ۽ همت ڏيکاري، سيني کان اڳ ۾ لشڪر تي ڪاهيائين. ٻڪر جو شهر فتح ڪري، قنڌار موٽڻ وقت شاهه بيگ پنهنجن وڏن اميرن کي رهڻ جي ڪيتري به تڪليف ڏني، پر سيني انڪار ۽ استغفار ڪيو، پر هن ننڍيءَ عمر جي باوجود اها

خدمت قبول ڪئي ۽ يارهن مهنا ستر ماڻهن سان قلعو بچائيندو رهيو، ۽ مخالفن جي انبوهه ڪان ڪوبه انديشو دل ۾ نه آڻي، نهايت جرات ۽ مردانگيءَ سان شاهه بيگ جي سنڌ ڏانهن سوڻ تائين قلعي جي حفاظت ڪندو رهيو. ڪيترا دفعا ڳاڻ ڳڻين ماڻهن سان ٻاهر نڪري، ڏاريجن ۽ سوڍن ماڻهن سان لڙائي ڪري سيني ميدانن ۾ فتحمند رهيو.

سن ٩٢٧هه ۾ جڏهن شاهه بيگ آخرت جي سفر تي روانو ٿي ويو ۽ مرزا شاهه حسن موروثي ملڪ جو مالڪ ٿيو تڏهن به سلطان محمود خان، آمر آمراڻيءَ جي جنگ ۾ نهايت بهادري ۽ مردانگي ڏيکاري، خوب تراريون وهايون، ۽ اُچ، دلاور جي قلعي ۽ ملتان جي گرد و نواح ۾ پهلواني ۽ شير مردي ڏيکاري نمايان ڪم ڪيائين.

سن ٩٤٤هه ۾ پنهنجن ماڻهن جي هڪ فوج وٺي ساتلمير جي قلعي تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ۽ انهن ماڻهن کي لٽڻ ۽ قيد ڪرڻ کان پوءِ اچي رستي ۾ منزل ڪيائين. اهي ماڻهو اوچتو راتاهو ڏيئي، پنهنجا ماڻهو ڇڏائي، لڙائي ڪرڻ لڳا. سلطان محمود خان ننڊ مان اٿي پيادو ٻاهر نڪتو ۽ سندس دستار مٿي تان ڪري پيئي. جيئن ته سندس پڳ ڪاي پيئي هئي تنهنڪري پڳ جو هڪ پلؤ سلطان محمود خان جي هٿ ۾، ۽ ٻيو پلؤ سوڍن جي سردار ڪمال (١) جي هٿ لڳو. سلطان محمود خان پڳ مٿي تي ويڙهيندو [٢١٩] انهيءَ ڏانهن ٿي ويو ۽ جيڪي ور زمين تي پيل هئا سي ڪٽندو ٿي ويو. جڏهن وجي ويجهو ٿيو تڏهن جڏهن ته سلطان محمود کي هٿيار هٿ ۾ ڪونه هو [سو ڇا ڪيائين جو] واريءَ جي لپ ڪٽي هن جي اکين ۾ هنيائين. هو ٻنهي هٿن سان اکيون مهٽڻ لڳو، ۽ سلطان محمود پڳ مٿي تي ويڙهي نڪري ويو. ڪاتب الحروف سلطان محمود کان ٻڌو ته، ڪيس نفيرچي

(١) اصل ۾ جڪمال آهي پر نسخي ر ۾ ڪمال آهي. اسان انهيءَ کي صحيح سمجهي ترجمي ۾ داخل ڪيو آهي. (مترجم)

ملي ويو، جنهن کي نفير وڄائڻ جو حڪم ڪيائين. جنهن تي ڪي سپاهي اچي وٽس گڏ ٿيا. حسن علي ڀوراني پنهنجو گهوڙو سلطان محمود کي ڏنو، ۽ هن پاڻ کي وري تيار ڪري انهن ماڻهن تي اهڙو حملو ڪيو جو ڪافرن جا ڪيترا ماڻهو قتل ٿيا ۽ جيڪو مال ۽ قيدي ڦريائين آندا هئائين، سي ٻيءَ جماعت سان گڏ وري هٿ ڪيائين.

گجرات ۽ ڪنگهار واري لڙائيءَ ۾ نهايت بهادري ۽ دليري ڏيکاري آندائين. بلڪ ڪنهن به ميدان ۾ پنهنجي طرفان گهٽتائيءَ تي راضي نه ٿيندو هو. پر جڏهن بادشاه جنت آشياني، سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو هو، تڏهن به مردانگيءَ سان ثابت قدم رهي، بکر جي قلعي داريءَ ۾ سجاڳيءَ ۽ هوشياريءَ جو حق بجا آندائين. نيٺ روهڙيءَ جي ڪوٽ ٻاهران بادشاهي لشڪر مان اسن تيمور سلطان ۽ شيخ علي بيگ جلائر سان جيڪو مقابلو ٿيو تنهن ۾ به شاندار حملا ۽ بهادري ڏيکاريائين، ۽ شيخ علي بيگ سندس هٿان قتل ٿيو.

سن ٩٥٠ هه ۾ جڏهن مرزا شاه حسن سيوِيءَ جي حڪومت مٺنين خان جي حوالي ڪئي، ته اتي بلوچن جا ڪيترا قلعا جي سالن کان سندن هٿ ۾ هئا، فتح ڪيائين ۽ جبل جي باغين ۽ سرڪشن کي گوشمالي ڏيئي، پنهنجو فرمانبردار بنايائين.

سن ٩٦١ هه ۾ جڏهن ارغون ۽ ترخان، مرزا شاه حسن سان مخالفت ۽ جهيڙو ڪرڻ لڳا، تڏهن به پاڻ پنهنجي لشڪر سميت [٢٢٠] سيوِيءَ کان اچي انهن ماڻهن جي مقابلي ۾ خوب حملا ڪري، انهن ماڻهن کي زيردست ڪيائين، ۽ جڏهن مرزا شاه حسن اڌ رنگ جي بيماريءَ ۾ گرفتار ٿي هلڻ کان چڪي ويو هو، بلڪ ڳالهائڻ کان سواءِ سندس قوتن ۾ ڪابه حرڪت نه رهي هئي، تڏهن مرزا عيسيٰ سان ٺهراءُ ڪري پاڻ ۾ عهدنامو ڪيائون. مرزا شاه حسن جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سن ٩٦٢ هه ۾

بکر ۽ ماڙيلي ۽ انهن جي سڀني تعلقن جي حڪومت سنڌ س تصرف ۾ آئي. ساڳئي سال جي، ربيع الثاني مهيني ۾ بکر ۾ آيو ۽ مرزا جي تعزيت جون رسمون پوريون ڪري، حڪومت ۽ بادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويٺو. بکر جي پسگردائي، جا بلوچن، سمن وغيره جي ظلم کان ويران ٿي ويئي هئي، سا ٿوري وقت ۾ آباد ٿي. سلطان محمود خان فساد ڪندڙ سرڪشن جو اهڙو ته بندوبست ڪري انهن جي بنياد پٽي ڇڏيو، جو سنڌ س حياتيءَ جي پڇاڙيءَ تائين اهي ماڻهو تابعدار ۽ فرمانبردار رهيا.

سن ٩٦٣ هه ۾ جڏهن بهادر خان، قباد خان، يعقوب بيگ. شاهه تردي بيگ، مظفر خان ۽ ترسون محمد خان قنڌار کان بکر ۾ آيا، ته سلطان محمود خان نهايت انسانيت سان پيش اچي، امداد ۽ اعانت ڪري، هن جماعت جي ضروريات جو انتظام ڪري کين هندستان روانو ڪيو. ساڳئي سال جي پڇاڙيءَ ۾ شاهه ابوالمعالي کي قيد ڪري بکر آنديائون، ۽ ست مهينا قيد ۾ رهيو. جڏهن بادشاهه سلامت جو حڪم سنڌ س ڇڏڻ بابت صادر ٿيو ته ملتان جي رستي درگاهه ڏانهن موڪليائين.

سن ٩٦۴ هه جي شروع ۾ مرزا عيسيٰ ترخان، ارغونن جي، پلاند تي وڏو لشڪر ساڻ ڪري بکر آيو، ۽ پنڌرهن ڏينهن، مسڪين ترخان جي تخت جي سامهون ويهي لڙائي جاري رکيائين. هن عرصي ۾ هڪ دفعو صفن جي لڙائي به ٿي. [۲۲۱] جيئن ته سلطان محمود خان کي مرزا شاهه حسن جي اميرن کان جيڪي سنڌ س ملازمت ۾ هئا، بدگمان ڪيائون ته مرزا عيسيٰ انهن ماڻهن جي گهرائڻ تي آيو آهي، ۽ ماهه بيگم پڻ هن باري ۾ ڪجهه لکيو هو، تنهنڪري پاڻ قلعي کان ٻاهر ڪين نڪتو. انهيءَ جنگ ۾ مرزا عيسيٰ جو جيڪو به ماڻهو، سلطان محمود جي هٿ چڙهيو، تنهن کي قتل ڪرائي ڇڏيائين، ۽ سلطان محمود جو جيڪو به ماڻهو مرزا عيسيٰ جي ور چڙهيو، تنهن کي هن ڇڏي ڏنو. جنگ پوري ٿيڻ کان پوءِ مرزا عيسيٰ، مير مقصود قبق کي

ايلچي ڪري موڪليو ۽ سلطان محمود خان جي والده کي لکيائين تہ سلطان محمود خان سون کي اچي ڏسي تہ ڪدورت دور ڪري موٽي وڃان، مگر سلطان محمود خان سختي ڏيکاري، شوخيءَ جهڙيون ڳالهيون لکي شاه قطب الدين جي نائيءَ مير حاج هٿان مرزا عيسيٰ ڏانهن ڏياري موڪليون. انهيءَ وقت جي مطلق العنان وڪيل ملا محب عليءَ جي چغليءَ تي مير لطفي، درويش محمد پٽ سوڏو، شير محمد پٽ سوڏو، احمد غزنوي پٽ سوڏو ۽ ملا منشي قتل ٿيا، ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ فرنگين جي جماعت، جن کي مرزا عيسيٰ مدد لاءِ گهرايو هو، ٺٽي ۾ پهچي جمعي ڏينهن، جنهن وقت ننڍا وڏا ماڻهو جامع مسجد ۾ حاضر ٿيل هئا، مسجد جي چوڌاري ۽ شهر جي اڪثر گهٽين ۾ دوا هاري چئني پاسن کان شهر کي باهہ ڏني. اڪثر ماڻهو جيڪي مسجد ۾ هئا، سي قتل ٿي ويا ۽ ڪيترا شهر جا ماڻهو سڙي ويا ۽ هنن سڄي شهر کي ڦريو ۽ برباد ڪيو. هن خبر پڌڻ تي مرزا عيسيٰ غصي ۾ اچي موٽي ويو. هڪ هفتي کان پوءِ سلطان محمود خان بکر مان لشڪر وٺي ٻاهر نڪري سندس پٺيان پيو، ۽ سيوستان تائين پهچي، درياءَ جي ٻنهي ڪنارن جو ربيع جو فصل لٽاڙي ناس ڪيائين. سيوستان جي چوڌاري وارن ٻاغن کي بہ پٽڻ چاهيائين ٿي، پر ڪاتب الحروف جي ڏاڏي سيادت پناهہ سيد مير ڪلان جي سفارش تي انهيءَ ارادي کان باز آيو. سوڙهہ وقت مرزا عيسيٰ جي طرفان شيخ الاسلام عبدالوهاب پوراني ايلچي ٿي آيو [٢٢٢] ۽ دربيلي جي آسپاس اچي سلطان محمود سان ملاقات ڪري صلح ۽ اتفاق جا بنياد محڪم ڪري، ٺئين سر عهد ۽ پيمان مضبوط ڪري ٺئون دستاويز لکي، مهر هڻي حوالي ڪيائين تہ اڄ کان پوءِ وري وعدي خلافي نہ ٿيندي.

ٺٽئين سال جي آخر ۾ بيرم خان جي ماڻهن خواجہ معظم کي آڻي بکر پهچايو، ۽ ڇهن مهينن کان پوءِ کيس گجرات وڃڻ

جي موڪل ملي.

۽ انهيءَ سال ۾ شاهه محمد خان قنڌاري، قنڌار سلطان حسين مرزا بن بهرام مرزا جي حوالي ڪري پاڻ هندستان، روانو ٿيو.

سن ٩٦٥ هه ۾ خان جهان جو پيءُ ولي بيگ بکر ۾ آيو ۽ سلطان محمود خان ساڻس خصوصيت جو رستو رکي، ڏاڍي خوشي، ۽ دوستيءَ جي روش ورتي.

انهيءَ سال ۾ خانخانان بيرم خان جي عزيزياڻي گوهر تاج خانم بنت شاهه، تردي بيگ، ولي بيگ جي ڪوشش سان سلطان، محمود خان جي نڪاح ۾ آئي، ۽ عجيب طريقو رتي شهر ۽ بازار ۾ هڪ دستور سان قبا تيار ڪرايائون، ۽ متعدد مجلسون ڪري، قسمين قسمين حظ حاصل ڪيائون.

انهيءَ سال ۾ ظل الاهي شهنشاهه طهماسپ جي طرفان، خانيءَ جي خطاب، عَلم، نقاري، ڏهه هزاري جهنڊي ۽ سروپاءَ جي نوازش سان ممتاز ۽ سرفراز ٿيو.

سن ٩٦٥ هه ۾ ملا محب علي درگاهه عالم پناهه ۾ ايلچي، ٿي ويو، ۽ بلوچن جي انتقال ڪري وڃڻ سبب آچ، ججو واهڻ ۽ پٽي واهڻ، سلطان محمود جي جاگير مقرر ٿيا.

جيئن ته سلطان محمود خان جي ماڻهن ۽ خان ناهر جي وچ ۾ مال جي ادائگيءَ [٢٢٣] ۽ ڏيتي ليتيءَ تان تڪرار ٿي پيو، تنهنڪري سلطان محمود خان سن ٩٦٦ هه ۾ خان ناهر جي سيکت ۽ تنبيهه لاءِ سيتپور روانو ٿيو، ۽ سيتپور جي قلعي کي ٻه مهينا گهيرو ڪيائين، جنهن ۾ ناهر خان جا گهڻا ماڻهو قتل ٿيا. جڏهن، قلعي وارا عاجز ٿيا، تڏهن سيادت پناهه خواجه ڪلان، مسڪين، مردودي، فضائل دستگاهه مولانا عبدالله مفتي ۽ مير يار محمد، صدر جي سفارش تي ناهر خان ڳچيءَ ۾ ترار لڙڪائي، قلعي جي، فصيل تي چڙهي، عاجزي ۽ نيزاري ظاهر ڪئي، ۽ چار لک، لاري ڏيڻ سان ڳڏ تقصير جي معافي گهرڊائين، ۽ خان مذڪور

جي موڪل ملي.

۽ انهيءَ سال ۾ شاهه محمد خان قنڌاري، قنڌار سلطان حسين مرزا بن بهرام مرزا جي حوالي ڪري پاڻ هندستان، روانو ٿيو.

سن ٩٦٥ هه ۾ خان جهان جو پيءُ ولي بيگ بکر ۾ آيو ۽ سلطان محمود خان ساڻس خصوصيت جو رستو رکي، ڏاڍي خوشي، ۽ دوستيءَ جي روش ورتي.

انهيءَ سال ۾ خانخانان بيرم خان جي عزيزياڻي گوهر تاج خانم بنت شاهه تردي بيگ، ولي بيگ جي ڪوشش سان سلطان، محمود خان جي نڪاح ۾ آئي، ۽ عجيب طريقو رتي شهر ۽ بازار ۾ هڪ دستور سان قبا تيار ڪرايائون، ۽ متعدد مجلسون ڪري، قسمين قسمين حظ حاصل ڪيائون.

انهيءَ سال ۾ ظل الاهي شهنشاهه طهماسپ جي طرفان، خانيءَ جي خطاب، علم، نقاري، ڏهه هزاري جهنڊي ۽ سروپاءَ جي نوازش سان ممتاز ۽ سرفراز ٿيو.

سن ٩٦٥ هه ۾ ملا محب علي درگاهه عالم پناهه ۾ ايلچي، ٿي ويو، ۽ بلوچن جي انتقال ڪري وڃڻ سبب آچ، ججو واهڻ ۽ پيٽي واهڻ، سلطان محمود جي جاگير مقرر ٿيا.

جيئن ته سلطان محمود خان جي ماڻهن ۽ خان ناهر جي وچ ۾ مال جي ادائگيءَ [٢٢٣] ۽ ڏيتي ليتيءَ تان تڪرار ٿي پيو، تنهنڪري سلطان محمود خان سن ٩٦٦ هه ۾ خان ناهر جي سيکت ۽ تنبيهه لاءِ سيتپور روانو ٿيو، ۽ سيتپور جي قلعي کي ٻه مهينا گهيرو ڪيائين، جنهن ۾ ناهر خان جا گهڻا ماڻهو قتل ٿيا. جڏهن، قلعي وارا عاجز ٿيا، تڏهن سيادت پناهه خواجه ڪلان، مسڪين، مردودي، فضائل دستگاهه مولانا عبدالله مفتي ۽ مير يار محمد صدر جي سفارش تي ناهر خان گهڻيءَ ۾ ترار لڙڪائي، قلعي جي فصيل تي چڙهي، عاجزي ۽ نيزاري ظاهر ڪئي، ۽ چار لک، لاري ڏيڻ سان گذ تقصير جي معافي گهريائين، ۽ خان مذڪور

نوازشون ۽ باد شاهي انعام ڪئي آيو. سلطان محمود خان استقبال ڪري انهن مهربانين سان مشرف ٿيو ۽ حق بردي بيگ کي هڪ سال پاڻ وٽ رکي ٻئي سال عمدا تحفا مهيا ڪري، سيد ابوالمڪارم سان گڏ عراق موڪليائين. شاهه طهماسپ وري ٻيو دفعو حق بردي بيگ کي مير ابوالمڪارم سان گڏ ڏياري موڪليو ۽ سلطان محمود خان کي "خان خاني" جي خطاب ۽ طرحين طرحين نوازشن ۽ مهربانين سان نوازيو.

٩٧٠هه ۾ مرزا محمد صالح هڪ بلوچ هٿان زخم کائي شهد ٿيو، تنهنڪري انهيءَ سال مولانا عبدالله مفتيءَ ۽ مير عبدالمجيد کي مرزا صالح جي تعزيت واسطي مرزا عيسيٰ خان ڏانهن موڪلي، انهيءَ سان گڏ مرزا محمد باقيءَ جي گناهه معاف ڪرڻ لاءِ پڻ استدعا ڪيائين. مرزا عيسيٰ اهو عرض قبول ڪري شيخ عبدالوهاب ۽ مير يارمحمد ترخان کي سلطان محمود خان ڏانهن موڪلي، ڏاڍي نرمي اختيار ڪئي. موٽندي مولانا عبدالله آخرت جو سفر اختيار ڪيو. هنن ٻيارن جي بکر ۾ پهچڻ کان پوءِ سلطان محمود خان، مرزا محمد باقيءَ کي تمام عزت ۽ اڪرام سان روانو ڪيو.

٩٧٣هه ۾ ارغون، مرزا عيسيٰ جا مخالف ٿي پيا. اٽڪل هڪ مهني مخالفت ۽ فساد ڪندا رهيا. نيٺ وڏ ڙيرن ۽ مکيه ماڻهن انهيءَ فتني کي تاري فساد جو غبار وهاريو، ۽ فيصلو ٿيو ته ڪي پرڳڻا ارغونن جي هٿ ۾ رهندا. درياءَ ٽپندي مرزا محمد باقي آتش بازي ڇوڙي، جنهن ۾ انهن جا ڪيترا ماڻهو تلف ٿيا [٢٢٥] ۽ گهڻا جلاوطن ٿي، ڪيبڪ، عوض، شاهه منصور، تيمور ۽ مراد حسين سان گڏ بکر آيا. پهريائين ته اچڻ سان سلطان محمود خان هنن سڀني کي گرفتار ڪيو. آخر پنهنجي والده جي صلاح سان قيمتي پوشاڪون، عراقي گهوڙا ڏيئي، مهربانين ۽ نوازشن سان پيش آيو، ۽ انهن ماڻهن جي عرض تي پنهنجا ماڻهو ساڻن گڏ ڏنائين، جن وڃي سيوستان جي قلعي جو محاصرو ڪيو.

اٽڪل چار پنج مهنا ويٺا، پر ڪجھ نہ ڪيائون. جڏهن ٻاٽيءَ جي اٽل آئي تڏهن مرزا عيسيٰ هڪ وڏي لشڪر سان اچي انهن کي تڙي ڪڍيو. رفيان ڳوٺ جي سامهون ٻنهي ڌرين ۾ لڙائي ٿي، جنهن ۾ شڪست کائي سلطان محمود خان جا چڱا چڱا ماڻهو قتل ٿيا. مرزا عيسيٰ، درياءَ جي سامهون ڪاهي هٽي ويٺو، ۽ ٻنهي طرفن ۾ خط و ڪتابت جاري ٿي ۽ هڪٻئي ڏانهن ڏک ڏوراپي جا خط پٽ لکي نيٺ صلح جو فيصلو ڪيائون ۽ مرزا عيسيٰ جڏهن دارفنا کان دارلبقا ڏانهن انتقال ڪرڻ ۽ مرزا محمد باقيءَ جو حڪومت جي گاديءَ تي ويهڻ پنهنجي جاءِ تي مذڪور ٿيو آهي.

مٿئين ذڪر ڪيل حقيقتن جو تفصيل

ناهيد بيگم جو پنهنجي والده جي ملاقات لاءِ اچڻ

هن کان اڳ ٿورو مذڪور ٿيو هو تہ ماهہ بيگم حضرت فردوس مڪاني بابر بادشاهہ جي لشڪر جي هٿ چڙهي هئي، ۽ ڪيس ناهيد بيگم اتي ڇاڻي هئي. ماهہ بيگم انهيءَ کي ڇڏي ڪابل کان پوءِ قندار آئي. هيئنر جڏهن حضرت ظل الاهي، خلافت پناهي، جلال الدين اڪبر بادشاهہ غازي، هندستان فتح ڪيو تڏهن ناهيد بيگم کي ٺٽي اچي پنهنجي ماءُ سان ملاقات ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو. حضور سان اجازت حاصل ڪري، ٺٽي اچي ماهہ بيگم سان ملاقات ڪيائين. ۽ مرزا محمد باقيءَ سان پنهنجي ڌيءَ جو سنگ پڻ ڪيائين. سند يس اها ڌيءَ محمد باقيءَ جي پيءُ جان بابا جي راتاهي واري جنگ ۾ مارجي ويئي، ۽ محمد باقي پنهنجي [٢٢٦] نياڻي ناهيد بيگم سان گڏي، درگاهہ موليٰ ڏانهن موڪلي. ايتري ۾ ارغون باغي ٿي، ناهيد بيگم سان شامل ٿي، موٽي ٺٽي پهچي، محمد باقيءَ سان جنگ ڪري، شڪست کائي ٻکر آيا. محمد باقي، ماهہ بيگم کي کوٽيءَ ۾ قيد ڪري سندس ان پاڻي بند ڪري ڇڏيو، جا نيٺ ان حالت ۾ دنيا کان گذاري ويئي.

سلطان محمود خان ناهيد بيگم کي چيو تہ جيڪڏهن

منهنجي نالي فرمان آڻيندا تہ مان توهان سان هلي، محمد باقيءَ کان توهان جو انتقام وٺندس. ناهيد بيگم جڏهن درگاهہ مولي ۾ پهتي تڏهن احوال ٻڌائي، سلطان محمود خان نالي پروانو حاصل ڪري، ڪا بہ مدد حاصل ڪرڻ کان سواءِ سلطان محمود خان جي قول تي اعتبار ڪري، بکر رواني ٿي، ۽ محب علي خان ۽ مجاهد خان کي بہ عرض ڪيائين تہ توهان پڻ ساڻ هجو. حضرت باد شاهہ سندن جاگير، ملتان جي آسپاس وارا ڳوٺ فتحپور ۽ کهرور، مقرر فرمائي، موڪل ڏني. ارغوني جماعت جيڪا محمد باقيءَ کان پڇي سلطان محمود وٽ آئي هئي ۽ سلطان محمود خان انهن کان بدگمان ٿي، ڪين بکر مان پيرين پياد و ڪڍي هندستان جي موڪل ڏني هئي، سي ماڻهو محب علي خان، مجاهد علي خان ۽ ناهيد بيگم سان رستي ۾ مليا. هنن کي جيئن تہ ٺٽي جو ارادو هو تنهنڪري هنن ٻن ٽن سون ارغونن کي دلاسو ڏيئي پاڻ سان همراهہ ڪيائون. هي خبر سلطان محمود خان کي پهتي، تہ جنهن صورت ۾ پاڻ هن جماعت کي ڪڍي ڇڏيو هئائين، تنهنڪري اها خبر ٻڌي ڪاوڙيو. ايتري ۾ محب علي خان، مجاهد خان ۽ ناهيد بيگم جا خط پهتا تہ اسان توهان جي واعدي تي اچي رهيا آهيون، ۽ اباوڙي ۾ پهتا آهيون، جو بکر کان چاليهن ڪوهن جي پنڌ تي آهي. سلطان محمود خان ڪاوڙيو ۽ جواب ۾ سخت خط لکيائين. سلطان محمود خان جا خط جيڪي محب علي خان، مجاهد خان ۽ ناهيد بيگم جي نالي هئا، سي مطالع ڪري هنن کي ڏاڍو تعجب ٿيو تہ اسان سلطان محمود خان جي دليريءَ تي اعتبار ڪري حضرت شهنشاهہ کان مدد جي اجازت بہ کان ورتي ۽ هو پاڻ [٢٢٧] اسان سان هن طرح پيش ٿو اچي. ساڻن جيڪي ماڻهو هئا تن کي ۽ ارغونن کي گهرائي صلاح ڪيائون تہ ڇا ڪرڻ گهرجي، ۽ سيني جي راءِ کهرور موٽي وڃڻ ۽ حضرت جي خدمت ۾ عرضداشت موڪلي ڪمڪ طلب ڪرڻ تي بيٺي. انهن ڏينهن ۾ قلجہ بهادر اوزبڪ

ولايت کان آيو هو، انهيءَ کي ٻه پنهنجو همراهه ڪيو هئائون. تنهن کان پڻ صلاح پڇيائون. هن چيو تہ مان مسافر آهيان، جيڪا توهان جي صلاح ٿيندي مان تابع آهيان. مگر جڏهن وري زور ڏنائون تڏهن چيائين تہ جيڪڏهن مون کان ٿا پڇو تہ مان آهيان سپاهي، مون سان هڪ ٽولو همراهه ڪري ڏيو تہ وڃي سلطان محمود خان جي لشڪر سان هڪڙي جنگ ڪريان، جڏهن مان ڪسي وڃان تہ پوءِ توهان موٽي وڃجو، جيڪڏهن فتح ٿئي تہ پوءِ مقصد حاصل آهي. مجاهد خان به جنهن صورت ۾ مردانو مرد هو، تنهنڪري چيائين تہ تمام چڱي ڳالهه، ٿا ڪريو، ڀريائين مان اتفاق ڪريان ٿو، ۽ اڳتي وڌان ٿو. اهڙيءَ طرح ارغوني جماعت مان پنجويهن ماڻهن هي فيصلو ڪيو تہ اسان اڳتي وڌنداسون. اهڙيءَ طرح ٽيهن ماڻهن جو ٽولو جن لڙائي ڪرڻ جو اقرار ڪيو هو، سي مقدمہ ٿيا، ۽ باقي رهيل هڪ سؤ ويهه ماڻهو پٺيان ٿيا ۽ اهو ئي فيصلو ڪري اباوڙي کان منزل پٽي ماٿيلي روانا ٿيا. سلطان محمود جو اٽڪل ٻه هزار لشڪر جو ماٿيلي جي قلعي ۾ سلطان محمود خان جي غلام مبارڪ خان سان هو، سو نڪري لڙائي لاءِ تيار ٿيو. هوڏانهن مجاهد خان انهي فيصلي موجب ٽيهن ماڻهن سان اچي سامهون ٿيو. مجاهد خان ۽ قلچ بهادر اڳواڻ ٿي ڪاهه ڪئي ۽ خوب مقابلو ڪيائون. آخر الله تعاليٰ کين فتح ڏني ۽ مبارڪ خان پڇي لشڪر سوڌو ماٿيلي جي قلعي ۾ آيو. مجاهد خان انهن ئي ٽورن ماڻهن سان فتح ڪئي ۽ ٻي جماعت تائين نوبت ڪانہ پهتي. [آيت سڳوري] "ڪم من فئة قليله غلبت فئة ڪثيره باذن الله" جي مصداق هتي پوريءَ طرح ظاهر آهي. مبارڪ خان ماٿيلي جي قلعي ۾ قلعي بند ٿي [٢٢٨] سلطان محمود جي خدمت ۾ حقيقت حال عرض ڪئي. سلطان محمود خان ماٿيلي وارن جي مدد لاءِ ٻه ٽي هزار سوار زين العابدين سلطان سان گڏي موڪليا. جڏهن زين العابدين، لنجواريءَ ۾ پهتو، جو ٻکر کان ١٨ ڪوهہ پري آهي، تہ مجاهد خان کي خبر پهتي، ايتري ۾ سلطان

محمود خان جو هڪ عزيز ابوالخير گور، جو ڏاڍو همت وارو هو، ملتان کان اچي مجاهد خان سان مليو. جنهن کيس ڏيڍ سؤ سوارن سان زين العابدين سلطان جي جنگ لاءِ موڪليو. جنهن زين العابدين سلطان لنجواريءَ سان منزل پنڌ تي گهري، تہ ابوالخير جي اچڻ جي خبر پهتي. هن پنهنجو خاص عملو لنجواريءَ جي قلعي ۾ ڇڏي ابوالخير جي لڙائي لاءِ هڪ ڪوهہ اڳتي وڌي آيو، ۽ سندن وچ ۾ لڙائي ٿي، پر ابوالخير جي حملي ڪرڻ شرط زين العابدين سلطان جا ماڻهو ڀڄي ويا ۽ زين العابدين هڪ ٽوليءَ سان ڪجهہ وقت بيهي لڙائي ڪئي. انهيءَ وقت سلطان محمود خان جو هڪ عزيز حيدر نالي خوب حملا ڪري ڪسي ويو. زين العابدين سلطان ڏٺو تہ ساڄو ڪابو ۽ وچ جا گهڻا ماڻهو ڀڄي ويا آهن ۽ ساڻس گهڻ ڪري ڪونہ رهيو، سو ڦري لنجواريءَ آيو، ۽ مجاهد خان جا ماڻهو عجيب فتح ڪري مرزا مجاهد خان وٽ آيا. هن شڪست کان ماٿيلي جي قلعي ۾ قلعي بند ٿيل ماڻهن جون دليون ٽٽي پيئون، ۽ پهرين صفر ۹۸۰هہ ۾ مبارڪ خان پناهہ گهري، قلعي مان نڪتو ۽ مجاهد خان قلعي ۾ اچي ماٿيلي پرڳڻي تي متصرف ٿيو.

مٿئين مهني جي ويهين تاريخ جناب نواب اعتماد خان، جو حضرت شهنشاهہ جي طرفان سلطان محمود خان جي نياڻي وٺي اچڻ لاءِ مقرر ٿيو هو، بکر پهتو ۽ قيمتي بادشاهي سروپاءِ، ترار جو جڙاءَ دار پٽو، لغام ۽ هني سميت گهوڙو ۽ چار هاٿي پاڻ سان آندائين. سلطان محمود خان ڏاجي ۽ بادشاهہ جي ڊول جهڙين
[۲۲۹] شين جي تياريءَ ڪي لڳي، قسمين قسمين قيمتي ڪپڙا، طرحين طرحين جواهر، سون ۽ هٿيار مهيا ڪري خوب تياري ڪئي، ۽ جشن ۽ خوشيءَ جو بند و بست رکي عام مجلس ڪري تمام گهڻو ڪاڌو پيتو خلق کي کارايو ۽ پندرهن ڏينهن تائين دسترخوان ڪليل رکيائين. هر روز پنج سؤ ڏور بورچيخاني ۾ ڪم ايندا هئا. جنهن ڏينهن نڪاح جي مجلس ٿي، تنهن ڏينهن علماءَ، مشائخ ۽

وڏا ماڻهو گڏ ٿيا. هر هڪ کي مناسب تحفو پيش ڪيائين، ۽ خانسامانن گهڻيئي لذيذ شيون تيار ڪري ديوانخاني جي صحن ۾ تقسيم ڪيون. اعتماد خان کي ٽيهه هزار روپين جو نقد ۽ جنس انعام ڏنائين پنڌ رهين رجب سال هلندڙ ۾ حرم محترم کي زين العابدين سلطان، نوروز خان ۽ ٻين اعتماد جوڳن ماڻهن ۾ عصمت پناهه پرده نشين عورتن سان گڏ، جيسلمير جي رستي کان روانو ڪيائين.

هي ماڻهو جيسلمير ۾ جڏهن پهتا ته انهن ڏينهن ۾ حضرت ظل الله، ناگور جي شهر ۾ تشريف فرما ٿي شڪار ۾ مشغول هو، ۽ مير محمد خان اتڪ، کي سروهي جي فتح لاءِ موڪلي خبرن جو انتظار ڪري رهيو هو. اوچتو هڪ راجپوت ايلچيءَ جي ويس ۾ مير محمد خان کي خنجر هڻي ڦٽي وڌو، جنهنڪري حضرت بادشاهه جلدي انهيءَ پاسي واڳون ورائي منزلون ڪندو گجرات جي فتح لاءِ روانو ٿيو.

هنن ماڻهن جي موڪلڻ کان پوءِ سلطان محمود خان، مبارڪ خان، جنهن جي حوالي ملڪ ۽ دولت جي ٻڌ ڇوڙ ۽ انتظام جون سموريون واڳون ڪري ڇڏيون هئائين، ان تي پورو اعتماد رکي ڪيس ڏيڍ هزار پوريءَ طرح هٿيار بند ۽ بهادر سوارن جو لشڪر ساڻ ڏيئي الور ۾ مقرر ڪيو ته جيئن آتي رهي مخالفت کي رفع دفع ڪري. پر جنهن صورت ۾ الله پاڪ جو ارادو سلطان محمود جي حڪومت جي ساڙيءَ ڍاهڻ سان تعلق رکي چڪو هو، تنهنڪري اهو لشڪر مخالفن سان متفق ٿي مخالف مقابلو ڪرڻ لڳو. [٢٣٠]

تفرقو، پريشانيءَ ۽ سلطان محمود خان جي هن فاني دنيا مان جاوداني جهان ڏانهن لڏي وڃڻ جو بيان

هن پُرملال جهان جو بقا ائين جلد زائل ٿيڻ وارو آهي، جيئن سج جي ڪمال ۽ عزت ۽ سرتبي جو سج جهڙ جي آس وانگيان

بي بقا آهي. جڏهن الله تعاليٰ جي گهر ڪنهن حاڪم جي حڪومت جي فنا ٿيڻ سان تعلق وٺندي آهي تڏهن وڏي لشڪرسان سنڌ س جتاءَ هرگز نه ٿيندو آهي، ۽ جڏهن مالڪ الملڪ لايزال جو ارادو ڪنهن امير جي لشڪر کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ جو هوندو ته باوجود صحيح عقلي تدبير جي به اهو بيهي نه سگهندو.

اذا ما ارادا لله تغيير دولته * فان قضاءَ الحق لا يدافع
فكيف بقاءَالملڪ من دون حكمه * ولاينفع التدبيروالحكم قاطع.

[ڪنهن به دولت جو متائڻ ٿو جڏهن چاهي خدا،
پوءِ نه هلندو ڪوبه حيلو حق جي تقدير سان.
پوءِ خدا جي حڪم ريءَ ڪيئن ملڪ کي رهندو جتاءَ،
جڏهن قاطع حڪم ٿو ٽاريو نه ٿئي تدبير سان.]

هن جو مثال هيءَ آهي ته جڏهن بادشاهه قدير جي تقدير سلطان محمود خان جي دولت ۽ زندگانيءَ جي ڊهڻ سان متعلق ٿي، تڏهن گهڻا اسباب ۽ ماڻهن هوندي ... (١)

زين العابدين سلطان ۽ نوروز خان کي، جي ملڪ جي ٽيڪ هئا، پنهنجي نياڻيءَ سان گڏي، درگاهه عالم پناهه ڏانهن رواني ڪرڻ کان پوءِ، پنهنجي حڪومت جي واڳ، مبارڪ خان ۽ سنڌس پٽ بيگ اوغليءَ جي هٿ ۾ ڏنائين. مبارڪ خان جي زال جا داناءَ عورت هئي سا به انهيءَ سفر ۾ خان جي نياڻيءَ سان همرڪاب هئي. بيگ اوغلي هميشه شراب ۾ مشغول هوندو هو، سو ڪن اوباش ماڻهن وٽس اچي ڪيس گمراهه ڪيو، ته سلطان محمود خان پيرو ٿي ويو آهي، جيڪڏهن اهو نه هجي ته ضرور توهان ئي ملڪ ۽ مال جا مالڪ ٿي وڃو. مطلب ته هن نمڪ حرام ٿي، پنهنجي مالڪ جي قتل ڪرائڻ جو ارادو دل ۾ ڌري سلطان محمود خان جي ڪن نوڪرن کي پاڻ سان متفق ڪيو.

هن ڳالهه کي جڏهن ڪجهه ڏينهن گذريا ته هيءَ خبر مشهور ٿيڻ لڳي. سلطان محمود خان جي تمغاچيءَ نالي هڪ هندو

(١) هتي سيني نسخن ۾ خال آهي. (مترجم)

ملازم ٻيگ اوغليءَ جي خيانت ۽ دست درازيءَ [٢٣١] جو احوال سندس حضور ۾ عرض ڪيو. ٻيگ اوغليءَ پڻ هيءَ خبر ٻڌي. شام جي نماز وقت خواجه خضر جي دروازي ڪان، جو سندس نگرانيءَ هيٺ هو، پنهنجي زال ۽ پٽن وٺي ٻاهر نڪري، راتو واهه وچي الور ۾ مبارڪ خان سان گڏيو. ڪيس ائين ٻڌايائين ته سلطان محمود خان تنهنجي ۽ منهنجي ڪُهڻ جو ارادو ڪيو آهي. مون کي خبر پيئي سو مان نڪري آيس، تنهنڪري پنهنجي آزاديءَ جو فڪر ڪرڻ گهرجي. اها رات هيءَ بد بخت سپاهين جا دفعا گهرائي، سلطان محمود خان جي مخالفت جي ترغيب ڏيندو رهيو. مبارڪ خان جو ارادو هو ته پاڻ ٻارن ٻچن سوڌو ناگور پهچي، اتان حضرت شهنشاهه جي ملازمت ۾ حاضر ٿئي. مگر کن ماڻهن ڪيس برغلايو ته ماڻهو سڀ توهان سان متفق آهن، تنهنڪري توهان کي هتان سوار ٿي، ٻکر وٺي حڪومت جون واڳون هٿ ۾ وٺڻ گهرجن. انهيءَ ٿي صبح جو مبارڪ خان دماما وڄائيندو روهڙيءَ ۾ اچي لشڪر جون صفون سينگاري، قلعي جي سامهون ٿي بيٺو. سلطان محمود خان، مبارڪ خان ڏانهن پروانو لکيو ته توکي ۽ سؤ ڪارن ليرن ۾ خريد ڪري هن درجي تي پهچايم ۽ هاڻي نمڪ حرام ٿو ٿين؟ بهتر آهي ته پنهنجي تقصير کان معافي وٺي حرمين شريفين جو رستو وٺي وڃ. ٻيگ اوغليءَ نامناسب جواب لکي موڪليو، پر ٿوريءَ گهڙيءَ کان پوءِ سلطان محمود خان جا ملازم کانئس جدا ٿي درياءَ جو ڪنارو وٺي قلعي ڏانهن هلڻ لڳا، ۽ هو پاڻ پريشان ٿي گجرات جو ارادو ڪري الور ويو ۽ ڪجهه لشڪر ساڻس گڏ الور هليو.

تاريخ ٢٢ رجب سن ٩٨٠ هجريءَ ۾ ٻيگ اوغلي کي ماڻهو ساڻ ڪري محب عليءَ خان ۽ مجاهد خان وٽ وڃي سلطان محمود خان جي مخالفت ۽ سندن موافقت ظاهر ڪئي. مجاهد خان انهيءَ صبح جو سوار ٿي پنهنجا ماڻهو ساڻ ڪري روهڙيءَ روانو ٿيو. هوڏانهن مبارڪ خان سندس استقبال لاءِ نڪتو. ٻنهي لشڪرن

جي سلڻ کان پوءِ محب علي خان [٢٣٢] ۽ مجاهد خان اچي روهڙيءَ ۾ لٿا. محمود خان قلعي ۾ اندر افسوس ڪرڻ لڳو، ۽ سکر جي سيني ماڻهن کي بکر جي قلعي ۾ اندر آندائين، جنهنڪري قلعو سپاهين ۽ ٻين ماڻهن سان ڀرجي ويو. انهن ئي ڏينهن ۾ نواب سعيد خان اوچتو اچي روهڙيءَ کان توب جي گولي جيتري پنڌ تائين منزل انداز ٿيو. ارغون ماڻهو جيڪي مبارڪ خان ۽ بيگ اوغليءَ کان سڙيا ويٺا هئا، تن محب علي خان ۽ مجاهد خان کي ٻڌايو ته سعيد خان، مبارڪ خان جي گهرائڻ تي آيو آهي، ۽ اج رات مبارڪ خان هتان نڪري، انهيءَ وٽ ويندو ۽ پوءِ توهان جو معاملو درست ٿي نه سگهندو. انهيءَ تي محب علي خان ۽ مجاهد خان انهن کي ڳورين ٻيڙين ۾ قيد ڪري سندن مال متاع تي قبضو ڪيو. خواجه مناج جو پٽ روهڙيءَ سان پڇي مخصوص خان وٽ ويو هو، جنهنڪري خواجه مناج کي پڻ قيد ڪيائون. ٿوري وقت کان پوءِ سعيد خان گندران جي ڳوٺ ۾ قُر ڪئي. سلطان محمود خان ڏانهنس خط لکيو ته توهان ڪيئن آيا آهيو؟ هو معذرت ڪري منزل پٺي ملتان هليو ويو. انهيءَ کان پوءِ مجاهد خان طاقت پيدا ڪري لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو.

سلطان محمود خان پنهنجي پائنئي محمد قلي بيگ کي غراب ۾ سوار ڪري جنگ تي موڪليو. اتفاقا جنگ هلندي، باهه جي ديگ آڏري وڃي، اتي جيڪو داروءَ جو استور هو، تنهن ۾ پيئي، ۽ باهه جو وڏو ڀڙ ٻري پيو. محمد قلي بيگ ۽ ٻين گهڻن ماڻهن سڙي ۽ ٻڏي، ساهه ارواحن جي مالڪ جي حوالي ڪيو، ۽ عجيب قسم جي شڪست آئي. ٿورن ڏينهن کان پوءِ مجاهد خان جا ماڻهو ڪجهه ٻيڙيون هٿ ڪري، پنهنواريءَ وٽان، جا بکر کان پنج ڪوهه آهي، درياهه ٽپي سکر ڏانهن آيا، ۽ جڏهن ته لڙائي پئي ٿي، ته بکر جا ماڻهو شڪست کائي پٺي ٿي ويا. نيٺ هڪ ڏينهن سکر جي درياهه تي پل ٻڌي، سڄو لشڪر هن پار ٽپايائون. ترڪن جي جماعت جيڪا سلطان حسين مرزا قنداريءَ [٢٣٣] جي

ايلچيءَ خواجه محمد رحيم سلطان سان ٻکر آئي هئي، سا پڻ قلعي کان ٻاهر نڪري ساموهون ٿي. سلطان محمود خان پنهنجي پاڻ امير سلطان جي برج تي چڙهي ويٺو، جو اڀرندي طرف هو. مجاهد خان سپاهين جو هڪ ٽولو وٺي صف جي وچ تي ڪاهيو، ۽ لڙائي ڇيڙي. ٻکر جي لشڪر کي سردار ڪونه هو، ۽ ٻکر جي ڪيترن جوانن پڻ همت ڪري اتي ڀڄي خوب حملا ڪيا. پر جيئن ته بخت ساٿي نه هو، تنهنڪري نيٺ شڪست کائي ڀڳا، ۽ ڪيترا ماڻهو جنگ جي ميدان ۾ قتل ٿيا. سلطان محمود خان هي جنگ ڏسڻ کان پوءِ قلعي بند تي وهڻ جو فيصلو ڪري، قلعي جي اوزارن ۽ هٿيارن سان جنگ ڪرڻ لڳو. جڏهن قلعي بند ٿيءَ کي گهڻو وقت گذري ويو، تڏهن ماڻهن ۾ بيماري پکڙي ۽ اڪثر ماڻهو بستري داخل ٿيا ۽ عدم جو رستو وٺي روانا ٿيا. پوءِ جڏهن قلعي ۾ گندگي ۽ سخت بيماري پيدا ٿي، تڏهن وقت جي مصلحت خاطر ڪن ماڻهن کي ٻاهر وڃڻ جي اجازت ڏنائون. ڪاٺي ۽ ضروري شين جي پڻ عجيب تنگي پيدا ٿي، ۽ حالت هن حد کي پهتي، جو گوشت ۽ گيهه جو سير ٻن روپئين ۽ مڇيءَ جو سير ٽيهن ٽڪن کي وڃي پهتو. ٻئي طرف مبارڪ خان، بيگ اوغلي ۽ مناج خان، جي فساد جي جڙ هئا، سي محب علي خان جي نوڪرن هٿان نهايت بري نموني برباد ٿيا.

سلطان محمود خان جا ماڻهو جڏهن اجمير ۾ حضرت جي خدمت ۾ حاضر ٿيا، ۽ حرم وارن سميت تحفا پيش ڪيائون، تڏهن اهي حضور کي ڏاڍا پسند آيا، ۽ قبول پيا. ۽ ٻکر جي حڪومت جو فرمان سلطان محمود جي نالي ميرڄي تواچيءَ هٿان جاري ڪري موڪليائون. محب علي خان ۽ مجاهد خان فرمان عاليشان کان انحرافي ڪري حڪم جي ابتڙ عمل ڪيو، ۽ ميرڄي تواچي پڻ قلعي ۾ بند رهيو.

رجب سن ٩٨٠ هجريءَ جي ابتدا کان وٺي رمضان ٩٨٢ هه تائين سلطان محمود خان، جلندر جي بيماريءَ ۾ مبتلا رهيو، ۽

کو علاج معالجو ڪارگر نہ ٿيو. لاچار موت قبول ڪري، [٢٣٤]عالمپناہ جي دربار ۾ عرضداشت موڪلي، ڪنهن گماشتي موڪلڻ لاءِ استدعا ڪيائين تہ قلعو انهيءَ جي حوالي ڪري.

قلعي جي مالڪ ۽ قلعي وارن جي حالت تمام تنگ ٿي، تہ انهن ڏينهن ۾ مير ابوالخير جنهن جي گهر ۾ سلطان محمود جي همشيرہ هئي، تيهن سوارن سان سيتپور جي رستي کان گنجابي ويو، ۽ وچي ڪجهہ ٿورو گهڻو سامان هٿ ڪيائين. مجاهد خان، هن جي اچڻ کان گهٽيءَ ۾ پئجي، بکر جي مهم کان هن جو ٽارڻ زياد ۾ ضروري سمجهي، محب علي خان کي قلعي جي چوڌاري ڇڏي، پاڻ هن ڏانهن متوجهہ ٿيو. مجاهد خان جي ماءُ صايم بيگم ظلم شروع ڪري ڏنو. جيڪو بہ بيمار قلعي کان ٻاهر ٿي نڪتو، تنهنجو پيٽ ڦاڙي سون جي تلاش ڪيائين. قلعي وارن جڏهن هي حال ڏٺو، تڏهن قلعي اندر مرڻ بهتر ڄاڻي صبر ڪري ويهي رهيا. سلطان محمود جو مرض جيئن تہ روز بروز وڌندو ٿي ويو، تنهنڪري ڪيس ڪنهن طبيب چيو تہ هن پريشانيءَ جي حالت ۾ شراب مفيد آهي، سو انگوري شراب هٿ ڪرڻ گهرجي. عالمن ۽ بزرگن کي سڏي چيائين تہ چاليهہ سال ٿيا آهن، جو مون شراب کان توبهہ ڪئي آهي، ديندار ٿي هي ڪم نہ ڪرڻ بهتر ٿو ڄاڻان. جڏهن مرض سخت ٿي ويو، هٿ پير سُڄي ويا ۽ سوڄ دل جي سري تائين وڃي پهتي، تڏهن ٨ صفر ٩٨٢ هہ تي چنچر ڏينهن منجهند جو هن عالم فانيءَ کان جهان جاودانيءَ ڏانهن رحلت ڪري ويو.

هيءَ خبر محب علي خان ٻڌي، لشڪر گڏ ڪري، ٻيڙين ۾ سوار ٿي، قلعي جي چوڌاري آيو. قلعي وارن مورچي ڪري خوب جنگ ڪري کيس هٽائي ڪڍيو. اميرن، سيدن، عالمن، مشائخن ۽ وڏيرن هن ڳالهہ جو قسم کنيو تہ قلعو محب علي خان ۽ مجاهد خان کي نہ ڏيندا ۽ درگاہ مان جيڪو بہ [٢٣٥] ماڻهو ايندو تنهنجي حوالي ڪندا. جڏهن هن ڳالهہ تي اتفاق ٿيو، تڏهن خزاني مان

سپاهين کي پڳهارون ڏيئي قلعي جي حفاظت ۾ سر ڌڙ جي بازي لڳايائون. جيستائين ٻارهين جمادي الاول ٩٨٢ ھ سومر ڏينهن گيسو خان بکر ۾ آيو. جڏهن هو قلعي کان ڏهن ڪوهن تي پهتو، ته محب علي خان غراب ۽ ٻيڙيون موڪليون ته کيس اوڏانهن وڃڻ کان روڪي، روهڙيءَ وٽي اچڻ ۽ ملاقات کان پوءِ جهڙو اتفاق ٿئي... (١) گيسو خان قلعي جي اميرن ڏانهن ماڻهو موڪليو، جن درياهه جون ٻيڙيون سينگاري استقبال تي موڪليون، ۽ هو جنگ ڪندو شهر ۾ آيو. ۽ جڏهن گيسو خان قلعي ۾ آيو تڏهن شهر بکر جي ماڻهن جي چهري تي روز بروز تازگيءَ جا نشان ظاهر ٿيندا ويا. هوڏانهن مجاهد خان گنجابي جو قلعو صلح سان هٿ ڪري، ڪن فدائين جي چرچ تي مير ابوالخير کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو. ايتري ۾ گيسو خان جي بکر جي قلعي ۾ اچڻ جي خبر ٻڌائين ۽ ڏڪڙو ڏڪڙو واپس وريو. باقي احوال چوٿين حصي ۾ پنهنجيءَ جاءِ تي مذڪور ٿيندو. انشاءَ الله تعاليٰ.

بکر جي حاڪم سلطان محمود خان جي صفتن جو ٿورو بيان

سلطان محمود خان مختلف صفتن جو جامع هو. پورو بهادر ۽ ڏاڏو و سخي هو. ننڍپڻ کان وٺي انتقال جي ڏينهن تائين دولت ۽ فراغت ۾ گذاري، سخاوت جو حق بجا آڻيندو رهيو. سندس همت مشهور آهي. سندس مزاج تي تڪائيءَ جو غلبو هو، جڏهن ڪاوڙبو هو ته پاڻ کي ضابطي ۾ نه رکي سگهندو هو. خونريزيءَ کان ڪوبه ملاحظو نه ڪندو هو، بلڪ ٿوري وهم ۽ بدگمانيءَ تي ماڻهن جو گهر ٻار برباد ڪري ڇڏيندو هو. پاڻ اگرچ ظلم ڪندو هو پر ٻين جي ظلم جو روادار نه هوندو هو. سپاهي، امام خواه رعيت سندس حڪومت جي عرصي ۾ آسودا هئا. قرآن شريف

---

(١) هتي اصل متن ۾ خال آهي. (مترجم)

جا هڪ هزار هڪ ختما پورا ڪيا هئائين. بکر شهر ڪي سهڻي ڍزائين تي انتظام سان سينگار يائين. هن بختاور جي ولادت [۲۳٦] ۸۹۸ هجريءَ ۾ ٿي هئي، ۽ ۸٤ سالن جي عمر ۾ رحلت فرمايائين. راقم الحروف سندس تاريخ "در بهشت آسود" ۹۸۲ ھ لڌي آهي. هن کي جذبي جي اهڙي ته حالت پيدا ٿي هئي، جو انهيءَ حالت ۾ اڪثر وقتن تي مرزا شاهه حسن جي حڪم سان سندس پيرن ۾ زنجير وجهي ڇڏيندا هئا ۽ هو ڀاڃ ڪري، انهن زنجيرن سوڌو، مرزا شاهه حسن جي ديوانخاني واري برج جي سامهون، جتان خطرناڪ ڪُن آهي، پاڻي جي اٿل ۾ ٽپي ڦٽو ڪندو هو، ۽ درياهه جي ٻئي ڪپ کان پيگل ٽڪريءَ جي سامهون پاڻيءَ مان نڪري ايندو هو. هيءَ ڳالهه، ماڻهن جي ڏٺل هئي.

سلطان محمود خان سان حڪومت واري عرصي ۾ همعصر عالمن ۽ سيدن جو ذڪر

۱ - شاهه قطب الدين محمد ابن شاهه محمود بن شاهه طيب هروي جو بيان: گهڻو وقت شيخ الاسلاميءَ جي سڳوري عهدي تي فائز رهيو. هن سڳوري جو ذڪر مرزا شاهه حسن جي معاصر بزرگن ۾ ٿي چڪو آهي.

۲ - مير سيد صفائي بن سيد مرتضيٰ الحسيني الترمذي: نقابت ۽ ڪثرت ذوق جي صفت سان موصوف هو، ۽ سخا ۽ احسان جي گهڻائيءَ ۾ مشهور. هميشه عالمن فاضلن سان محبت رکندو هو ۽ مسافرن خواه پاڙيسري سندس احسان جي دسترخوان مان فاعدو وٺندا رهندا هئا، ۽ هميشه "التعظيم لامر الله و الشفقة عليٰ خلق الله" جي مقتضيٰ موجب عمل ڪري محتاجن ۽ زيردستن جي امداد ۾ خداڪارڻ گهڻي ڪوشش ڪندو هو. شاهه قطب الدين جي فوت ٿيڻ کان پوءِ شيخ الاسلاميءَ جي عهدي تي فائز ٿيو ۽ ڪيترا سال مستقل طور گذاري، ذيقعده ۹۹۱ ھ ۾ عالم آخرت ڏانهن روانو ٿيو.

شاه قرشي (۱) سيد صفائي کافراحت فلک لوائے نورش
ناگاه ازين جهان فاني، افتاد به آن جهان عبورش،
تاريخ چو جستمش زنامي، گفتا "پرنور باد گورش" [۲۳۷]
[شاه قرشي صفائي سيد رسيو فلک تي جنهن سند و نور،
ناگه چڏيائين جهان فاني، ويو ٻئي جهان ڏي ٿيندي مسرور،
نامي کان پڇيسون جڏهن تاريخ، چيائين نور هجي سند س گور.]

جامع مسجد جا سند ن جڳهه جي پرسان واقع آهي سا انهيءَ احسان جي ڪاڻ جي نيشاني آهي.

۳- شيخ مير غورساني جو بيان: شيخ رڪن الدين علاؤالدوله سمناني جي اولاد مان هو ۽ شيخ عبدالوهاب پورانيءَ جي همشيره، شيخ جي نڪاح ۾ آيل هئي. نهايت خوش طبع ۽ لطيف گو هوند و هو، ۽ موسيقي جي علم جي ڏاڍي واقفيت هيس. سلطان محمود خان جي حڪومت جي اوائل ۾، هو ٺٽي کان بکر ۾ آيو. ٻه سال گذاري هندستان وڃڻ جو اراد و ڪيائين. سن ۹۸۰ ه جي اخير ۾ هندستان ۾ گذاري ويو.

۴- مولانا عبدالله مفتيءَ جو ذڪر: اصل ۾ ملتاني هو، ملتان جي واقعي کان پوءِ بکر آيو. ديني ۽ يقيني علمن جي سيکارڻ جي مشغولي رکندو هو. حقيقت ۾ مولانا عقلي علمن ۾ وڏي قابليت جو مالڪ هو. مولانا جي طبع جي تيزي ۽ ذهن جي نزاڪت تمام بلند هئي، ۽ سهڻي صورت ڏانهن شوق جي ڪشش ۽ اندر جي شورش پڻ رکندو هو. بزرگن جي مزارن جي زيارت تي هميشه ويندو هو. سن ۹۷۰ ه ۾ طبعي موت وگهي گذاري ويو.

(۱) اصل متن ۾ لفظ قريشي آهي جو مصرع کي وزن مان ڪڍي ٿو ڇڏي. خود سيد صفائي جي تربت تي به قرشي "ي" کان سواءِ آهي. عرب پڻ قريش ڏانهن نسبت ڪرڻ وقت قرش چوندا آهن. (مترجم)

٥- قاضي دائود جو بيان : اصل فتحپور جو هو ، جا سيوي‌ءَ جي پسگردائيءَ ۾ آهي. سلطان محمود خان جي حڪومت جي اوائل ۾ بکر شهر جي قضا جو عهدو قبول ڪري ، شرعي مقدمن جا فيصلا ڪندو هو. في‌الحقيقت هو صاحب پنهنجي زماني جو يگانو هو. نهايت دينداري ، امانت ، پرهيزگاري ۽ درويشيءَ جو مالڪ هو. ڪنهن ڏر ڏانهن لاڙو يا چشم پوشي ڪانه ڏيکاريائين. شريعت ۽ تقويٰ جو نهايت پابند هو. شوال سن ٩٨١ هه ۾ بکر جي ميدان ۾ وفات فرمايائين. (١)

٦- مير محمود پورانيءَ جو بيان : بلند اقبال سيدن مان هو. پهريائين هرمز جي رستي کان ٺٽي پهتو، شيخ بايزيد پورانيءَ جي پاڪدامن نياڻيءَ [٢٣٨] سان شادي ڪيائين. پوءِ بکر اچي سڪونت اختيار ڪيائين. نهايت زهد ۽ تقويٰ جو مالڪ هو. هميشه گوشه نشين رهندو هو، ۽ ماڻهن سان آمد رفت ڪانه هوندي هيس. ڪڏهن ڪڏهن عيدن جي ڏينهن ۾ وڏين مجلسن ۾ سلطان محمود خان جي اميرن جي ملاقات لاءِ ايندو هو. سن ٩٧٧ هه جي اوائل ۾ دارالفنا کان دارالبقا ڏانهن روانو ٿيو.

٧- مير ابوالمڪارم ولد مير غياث‌الدين محمد سبزواري جو ذڪر : مرزا شاهه حسن ۽ سلطان محمود خان جي اميرن جي سلسلي ۾ داخل هو. سلطان محمود خان هن کي عراق جي بادشاهه، شاهه طهماسپ ڏانهن ايلچي ڪري موڪليو هو، ۽ شاهه کان "سلطاني" جو خطاب عطا ٿيو هوس. نهايت خوش طبع، علمي ڪمالات سان سينگاريل هو. طبع موزون هيس.

٨- مير يونس محمد ارغون جو بيان : ابتدا ۾ جنت آشياني محمد همايون بادشاهه ۽ محمد زمان مرزا جي ملازمت ۾ هو. انهيءَ کان پوءِ مرزا شاهه حسن ۽ سلطان محمود خان جي اميرن جي لڙهيءَ ۾ پوئجي ويو. ترڪي ۽ فارسي شعر چڱو

(١) لفظي ترجمو : سنڌس حياتيءَ جي دستاويز تي موت جي مهر لڳائي ويئي. (مترجم)

چوندو هو. آخر عمر ۾ قناعت ۽ گوشي نشيني اختيار ڪيائين. سن ٩٨٥ ھ ۾ عالم فانيءَ کي الوداع ڪيائين. وفات کان ٻه ڏينهن اڳ پنهنجي وفات جي تاريخ لڌائين، ته:
"رستم از قيد اين و آن اي دل".

٩- ذڪر مولانا يار محمد عرف مولانا ياري: مولانا هرات جو هو. نهايت خوشطبع ۽ بلاغت ۾ نهايت ڪمال کي پهتل هو. انشاءَ جي فن ۾ پنهنجي وقت جو بينظير هو. شعر سٺو چوندو هو. سندس شعرن مان هڪڙو هي آهي:

"گجرات خوش ديارِ اما بشرط ياري،
بي يار چون توان بود در اين چنين دياري".
[گجرات ملڪ سٺو پر شرط آه هجي يار،
بي يار آهه مشڪل گهارڻ گهڙي انهيءَ پار.]

سلطان محمود خان کيس ايلچي بنائي درگاهه معليٰ ۾ موڪليو، پر جڏهن [٢٣٩] ڪم نه ڪري سگهيو تڏهن اتان موٽي سيتپور ۾ سڪونت ڪيائين، ۽ اتي ئي فوت ٿيو.

١٠- ذڪر مخدوم قاضي عثمان ڏر ٻيلي: نقلي ۽ رواجي علمن جي سيني قسمن ۾ پوري مهارت هيس. هميشه علمن جي پاڙهڻ ۽ فائدي ڏيڻ ۾ مشغول رهندو هو. سهڻن اخلاقن ۽ وڏيل صفتن سان موصوف هو. علم جي ڪمال ۾ وڏيءَ عمر هوندي به، منجهس تواضع ۽ ڪسر نفسي جو گڻ هو. دنياوي ڳالهين سان قطع تعلق جهڙو ڪيس حاصل هو، تهڙو سندس هم عصرن مان ڪنهن ۾ ڏسڻ ۾ نٿي آيو. في الواقع تعلق "ترڪ ما في ايدي الناس" تي عمل ڪري ڪنهن به ماڻهو کان ڏورو يا گهٽو نذر خواهه بخشش قطعا قبول نه ڪندو هو. فاضلن ۽ طالبن جي جماعت هميشه وٽس رهندي هئي، جن جي مهماني جو انتظام جيئن جڳائي، تيئن ڪندو هو. مخدوم جي وفات ١٠٠٢ ھ ۾ ٿي.

١١- مخدوم عباس هڪورچائي جو بيان: مخدوم صاحب اصل پاٽ جو وينل هو. ٩٤٧ ھ جي اوائل ۾ هڱورڇن ۾ تشريف

فرمائي اچي رهيو. علم تفسير، حديث، فقہ ۽ ٻين علمن ۾ ڪمال مهارت هيس. مسئلن جي تحقيق ۽ تدقيق تمام پوري ۽ ڪامل نموني ۾ ڪندو هو. زهد ۽ تقويٰ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. رات ۽ ڏينهن جي هر وقت ۾ قسمين قسمين عبادتن ۾ مشغول رهندو هو. حديث جي پڙهڻ وقت نياز ۽ نئڙت ڪندو هو. قال رسول الله صلي الله عليہ وسلم چوڻ وقت بي اختيار ٿي ويندو هو، ۽ سندس اکين مان ڳوڙها وسندا هئا. [۲۴۰] جنهنڪري پڙندڙ کي حديثن جي ٻڌڻ جي طاقت نہ رهندي هئي. مولانا بلند مرتبي جو مالڪ هو. ۱۴ شعبان ۹۹۸ ھ ۾ عالم آخرت ڏانهن روانو ٿيو. سندس عمر ۹۶ ورهيہ هئي.

۱۲- مولانا ابراهيم ولد مولانا جمال الدين مفتيءَ جو ذڪر: نهايت زاهد، عابد ۽ گوشہ نشين هو. فقہ جي علم ۾ سندس مٽ ڪونہ هو. اڪثر فتويٰ پڇندڙ پنهنجن دستاويزن کي سندس فتويٰ لکڻ سان زينت ڏيکاريندا هئا. مولانا نهايت تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ سان موصوف هو. ۽ ۹۸ ورهين جي ڄمار ۾ عالم عقبيٰ ڏانهن رحلت ڪري ويو.

۱۳- مولانا قاسم ديوان جو ذڪر: ابتدا ۾ مخدوم ميران جي خدمت ۾ رهي علم جي تحصيل ڪري، مطول پڙهي، ولايت روانو ٿيو ۽ مولانا محمود سرخ جي مدرسي ۾ پهچي، سندس خدمت ۾ رهي معقول ۽ منقول علم پڙهي سنڌ ۾ آيو. ڪيترو وقت درس ڏيڻ ۾ مشغول رهيو. سلطان محمود جنهن وقت سيوهڻ جي حڪومت تي مقرر ٿيو هو تہ مولانا کي گڏ هلڻ جي تڪليف ڏيئي مولانا جي خدمت ۾ قرآن شريف ۽ کي ٻيا ڪتاب پڻ پڙهيائين. مولانا بکر ۾ علمن جي اشاعت ۾ مشغول رهيو. مولانا قاسم جي وفات ۹۷۷ ھ ۾ ٿي.

سلطان محمود خان جي حڪومت پوري ٿيڻ کان پوءِ سنڌ ملڪ جو درگاهہ جي غلامن جي تصرف هيٺ اچڻ، ۽ انهن حاڪمن جو بيان، جي وقت بوقت بکر جي حڪومت تي مقرر ٿيندا آيا

مٿي لکي آيا آهيون تہ ڪيسو خان ١٢ جمادي الاول سن ٩٨٢ ھ ۾ بکر ۾ آيو، ۽ فرمان عاليشان جاري ٿيو تہ بکر جو ملڪ اڌو اڌ ڪري، محب علي خان ۽ مجاهد خان کي ڏيئي، ٺٽي جي فتح ڏانهن رخ ڪري، محمد باقي ترخان کي هٿ ڪيو وڃي. انهيءَ وقت مجاهد خان گنجابي ملڪ ۾ هو. جڏهن گيسو خان جي بکر جي قلعي ۾ اچڻ جي خبر پڌائين تہ تمام ٽڪرو بکر روانو ٿيو. مجاهد خان جي پهچڻ کان اڳ ۾ گيسوخان سکر شهر جي خالي ڪرائڻ جو ارادو ڪيو، پر مجاهد خان جي ماڻهن مجاهد خان جي اچڻ تائين [ائين ڪرڻ] موقوف رکيو، جا ڳالهہ گيسو خان قبول نہ ڪري، سکر ڏانهن لشڪر موڪليو. مجاهد خان جي وڪيل، وڪيل خان انهيءَ پٽ جي آڙ ونئي لڙائي ڪئي، جا سکر جي چوڌاري ڪنئين هئائون، ۽ ٻنهي طرفان کي ماڻهو قتل ۽ گهڻا ماڻهو زخمي ٿيا. هن واقعي کان ٿي ڏينهن پوءِ مجاهد خان اچي پنهنجا ماڻهو روهڙيءَ وٺي ويو، ۽ سکر جو سڄو پاسو گيسو خان جي هٿ هيٺ ڇڏيائين. اگرچ روهڙيءَ جو طرف ۽ بکر جو پرڳڻو محب علي خان ۽ مجاهد خان جي تصرف هيٺ هو تہ بہ جيڪي ماڻهو گڏ ٿيا هئا، سي دلشڪستا ٿي پيا.

ايتري ۾ ڪي ارغون پڇي بکر آيا، جن کي گيسو خان شاهہ بابا ولد جان بابا ترخان جي چرچ تي، قتل ڪرائي ڇڏيو. گيسو خان [٢٤٢] تندمزاج ۽ شوخ طبع ماڻهو هو. هڪ ڏينهن يحييٰ تواجي تي عام مجلس ۾ سختي ڪري سنڌ مں پيرن ۾ بيڙيون

وڏائين. ٻن مهينن کان پوءِ جڏهن مجاهد خان محب علي خان
کي عيال ۽ اطفال جي سنڀال لاءِ پهوئتي ڇڏي ٺٽي فتح ڪرڻ
ڏانهن متوجه ٿيو ۽ راڻيپور ۾ لشڪر تيار ڪرڻ لاءِ ڪجهه
ڏينهن ترسيو ته گيسو خان بکر وارن جي ڇورڻ تي روهڙيءَ تي
حملو ڪرڻ جو خيال رکيو، جمع ڏينهن ٢٠ رمضان سن ٩٨٢هه
۾ پنهنجو لشڪر ٻه حصا ڪري، پاڻيءَ سان لنگهايو: هڪ حصو
شهر جي باغ جي سامهون روهڙيءَ ڏانهن متوجه ٿيو ته ٻيو حصو
وري ٻيڙين ۽ غرابن ۾ ويهي، جنگ ۽ آتشبازيءَ لاءِ تيار ٿي،
خواجه خضر جي آستاني جي سامهون اچي لنگهيو. محب علي خان
جا ماڻهو سوار ٿي عيدگاهه جي طرف ڏانهن نڪتا، ته اوچتو درياءَ
وارن ماڻهن غرابن سان نڪري مجاهد خان جي ٻيڙين کي باهه
ڏني. جڏهن باهه جا شعلا بلند ٿيا تڏهن اهي سوار جي ٻاهر
نڪتا هئا، سي ڦري پنهنجن گهرن ڏانهن روانا ٿيا. ايتري ۾
گيسو خان جي سوارن اڳتي وڌي آتشبازيءَ جون ديون شهر ۾
اڇليون، ۽ هر جڳهه باهه ڀڙڪڻ لڳي. محب علي خان سوار ٿي
ڀڄي ويو ۽ بکر جو لشڪر روهڙيءَ جي چئن طرفن کان داخل
ٿي، ڦر لٽ ڪري ٿيهريءَ تائين شهر کي برباد ڪري محب علي
خان جو علم ۽ نقارو هٿ ڪري قلعي ۾ ڪٽي ويو. مجاهد خان
هن خبر پهچڻ تي يلغار ڪري روهڙيءَ آيو. ارمان ۽ افسوس
ڏاڍو ٿيس پر بادشاهي ملاحظو ڪري گيسو خان کي هٿ نه لاتائين ۽
گيسو خان بکر جي قلعي ۾ بي اعتدالي شروع ڪري ڏني.
عالم پناهه جي درگاهه ۾ سندس ٿورو احوال پهتو، تنهنڪري
ملڪ جي نگراني نواب ترسون محمد خان جي حوالي ٿي. محرم
سن ٩٨٣هه جي اوائل ۾، محمد طاهر خان ولد شاهه محمد
سيف الملوڪ، محمد قاسم خان ۽ مرزا محمد سلطان، روهڙيءَ جي
شهر ۾ منزل ڪري، بکر جي جاگير متعلق فرمان عاليشان جو
نقل گيسو خان ڏانهن بکر موڪليو. ڀهريائين [٢٤٣] ته انڪار
ڪرڻ لڳو ۽ انهن ماڻهن کي بيڪار رکيائين، پر جڏهن وچ ۾

ڳالهه ٻولهه هلي، تڏهن گيسو خان سيادت پناهه سيد صفائيءَ ۽ بکر جي سيني مخدومن کي طاهر خان، قاسم خان ۽ مرزا محمد خان کي نصيحت ڪرڻ لاءِ موڪليو. خانن ته مخدومن کي خدا ڪان ڊي گهريو، سو سيني کي پاڻ وٽ رهايائون ته حقيقت حال جيئن آهي تيئن ياداشت جي صورت ۾ تيار ڪري عالم پناهه جي درگاهه ۾ موڪلين. ڦيريائين ته مخدومن انڪار ڪيو ۽ معافي گهري ته اسين ياداشت تڏهن لکنداسون، جڏهن ٻئي ڌريون حاضر هونديون. تنهن تي خانن فرمايو ته گيسو خان جا وڪيل حاضر آهن، انهن جي روبرو صرف سچا واقعا لکو، وڌيڪ ٻي ڪابه تڪليف ڪانه ٿا ڏيون. جڏهن مخدوم معاملي ۾ شروع ٿيا ۽ گيسو خان ڏٺو ته ڪم خراب ٿو ٿئي ۽ هي ياداشت بربادي‌ءَ جو باعث ٿيندي ۽ تنهنڪري مجبور ٿي ماڻهو موڪليائين ته آءٌ قلعو ڏيان ٿو، اوهان ياداشت نه موڪليو. خانن جوائي موڪليو ته اسان ياداشت لکائي رکون ٿا، جيڪڏهن تون قلعو نه ڏيندين ته پوءِ مهرون هڻائي حضور ۾ موڪلينداسون. گيسو خان مجبور ٿي سٿين خانن کي قلعي ۾ آندو.

شاهي حڪم صادر ٿيل هو ته گيسو خان، ترسون خان جي پائرن ۽ ٻين سيدن ۽ بزرگن سان گڏ سلطان محمود خان جي خزاني ۽ ڪارخاني جي سيني جڳهن جو تحقيق ڪري، هنن سيني ماڻهن جي مهر سان مفصل ڪاغذ تيار ڪرائي درگاهه ۾ موڪلي. حڪم موجب خزاني جو تحقيق ڪيو ويو. سلطان محمود خان جي حرمسراءِ جا ماڻهو پڻ حڪم موجب درگاهه ڏانهن تيار ٿيا. خان جهان جي همشيرهه جا سلطان محمود خان جي پٽ راڻي هئي سا حڪم موجب لاهور رواني ٿي. ايتري ۾ خواجه سراءِ، راءِ سنگ درباري ۽ منشي بنوليداس به خزاني جي تحقيق ۽ سلطان جي حرمن جي رواني ڪرڻ لاءِ آيا. روهڙي ۾ ٻيهر خزاني جي ڇڪاس ڪري، ساڳئي سال جي ڦرين رجب تي ناگور جي رستي کان روانا ٿيا. [٢٤٤]

ترسون خان جي دربار مان رخصت وٺڻ وقت ڪنهن وزير عرض ڪيو تہ سيف الملوڪ جي اولاد سرحد جي لائق نہ آهي، تنهنڪري حضور عاليءَ بکر جي بدران آگري جي حڪومت ترسون خان جي حوالي ڪري، بنواليداس جي نالي عارضي آرڊر ڪيو تہ هو بکر سرڪار جو خزانچي ٿي مال ۽ معاملي جو انتظام ڪري. تنهن کان پوءِ حضور پنهنجي اعتماد جي بناءَ تي مير سيد محمد امروهہ، مير عدل کي هزاري منصب سان سرفراز ڪري، بکر جي حڪومت سندس حوالي ڪئي. هو جنهن صورت ۾ سيد ۽ عالم هو، تنهنڪري بکر جي امامن جي صدارت جو حڪم بہ سندن نالي جاري ٿيو تہ هرهڪ لاءِ سندس لياقت آهر مدد معاش مقرر ڪري. هو ساڳئي سال جي ۱۱ رمضان شريف تي بکر ۾ تشريف فرما ٿيو، ۽ مخدومن ۽ بزرگن سان، نهايت عزت ۽ اڪرام سان پيش اچي، اٽڪل پنجاهہ هزار. ايڪڙ زمين سيدن، عالمن، مشائخن، سردارن ۽ ٻين باشندن کي، هر هڪ جي حال آهر عطا ڪيائين. سندس حڪومت جي زماني، ۾ مخدوم ڏاڍا فارغ البال هئا. پڻ پنهنجي حڪومت جي اوائل، ۾ سيوهڻ ڏانهن لشڪر روانو ڪيائين. ڪاڪڙي پرڳڻي جا، منگٽيجا (۱) ماڇو انحرافي ڪري مير عدل جي ماڻهن سان بري، طرح پيش آيا [سبب ڇا هو تہ] سيد محمد مير عدل رعيت سان، دستور العمل ۾ سختي اختيار ڪئي ۽ داڻ بندي (۲) جي، دستور موجب بغير ڪنهن فرق جي هر هڪ ايڪڙ تي پنج مڻ، محصول مقرر ڪري، ماڻهن جي پوکن تي ڪاراوا مقرر ڪيائين،،

(۱) هتي اصل ۾ منگچہ آهي. نسخي ”م“ ۾ مگٽيجہ آهي، جو وڌيڪ صحيح آهي ڇاڪاڻ تہ اتهيءَ علائقي ۾ مگٽيجا ذات، جا ماڻهو اڃا تائين موجود آهن.

(۲) اصل ۾ لفظ کن کوٽ آهي پر نسخي ”ر“ هتي دانہ، بندي لکيو آهي تنهنڪري ترجمي ۾ داڻ بندي لکيو ويو.. (مترجم)

جن رعيت تي تمام سختي ڪئي. غرض ته مير عدل جا ماڻهو گنبٽ ۽ پچراه جي وچ واري قلعي ۾ اچي رهيا. منگنيجن بغاوت ڪري وصول ڪند ڙن تي تير وسايا، جنهنڪري مير عدل جا چڱا ماڻهو شهيد ٿيا، ۽ هنن بد بختن سيني مومنن خواه ڪافرن کي قلعي اندر جيڪو ڪوهه هو تنهن ۾ وجهي، مٿي سان پُري ڇڏيو. مير عدل هن واقع کان ڪاوڙجي پنهنجن ماڻهن کي سيوي کان گهرايو، [٢٤٠] جي ڪاڪڙيءَ وارن کان انتقام وٺڻ لاءِ روانا ٿيا ۽ ٿوري ئي توجهه سان منگنيجا جلاوطن ٿي ڀڄي ويا. آخر ڏوري وقت کان پوءِ مير عدل جو فرزند سيد ابوالفضل جو لشڪر جو سردار هو، انهن جي پٺ ڇڏي بکر جي قلعي ۾ موٽي آيو. ٿوري وقت کان پوءِ مير عدل سير چوڙائي، ۽ گهٽي رت نڪرڻ ڪري ضعيف ٿي پيو، ۽ اٺين شعبان سن ٩٨٤هه ۾ الله پاڪ جي رحمت جي پاڙي ۾ وڃي آرامي ٿيو. سندس فوت ٿيڻ کان پوءِ حضرت شهنشاهه ظل الله بکر جي حڪومت پيءُ جي دستور موجب سيد ابوالفضل جي حوالي ڪئي، جنهن ٻئي سال ڪاڪڙيءَ جي اڳوانن کي قيد ڪرائي هڪ ٻن ماڻهن کي هاٿيءَ جي پيرن هيٺان چيٿاڙائي مارايو.

تاريخ ٢ ذوالقعد سن ٩٨٥هه ۾، درگاهه جو هڪ معتمد، اعتماد خان خواجه سراءِ بکر جي حڪومت لاءِ آيو، ۽ هو جيئن ته تند مزاج هو تنهنڪري سپاهين، رعيت خواهه امامن سان سٺو سلوڪ نه ڪيائين. ڪي مخدوم ڪانئس ناراض ٿي عالم پناهه جي درگاهه ڏانهن متوجهه ٿيا. اگرچه هن ماڻهو موڪلي معافي گهري، مگر مخدومن کي تسلي نه ٿي ۽ سفر جو پڪو ارادو ڪيائون. جڏهن حضرت ظل الاهي جي درگاهه ۾ پهچي انهيءَ بد بخت جي شڪايت بيان ڪيائون، ته حضرت جي زبان مان نڪتو ته جنن ته هن ههڙن بزرگن کي رنجايو آهي، سو ضرور ڪسي ويندو، ۽ جيئن ظل الاهيءَ جي زبان الهام بيان مان نڪتو تيئن ٿيو. اهو حادثو هن طرح ٿيو، ته هو هميشه نوڪ ۽ مسخري جو شيوو

اختيار ڪري چڱن ماڻهن کي ٻه، غليظ ۽ رڪيڪ الفاظ چوندو هو ۽ ماڻهن جي توهين ڪندو هو. انهيءَ ڪري سپاهين جي هڪ ٽولي اتفاق ڪري، تاريخ ۱۰ ربيع الاول سن ۹۸۶هه جي ڏينهن، ڪيس ديوانخاني ۾ شهيد ڪيو.

اعتماد خان کان پوءِ حضور، ٻکر جو ملڪ مشترڪ طور مسند عالي فتح خان مهارت ۽ راجا ٽوڏرمل جي عزيز مسند عالي راجا پرمانند جي جاگير مقرر فرمايو، [۲۴۶] ۽ مٿئين سال جي رجب مهيني ۾ اهي ٻئي مسند عالي ٻکر ۾ اچي ساڻن تعلق رکندڙ جاين تي متصرف ٿيا. ٻن سالن کان پوءِ پرسانند حڪم موجب دربار جي چوڪيءَ واسطي عالم پناهه جي درگاهه ڏانهن تي ويو، ۽ ڏاريجا ماڻهو سندس پاءُ ماڌو داس سان مخالف ٿي وڃي الور جي قلعي ۾ قلعي بند ٿي ويٺا، ۽ ٻه، ٽي دفعا جنگ ٿي جنهن ۾ ٻنهي طرفن جا ماڻهو قتل ٿيا. آخر اوباش ماڻهن حملو ڪيو، جنهن تي مسند عالي فتح خان پنهنجا ماڻهو فساد ڀڃن کي دفع ڪرڻ لاءِ موڪليا، ۽ اهي ماڻهو شڪست کائي چڙ وچڙ ٿي ويا. انهن ڏينهن ۾ فتح خان درگاهه ڏانهن روانو ٿيو، ۽ جڏهن حضرت جي حاضريءَ جو شرف حاصل ڪيائين، تڏهن سندس عهد و وڏائي، پرمانند جي جاگير (پڻ) ڦيرائي سندس پڳهار ڪيائون. فتح خان نهايت سادهه، دل ۽ زردوست ماڻهو هو. مٺي زبان ڏاڍي ڪم آڻيندو هو ۽ ماڻهن سان سلوڪ ۽ گذران چڱو ڪيو هئائين. سمانه جي پسگردائيءَ جي زميندارن مان هڪڙو ناتجربيڪار ۽ اڻ آزمودگار ماڻهو شهاب خان نالي سندس وڪيل هوندو هو. هو، فريد دهر جي چرچ تي، خان ناهر جي ماڻهن سان گڏيجي، لشڪر وٺي، ڪن ڪوٽ (۱) جي قلعي تي ويو، جو ابراهيم خان ناهر جي قبضي ۾ هو. وڏي جنگ ٿي جنهن ۾ فتح خان جا چڱا ماڻهو ڪسجي ويا. شهاب خان پڻ انهيءَ جنگ ۾ پائرن سان گڏ ڪم آيو. هي خبرون درگاهه جي ڪچهريءَ وارن جي ڪن پيون

(۱) شايد ڪنڌڪوٽ. (مترجم)

ته انهن ئي ڏينهن ۾ سندس جاگير مٿائي نواب محمد صادق خان جي تنخواه ۾ مقرر فرمايائون، ۽ حضور، نواب محمد صادق خان کي، بکر جو ملڪ تنخواه ۾ جاگير ڏيئي، کيس لٽي فتح ڪرڻ جي خدمت جو حڪم ڪيو.

مٿيون نواب اڳاري ڏينهن ۱۲ ربيع الاول سن ۹۹۴ھ ۾ بکر آيو. مخدومن ۽ بزرگن سندس استقبال ڪيو. سيني جي عزت ۽ تعظيم بجا آندائين. ٿورو وقت بکر ۾ رهي بکر جي معاملن کي صاف ڪري، ساڳئي سال جي ذوالحج مهيني ۾، سيوستان روانو ٿيو. خان مذڪور جي وڃڻ کان اڳ ۾ سندس ماڻهن، [۲۳۷] هڪ ٻه دفعا پاٽ وڃي، مرزا جاني بيگ جي ماڻهن سان لڙائي ڪئي، ۽ مرزا جاني بيگ جا چڱا ماڻهو، جهڙوڪ سلطان محمود خان برندق، ڪوچڪ بن سبحان قلي ۽ عبدالله ڪانجرج، انهيءَ جنگ ۾ مارجي ويا. دستم جو ڀيءَ رستم گرفتار ٿيو، ۽ محمد صادق خان جي طرف جي فتح ٿي. جڏهن هو پاڻ روانو ٿيو، تڏهن مرزا جي لشڪر جي سردار سبحان قليءَ، ارغون درياءَ جي ڪناري تي، قلعو ٺاهي، لڙائيءَ جو سامان ۽ هٿيار سينگاري، غراب ۽ ٻيڙيون گهڻيون ئي قلعي جي هيٺان گڏ ڪري ٻيهاريون. جڏهن محمد صادق خان جو لشڪر اتي پهتو، تڏهن هو غرابن ۾ جنگ لاءِ نڪتو. انهيءَ دفعي پڻ ارغون لشڪر شڪست کاڌي. سبحان قلي جيئرو هٿ آيو. گهڻي جماعت قتل ٿي ۽ ڦٽي. ٻارهن غراب پڻ هٿ آيا.

محمد صادق خان هنن فتحن کان خوش ٿي سيوستان جو محاصرو ڪيو. گهيري کي جڏهن ڪافي وقت گذ ريو، تڏهن هڪ وڏي سرنگهه هنيائون، جنهنڪري قلعي جو اڳيون دروازو ۽ فصيل آڏامي ويئي. محمد صادق خان حڪم ڪيو هو ته منهنجي اجازت کان سواءِ ڪو به ماڻهو قلعي ۾ اندر نه وڃي. جڏهن دونهون ۽ بخار بند ٿيو ته قلعي وارن هٿون هٿ ئي پيت ڪئي، توبون ۽ گولا ڇوڙڻ شروع ڪيا، ۽ جيڪي ماڻهو قوت بازو سان

ڇت ۽ دروازن جي دالان تي چڙهي ويا هئا، سي سڀ زمين تي ڪري پيا، پر انهن کي ڪوبہ نقصان ڪونہ پهتو. ايتري ۾ مرزا جاني بيگ بہ خشڪيءَ ۽ درياءَ جو لشڪر وٺي، سهراڻ جي سامهون آيو، جو سيوهڻ کان ڇهہ ڪوهہ آهي. محمد صادق خان محاصرو ڇڏي، مرزا جاني بيگ جي جنگ ڏانهن توجهہ ڪيو، ۽ جڏهن لکيءَ واري جبل جي سامهون پهتا تہ مرزا جاني بيگ محمد صادق خان جي ڪئمپ جي سامهون غراب آڏي توبون ۽ گولا ڇوڙيا. ٿورن ڏينهن کان پوءِ جڏهن اڃا هڪٻئي جي سامهون تي لڙائيءَ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا [تہ انهيءَ وچ ۾] بادشاهي فرمان پهتو تہ مرزا جاني بيگ [٢٤٨] لائق تحفا درگاهہ ۾ موڪلي عاجزي، اخلاص ۽ نياز ظاهر ڪيو آهي. محمد صادق خان موٽي بکر آيو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ، جهان پناهہ جي درگاهہ ڏانهن راهي ٿيو.

انهيءَ کان هڪ سال پوءِ جاگير ۾ ڦيرو آيو، ۽ جيڪي بہ سال بکر جي جاگير جو تعلق مٽئين خان سان هو تن ٻنهي سالن جي خريف ۾ پوکن تي ماڪڙ جي مصيبت آئي، جنهن کان بکر ۾ ڏڪار ۽ مهانگائي اچي ويئي. اڪثر ماڻهو ملڪ ڇڏي هيڏي هوڏي هليا ويا، ۽ سميجن ۽ بلوچن ماڻهن درياءَ جي ٻنهي ڪنارن کي لٽي، ڪابہ آبادي نہ ڇڏي.

ربيع الثاني سن ٩٩٦هہ ۾ جاگير، نواب اسماعيل قلي خان ڏانهن منتقل ٿي ۽ سندس پٽ رحمان قلي بيگ بکر ۾ آيو. هو جنن تہ هڪ بختاور اميرزادو هو، تنهنڪري بکر جي ماڻهن سان نهايت شفقت سان پيش آيو. قلعي وارن کي چڱو قوت گذران ۽ مهربانيون عطا ڪيائين، ۽ بکر جي ويراني سندس ڪوشش جي برڪت سان آباد ٿيڻ لڳي. جڏهن اسماعيل قلي خان ملتان ڇڏي درگاهہ ڏانهن ويو تہ سندس جاگير ۾ تغير ٿيو ۽ اها شيرويہ سلطان جي حوالي ٿي.

محرم الحرام سن ٩٩٧هہ جي اول ۾ شيرويہ سلطان بکر ۾

آيو. هو ڀاڻ شرابي هو، تنهنڪري پنهنجو ڪاروبار زرخريد غلامن جي حوالي ڪري، رات ڏينهن فسق و فجور ۽ لهو لعب ۾ مشغول رهندو هو. هو ڀاڻ مجلس ۾ تمام گهٽ ويندو هو ۽ سندس مجلس ۾ ڪڏهن ڪنهن کي اجازت ملندي هئي. اڪثر فقيرن جا وظيفا ۽ پگهار معطل رهيا. هو هڪ دفعي مال ۽ معاملي جي انتظام لاءِ ٻاهر نڪتو، ۽ ٿورو وقت هڪڙي دڪان ۾ منزل ڪري مال ۽ ڏيتي ليتي وصول ڪيائين. پنهنجي پٽ محمد حسن کي سيوي ءَ هٿ ڪرڻ لاءِ موڪليائين. پناڻن لشڪر گڏ ڪري جنگ ڪئي. شيرويه جي پٽ جي مقدمي ۾ ٻرڙدي بلوچ هئا، جي ڀڄرئين ئي حملي ۾ پاسو ڪري ويا، ۽ هنن ماڻهن بنا ڪنهن ملاحظي جي وچ تي حملو ڪيو. [۲۴۹] ڪيترا ماڻهو قتل ٿي ويا ۽ وڏو انداز گرفتار ٿيو. نيٺ شڪست کائي پوئتي موٽيا. جنهن صورت ۾ گرم هوا جا ڏينهن هئا تنهنڪري ڪيترا تہ رڃ ۾ اُڃ وگهي مري ويا ۽ جيڪي موٽي آيا، سي بہ ڪيتري وقت کان پوءِ اصلوڪي حالت ۾ آيا.

جڏهن هن جي ظلم جي برائي حد کي پهتي، تہ اوچتو سندس بد ليءَ جي خوشخبري عالم الغيب طرفان ٻکر جي ماڻهن کي پهتي. ماڻهو انهيءَ شرير جي شر کان آزاد ٿي امن ۾ آيا. ٻکر جو ملڪ ٻيو دفعو نواب محمد صادق جي جاگير ۾ منتقل ٿيو. تاريخ ۱۲ ربيع الاول سن ۹۹۸ھ ۾ نواب محمد صادق خان جي پٽ مرزا محمد زاهد ٻکر ۾ تشريف فرما ٿي، امامن ۽ رعيت سان چڱو سلوڪ ڪيو ۽ ظلم جي ڦٽيلن جي دلين تي عدل جو مرهم رکيائين. مرزا زاهد نهايت سهڻو ۽ خوش اخلاق هو ۽ عالمن ۽ فاضلن سان اڪثر صحبت رکندو هو، ۽ محمد صادق خان جي سند مطابق سيني جا وظيفا ۽ پگهارون جاري ڪري، ظالمن جي ايذاءَ جو هٿ مظلومن کان روڪيائين. محمد صادق خان جو وڪيل خواجہ محمد معصوم پڻ سهڻين صفتن سان سينگاريل هو، ۽ ننڍي خواہ وڏي معاملي ۾ اونهو ويندو هو. ٻکر جا ماڻهو

دلجاءِ ڪري ڪيتي ۽ آباديءَ کي لڳي ويا. انهيءَ سال جي ربيع ۾ اوچتو آفت سماوي پهتي ۽ ايڏي لحاظ هوندي به، رعيت جي مٿان اونداها ڏينهن آيا ۽ ٿورڙي وقت ۾ پيدائش ناياب ٿي، ٻيو دفعو ڏڪر، مهانگ ۽ تنگي ظاهر ٿي.

ايتري ۾ بادشاه، جي غيرت واري رڳ جنبش ۾ آئي، چاڪاڻ ته جڏهن بادشاهي بخت جي هماءَ لاهور جي تختگاه، تي پنهنجي منزل جو پاڇو وڌو، تڏهن مرزا جاني بيگ مرزا شاه حسن جي دستور جي پيروي ڪري اطاعت جا فرض بجا نه آندا، بلڪ خود مختياريءَ جو دم هڻڻ لڳو. تنهنڪري نواب خان خانان کي ٺٽي جي فتح ۽ بلوچن جي بندوبست لاءِ مقرر ڪيائون، جنهن ساڳي سال جي ٢٢ شوال خريف جي وچ ڌاري بکر ۾ [٢٠٠] قدم رکي، ڪاروبار ۽ ضروري امور سنڀاليا. انهي ئي ڏينهن ۾ تاريخ جي جوڙيندڙ فقير به، گجرات کان اچي ملازمت جو شرف حاصل ڪيو، ۽ سهٺي اتفاق سان والده به ڪجهه تحفو موڪليو هو سو به، سندن نظر انور هيٺ آندم. حضرت ڪمال توجهه ۽ مهربانيءَ کان پڇيو ته توهان کي والده کان جدا ٿئي گهڻا سال ٿيا آهن. عرض ڪيم ته اٽڪل ويهه سال ٿي ويا هوندا. تنهن کان پوءِ عنايت فرمائي [هن بندي لاءِ] حڪم ڪيائون ته پنهنجي والده جي خدمت ۾ حاضر ٿي وري درگاه جي ملازمت ۾ موٽي اچي ۽ بخشي سندس جاگير کي ڪنهن ٻئي پرڳڻي سان تبديل ڪن. (١) اتي محمد صادق خان واهر ڪري چيو ته جنهن صورت ۾ بکر ٿو وڃي تنهن صورت ۾ جيڪڏهن سندس جاگيرون به، انهيءَ پاسي ڏانهن مقرر ٿينديون ته چڱو

(١) هيءَ عبارت اصل ۾ هن طرح آهي "و جاگير اورا بخشيان تنخواه نمايند" جو منجهيل آهي. نسخي "ح" ۾ "بمحال ديگر" زائد آهي جو ڪنهن حد تائين عبارت جي مونجهه کي دور ڪري ٿو. تنهنڪري ترجمي ۾ انهيءَ کي نظر ۾ رکيو ويو آهي.

ڏيندو. حضرت فرمايو ته بکر خان خانان جي جاگير مقرر ٿي چڪو آهي. نواب خان خانان حاضر هو تنهن عرض ڪيو ته جيڪڏهن حضرت ڪين بکر جي سرڪار مان جاگير عنايت ڪندو ته ٻانهي کي قبول آهي ۽ ٻانهي کي انهيءَ جي عوض ڪنهن ٻيءَ جاءِ تان عنايت ٿئي. جنهن تي حضرت حڪم فرمايو ته سندن جاگير بکر جي سرڪار مان ڏني وڃي. حڪم موجب بخشين، دربيلو، ڪاڪڙي ۽ چانڊوڪي بنده لاءِ جاگير طور مقرر ڪيو. جاگير مقرر ٿيڻ کان پوءِ حضرت نهايت بنده پروري فرمائي، هيڙيءَ تي تشريف فرما ٿيو ۽ پنهنجي خاص پوستين سان سرفراز ڪري رخصت ڪيائون ۽ پنهنجي زبان الهام بيان سان فرمايائون ع. "بنشين و سفر کن که بغايت خوب است". مطلب ته تاريخ ۱۴ صفر سن ۹۹۹هه تي بکر پهتس ۽ نواب خان‌خانان پڻ بکر تشريف فرما ٿيو. جنهن صورت ۾ هوا گرم ۽ پاڻيءَ جي اٿل هئي، تنهنڪري کي ڏينهن بکر ۾ ترسيو ۽ لڏي نڪرڻ سان مؤلف کي بهادرخان، ملا محمود ۽ ٻين سان گڏ رخصت ڏنائون.

جڏهن سيوهڻ ۾ پهتاسون ته نواب خان خانان پڻ پويان تشريف [۲۰۱] فرمائي اچي رسيو. سيوهڻ جا ماڻهو قلعي ۾ ٿي ويٺا. نواب اميرن جي جماعت سان صلاح ڪئي ته ڇا ڪرڻ گهرجي؟ جاني بيگ جي سر تي لڙي وڃون يا ڦريائين سيوهڻ جي مهم پوري ڪري، پوءِ اڳتي وڌون. سيني يڪراءِ ٿي فيصلو ڪيو ته سيوهڻ رستي تي آهي، اسان جي ماڻهن ۽ ٻيڙين جو لنگهه اتان آهي، تنهنڪري بهتر ٿيندو ته سيوهڻ فتح ڪري پوءِ اڳتي وڌون. اهو فيصلو ڪري درياءَ ٽپي، سيوهڻ جي چوڌاري مورچا تقسيم ڪري، سرنگهه لاهڻ کي لڳي ويا. ايتري ۾ معلوم ٿيو ته نواب جاني بيگ وڏو ڪٽڪ وٺيو لڙي ڪان جنگ لاءِ اچي رهيو آهي. هيءَ خبر ٻڌڻ سان گهيرو ڇڏي جاني بيگ ڏانهن متوجهه ٿيا. جاني بيگ هيءَ خبر ٻڌي نصرپور جي مٿان درياءَ جي ڪناري تي بوهريءَ جي ڳوٺ ۾ قلعو بنائي محڪم ٿي ويٺو.

خانخان جڏهن انهيءَ قلعي کان ڇهن ڪوهن تي پهتو، تڏهن جاني بيگ سؤ ٻه سؤ جنگي غراب ۽ ٻيون گهڻيون ٻيڙيون خسرو خان ۽ ٻين اميرن سان ساڻ ڏنيون، خانخان جي ڪئمپ ۽ ٻيڙين تي چاڙهي موڪليائين، ۽ درياءَ جي ٻنهي ڪنارن تي فوجون مقرر ڪيون. خانخان پڻ ڪجهه لشڪر ڪناري تي لاهي (١) ڪئمپ کان اڳيرو درياءَ جي ڪناري تي توبن لاءِ پنجن ڇهن جريبن جيتري زمين تي واريءَ ۾ ننڍڙو قلعي ٺهرائي، محمد مقيم بخشي، علي مردان ترمذي ۽ هن ڪتاب جي مؤلف کي ڪن ٻين اميرن سان انهيءَ قلعڙي تي مقرر ڪيو، ۽ اهو اهڙي هنڌ واقع هو، جو غورابن کي اتي پهچي قلعي جي آڏو لنگهڻو ٿي پيو، ڇاڪاڻ ته درياءَ جي پرئين ڪپ تي هڪ وڏو جهاڳ هو ۽ انهن کي مجبورا قلعي آڏو لنگهي ڪئمپ تائين پهچڻو هو. سچ پچ ته اها صلاح محمد مقيم معلوم ڪئي هئي ته توبن کي اڳتي موڪلڻ سان اهو فائدو ٿيندو جو ڪئمپ کي ڪوبه ايذاءَ نه پهچي سگهندو.

تاريخ ...... (٢) شوال سن ٩٩٩هه ۾ سج لٿڻ کان پوءِ غراب پهتا. ڏٺائون ته هڪ طرف ڪاٺ جهلو آهي ۽ ٻئي طرف ۾ قلعي سامهون ٺهيون آهن. لاچار بيهي رهيا. ٻنهي طرفن کان توري توبن جي جنگ ٿي. [٢٥٢] خانخان راتو رات هڪ ٽولو ڪئمپ جي سامهون درياءَ جي هن طرف ٽپايو. هوڏانهن جاني بيگ جيڪو لشڪر سٺر ڪيو هو تن رات جو اچي ڪئمپ تي حملو ڪيو، مگر جڏهن ته هتي نهايت دوراند يشي ۽ احتياط ٿيل هو تنهنڪري ڪجهه نه ڪري سگهيا. صبح جو اهي غراب ڪئمپ ڏانهن متوجهه ٿيا، ۽ هن قلعڙي مان جنهن ۾ توبون

(١) هتي اصل ۾ "خانخان يکپا کرده" آهي جنهن جي ڪابه معني نه ٿي نڪري. نسخي "ح" ۾ "خانخان نيز چند لشکر بکنار کرده" آهي. ترجمو انهيءَ نسخي تي مبني آهي. (مترجم)

(٢) هتي اصل ۾ خال آهي. (مترجم)

هيون، توبون ڇوڙڻ شروع ڪيائون. جيڪا به توب مٿي ٿي ويئي سا غراب کي لڳي وري انهيءَ لشڪر کي وڃي ٿي لڳي، جو خانخانان درياءَ ٽان ٽپايو هو. نيٺ توبن جا دهانا گهٽو هيٺ ڪيائون، جنهنڪري توب ڦهريائين غراب کان درياءَ جي اورئين طرف تي لڳي ۽ ائين ٿي ڏٺو ته ڦهريائين پاڻيءَ ۾ لڳي پوءِ ٽپو کائي آٽ ڏو ٻيڙيون ٿي پڳائين ۽ ڪي ماڻهو به ٿي ماريائين. جڏن ته هن وٽ به غرابن لاءِ پورو بندوبست هو، ۽ هر غراب ۾ واڍو مقرر هو، تنهنڪري نقصان پهتل غراب کي هڪدم تيار ٿي ڪيائون. انهيءَ ڏينهن اهڙيءَ طرح جنگ ڪندا رهيا ۽ توب اندازي ٿيندي رهي. پاڻيءَ جي هڪڙي طرف خانخانان جو لشڪر ۽ ٻئي طرف جهلو، تنهنڪري غرابن کي مجبورا درياءَ جي وچ مان اچڻو ٿي پيو. جنهن صورت ۾ پاڻي تکو هو تنهنڪري ڪين اڍائن ٻهرن تائين ته ونجهه ڏيڻو ٿي پيو، ۽ جنگ به ٿي ڪيائون. توب جي ڌڪ سان سنڌس گهڻا ماڻهو قتل ٿي ٿيا. نيٺ محسوس ڪيائون ته هي قلعو ٽپي نه سگهندا، ۽ سندن گهڻا ماڻهو تلف ٿي رهيا آهن، تنهنڪري لاچار پٺي وريا. خانخانان جي غرابن سنڌس پيڇو ڪيو، ۽ درياءَ جي ٻئي طرف کان مٿن لشڪر حملو ڪيو. خسرو خان چرڳي سرداري ڪري رهيو هو، پنهنجو غراب پٺيان رکي ٻين سيني غرابن کي اڳيان ڪيو هٽائين. ڪجهه غراب جن ۾ فرنگي سپاهي ۽ ڪي ٻيا سپاهي هئا، هٿ آيا. خسرو خان جي غراب کي بادشاهي غراب وڃي پهتو هو، پر اوچتو بادشاهي غراب جي داروءَ جي اسٽور کي باهه لڳي ۽ ڪجهه لشڪر انهيءَ وچ ۾ سڙي ويو. [٢٥٣] انهيءَ ڪري خسرو خان جو غراب ۽ ٻيا غراب نڪري ويا. سندن گهڻا ماڻهو ماڻهو قتل ٿيا ۽ وڏي فتح حاصل ٿي.

ٻئي ڏينهن ڪوچ ڪري جاني بيگ جي قلعي ڏانهن توجهه ڪيو ويو. هن قلعو محڪم ٺاهيو هو ۽ قلعي اندر ڪجهه جهلي جو ٽڪر به هو، تنهنڪري ان جو وٺڻ ڏاڍو مشڪل هو.

جڏهن گهيري کي گهڻا ڏينهن گذري ويا ۽ خانخانان ۽ اميرن ڏٺو ته ڪجهه ڪري نٿو سگهجي، تڏهن هڪ رات چئني طرفن کان قلعي تي حملو ڪيائون. پر جڏهن ته قلعو مضبوط هو تنهنڪري ڪو به فائدو نه ٿيو. هن کان پوءِ صلاح ڪيائون ته اسان کي ٽئي ملڪ ۾ پکڙجي وڃڻ گهرجي. ڪي سيوهڻ وڃون، ته ڪي ٺٽي، ته ڪي بدين، ڪي فتح باغ ۽ ڪي جون ڏانهن. شاهه بيگ خان، شاهه گر قلعي تي وڃي، جو شاهه قاسم خان ارغون ٺاهيو آهي. [انهيءَ صلاح موجب] نواب خانخانان ٺٽي روانو ٿيو ۽ ٻيا فتح باغ، بدين ۽ جون ڏانهن ويا. شاهه بيگ وڃي شاهه گر قلعي کي گهيرو ڪيو، ۽ خانخانان جي ملازمن سيد بهاؤالدين، بختيار بيگ، هن ڪتاب جي مؤلف، حسنعلي عرب، جان بيگ ۽ مقصود بيگ آقا سيوهڻ وڃي، سيوهڻ کي گهيرو ڪيو. جڏهن قلعي وارن جو حال تنگ ٿيو، تڏهن قلعي وارن جا خط جاني بيگ ڏانهن ويا ته "جيڪڏهن اسان وٽ پهتا ته واهه، واهه، نه ته قلعو هٿان ويو." جاني بيگ ڏٺو ته قلعو هٿان وڃي ٿو، سو هڪدم سيوهڻ ڏانهن متوجهه ٿيو. جڏهن ويهن ڪوهن تي پهتو تڏهن اسان پاڻ ۾ صلاح ڪئي ته ڇا ڪرڻ گهرجي. سيني جي راءِ ٿي ته جنگ ڪرڻ گهرجي، سو قلعي جو گهيرو ڇڏي، جاني بيگ ڏي روانا ٿياسين. خانخانان، جاني بيگ جي هن لشڪر ڏانهن وڃڻ جي خبر ٻڌي، پنهنجا ڪي امير جهڙوڪ محمد خان، نيازي، بهادر خان ۽ سندس ملازم ميان دولت خان کي سندن، مدد لاءِ موڪليو. لڪيءَ کي ويجهو پهتا هئاسون ته هيءَ جماعت، پڻ اچي ملي. هي ٻئي لشڪر گڏجي هڪ هزار ٻه سؤ سوار ٿيا.. جاني بيگ جبل جي طرف [۲۰۴] کان ڏهه هزار سوار، ڪيئي، پيادا، تير انداز ۽ درياءَ جي طرف کان غراب ۽ توبخانو ساڻ، وٺي تيار ٿي آيو. جڏهن ڇهن ڪوهن تي پهتو ته خانخانان جي ماڻهن صلاح ڪئي ته جيڪڏهن اسان هت ويهي رهنداسون ته هو، اسان سان چئني طرفن کان جنگ ڪندو. پاڻ سامهون تير اندازن

جو لشڪر جبل جي طرفان، غراب درياءَ جي طرفان ۽ سيوهڻ وارا پنيان. تنهنڪري جاني بيگ سان اتي وڃي جنگ ڪرڻ مناسب ڏٺيسون. اهو فيصلو ڪري . . . (١) تاريخ فوجون تيار ڪري جاني بيگ ڏانهن روانا ٿياسون. جاسوسن جاني بيگ کي ٻڌايو ته لشڪر اچي رهيو آهي، پر جاني بيگ ڪنهن طرح قبول نه ڪيو ۽ چيائين ته اهي ماڻهو آهن گهڻا؟ ڪين ڪهڙي طاقت آهي جو اسان تي هلان ڪري ايندا! اوچتو اسان جي لشڪر جي رئي ڏسڻ ۾ آئي. اتي ڪيس لشڪر جي اچڻ جو يقين ٿيو، ۽ پنهنجو لشڪر تيڪ ڪرڻ لڳو. منجهند جي ويجهو ٻنهي لشڪرن جو ٽڪر ٿيو. جڏهن اسان جي مقدمي سان جنگ ٿي، تڏهن ڪي ماڻهو طاقت نه ساري پٺي ويا، ۽ جاني بيگ جو لشڪر پيچو ڪري وچ وٽ پهتو. هاڻي جاني بيگ جي ماڻهن جون ٽوليون ٽوليون تي پهتيون، ۽ جنگ ٿيندي رهي. ٽي-چار دفعا سخت لڙائي لڳي، آخر جاني بيگ جي ماڻهن شڪست کاڌي. جاني بيگ پاڻ ثابت قدم رهي ڏاڍي لڙائي ڪئي، آخر جڏهن فائدو نه ٿيو تڏهن پٺي ويو، ۽ سندس گهڻا ماڻهو قتل ۽ قيد ٿيا. جاني بيگ جنگ جي ميدان کان ويهه ڪوهه پري انڙپور ۾ اچي هڪ قلعڙو ڏاهي مضبوط ٿي ويٺو. بادشاهي خيرخواهه اتي به وڃي پهتا ۽ محاصرو ڪيائون. ٽورن ڏينهن کان پوءِ نواب خانخان پڻ پهچي مورچا تيار (٢) ڪرايا. هر روز لڙائي ٿيندي رهي ۽ ٻنهي طرفن کان گهڻا ماڻهو ڪسندا رهيا. آخر مٿي پٺي قلعي ڏانهن روانا ٿياسون ۽ مٿيءَ جا ڍير وڃي

(١) هتي اصل ۾ خال آهي. (مترجم)

(٢) نواب خانخانان انڙپور واري قلعي جي محاصري وقت مرزا جاني بيگ ڏانهن هيءَ خط لکيو: ڪي ٿورڙا سر تان آسرو ڪنيل بيخبر ۽ بي فڪر جن جي عمر جا ڏينهن پورا ٿي چڪا آهن ۽ سندن حياتيءَ جو پيمانو ڀرجي چڪو آهي، مجبور ٿي پريشانن وانگيان هن بد بختيءَ جي چؤديواري ۾ داخل ٿيا آهن، تن کي

[۲۰۵] ڪاهيءَ سان لڳا. جاني بيگ حاضر ٿي صلح لاءِ آماده ٿيو، ۽ سندس عرض جي هيءَ صورت هئي: "مان ٺٽي، غراب ۽ سيوهڻ جو قلعو اوهان کي ڏيان ٿو ۽ پاڻ ٺٽي ۾ پهچڻ کان پوءِ اچي توهان سان ملاقات ڪندس." خانخانان اميرن کان صلاح پڇي، ته سڀني يڪراءِ ٿي چيو ته اسان ڪم اچي اڄ صبح تي پهچايو آهي، هاڻي جڏهن

معلوم هئڻ گهرجي ته توهان جي ايلچيءَ کي رخصت ڏيڻ وقت لکيو هوسون ته جڏهن . . . جو شهر هن وقت شهنشاهي شان شوڪت . . . جي تنبن جو خيمه گاهه ٿي چڪو آهي تڏهن انهيءَ ويجهڙائي ۾ توهان جو رهڻ ۽ . . . نامبارڪ آهي. (توهان کي) درگاهه معليٰ ڏانهن متوجهه ٿيڻ گهرجي. توهان هي رحيمانو ۽ مشفقانو سخن قبوليت جي ڪن سان نه ٻڌو، ۽ دستور موجب غرور، سرڪشي ۽ تڪبر ڪندا رهيا. نيٺ محاصري ۽ لڙائيءَ کان پوءِ توهان ٻيو دفعو شيخ عبدالڪريم کي موڪليو. جنهن ته اسلام جي صورت توهان جو (ظاهري) لباس هو، تنهنڪري وري به (پنهنجي) فطري شفقت، نوازش ۽ مروت ڪم آڻي (فقط) سياهوان (سيوهڻ) ڏيڻ تي اڪتفا ڪئي ويئي، پر انهيءَ مان به فائدو نه ٿيو. آخر خشڪي توڙي درياءَ ۾ توهان کي پهتو، جيڪي پهتو ۽ توهان تي گذريو جيڪي گذريو ۽ توهان پاڻ کي درياءَ توڙي خشڪيءَ ۾ آزمائي ڏٺو. هاڻي جڏهن وري مولانا ميرعليءَ کي موڪلي عاجزي، پريشاني، اطاعت ۽ بندگيءَ جو اظهار ۽ سياهوان (سيوهڻ) ڏيڻ قبول ڪيو اٿوَ تڏهن توهان جي ڏنگائيءَ ۽ ڪوڙ معلوم هوندي به سياهوان (سيوهڻ) ۽ غرابن ڏيڻ تي صلح ڪيوسون، ۽ درگاهه معليٰ ڏانهن روانو ٿيڻ جي توهان کي مهلت ڏنيسون . . . مٿيون ۽ هن جي ڪيل نهايت زاري . . . تقي الدين محمد ۽ مرزا علي بهادر کي انهيءَ جي مقرر ۽ مضبوط ڪرڻ لاءِ موڪليوسون . . . توهان جي بيوفائي، ڪوڙ ۽ لڳي ڏسي پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ . . . جنهن کي ڪو به عقلمند قبول نه ڪندو، وچ ۾ آڻي توهان جي ٻن ڏينهن جي همنشينيءَ

سندس حالت تنگ ٿي آهي، تڏهن صلح ڪرڻ نه گهرجي ۽ اهو به احتمال آهي، ته لٽي پهچڻ تي ؛ جاني بيگ جي راءِ ڦري وڃي. خانخانان چيو ته ”جيڪڏهن اسان قلعي کي چنبڙي پونداسون ته هڪ ته ٻنهي طرفن کان ماڻهو قتل ٿيندا ٿا رهن ۽ ٻيو ته هنن جو اهل عيال ڀاڄين جي هٿ چڙهندو ۽ انهيءَ ۾ هن

مان جيڪا غداري، ٺڳي ۽ مڪر سکيو هئائون، سو توهان جي معاملي ۾ صرف ڪري آيا ۽ توهان جو عقل، فڪر ۽ راءِ جيڪا هن طرف کي معلوم هئي، تنهن جي تصديق ٿي. هاڻي ڪلام جو نتيجو ۽ سخن جو خلاصو هي آهي، ته جيڪڏهن درگاهه آسمان جاهه جي بندگي، اطاعت، اخلاص ۽ خيرخواهيءَ (جي وعدي ۾) سچا اهيو ته مرزا جاني بيگ عذرگذاري، ۽ معافي وٺڻ لاءِ گنهگار وانگيان ترار ۽ ٻٽي گردن ۾ وجهي اچي حاضر ٿئي. شهنشاهه جي درگاهه جهان پناهه جي هن مريد کي، جنهن پاڻ کي انهيءَ عاليشان آستان جو خالص ارادتمند ۽ خيرخواهه بنائي ڇڏيو آهي، ڏسي چائنٽ چمڻ واسطي درگاهه معليٰ ڏانهن روانو ٿئي، ۽ وڃي سروت سان پنهنجا مشڪلات پيش ڪري، (بس) اها ڳالهه آهي. توهان کي هن کان سواءِ ڪو ٻيو خيال ڪرڻ ٿڌي لوهه ڪٽڻ ۽ سنداڻ ...... ٽپڻ جي برابر آهي. اڃا توبهه جو دروازو کليل آهي. ڪيس (جاني بيگ کي) پاڻ تي، پنهنجي اولاد تي ۽ مسلمانن تي رحم ڪرڻ گهرجي ۽ جهالت نه ڪري. هيءَ روش جيڪا اختيار ڪئي اٿس، تنهن جي بري انجام ڏسي ويچار ڪري. ٻيءَ صورت ۾ قتل، اڦرلٽ، قيد، پردهه دري (جي مصيبت) جيڪا ڪيس يا ٻين کي پهچندي، تنهنجو وبال مٿس ئي رهندو.

هن کان پوءِ توهان جي طرفان جيڪا به بندگي يا خيرخواهي ظاهر ڪئي ويندي سا اعتبار ۾ نه ايندي. ٻي ڳالهه هيءَ ته (اڄ کان پوءِ) ڪوبه خط يا پيغام نه موڪليو، ڇاڪاڻ ته نه ٻڌو ويندو. اتمام حجت لاءِ وري ووڃي خط ۽ پيغام موڪليا

جي بي عزتي ٿيندي، تنهنڪري اسان صلح ڏنا ڪريون ۽ پاڻ
جهڙو پنج هزاري درجو (ڪيس) حضرت جي خدمت سان وٺي
ڏينداسون." بي شڪ، سندس رايو صحيح هو. جاني بيگ جي
ايلچين اچي قول قرار ڪري، غراب آڻي حوالي ڪيا. سيوهڻ
ڏانهن پڻ قلعي ڏيڻ لاءِ ماڻهو موڪليائين، ۽ پاڻ ٺٽي
روانو ٿيو.

ويا آهن. اڄ کان پوءِ هيءَ رستو بند رهندو، ۽ جيڪو ماڻهو
موڪليو ويندو سو ڪيترو به ڪٿي ...... پيش ڪري ته به
ڪيس ڪٿو ويندو. مصيبت جو زنجير ڏکھو ٿي بد بختن جي
گردن ۾ زياده محڪم ٿيندو ٿو وڃي. خبردار! مصيبت جو
شور اچي رهيو آهي. جهالت ۽ دوستاڻ نصيحت نه ٻڌڻ جو
نتيجو اهڙو اهو آهي، جو ڏسي رهيا آهيو. الحمد لله جو پوريءَ
طرح اتمام حجت جو ٿي، ذمو آزاد ٿيو. هاڻي جيڪي به ٿيندو
تنهن کان الله تعاليٰ خواهه ماڻهن وٽ معذور آهيون ۽ سڀ رو
وبال جاهلن جي ڪنڌ تي رهندو.

شال الله تعاليٰ پنهنجي سيني ٻانهن کي ڪوته انديشن
جي صحبت، دوست نما دشمنن جي سنگت ۽ ناعاقبت انديشيءَ
جي فڪرن کان پناهه ۾ رکي ۽ جيڪو ماڻهو پنهنجي صلاح تي
نه هلي انهيءَ کي بيعقليءَ ۽ لڳيءَ جا نتيجا رسائي. وڏيڪ
ڇا لکجي.

اگر در سراي سعادت کس است،
ز گفتار سعديش حرفي بس است.
[جو صاحب سعادت جو آهي سڄاڻ،
آسعديءَ جو هڪ حرف بس ان جي ڪاڻ]

والسلام علي من اتبع الهدي. (انهيءَ ماڻهوءَ تي سلام
هجي، جيڪو هدايت جو تابع ٿيو.

(هي خط متحف برطانيه (برٽش ميوزيم) ۾ رکيل تاريخ
معصومي جي هڪ نسخي جي صفحي A .187 ۽ B .187 جي حاشي

خانخانان آب ڪلانيءَ جي موسم سن ۾ گذاري، سياري جي شروع ۾ ٺٽي متوجهه ٿيو. فتح باغ کي ويجها پهتا هئاسون، ته جاني بيگ استقبال تي آيو ۽ خانخانان ۽ سندس وچ تي ملاقات ٿي ۽ ڏاڍي مزيدار صحبت حاصل ٿي. جاني بيگ کي اتي ڇڏي خانخانان ٺٽي جي سير ڏانهن متوجهه ٿيو. ٺٽي پهتو ته پويان جاني بيگ به آيو ۽ جيڪي وس ۾ هوس، سو اميرن ۽ اشڪر تي صرف ڪيائين ۽ ڏاڍيون صحبتون ڪيائون. اتان سمنڊ جي سير لاءِ لاهري بندر ويا. جڏهن ته جاني بيگ کي ساڻ وٺي درگاهه ۾ حاضر ٿيڻ جو حڪم آيو هو، تڏهن دولت خان ۽ خواجه مقيم کي ملڪ جي بندوبست لاءِ پنهنجو نائب مقرر ڪري، اتان سڌو درگاهه معليٰ ڏانهن روانا ٿيا ۽ جاني بيگ کي پاڻ سان وٺي [٢٠٦] يلغارون ڪندا ويا ۽ تاريخ ...... (١) پائبوسيءَ جي شرف سان مشرف ٿيا. خانخانان جي عرض ڪرڻ تي حضرت، جاني بيگ سان نهايت لطف ۽ مهربانيءَ سان پيش آيو ۽ ٺٽي جو ملڪ سندس حوالي ڪيو، ۽ جاني بيگ حضرت جي خدمت ۾ رعايت ۽ اعتماد حاصل ڪري، پنج هزاري (٢) منصب سان سرفراز ٿيو. مٿس حضور جي ڏاڍي مهرباني ۽

تي قلمبند ٿيل آهي، جنهن جو فوٽو عزيز محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ وٽ موجود آهي. محترم ڊاڪٽر صاحب جي ڏيان ڇڪائڻ تي هن خط جو ترجمو اهت ڏنو ويو آهي. جيتوڻيڪ خط جي فوٽي ۾ ڪي الفاظ ڪنجي ويا آهن، تاهم عبارت جو مطلب واضح آهي.) (مترجم)

(١) اصل ۾ هتي ڪجهه به لکيل نه آهي. (مترجم)

(٢) اصل ۾ چار-پنج هزاري آهي، پر نسخي ”ح“ ۾ چار جو لفظ ڪونه آهي. ترجمي ۾ نسخي ”ح“ تي اعتماد ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته جيئن مٿي گذري آيو، خانخانان جاني بيگ کي پنج هزاري وٺو ڏيڻ جو وعدو ڪيو هو. (مترجم)

توجهه ٿيو. انهيءَ حد تائين جو خسرو شاهه کي سندس داماد يءَ لاءِ مقرر فرمايائون. جنهن وقت حضرت دکن ڏانهن متوجهه هو ۽ احمدنگر ۽ قلعو اسير فتح ٿي چڪا هئا، انهيءَ وقت جاني بيگ سرسام جي بيماريءَ ۾ ۲۷ رجب سن ۱۰۰۸ هه ۾ گذاري ويو ۽ نواب علاميءَ جي عرض ڪرڻ تي "ته ٺٽي جو ملڪ مرزا جاني بيگ جي پٽ مرزا غازي بيگ جي حوالي ڪيو وڃي" ته حضرت انهيءَ کي عطا ڪيو.

[هي ڪتاب] تاريخ ۲۲ شعبان المعظم سن ۱۰۴۵ هه
ناچيز فقير محمد رضا بن مرحوم دريائي بن
داروغہ گهر رحمهه الله تعاليٰ
جي هٿان [لکجي]

پورو ٿيو.

هر کہ خواند دعا طمع دارم زانکہ من بندہ گنهہ گارم.

گنهگار بندو آهيان عيبدار دعا جي پڙهندڙ کان اميد وار.
[۲۵۷]

توضيحات، تعليقات ۽ استدراڪات

نوٽ: هيٺ تعليقات ۾ ڏاڏيل صفحن جا حوالا ترجمي جي متن ۾ ڏنل صفحن سان تعلق رکن ٿا. گهڻو حصو حاشيي جو تاريخ معصومي جي مصحح ۽ محشي شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي محنت جو نتيجو آهي. مترجم پنهنجا نوٽ چورس ڏنگين ۾ رکيا آهن. "حاشيي ع. م." سان مراد آهي شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جا نوٽ.

ص ۳. المنتسب: اسيرڳڙهه جي ڪتبي ۽ قندار جي محراب جي خيال کان "آما" (ماءُ جي پاران) جو لفظ هتي وڌائڻ گهرجي.

ص ۴. تاريخ گزيده ۾ لکيل آهي: تاريخ گزيده جي اصل عبارت هن ريت آهي "شش بار هزار هزار دينار زر سرخ بران عمارت خرچ کرد" (انهيءَ عمارت تي ڇهه دفعا هزار هزار سونيون اشرفيون خرچ ڪيائين.) (ص ۲۷۴. آنجهاني پروفيسر براؤن جي ڇاپايل.)

ص ۵. تاريخ مرآت الجنان: شايد مصلح الدين لاريءَ جي جوڙيل (۱)

---

(۱) [تاريخ مرآت الجنان جو مصنف "يافعي" آهي، جنهن جو سچو نالو عفيف الدين عبدالله بن اسعد يافعي آهي.. اصل يمني هو پر اتان هجرت ڪري وڃي حرمين شريفين ۾ رهيو. هن جا تصوف ۾ گهڻا ڪتاب جوڙيل آهن. جن مان مکيه هيٺيان ڪتاب آهن: (۱) "روض الرياحين" جنهن جو ٻيو نالو "نزهة العيون" آهي. هن ڪتاب ۾ صالحن، صوفين وغيرهم جا اٽڪل

ص ٥. هن جي وفات سن ٩٦ھ جي جمادي الاول الخ:
تاريخ گزيده (ص - ٢٧٦) موجب وليد بن عبدالملڪ مهيني جمادي الاخر سن ٩٦ھ جي وچ ڌاري وفات ڪئي، نو سال ۽ اٺ مهينا بادشاهي ڪيائين. سندس عمر ٤٥ ورهيه هئي. معصومي وليد جي تاريخ وفات ۽ عمر جي مدت ۾ ڀل ڪئي آهي.

ص ٦- عبدالملڪ جي خلافت واري وقت ۾ الخ: هي پڻ حقيقت جي خلاف آهي. چچ نامي عبارت هن طرح آهي: "چون تا ته سرانديپ جي بادشاهه، يواقيت جي ٻيٽ مان حجاج

...٥. تاريخي قصا مذڪور آهن. هي ڪتاب مصر ۾ سن ١٣٠١ھ وغيره ۾ ڇپجي چڪو آهي. (٢) "اسني المفاخر في مناقب الشيخ عبدالقادر" برلن ۾ موجود آهي. (٣) زير بحث ڪتاب جنهن جو سچو نالو "مرآت الجنان و عبرت اليقظان في معرفت حوادث الزمان و تقلب احوال الانسان و تاريخ موت بعض مشاهيرالاعيان" سن ٧٥٠ھ تائين هن ڪتاب ۾ مذڪور آهي، فينا ۽ برطانوي عجائبخاني ۾ موجود آهي (هيءَ ڪتاب حيدرآباد ۾ ڇپجي چڪو آهي) ابو عبدالله اهدل "غربال الزمان" نالي سان هن جو مختصر به لکيو هو (ف- ٧٦٨ھ) (جرجي زيدان تاريخ آداب اللغة العربيه ج-٣- بحث تصوف) ٿوري ڦير ڦار سان. تاريخ معصومي ۾ نقل ڪيل عبارت مرآت الجنان مطبوعه حيدرآباد جي پهرئين جلد جي ١٩٩ صفحي تي سن ٩٦ھ جي بيان ۾ لکيل آهي جنهن ۾ چيو ٿو ته "انهيءَ سال (٩٦) ۾ خليفي وليد بن عبدالملڪ جي وفات ٿي، جو ظالم هوندي به قرآن شريف جي تلاوت گهڻي ڪندو هو. چون ٿا ته ٽئين ڏينهن ختمو پورو ڪندو هو ۽ رمضان شريف ۾ سترهن ختما ڪندو هو." تحفة الڪرام ج-٣، ص-١٢٠ تي لکيل آهي ته جڏهن مخدوم جهانيان مڪي ۾ رهندا هئا تڏهن امام عبدالله يافعي سان سندن دوستي هوندي هئي. مخدوم جهانيان سن ٧٨٥ھ ۾ وفات فرمائي آهي. ڏسو تحفة الڪرام ج-٣. ص-١٢١- (مترجم)

لاءِ تحفا ۽ سو ڪڙيون جهڙوڪ وڏند ڙ موتي ۽ جواهر، حبشي غلام ۽ ٻانهيون ۽ ٻيا سوزون ۽ ٻي مثل تحفا دارالخلافت ڏانهن موڪليا، جن سان گڏ ڪيتريون مسلمان عورتون پڻ ڪعبي شريف جي زيارت ۽ دارالخلافت جي سير لاءِ روانيون ٿيون. قفاذرون جي حد ۾ پهچڻ تي مخالف هوا لڳي ۽ ٻيڙا تڙائي ڪري وڃي ديول جي ڪناري تي ڪڍيائين. نڪامره نالي چورن جي ٽولي، جي ديول ۾ رهندا هئا، انهن ٻيڙا پڪڙي ويا الخ" [٢٠٩]

ص ٦- ديول بندر وٽ جو هاڻي ٺٽي جي بندر ۽ لاهريءَ جي نالي سان مشهور آهي: ڪن مورخن جهڙوڪ ابوالفضل (آئين اڪبري ص- ٥٥٦) ۽ سيد محمد طاهر نسياني (تاريخ طاهري ص- ٢١) ديول بندر کي ٺٽي جي شهر سان منجهائي ڇڏيو آهي (ديول بندر کي ٺٽي جوشهر سمجهي ويٺا آهن) مگر درحقيقت ديول بندر ٺٽي جي شهر کان بالڪل علحدو هو، جئن مير معصوم وضاحت ڪئي آهي. تحفة الڪرام ۽ تاريخ طاهريءَ جي عبارت مان پڻ هن حقيقت تي روشني پوي ٿي. تاريخ طاهري، جا تحفة الڪرام کان آڳاٽي آهي، لاهريءَ بندر جو بيان هن طرح ڪري ٿي: (ص- ١٥٧)

"ٺٽي جو شهر ۽ بندر جي درميان خشڪي خواهه پاڻيءَ جي رستي ٻن ڏينهن جو پنڌ آهي ۽ سمنڊ اتان کان هڪ منزل تي آهي. ليڪن هڪ سنهو واهه، جنهن کي ٺٽي جا ماڻهو "نارڻي" سڏين ٿا، اچي مذڪور بندر جي هيٺان پهچي ٿو. ڪن جاين کان اٽڪل ڏهه طنابون ۽ ڪٿان زياده، ويڪرو ۽ اونهائيءَ ۾ تانگهو آهي. درياءَ (۽ شهر) جي وچ تي مياڻي نالي ڳوٺ کان سواءِ ٻي ڪا آبادي ڪانه آهي."

هتان معلوم ٿو ٿئي ته لاهري بندر (ننگر) ٺٽي شهر کان تمام پري هو، پر ڏينهن گذرڻ ڪري سمنڊ (يعني بحر عمان يا بحر عربي) هن کان هڪ منزل پري ٿي ويو هو.

تحفة الڪرام جو مصنف (ج-٣. ص- ١٩٩) مازندراني

سيدن جي بيان ۾ لکي ٿو: ”سندن وڏو سيد بدرالدين، مازندران مان لڏڻ کان پوءِ شان وارين جائن (۱) جي زيارت، جو شرف حاصل ڪري سن ۹۹۷ھ ۾ عربي سمنڊ جي رستي ديول بندر ۾ لهي لٿي ۾ ٽڪڻ لاءِ روانو ٿيو. (پر) ساڪري پرڳڻي، جي هالا ڳوٺ ۾ پهچڻ......تي اتي ئي هميشه لاءِ رهجي پيا.“

تحفتہ الڪرام جي هيءَ عبارت پڻ ديول يا لاهري بندر جي لٿي کان پري هجڻ تي دليل آهي. ڪزنس (Cousins) پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جا آثار قديمہ“ ۾ هن نظريي جي تائيد ڪري ٿو. [۲٦۰]

هاڻي اسان کي هن پيچيدي مسئلي ڏانهن توجهہ ڪرڻ گهرجي، تہ ديول بندر ۽ لاهري بندر هڪ ئي هو يا ڌار ڌار. يورپي، سياح جيڪي پوين صدين ۾ سنڌ ملڪ ۾ آيا تن مان ڪن سنڌ جي بندر کي ديول ۽ ڪن لاهري سڏيو آهي. ۽ ڪنهن بہ ساڳئي وقت ٻن بندرن موجود هجڻ ڏانهن اشارو نہ ڪيو آهي. هن ڳالهہ ڪن ماڻهن کي ڌوڪو ڏنو آهي تہ ديول ۽ لاهري ساڳي شئي آهي. ايبٽ (Abbot) پنهنجي تاليف ”سنڌ“ (ص ص — ۴۳ — ۵۵) ۾ گهڻي بحث ڪرڻ کان پوءِ بہ ڪنهن مفيد نتيجي تي ڪونہ پهتو آهي. ۽ هيگ (Haig) پنهنجي ڪتاب ”The Indus Delta Country“ (ص — ٦۸) ۾ لاهري بندر کي لوهراڻي ٺهرايو آهي جيڪو البيروني ”Alberuni's India“ (ص ص — ۲۰۵، ۲۰۸، ۲٦۰، ۳۱٦) جي (تحقيق) موجب مهران جي الهندي دهاني تي بندر ديول کان ۱۲ فرسخ (۳٦ ميل) پري هو. بنده جي گمان ۾ هيگ هن راءِ ۾ سچو آهي. عرب جا سياح ۽ تاريخ نويس جهڙوڪ ابن خرداذ بہ (ڪتاب المسالڪ و الممالڪ- ص - ٦۲) ۽ اصطخري (ڪتاب: المسالڪ و الممالڪ-

---

(۱) شايد ڪربلا معليٰ وغيره، عراق ۽ ايران جون زيارتون. (مترجم)

ص- ١٧٥) ۾ مقدسي (احسن التقاسيم، ص- ٤٧٩) ۾ مسعودي (مروج الذهب، ج- ١، ص، ٣٧٨) سڀئي متفق آهن ته ديبل مهراڻ جي ڇوڙ جي الهندي طرف ۾ هن ڪان گهٽو پري عربي سمنڊ جي ڪناري تي واقع آهي. مسعودي جي عبارت هن طرح آهي: فاذا اجتاز جميع ماذڪرنا من الانهار (آي الانهار الخمست في بلاد فنجاب) ببلاد فرج بيت الذهب و هو المولتان، اجتمعت بعد المولتان و المنصوره في الموضع المعروف بد و شاب. فاذا انتهي جميع ذالڪ الي مدينت الرور من غربها و هي من اعمال المنصوره، سمي هنالڪ "مهران." ثم ينقسم قسمين و يصب ڪلا القسمين من هذا الماء العظيم المعروف بمهران السند في مدينت شاڪره من اعمال منصوره في البحر الهندي و ذالڪ علي مقدار يو مين من مداينه الديبل" [٢٦١]

(پوءِ جڏهن اهي سڀ درياءَ، جن جو بيان ڪيوسون، (يعني پنجاب جا پنج درياءَ) ملتان جي حد ٽپي اڳتي وڌن ٿا تڏهن ملتان ۾ منصوري ڪان بعد دوشاب نالي هڪ جاءِ تي پاڻ ۾ گڏجن ٿا. پوءِ جڏهن اهي سڀ رور (اروڙ) جي شهر وٽ، جو منصوري جي ضلعن مان هڪ ضلعو آهي، ان جي الهندي طرف کان پهچن ٿا ته اتي کين "مهراڻ" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. جو پوءِ ٻن حصن ۾ ورهائجي ٿو، ۽ هن وڏي درياءَ، جو "سنڌ جي مهراڻ" جي نالي سان مشهور آهي، جا ٻئي حصا منصوري جي هڪ ضلعي شاڪره (ساڪره) وٽ هندي سمنڊ (عربي سمنڊ) ۾ ڇوڙ ڪن ٿا ۽ اهو ديبل جي شهر کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي.)

پوءِ مسعوديءَ جي (چوڻ) موجب ديبل ۽ مهراڻ جي ڇوڙ جي وچ ۾ ٻن ڏينهن جو پنڌ يا بيرونيءَ موجب ٻارهن فرسنگ (٣٦ ميل) هوندو هو. تنهنڪري جيڪڏهن شاڪره (هاڻي ميرپور ساڪره) کي لاهري بندر يا لوهراڻي مقرر ڪنداسون ته پوءِ ديبل جو متعين ڪرڻ نهايت آسان ٿي پوندو، ڇاڪاڻ

تہ جيڪڏهن سِڌُ ڪبو تہ ساڪرہ ۽ گسري بندر جي وچ ۾ فاصلو اٽڪل ۱۲ فرسنگ يا ۳۶ ميل ٿيندو. (انهيءَ ڪري) ديبل بندر جي جڳهہ اتي فرض ڪرڻ گهرجي. ايليٽ پڻ ديبل کي ڪراچيءَ جي ويجهو مقرر ڪيو آهي. اگرچ انهيءَ بيا دليل پيش ڪيا آهن. گسري بندر ۽ ڪلفٽن (Clifton) جي وچ ۾ عبدالله شاهہ جو هڪ مقبرو آهي، جنهن لاءِ عام ماڻهو چوندا آهن تہ اسلامي لشڪر سان سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ آيو هو. اها قبر ضرور عبيدالله بن نبهان جي آهي، ڇاڪاڻ تہ بديل بن طهفہ کان اڳ ۾ حجاج بن يوسف انهيءَ کي ديبل فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. (بلاذري فتوح البلدان ص ص، ۴۳۰، ۳۶)

اسان جي ڪلام جو اهو خلاصو آهي. يوروپي لکندڙن پنهنجي گمان موجب ڏکا هنيان آهن. هيگ ديبل جي جڳهہ ميرپور ساڪري جي ويجهو 'ڪاڪر بڪيرہ' جي ڏڙن وٽ مقرر ڪئي آهي. (مٿيون ڪتاب ص ص، ۴۶، ۴۷) ليڪن قوي احتمال آهي تہ لٽي لاهري بندر هو ۽ راورٽي (Mihran of Sind) ص ۲۳۶، ص ۳۱۷، حاشيہ ۴۶۸ ص ۴۶۸) انهي کي پير پٽي جي نزديڪيءَ ۾ مقرر ڪيو آهي ۽ هن نظريي ۾ تحفتہ الڪرام جي مصنف سان موافق آهي، ڇاڪاڻ تہ هن ٻن ٽن جاين تي (ج - ۳- ص ص، ۲۴۷، ۲۰۲) پير پٽي کي ديولي سڏيو آهي ۽ ص، ۴۰۴ تي چوي ٿو : "مخفي نہ رهي تہ لاهري بندر جو آڳاٽي زماني ۾ ديبل بندر جي نالي سان مشهور هو، سو هڪ عجيب شهر، ساداتن سڳورن ۽ وقت جي پيرن جو سڪونت گاهہ هو. هيئنر ڪن سالن کان (يعني ۱۱۸۱هہ تصنيف تحفہ الڪرام کان اڳ) شهر رهاڪن سميت گم آهي. آباديءَ جو باقي بچيل حصو ڌاراجا جي سامهون واري زمين ڏانهن لڏي ويو آهي."

بهر حال هيءَ بحث ڏکو آهي ۽ گهڻي تحقيق جو محتاج آهي. اسين هن کي ٻئي موقعي لاءِ ڇڏيون ٿا ۽ پنهنجي ڪتاب "سند تحت سيطرت العرب" ۾ انهيءَ تي هڪ مبسوط مقالو

لکنداسون. (١) [٢٦٢]

ص ٨. دارالخلافت کان حڪم صادر ٿيو هو الخ حجاج بن يوسف خليفي جي حڪم سان (ڦريون) محمد بن قاسم کي نه موڪليو هو، بلڪ کانئس اڳ عبيدالله بن نبهان ۽ بديل بن طهفه کي ديبل فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو هئائين. پر ٻئي شڪست کائي شهيد ٿي ويا. (بلاذري، طبع ليڊن، ص، ٤٣٥) انهن جي شهادت کان پوءِ نجومين جي صلاح سان محمد بن قاسم کي سنڌ جي فتح ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيائين.

ص ٨. الور: الور جا ڏڙا اڄ تائين روهڙيءَ جي ويجهو ظاهر آهن. (١)

ص ١٢. ديبل جي سرحد: چچنامي ۾ هن جاءِ تي "سيوستان" آهي.

ص ١٦. کانئس پوءِ سنڌ س وڏو پٽ ڏاهر جاءِ نشين ٿيو: هتي مير معصوم اختصار خاطر چچ جي ڀاءُ چندر جو نالو ڪڍي ڇڏيو آهي، جنهن چچ کان پوءِ ست سال حڪومت ڪئي هئي.

---

(١) عزيزي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ديبل متعلق پنهنجي هڪ تحقيقي مقالي ۾ هن مسئلي جي گهڻي ڇنڊڇاڻ ڪئي، جنهن جو حاصل مطلب ته جملي عرب مؤرخن جي اتفاق موجب ديبل درياءَ سنڌ (يا ان جي ڪنهن شاخ) جي گهڻو الهندي طرف هو، ۽ سمنڊ جي ڪاري تي هو. انهيءَ لحاظ سان ديبل ڪراچي کان ميرپور ساڪري تائين ڪنهن ٻه جڳهه تي ٿي سگهي ٿو. ڪاري جي لحاظ ساڻ ڀنڀور جو ڀڙو غالبا ديبل جو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪوٽائي مان اتي عربي آثار ۽ گورنر منصور جا سڪا لڌا آهن.

(مترجم)

(١) الور جو قديم شهر هينئر روهڙيءَ کان تقريبا پنج ميل ڏکڻ اوڀر طرف موجود آهي، جتي اڄا تائين هڪ ننڍڙو ڳوٺ آباد آهي، جنهن کي ماڏهو اروڙ يا ڪالڪان سڏيندا آهن.

(مترجم)

ص ۱٦ • برهمناباد : هن قديم شهر جا دڙا جن کي سنڌي ۾ ٻانڀڙا چوندا آهن، اڄ ڏينهن شهدادپور جي اپرندي ۾ ۸ ميل پري حيدرآباد جي اتر اپرندي طرف ۾ ست ميل جي پنڌ تي [جمڙائو واهه جي اپرندي پاڪي ڪپ لڳ] موجود آهن.

ص ۲۱ • نيٺ اسلامي لشڪر گهوڙا هڪلي نيرن ڪوٽ جي قلعي جي ٻاهران پهچي: هتي مير معصوم تاريخي سلسلي ۾ گڙٻڙ ڪئي آهي. چچنامه ۽ عربي تاريخن جهڙوڪ، بلاذري ۽ يعقوبي موجب محمد بن قاسم ابتدا ديبل جي گهيري سان ڪئي ۽ ان جي فتح ۽ قيدين آزاد ڪرائڻ کان بعد نيرن ڪوٽ تي ڪاهه ڪئي هئائين.

ص ۲۱ • لٺي جي فتح ڪرڻ ڏانهن واڳ الخ: لٺي جو شهر انهيءَ زماني ۾ موجود ڪونه هو ۽ مير معصوم جو مقصد ديبل بندر آهي.

ص ۲۳ • ٿلٽيءَ جي سامهون درياءَ ٽپي الخ: خبر ناهي ته مير معصوم جي مائخذ ڪهڙي آهي [آڳاٽي زماني ۾ ٿلٽي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي هئي ۽ پراڻي شهر جا دڙا اڄ تائين ظاهر آهن. اڄڪلهه ماٿهو بلاولپور جي پتڻ تان [۲٦۳] لنگهندا آهن] بلاذري ۽ چچنامه موجب محمد بن قاسم سيوستان جي فتح کان پوءِ نيرون ڪوٽ ڏانهن موٽيو هو ۽ ان جي ويجهڙائيءَ ۾ اچي مهران ندي ٽپيو هو. (بلاذري ص، ۴۳۸) پر يعقوبي جي روايت ٿورو گهڻو مير معصوم جي تائيد ڪري ٿي، چاڪاڻ ته انهيءَ موجب "فعبر [محمد بن قاسم] نهر السند و هو دون "مهراڻ" و سار الي "سعبان" ففتحها ثم سار نحو شط "مهران". فلما بلغ "داهر" ملڪ السند مڪانه وجه اليه جيشا عظيما". (پوءِ محمد بن قاسم سنڌ جو درياءَ، جو مهراڻ کان ننڍو آهي، ٽپي سعبان (سيوهڻ) ڏانهن ويو ۽ انهيءَ کي فتح ڪري مهراڻ جي ڪناري ڏانهن هليو. سنڌ جي بادشاهه ڏاهر کي جڏهن سنڌ ۾ اچڻ جي خبر پيئي، تڏهن هن جي سامهون هڪ وڏو لشڪر موڪليائين.) هن روايت مان

ظاهر ٿو ٿئي ته محمد بن قاسم سيوهڻ جي قريب ٺلهيءَ جي سامهون درياءُ ٽپيو هوندو. لٿي ٻٽي مير معصوم جيڪو رستو بيان ڪيو آهي سو وڌيڪ فطري آهي.

ص ٢٣. ڳچيري ڍنڍ: هن لفظ کي "ڪيجري، ڪنجري، ڳچري، ڪچيري" وغيره لکيو اٿن. اسان جو گمان آهي ته جيڪڏهن محمد بن قاسم ٺلهيءَ جي سامهون سنڌ جو درياءُ ٽپيو هوندو ته پوءِ ضرور انهيءَ جاءِ جي ويجهو ڇانوڻي هڻئين هوندائين، جا اڄڪلهه، "ڳچيري" جي نالي سان مشهور آهي. مون ٻڌو آهي ته هن شهر جي اسپاس آڳاٽي زماني ۾ هڪ ڍنڍ هئي، جنهن جا نشان اڃا تائين ظاهر آهن. پر جيئن ڇچنامه لکي ٿو ته محمد بن قاسم "جهم" جي پتڻ وٽان درياءُ ٽپيو هو، ۽ ٻنهي ڌرين جو مقابلو راور ۽ جيپور جي وچ ۾ هڪ خليج (نار) وٽ ٿيو هو. تنهن مان نتيجو وٺي سگهجي ٿو ته جنهن ڪولاب ڪنجريءَ ڏانهن مير معصوم اشارو ڪيو آهي، سو ڪينجهر ڍنڍ کان سواءِ ٻيو ڪونهي. تحفة الڪرام، جلد، ٣، ص، ١٨١ ۾ چوي ٿو ته "ڪولاب ڪنجر در قريب زمين سوندره و جهم خليجي بہ تمام فضا ست" (ڪينجهر جي ڍنڍ سونڊا (١) ۽ جهم جي ويجهو هڪ نهايت ڪشادي خليج (نار) آهي.)

ص ٢٣. رفيان: اندازي مان معلوم ٿئي ٿو ته سيوهڻ ۽ دربيلي جي وچ ۾ ڪا جڳهه هئي (ڏسو متن صفحو ٢١٠، ٢٢٦) راورٽي پنهنجي ڪتاب "سنڌ جو مهراڻ ۽ اُن جون شاخون" (ص ٢٤٠ جرنل انجمن همايون ايشيا ۽ بنگال سال ١٨٩٢ع) ۾ ڪنجري ڍنڍ کي "ڪنگري" سان، جا روهڙيءَ جي ڏکڻ الهندي ۾ آهي، جي مطابق ٺهرائي ۽ رفيان کي [٢٦٤] رافيان پڙهي "رافي ديره" جو ڪنگريءَ جي ڏکڻ الهندي طرف آهي، ان کي هڪ سمجهي ڪلي غلطي ڪئي آهي.

(١) سونڊا، جهرڪن جي الهندي پاسي ڪراچي ۽ ٺٽي جي وچ ۾، عام رستي تي موجود آهي. (مترجم)

ص ٢٤ • ڏاهر اروڙ شهر ۾ قلعي بند تي ويهي رهيو :: چچنامہ موجب ڏاهر راور جي قلعي ۾ بند ٿيو هو •

ص ٢٧ • ٿريءَ جي آسپاس : هن ٿريءَ کي اڄڪلهہ ٿرڙي، سڏين ٿا • هن جا ڏڙا حيدرآباد ضلعي ۾ محبت ڏيري جي ويجهو موجود آهن • هي سومرن جي تختگاهن مان هڪڙو هو • جنن، سندن احوال ۾ لکيل آهي • (١)

ص ٢٧ • اسڪندره : هن شهر کي پراڻو آچ ٺهرايو ائن •• (ڏسو راورتي : مهران ص ٢٤٤—٢٥٥، حاشيو نمبر ١٩٢)

ص ٢٩ • ٣١ • محمد بن قاسم جي پڇاڙيءَ جي ڳالهہ : هيءَ سڄي ڳالهہ چچنامہ تي ٻڌل آهي، ۽ مير معصوم ڪنهن بہ تحقيق، ۽ ويچار کان سواءِ اها پنهنجي ڪتاب ۾ داخل ڪئي آهي • اسان، هن ڳالهہ جي ترديد سيني دليلن سان چچنامہ جي حاشيي ۾ لکنداسون • هتي فقط بلاذري جي هيٺئين فقري نقل ڪرڻ تي، اڪتفا ٿا ڪريون •

مات الوليد بن عبدالملک (٩٦هـ) و ولي سليمان بن عبدالملک • فاستعمل صالح بن عبدالرحمان علي خراج العراق • و ولي يزيد. ابن ابي کبشة السکسکي السند • فحمل محمد بن القاسم مقيدا مع معاوية بن المهلب ... فحبسه صالح بواسط ... و عذ به في. رجال من آل ابي عقيل حتي قتلهم • و کان الحجاج قتل آدم اخا صالح و کان يري راي الخوارج (فتوح البلدان ص ٤٤١)

(وليد بن عبدالملک جي مرڻ تي سليمان بن عبدالملک حاکم ٿيو • هن صالح بن عبدالرحمان کي عراق جي ڍل (وصول

---

(١) عبارت مان مراد اها "ٿري" نہ آهي، بلڪ مير معصوم "فتحنامہ (چچنامہ) ۾ ڏنل شهر "سانوڌري" کي "ٿري" سان منجهائي لکيو آهي • "سانوڌري" تحقيق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "ساوڙي" جا نوابشاهہ ضلعي ۾ دوڙ جي اسٽيشن کان پنج ميل اولهہ طرف آهي • (مترجم)

ڪرڻ) تي مقرر ڪيو ۽ يزيد بن ابي ڪبشت سڪسڪيءَ کي سنڌ جو حاڪم بڻايو، جنهن محمد بن قاسم کي ٻيڙيون وجهي معاويہ بن مهلب سان ڏياري موڪليو، پوءِ صالح هن کي واسط ۾ قيد رکيو ۽ ابي عقيل جي گهراڻي جي ٻين آدمين سان گڏ، کيس عذاب ڏيئي، نيٺ سيني کي قتل ڪري ڇڏيائين. ۽ حجاج صالح جي ڀاءُ آدم کي قتل ڪيو هو، ڇاڪاڻ تہ هو خارجين جهڙا خيال رکندو هو.)

ڳالهہ جي حقيقت هن طرح آهي تہ وليد بن عبدالملڪ پنهنجي خلافت جي پوين ڏينهن ۾ پنهنجي ڀاءُ سليمان بن عبدالملڪ کي خلافت جي گاديءَ کان هٽائي، پنهنجي پٽ کي وليعهد ڪرڻ تي چاهيو. حجاج بن يوسف، قتيبہ ۽ ٻين ليڊرن کي بہ هن ڳالهہ ۾ پاڻ سان متفق ڪيو هئائين. حجاج بن يوسف [٢٦٥] سن ٩٥هہ ۾ مري ويو ۽ وليد پڻ پنهنجي رٿ راس ٿيڻ کان اڳ ۾ سن ٩٦هہ ۾ هن جهان کان موڪلائي ويو ۽ سندس ڀاءُ سليمان خلافت جو وارث ٿيو، جنهن انتقام وٺڻ لاءِ حجاج جي سيني تابعدارن کي سندن عهدن کان علحدو ڪيو ۽ عراق جو ملڪ صالح بن عبدالرحمان کي ڏنو. جنهن پنهنجي ڀاءُ آدم، جنهن کي حجاج قتل ڪيو هو، جي بدلي ۾ حجاج جي سوٽ ۽ نائي يعني محمد بن قاسم کي ايذاءَ ڏنا، جنهن نيٺ ساهہ ڏنو. (ڏسو ميور: خلافت، مطبوعہ ١٩٢٤ع ص ص ٣٥٤، ٣٦٢، ٣٦٤.)

ص ٣١. دجلي ۾ اڇلايائون: بني اميہ جو دارالخلافت دمشق هو، نہ بغداد، جنهن جو انهن ڏينهن ۾ وجود ئي ڪونہ هو. تنهنڪري ڏاهر جي ڌيئرن کي دجلي ۾ اڇلائڻ، جڏهن تہ هو دمشق ۾ هيون هڪ اهڙي غلطي آهي جا هڪ خسيس تاريخ نويس پڻ نہ ڪري سگهندو. تنهن کان سواءِ محمد بن قاسم واسط جي جيل ۾ مري ويو هو، پوءِ هن کي دمشق جي مقام ۾ ڪفن دفن ڪيائون؟ معلوم ناهي تہ مير معصوم هيءَ روايت ڪٿان ورتي آهي، ڇاڪاڻ تہ چچنامہ جي تاريخ هن جملي تي ختم ٿي ٿئي تہ

"خليفه فرمود تا هرد و خواهر را در ديوار گرفتند" [خليفي جي فرمائڻ تي ٻنهي ڀينرن کي ڀت ۾ لنبي ڇڏيائون.] انهيءَ کان وڌيڪ هڪ اکر نه آهي.

ص ٣١. خليفي جي گورنرن جي هٿ ۾ رهيو: بني اميه جا گورنر جيڪي محمد بن قاسم کان پوءِ (١) سنڌ جي حڪومت ڪرڻ آيا تن جا نالا بلاذري جي تصنيف فتوح البلدان ۽ يعقوبي جي تاريخ موجب هن طرح آهن:

١- يزيد بن ابي ڪبشه سڪسڪي (سليمان بن عبدالملڪ ٩٦-٩٩ ھ جي ڏينهن ۾) ارڙهن ڏينهن لاءِ [٢٦٦]

٢- حبيب (٢) بن المهلب بن ابي صفره (سليمان بن

(١) تحفة الڪرام (جلد ٣، ص ٢٣) جو بيان ته محمد بن قاسم کان پوءِ ابو حفس قتيبه بن مسلم حجاج جي طرفان آيو، هڪ تاريخي غلطي آهي، ڇاڪاڻ ته حجاج محمد بن قاسم جي موقوفيءَ کان هڪ سال اڳ ۾ فوت ٿي ويو هو. اهڙيءَ طرح تميم بن زيد جو حجاج هٿان موڪلڻ پڻ فاحش غلطي آهي، ڇو ته هي گورنر هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو. (حاشيه ع. م.)

(٢) مير معصوم (ص- ٣١) ۽ انهيءَ کان پوءِ تحفة الڪرام (ج - ٣. ص- ٢٣) لکيو آهي ته سليمان بن عبدالملڪ پنهنجي زماني ۾ عامر بن عبدالله کي سنڌ جي حڪومت تي مقرر ڪيو. اهو پڻ عربي تاريخن جي لحاظ کان غلط آهي. هن ماڻهوءَ جو نالو ڪٿي به نٿو لڀي. ساڳيءَ طرح مير معصوم (ص- ٣١) جو قول ته بني اميه جي پوئين خليفي مروان ابوالخطاب کي سنڌ جي گورنري ڏني، پڻ غلطي آهي. مروان پنهنجي ڏينهن ۾ يزيد بن عمر بن هبيره فزاريءَ کي عراق جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ ان جي ڏينهن ۾ منصور بن جمهور ڪلبي عراق کان ڀڄي سنڌ ۾ آيو ۽ اچي سنڌ جي گورنر يزيد بن عرار سان جنگ ڪيائين. يزيد شڪست کائي امان گهري، پر منصور ڪيس جيئرو گرفتار ڪري سنڌس چوطرف ڦيرائي ڇڏيو ۽ ابو مسلم خراساني جي ظاهر ٿيڻ تائين خود مختار حاڪم ٿي رهيو." يعقوبي ص ٤٠٧ (حاشيه ع. م.)

عبدالملڪ جي ڏينهن ۾).
٣- عمرو بن مسلم الباهلي (عمر بن عبدالعزيز ٩٩-١٠١هه جي ڏينهن ۾).
٤- جنيد بن عبدالرحمان مري (هشام بن عبدالملڪ ١٠٥-١٢٥هه جي ڏينهن ۾).
٥- تميم بن زيد عتبي (هشام بن عبدالملڪ ١٠٥-١٢٥هه جي ڏينهن ۾).
٦- حڪم بن عوانه ڪلبي (هشام بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾).
٧- عمرو بن محمد بن القاسم (هشام بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾).
٨- يزيد بن عرار (وليد بن هشام ١٢٥-١٢٦هه جي ڏينهن ۾).
٩- منصور بن جهور ڪلبي (مروان الحمار ١٢٧-١٣٢هه جي ڏينهن ۾).

عباسين جا گورنر

١- مغلس بن سري عبدي (ابوالعباس سفاح ١٣٢-١٣٦هه جي ڏينهن ۾).
٢- موسيٰ بن ڪعب تميمي (ابوالعباس سفاح جي ڏينهن ۾).
٣- عيينه بن موسيٰ بن ڪعب (ابو جعفر منصور ١٣٦-١٥٨هه جي ڏينهن ۾).
٤- عمر بن حفص بن عثمان هزار مرد (منصور جي ڏينهن ۾).
٥- هشام بن عمرو تغلبي (منصور جي ڏينهن ۾).
٦- هشام جو ڀاءُ بسطام بن عمرو (منصور جي ڏينهن ۾).
٧- معبد بن خليل تميمي (منصور جي ڏينهن ۾).
٨- روح بن حاتم بهلبي (مهدي ١٥٨-١٦٩هه جي ڏينهن ۾).

٩- نصر بن محمد الاشعث خزاعي (مهديءَ جي ڏينهن ۾).

١٠- عبدالملڪ بن شهاب مسمعي (مهديءَ جي ڏينهن ۾).

١١- نصر بن محمد بن الاشعث خزاعي (مهديءَ جي ڏينهن ۾) [٢٦٧]

١٢- زبير بن العباس (مهديءَ جي ڏينهن ۾)

١٣- سطيع بن عمرو تغلبي جنهن پنهنجي پاران ليث بن ظريف کي سنڌ ۾ موڪليو (مهديءَ جي ڏينهن ۾)

١٤- سالم يونسي (١) اسماعيل بن علي جو آزاد ڪيل غلام (هارون الرشيد ١٧٠-١٩٣ ھ جي ڏينهن ۾)

١٥- اسحاق بن سليمان بن علي هاشمي (هارون جي ڏينهن ۾)

١٦- طيفور بن عبدالله بن منصور حميري (هارون جي ڏينهن ۾)

١٧- سعيد بن مسلم بن قتيبه جنهن پنهنجي پاڻ ڪثير جي ڏينهن ۾)

١٨- عيسيٰ بن جعفري بن منصور جنهن محمد بن عدي تغلبيءَ کي پنهنجي پاران موڪليو (هارون جي ڏينهن ۾)

١٩- عبدالرحمان ...... (هارون جي ڏينهن ۾)

٢٠- ايوب بن جعفر بن سليمان (هارون جي ڏينهن ۾)

٢١- دائود بن يزيد بن حاتم مهلبي سن ١٨٤ ھ ۽ هن پنهنجي پاڻ مغيره کي پنهنجي پاران موڪليو (هارون جي ڏينهن ۾)

---

(١) مير معصوم (ص- ٣١) موجب هارون الرشيد سن ١٧٠ ھ ۾ ابوالعباس کي سنڌ جي حڪومت لاءِ موڪليو ۽ هو ڏکهو عرصو سنڌ ۾ رهيو. هيءَ پڻ تاريخ جي عربي ڪتابن موجب غلطي آهي. (حاشيه ع.م.)

٢٢- بشير بن دائود (امين ١٩٣-١٩٨ ھ جي ڏينهن ۾)
٢٣- موسيٰ بن يحييٰ بن خالد بن برمڪ (مامون ١٩٨-٢١٨ھ، ۽ معتصم باالله ٢١٨-٢٢٧ ھ جي ڏينهن ۾)
٢٤- عمر بن موسيٰ (معتصم باالله جي زماني ۾)
٢٥- ايتاخ ترڪي جنهن عنبسه بن اسحاق ضبئي کي پنهنجي پاران سنڌ ۾ موڪليو (الواثق باالله ٢٢٧-٢٣٢ ھ جي ڏينهن ۾) [٢٦٨]
٢٦- هارون بن ابي خالد (متوڪل ٢٣٢-٢٤٧ ھ جي ڏينهن ۾)
٢٧- عمر بن عبدالعزيز هباري (متوڪل جي ڏينهن ۾)
٢٨- ابوالصمه (سن ٢٥٥ ھ ڌاري)

اسين هنن سيني گورنرن جو احوال پنهنجي ڪتاب، جنهن جي جوڙڻ جو ارادو آهي "تاريخ سند تحت سيطرت عرب" (Sind Under Arab Dominion) ۾ ڪولي لکنداسون. جلد يءَ ۾ هن قدرتي اڪتفا ڪريون ٿا.

سن ٢٥٨ ھ ۾ خليفي معتمد (٢٥٦-٢٧٩ ھ) پنهنجي پاءَ ابو احمد الموفق کي اسماعيل بن اسحاق قاضي ۽ ابوسعيد انصاري سان يعقوب بن ليث صفار ڏانهن قاصد ڪري موڪليو ۽ بلخ، تخارستان، پارس، ڪرمان، سجستان ۽ سنڌ ملڪن جي حڪومت جو پروانو، عهد نامون ۽ جهنڊو ڪيس عنايت ڪيو. انهيءَ تي يعقوب خوش ٿي انهن کي نوازيو. (تاريخ سيستان طبع طهران ١٣١٤ شمسي ص- ٢٢٨)

يعقوب بن ليث سترهن سال ۽ نو مهينا اميري ڪئي ۽ خراسان، سيستان، ڪابل، سنڌ، هندستان، فارس ۽ ڪرمان سڀ سندس پرڳڻا هئا. (ساڳي ماخذ-ص ٢٣٣) ڪانئس پوءِ سن ٢٦٥ ھ ۾ خليفي معتمد اهي سڀ ۽ ٻيا ملڪ عمرو بن ليث (٢٦٥-٢٨٧) کي عطا فرمايا.

ص ٣٢- القادر باالله: (٣٨١-٤٢٢ھ) ۽ محمود غزنويءَ

جي ساري بادشاهي هن خليفي جي خلافت واري وقت ۾ اچي ٿي ويئي.

ص ٣٢- ملتان ۽ اُچ جا شهر هٿ ڪري القادر بالله جي گورنرن کي ڪڍي ڇڏيائين: مير معصوم جي هيءَ تقرير نهايت ئي ضعيف آهي. مذڪور خليفي (سلطان) محمود جي تخت تي ويهڻ جي ٻهرين ئي سال خراسان جو پروانو، [٢٦٩] جهنڊو، قيمتي سروپاءِ ۽ چٽ ساڻ ڏيئي ونس قاصد موڪليو ۽ امين الدوله، امين الملته ابوالقاسم محمود ولي اميرالمومنين جو لقب پڻ عطا ڪيو. (زين الاخبار ص- ٦٢) پوءِ ستن سالن کان پوءِ محمود ڪهڙي سبب کان خليفي کان ناراض ٿي، سندس ماڻهو ملتان مان ڪڍي ڇڏيا. انهيءَ وقت ملتان جو حاڪم دائود بن نصر قرمطي هو ۽ جيئن مشهور آهي ته قرمطي عباسين جا مخالف هوندا هئا. پوءِ ڪيئن ٿو چئي سگهجي ته، هو القادر بالله جي ماڻهن مان هڪڙو هو؟ زين الاخبار (ص ٦٥، ٦٦، ٧٠) جي لکڻ موجب سلطان محمود سن ٣٩٦ هه ۾ انند پال بن جئپال کي شڪست ڏيئي "هندستان" جي رستي ملتان پهتو، ۽ انهيءَ شهر کي ست ڏينهن گهيرو ڪيائين. نيٺ ماڻهن وچ ۾ پيئي صلح ڪرايو ته ملتان جي حڪومت مان هر سال ويهه، ويرا هزار درهم ڏنو ويندو. ٺهراءُ ڪري امير محمود موٽي ويو. ٻيهر سن ٤٠١هه ۾ وري ملتان آيو ۽ ملتان ملڪ جو رهيل حصو هٿ ڪيائين ۽ اتي جي رهندڙ قرمطين مان وڏي حصي کي گرفتار ڪري ڪن کي قتل ڪيائين، ڪن جا هٿ وڍيائين ۽ سخت سزائون ڏنائين ۽ ڪن کي قلعن ۾ بند رکيائين، جيڪي سڀيئي نيٺ اتي مري ويا. انهيءَ سال دائود بن نصر کي گرفتار ڪري غزني آڻي، اتان غورڪ جي قلعي ۾ موڪليائين ۽ مرڻ تائين هو انهي قلعي ۾ رهيو.

ص ٣٣- ۽ ملتان مان عبدالرزاق وزير کي ڪجهه فوج ڏيئي سنڌ جي تابع ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيائين: هن تقرير لاءِ پڻ ڪابه معتبر ماخذ ڪانهي. نه وري (سلطان) محمود جي وزيرن ۽

سپهہ سالارن مان ڪو ماڻهو عبدالرزاق جي نالي سان هو. باقي خواجہ احمد بن حسن ميمندري ۽ ڪي عبدالرزاق نالي هڪ پٽ هو، جنهن کي امير مودود بن مسعود (۴۳۲-۴۴۰) سيستان تي مقرر ڪيو هو ۽ هن عبدالرشيد بن مسعود (۴۴۰-۴۴۴ھ) کي قيد مان ڇڏائي غزني ۾ آئي علي بن مسعود (۴۴۰ ھ، ۳ مهينا) جي بدران تخت تي ويهاريو (ڏسو طبقات اڪبري ج۱، ص ۳۱) سلطان مسعود جي ڏڪڙي پٽ جو نالو [۲۷۰] پڻ عبدالرزاق هو (ڏسو طبقات ناصري، ترجمو ميجر راورٽي، ج اول، ص ۹۵، حاشيہ نمبر ۷).

هن (ڳالهہ) کان قطع نظر سان به سلطان محمود ۽ سندس جانشين جي هٿان سنڌ جي فتح ثابت ناهي. فقط هيترو آهي تہ سن ۴۱۶ ھ ۾ (سلطان محمود سومنات کي ٽٽيا، ڪڇ جي رڻ جي رستي کان منصوره (سنڌ جو تختگاهہ) ۾ پهتو ۽ اتان جي قرمطي حاڪم خفيف سندس اڳيان پڇي سنڌو نديءَ ٽپي وڃي پاڻ کي ڪڇين جي جهنگل ۾ لڪايو. سلطان محمود پنهنجا آفيسر هن جي پويان موڪليا، جن سندس ڇانوڻيءَ کي گهيرو ڪري ان جا ڪيترا ماڻهو قتل ڪري ڇڏيا. [هيءَ حقيقت فرخيءَ جي هڪ قصيدي مان ظاهر ٿئي ٿي، ڏسو "سلطان محمود" تاليف ڊاڪٽر محمد ناظم. ص-۱۲۰] قوي احتمال آهي تہ مٿيون خفيف سومرن حاڪمن مان هڪڙو هجي جن جو مذهب قرمطي اسماعيلي هو جيئن هن طبقي جي احوال ۾ بيان ٿيندو.

جيڪڏهن سنڌ جو ملڪ محمود جي هٿ هيٺ هجي ها ۽ اتي جي حاڪمن هن جي تابعداري قبول ڪئي هجي ها، تہ خفيف سومرو سندس اڳيان ڀڄي نہ وڃي ها. ازانسواءِ گرديزيءَ کي معلوم ٿيو آهي تہ هن کان پوءِ سلطان محمود، سنڌو نديءَ جي ڪناري جي رستي ملتان ڏانهن رخ رکيو ۽ انهيءَ رستي ملتان پهچڻ تائين لشڪر کي بيابان جي خشڪي کان خواهہ سنڌ جي

جتن کان خواهہ ٻئي قسم جي ڏاڍي تڪليف پهتي ۽ اسلامي لشڪر جا گهڻا ماڻهو انهيءَ رستي ۾ مري ويا ۽ وهڻن جو به وڏو حصو برباد ٿي ويو. (ص ٨٢) ۽ امير محمود رحمت الله عليہ کي ملتان جي جتن ۽ سنڌو نديءَ جي ڪناري وارن پاڙين تي انهن بي ادبين، جيڪي سومنات واري رستي ۾ ڪيون هئائون، جي ڪري دل ۾ سخت ڪاوڙ هئي ۽ انهن جو بدلو وٺڻ ۽ انهن جي گوشمالي ڪرڻ چاهيائين. (ص ٨٨) آخر سن ٤١٨هہ ۾ انهن کي عبرت انگيز سزا ڏنائين. (ڏسو زين الاخبار ص، ٨٨، ٨٩؛ طبقات الاڪبري جلد اول، ص ١٧-١٨) هن مان نتيجو ٿو نڪري تہ سلطان محمود هن واقعي کان اڳ هن طرف جو واقف نہ هو ۽ شايد هن سال کان پوءِ ملتان ۽ سنڌ جو پورو ملڪ غزنوين جي تصرف هيٺ اچي ويو هجي. [٢٧١]

ص ٣٣- شهاب الدين: تخت تي ويهڻ کان پوءِ معز الدين جو لقب (١) اختيار ڪيائين.

ص ٣٣- (فارسي) عبارت منجهيل آهي ۽ هن طرح ٺيڪ گهرجي "و سلطنت بہ شهاب الدين منتقل شد" (٢)

ص ٣٣- سن ٥٩١ هہ ۾: هيءَ لڪندڙ جي غلطي آهي، صحيح سن ٥٧١ هہ آهي.

ص ٣٣- ملتان اُچ فتح ڪري: طبقات ناصري (ص ١١٦) جي عبارت هن طرح آهي: "بر سمت ملتان لشڪر ڪشيد و از دست قرامطہ ملتان را مستخلص ڪرد" (ملتان تي حملو ڪري، ملتان کي قرمطين جي هٿان آزاد ڪيائين) تاريخ مبارڪشاهيءَ جي عبارت (ص، ٥-٦) "در سن احدي و سبعين و خمسمات سمت اچہ و

---

(١) اصل ۾ لقب جي جاءِ تي "ڪنيہ" لکيل آهي، مگر اهو غلط آهي ڇاڪاڻ تہ "ڪنيہ" جي ابتدا ۾ اب يا ابن لفظ جو هجڻ ضروري آهي، جيئن تہ ابوبڪر، ابن عباس وغيره. (مترجم)

(٢) ترجمي ۾ عبارت پوريءَ طرح درست ڪئي وئي آهي. (مترجم)

بهاطيہ (١) و ملتان لشڪر ڪشيد. طائفہ بهاطيہ در حصار اچہ محصر شده بہ سلطان محاربہ ڪردند. بعد مدتي بعون الله تعاليٰ حصار اچہ فتح شد. اقطاع ملتان و اچہ سر سپہ سالار علي ڪرماخ را داد و خود طرف دارالملڪ غزنين مراجعت فرمود" (سن ٥٧١ ھ ۾ اُچ، ڀاٽيہ ۽ ملتان جي طرف تي حملو ڪيائين. ڀاٽين اُچ جي قلعي ۾ قلعيبند ٿي، سلطان سان جنگ جوٽي. ٿوري وقت ڪان پوءِ الله تعاليٰ جي مدد سان اُچ جو قلعو فتح ٿيو. ملتان ۽ اُچ جا پرڳڻا سپہ سالار علي ڪرماخ کي ڏيئي، پاڻ غزنين جي تخت ڏانهن موٽي ويو) طبقات اڪبري جي مصنف انهن ٻنهي عبارتن کي ملائي هن طرح لکيو آهي: (ج اول، ص ١٦) "بعد از يڪ سال (يعني در سن ٥٧١ هـ) لشڪر بجانب اُچہ برده، ملتان را از دست قرامطہ بدر آورده متصرف شد و طائفہ بهاطيہ در حصار اُچہ متحصن شده چند روز محاربہ ڪردند. آخر فتح شد و ملتان نيز مسخر گشت و اُچہ و ملتان حوالہ علي ڪرماخ نموده بجانب غزنين مراجعت نمود" (هڪ سال ڪان پوءِ يعني سن ٥٧١ ھ ۾ اُچ ڏانهن لشڪر وٺي ويو (۽) ملتان قرمطين جي هٿان ڪڍي پنهنجي قبضي ۾ ڪيائين. ڀاٽين اُچ جي قلعي ۾ قلعيبند ٿي ڪي ڏينهن لڙائي ڪئي، آخر فتح ٿي ۽ ملتان پڻ هٿ آيو. اُچ ۽ ملتان علي ڪرماخ جي حوالي ڪري (پاڻ) غزنين ڏانهن موٽي ويو.)

ائين پڻ معلوم ٿو ٿئي تہ سن ٤٠١ھ ۾ سلطان محمود هٿان قرمطين جي پاڙ پٽجڻ کان بعد، انهن غالبا وري سلطان محمود جي وفات ۽ غزنين جي طاقت ضعيف ٿيڻ ڪان پوءِ ملتان ۽ ان جي آسپاس کي پنهنجي قبضي هيٺ آندو آهي، ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ طرح سو معلوم ناهي. [٢٧٢]

---

(١) اصل متن ۾ "تهتہ" لکيل آهي جو ظاهر ظهور غلطي آهي. (حاشيہ ع-م)

ص ۲۴- قطب الدين ايبڪ جي هٿ هيٺ هڪ فوج سنڌ جي فتح واسطي مقرر ڪيائين. مير معصوم جو هيءُ بيان خلاف واقعو ٿو ڏسجي، ڇاڪاڻ ته شهاب الدين جي هندستان ۾ ڪيل فتحن (جي ذڪر ۾) سن ۴۸۸هه، ڏانئين قطب الدين جو نالو پڻ ۾ نٿو اچي، ڇاڪاڻ ته ڪهرام جي جاگير انهيءَ سال سندس حوالي ٿي. (طبقات ناصري ص - ۱۲۰، ۱۲۹، تاريخ مبارڪشاهي ص ۱۰، طبقات اڪبري ج اول ص - ۳۸) سيف الملوڪ جو نالو پڻ تاريخ جي ڪتابن ۾ ڪونه ٿو ملي، مگر هيٺرو ته سن ۵۷۷هه ۾ (مطابق طبقات اڪبري ج اول ص - ۳۷ ۾ مطابق طبقات ناصري ص، ۱۱۷ سن ۵۷۸هه) سلطان شهاب الدين ديول (ديبل بندر) ڏانهن لشڪر وٺي ويو ۽ اهو سمنڊ جي ڪناري وارو سارو ملڪ هٿ ڪري گهڻو مال ڪٺي غزني موٽي ويو، تنهنڪري ضرور پنهنجن اميرن مان ڪو ماڻهو هن ملڪ تي تصرف رکڻ لاءِ ڇڏيو هوندائين.

ص ۲۴- هڪڙي فدائي کوکر طبقات ناصري (ص- ۱۲۴) "بدست فدائي ملاحده (يعني اسمعيله) در منزل دميڪ در شهور (۱) سن اثنين و ستمئة شهادت يافت" (سن ۶۰۲هه ۾ دميڪ جي منزل وٽ هڪ بي دين (يعني اسمعيلي) فدائي هٿان شهادت پاتائين).

ص ۳۰- اُچ، ملتان ۽ سنڌ ناصرالدين قباچي جي فرمان هيٺ آيا: تاريخ مبارڪشاهي (ص- ۱۶) موجب سلطان قطب الدين جو نائي ملڪ ناصرالدين قباچه سنڌ ڏانهن ويو ۽ وڃي ملتان، اُچ، بکر ۽ سيوستان جي پرڳڻن تي قبضو ڪيائين. طبقات اڪبري (ج. اول. ص، ۵۵) انهيءَ عبارت کي نقل ڪري چوي ٿو ته "سلطان قطب الدين جي وفات کان پوءِ ملڪ ناصرالدين قباچه (جنهن جي نڪاح ۾ سلطان قطب الدين جون ٻه ڌيائيون

(۱) اصل ۾ "در شهورو سن" آهي يعني شهور ۽ سن جي وچ ۾ وڌايل "ر" غلط آهي. (مترجم)

هيءُ ن) سنڌ ڏانهن وڃي ملتان، اُچ، ٻکر ۽ سيوستان تي متصرف ٿيو.“ طبقات ناصري جي (ص، ١٤٣،١٤٢) مصنف کي هن کان وڌيڪ معلومات آهي ۽ چوي ٿو تہ سلطان قطب الدين جي حادثي کان پوءِ جڏهن ملڪ ناصرالدين قباچہ اُچ ڏانهن ويو، تڏهن ملتان جو شهر هٿ ڪيائين [٢٧٣] ۽ سمنڊ جي ڪناري تائين هندستان ۽ ديول تي متصرف ٿي، سنڌ ملڪ جا قلعا، ڳوٺ ۽ شهر ورتائين ۽ چتر (چتور) وٺي تبرهنده، ڪهرام ۽ سرستي جي حدن تائين ملڪ قبضي ۾ آندائين. لاهور (پڻ) ٻہ-ٽي دفعا ورتائين......هن ۽ سلطان شمس الدين ايلتمش جي وچ ۾ تڪرار هوندو هو.

ص ٣٠- انهيءَ وقت ۾ چنگيز خان جي هڪ فوج: هتي مير معصوم سلطان جلال الدين منگربرني خوارزم شاهيءَ جي سنڌ ۾ اچڻ ۽ ناصرالدين قباچي سان لڙائي ڪرڻ جو بيان نہ ڪيو آهي. جنهن صورت ۾ سلطان جلال الدين جو لنگهڻ سنڌ جي تاريخ جو هڪ ضروري جزو آهي، تنهنڪري هن جو ڪجهہ ٿورو ذڪر ڪرڻ بيجا نہ ٿيندو:

جڏهن سلطان جلال الدين سنڌو نديءَ جي ڪناري واري لڙائيءَ ۾ (سن ٦١٨هہ) چنگيز خان جي لشڪرڪان شڪست کائي سلطان شمس الدين ايلتمش جي مدد ۽ همدرديءَ کان نا اميد ٿي لاهور وٽ پهتو، تڏهن سندس ٽڙيل لشڪر جا ڏهہ هزار ماڻهو اچي اتي گڏ ٿيا. پوءِ هن لشڪر جو هڪ ڀاڱو جود جبل ڏانهن موڪليائين، جيڪو کوکرن کي شڪست ڏيئي غنيمت جو سامان ڀاڻ سان کڻي موٽي آيو. سلطان جلال الدين کوکرن جي حاڪم (راءِ کوکار سنگين) کان ڌيءَ جو سنگ گهريو. کوکرن جي راجا نہ فقط سلطان جي هيءَ گهر قبول ڪئي، بلڪ پنهنجي لشڪر جو هڪ دستو پنهنجي پٽ جي اڳوانيءَ هيٺ سلطان جي مدد لاءِ ڏياري موڪليائين: (ڏسو طبقات ناصري، راورٽي جو ترجمو، ج، ا، حاشيہ ٢٩٤) راجا کوکار سنگين ۽ قباچہ جي وچ

۾ جهڳڙو هو. سلطان قباچہ جي پويان هڪ لشڪر موڪليو جنهن جو سردار اوزبڪ تائي هو. قباچہ جي ويهن هزارن ماڻهن جي ڇانوڻي آچ کان ٽي ميل پنڌ تي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي هئي. اوزبڪ تائي ست هزار ماڻهو وٺي مٿس اوچتو راتاهو ڏنو، (رات جو حملو ڪيو) جنهنڪري قباچہ جو لشڪر شڪست کائي ڇڙوڇڙ ٿي ويو ۽ قباچہ پاڻ ٻيڙيءَ ۾ چڙهي اڪر و بڪر (شايد: سکر بکر ڏانهن هليو ويو، جي ٻيٽ ۾ ٻہ قلعا آهن. اوزبڪ تائي وڃي سندس ڇانوڻيءَ ۾ لٿو، ۽ لشڪرگاهہ ۾ جيڪي ماڻهو هٿ آيس تن کي قيد ڪري بادشاهہ ڏانهن خوشخبري [٢٧٤] موڪليائين. بادشاهہ نڪتو ۽ انهيءَ ئي لشڪرگاهہ ۾ جيڪو قباچہ لاءِ تنبو هنيو هئائون، تنهن ۾ وڃي لٿو ۽ قباچہ اڪر و بڪر کان ملتان پهچي ويو. سلطان ايلچي موڪلي امين خان (امين ملڪ) جي پٽ ۽ ڌيءَ جيڪي سنڌو نديءَ واري لڙائيءَ مان بچي اچي اتي پهتا هئا، جي واپس ڏيڻ جي گهر ڪئي ۽ ڏيل پڻ طلبيائين. قباچہ اهو حڪم ڏنو، امين خان جو پٽ ۽ ڌيءَ ۽ گهڻو مال سلطان جي خدمت ۾ موڪليو، تنهن سان گڏ عرض ڪيائين تہ سندس ملڪ کي نقصان نہ پهچايو وڃي. هوا جي گرم ٿيڻ تي سلطان آچ کان جبل جود، بلالہ ۽ رڪالہ جي ايلاغ (١) ڏانهن چڙهي ويو. رستي ۾ بسراور جي قلعي کي گهيرو ڪري جنگ ڪيائين. هن جنگ ۾ بادشاهہ جي هٿ ۾ هڪ تير هٽي ڦٽي وڌائون. قصو ڪوتاهہ قلعو وٺي انهيءَ قلعي جي سڀني ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيائون. اتي خبر پهتي تہ مغلن جو لشڪر ڪيس ڳولي رهيو آهي، (تنهنڪري) موٽيو ۽ سندس لنگهڻ ملتان جي پاهران ٿيو. قباچہ ڏانهن ايلچي موڪلي پنهنجي گذرڻ جو اطلاع ڏيئي، نعل بها (٢) (لشڪر جو خرچ) جي گهر

(١) ايلاغ = اها جاءِ جتي اونهاري ۾ وڃي رهجي. (مترجم)

(٢) نعل بها = ملڪ کي ڦرلٽ کان بچائڻ خاطر، پاهران ايندڙ لشڪر کي جيڪي پئسا ڏجن. (مترجم)

ڪيائين. قباچه انڪار ڪيو ۽ ٻي فرمان تي لڙائيءَ واسطي سامهون ٿيو. هڪ ڪلاڪ جي مقابلي کان وٺي هڪ سلطان ڪونه ٽرسيو ۽ هليو ويو. اتان اُچ ۾ آيو. اُچ وارا ٻي فرمان ٿيا. سلطان اتي ٻه ڏينهن ترسيو ۽ شهر کي باهه ڏيئي، سدوستان (يعني سيوستان يا سيهوان) ڏانهن روانو ٿيو. سدوستان جو حاڪم فخرالدين سالاري هو ۽ سنڌس لشڪر جو سپه سالار لاچين ختائي هو. هو اوز خان (يعني اوزبڪ تائي) وٽ جيڪو سلطان (جي لشڪر) جو مقدم هو، لشڪر وٺي آيو. جنگ لڳي. لاچين ختائي ڪسي ويو. اوز خان سدوستان جي شهر کي گهيرو ڪيو. ٻاد شاهه جي پهچڻ تي فخر سالاري ترار ۽ ڪپڙي (شايد ڪپڙو ڳچيءَ وجهي ”امير“) سميت سلطان وٽ حاضر ٿيو. سلطان شهر ۾ منزل ڪئي ۽ هڪ مهينو اتي رهيو ۽ فخر سالاريءَ کي سروپاءِ پهرائي سدوستان جي حڪومت سندس حوالي ڪري پاڻ ديول ۽ دمريله (١) جي طرف ڪاهيائين [٢٧٥] انهي ملڪ جو حاڪم چنيسر ڀڄي ويو ۽ ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سمنڊ ۾ هليو ويو. سلطان ديول ۽ دمريله جي ويجهو منزل ڪئي ۽ خاصي خان کي ڪاهه لاءِ لشڪر ساڻ ڏيئي نهر واله ڏانهن موڪليائين، جنهن نهر واله

(١) دمريله، ديبل جي قريب هو جيئن تاريخ جهان ڪشاي جويني مان واضح ٿئي ٿو ”سلطان [جلال الدين خوارزمي] نزديڪ ديول و دمريله فرود آمد“ ضياءُ الدين برني انهيءَ کي ٻن جاين تي مريله، (تاريخ فيروز شاهي ص، ٢٦٩، ٥٢٣) ۽ هڪ جاءِ تي (ص ٥١٩) دمريله ڏنو لکي. اسان جي گمان ۾ دمريله مڪران ۽ سنڌ جي سرحد تي هو. فرشته (جلد ٢، ص، ٦٠٤-٦٠٥) محمد بن قاسم جي حملي جي بيان ۾ چوي ٿو ”از ميان مڪران شده بديون و درسله ڪه سرحد ديبل است، آمد“ (مڪران مان ٿيندو ديون ۽ درسله ۾ آيو جا ديبل جي سرحد آهي) اهو درسله ضرور دمريله آهي، جنهن ۾ ڦيرگهير سبب هيءَ صورت ورتي آهي. والله اعلم بالصواب. (حاشيه ع. م.)

ڪان ڏاڍا اٿ (١) آندا ۽ سلطان ديول جي بتخاني واري جاءِ تي جامع مسجد ٺهرائي. (تاريخ جهان ڪشا جويني، جلد ثاني ص، ١٤٦-١٤٨)

ص ٣٦- سيوستان جي شهرن تي ... غلبو ڪري ويا. ص ، ٢٤. طبقات ناصري (ص ، ١٤٣) وڌيڪ وضاحت سان چوي ٿو: خلجين جو لشڪر جو خوارزمين جي لشڪر مان هو تن منصوري جي سر زمين جا سيوستان جي شهرن مان آهي، تي غلبو ڪيو ۽ سندن اڳواڻ ملڪ خان خلجي هو (هن اجمال جي تفصيل ۽ ملڪ خان جي تشخيص لاءِ طبقات ناصري جي ترجمي ڏانهن رجوع ڪريو. جلد اول ص ٥٣٩، حاشيه ٥. ع. م.)

ص ٣٦- سن ٦٢٤ هه ۾: صحيح سن ٦٢٥ هه ۾.

ص ٣٦- نظام الملڪ محمد بن اسعد: صحيح نظام الملڪ محمد بن ابي اسعد ۽ علامه قزويني جي لباب الالباب جي مقدمي ۾ تصريح موجب سندس سچو نالو "نظام الملڪ قوام الدين محمد بن ابي اسعد الجنيدي" آهي نه نظام الملڪ، ڪمال الدين محمد ابي سعيد جيئن طبقات ناصريءَ جي ترجمي ص ، ٦٣٤. حاشيه ١ ۾ آيل آهي.

ص ٣٦- پاڻ دهليءَ ڏانهن موٽي ويو: طبقات ناصري (ص . ١٤٤ ۽ ١٧٣) جي چوڻ موجب سلطان (شمس الدين ايلتمش) اُچ جي قلعي جي دروازي تي ٻه مهينا ستاويهه ڏينهن ويٺو رهيو، ۽ نظام الملڪ محمد جنيدي ۽ ٻين ملڪن کي ملڪ ناصر الدين جي ڪڍ بکر ڏانهن موڪليائين.

ص ٣٦- سندس عمر جي ٻيڙي فنا جي درياءَ ۾ غرق ٿي: علامه قزويني لباب الالباب [٢٧٦] جي مقدمي (ص ڪ) ۾، جوامع الحڪايات موجب، ناصر الدين قباچه جي پڇاڙي هن طرح

(١) هن فارسي عبارت ۾ خلل آهي. اسان جي خيال ۾ عبارت هن طرح هئڻ گهرجي: "و خاص خان را فرستاد با لشکر تاختني بر جانب نهر واله و از نهر واله شتر بسيار آوردند" (مترجم)

بيان ڪري ٿو: "مهيني جمادي الاخر ۾ ٻکر جو قلعو فتح ٿيو. ناصر الدين قباچه ٻکر جي گهيري مان نڪري قلعي ۾ ويو. پنهنجا مال ۽ خزانا پنهنجي پٽ بهرام شاه جي هٿان ايلتمش جي خدمت ۾ موڪلي، معافي جو عرض ڪيائين. ايلتمش کيس پنهنجي سر خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنو. ناصر الدين هن ذلت جي خواري پنهنجي مٿان ناپسند ڪري ۽ هھڙي حياتيءَ تي موت کي ترجيح ڏيئي، ١٩ جمادي الاخر سن ٦٢٥هه ڇنڇر جي رات پاڻ کي ٻکر جي قلعي تان سنڌو نديءَ ۾ اڇلايو. هن کان پوءِ طبقات ناصري وارو (ص ١٢٣) چوي ٿو ته "اهو ملڪ سمنڊ جي ڪناري تائين فتح ٿيو ۽ ديبل ۽ سنڌ جو والي ملڪ سنان الدين چنيسر (١) شمسي (شمس الدين ايلتمش جي) درگاه جي خدمتگارن ۾ شامل ٿيو." (٢)

ص ٣٦- سن ٦٢٤هه، ۾: صحيح سن ٦٢٥ هه ۾ پڻ ابن اسعد غلط آهي ان جي جاءِ تي ابن ابي اسعد (٣) هجڻ گهرجي جيئن مٿي واضح ٿي چڪو آهي.

ص ٣٧- نورالدين محمد: تاريخ جي ٻين ڪتابن ۾ هن ماڻهوءَ جو نالو ڪونه ٿو لڀي. ليڪن طبقات ناصري (ص ٢٣٢ —٢٣٣) جو مصنف چوي ٿو ته "جڏهن سلطان شمس الدين اُچ جي قلعي هيٺان چانوڻي هنئين، تڏهن سن ٦٢٥ هه ۾ ڪزلڪ خان (ملڪ تاج الدين "سنجر" ڪزلڪ خان) کي بادشاهيءَ جي وزير نظام الملڪ محمد جنيديءَ جي خدمت ۾ بکر جي قلعي

---

(١) اصل متن ۾ جشن آهي جو ظاهر ظهور غلطي آهي. (حاشيه ع.م)

(٢) اطاعت قبول ڪرڻ کان پوءِ شايد نظام الملڪ محمد جنيدي، يا ڪزلڪ خان دهليءَ موٽي ويا هوندا. (حاشيه ع.م)

(٣) اصل ۾ "سعد" آهي پر صحيح "اسعد" آهي جيئن مٿي مقدمه لباب الالباب جي حوالي سان گذري چڪو آهي. (مترجم)

ڏانهن موڪليائين. ٿوري مدت کان پوءِ، جڏهن ٻيان ٿي چڪو، اهو قلعو فتح ٿيو ۽ ملڪ ناصرالدين قباچه عليہ الرحمت سنڌ وندي ۾ ٻڏي ويو ۽ اُچ جو قلعو ٻه هٿ آيو. اُچ جو شهر ۽ قلعو، آسپاس ۽ گرد و نواح سميت سمورو ملڪ ڪزلڪ خان جي حوالي فرمايائون ۽ جڏهن سلطان دهليءَ جي تختگاهه موٽڻ فرمايو، تڏهن ڪزلڪ خان اهو ملڪ ضابطي هيٺ [٢٧٧] آڻي آباد ڪرايو ۽ ٽڙيل پکڙيل خلق کي گڏ ڪري، خاص ۽ عام مخلوق سان انصاف ۽ مهربانيءَ سان گذارڻ لڳو، سيني سان عدل ۽ احسان جو طريقو اختيار ڪيائين ۽ رعيت جي امن امان ۽ رهاڪن جي آرام لاءِ ڪوشش ڪندو رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ خاتمو بالخير، ايمان جي سلامتي، صدقا، احسان، خيراتون ۽ ڀلا يون ساڻ کڻي سن ٦٢٩ هه ۾ دنيا جي منزل کان آخرت جي آرام گاهه ڏانهن لڏي ويو. عليہ الرحمت.

ڪزلڪ خان جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سلطان شمس الدين ايلتمش اُچ جو پرڳڻو ۽ قلعو ملڪ سيف الدين ايبڪ جي حوالي ڪيو. هن ڪجهه عرصو انهيءَ ملڪ تي بادشاهي ۽ رعيت پروري هلائي، ۽ اهو ملڪ پنهنجي قبضي هيٺ آندو. (طبقات ناصري- ص ٢٣٧)

ص ٣٧- ملڪ جلال الدين حسن جو نالو پڻ تاريخ جي ڪتابن ۾ ڪونه ڏنو ويو آهي.

ص ٣٨- قتلغ خان: شايد سلطان ناصرالدين جو ٻي فرمان (١) (ع. م.)

ص ٣٨- ملڪ سنجر: شايد ملڪ تاج الدين سنجر سيوستاني.

ص ٣٩- سن ٦٦٢هه: صحيح سن ٦٦٤هه.

ص ٤٠- لاهور، ملتان ۽ سنڌ جو طرف ...... سلطان

(١) اصل ۾ لفظ "ناپدري" لکيل آهي. (مترجم)

محمد: تاريخ مبارڪشاهي (ص—۴۳) لکي ٿي ته خان بزرگ، يعني سلطان غياث‌الدين جو وڏو پٽ محمد سلطان جنهن جون جاگيرون مالم کان ولي جناتيءَ (۱) تائين ملتان (جي حد) ۾ داخل هيون، جنهن کي شهادت کان پوءِ خان شهيد چوندا آهن. جناتي ٺٽي کان ۶۰ کوهه اڳتي درياءَ جي ڪناري تي آهي. ايتريون جاگيرون الهندي پاسي پڻ هيس.

ص ۴۲. سن ۶۸۸ هه (۲) ۾: صحيح سن ۶۸۹ هه آهي، جيئن امير خسرو مفتاح الفتوح ۾ تصريح ڪئي آهي.

"ز هجرت ششصد و هشتاد و نه سال"

(ها هجرت کان ڇهه سواسي ۽ نو سال)

ص ۴۳. صلدائي: برنيءَ جي تاريخ فيروز شاهي (ص—۲۵۳) ۽ طبقات [۲۷۸] الاڪبري (ج ۱ ص، ۱۴۲) ۾ صلدي لکيل آهي جو وڌيڪ صحيح ٿو ڏسجي.

ص ۴۴. نصرت خان: تاريخ فيروز شاهي برني (ص—۲۵۳) ۽ طبقات اڪبري (ج ۱، ص—۱۴۲) ٻنهي ۾ "ظفر خان" آهي. انهيءَ سال (يعني علائي ٽيون سال = ۶۹۷ هه) جنهن ۾ الغ خان ۽ نصرت خان گجرات تي مقرر ٿيا هئا. ظفر خان سيوستان تي مقرر ٿيو. سيوستان صلدي، سندس ڀاءُ ۽ ٻين مغلن ورتو هو. ظفر خان گھڻو لشڪر ساڻ ڪري سيوستان ڏانهن ويو ۽ سيوستان جي قلعي کي گھيرو ڪري، تير، ترار ناچخ (۳) ۽ نيزي جي لڙائيءَ

---

(۱) صحيح "جناني" آهي. جيئن هن کان پوءِ واضح ٿيندو. (حاشيه ع . م)

(۲) اصل ۾ "تسعمائه" لکيل آهي جا ڪمپوزنگ جي غلطي ٿي ڏسجي. هجڻ گهرجي ها "ستمائه". (مترجم)

(۳) ناچخ A Battle axe; a halbert; a double pointed spear a short javelin: (فارسي انگريزي ڊڪشنري By staingass) (مترجم)

سان اهڙو قلعو فتح ڪيائين ۽ ڪنهن معرب (١)، منجنيق ۽ عراده (٢) ڪم آڻڻ ۽ ساباط (٣). پاشيب (٤) ۽ گرڪچ (٥) ڪڍڻ کان سواءِ سيوستان جو قلعو ورتائين. اندران مغلن قلعي جي چئني طرفن کان تيراندازي ٿي ڪئي، انهيءَ حد تائين جو ڪنهن پکيءَ کي به قلعي جي ويجهو (ص — ٢٠٤) لنگهڻ جي مجال نه هئي. انهيءَ هوندي به ظفر خان تبر ۽ تـرار جي ڏڪ سان فتح ڪئي ۽ صلديءَ ۽ سندس پاءُ کي سيني مغلن ۽ زالن ۽ ٻارن سميت گرفتار ڪري، سيني کي بندي، ڳٽ ۽ بيڙيون وجهي دهلي موڪليائين. هن فتح جي ڪري ظفر خان جو رتبو ڏاڍو ٿي ويهي ويو.

ص ٢٠٤. ملتان، اُچ ۽ سنڌ جو ذڪرو هن کي جاگير ۾ ڏنو هو: هيءُ حقيقت جي برخلاف ڏنو ڏسجي، ڇاڪاڻ ته ضيا برني پنهنجي تاريخ ۾ چوي ٿو ته سلطان علاؤالدين ملتان ۽ سيوستان

---

(١) اصل ۾ لفظ و معروب، آهي جو غلط ڏنو ڏسجي. صحيح "معرج" آهي جنهن جي معنيٰ آهي Ladder Staircase step (فارسي انگريزي ڊڪشنري By Stinwass) (مترجم)

(٢) عراده: A kind of smal halista or engine for hruling missi les a vehicle a cart a truck a gun cdrriage. (فارسي انگريزي ڊڪشنري By staingass) (مترجم)

(٣) ساباط. A cover passage between two houses (فارسي انگريزي ڊڪشنري By Staingass) (مترجم)

(٤) پاشيب، The round of a ladder, the declivity of a mountain a foot stool (فارسي انگريزي ڊڪشنري By staingass) (مترجم)

(٥) گرڪچ: A red outlet infront of a fort (فارسي انگريزي ڊڪشنري By staingass) (مترجم)

"تاج الملڪ ڪافوريءَ"[١] کي ڏنو (ص- ٣٢٣)

ص ٤٦- ڏنائون: هن کان اڳي طبقات اڪبري (ج ١، ص- ١٩٢) ۾ چوي ٿو ته "بهرام خان ايبه، جو سندس ڏين جو ڀاءُ (١) هو، کي ڪشلوخان لقب ڏيئي، ملتان جا پرڳڻا ۽ سوري سنڌ سندس حوالي ڪيائين."

ص ٩٧- خواجه حظير: صحيح خواجه خطير.

ص ٤٧- ڪشلوخان ملتان کان بکر اچي الخ: ڪشلوخان جي بي فرماني جو سچو پچو سبب[٢٧٩] اهو آهي، جو ابن بطوط پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي. يعني جڏهين محمد تغلق پنهنجي ڀاڻيجي کان رنج ٿي، سندس کل جيئري لهرائي، ان کي ڀُسهه سان ڀرائي بهادر پوري جي لاش سان گڏ پنهنجي باد شاهيءَ جي چوطرف ڦيرايو. اهي ٻئي (ٻه) پيريل کلون جنهن وقت سنڌ ملڪ ۾ پهتيون، تڏهن امير ڪشلو جو انهيءَ پاسي جو حاڪم هو، تنهن انهن کي نهايت ئي احترام سان دفن ڪيو. باد شاهه کي هيءَ خبر پهچايائون، ته هو ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ کيس اوچتو برباد ڪرڻ گهريائين. تنهنڪري ڪشلو خان احتياطا بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. (رحله ابن بطوط جلد ٣، ص ٣١٨–٣٢٣) تاريخ مبارڪشاهي ۽ طبقات اڪبري ٻيو سبب ڏنو آهي.

ص ٤٨- ڪرنال: جو هاڻي جهوناڳڙه جي نالي سان مشهور آهي. خصوصا اها ٽڪري جا جهوناڳڙه جي مٿان بيٺي آهي.

ص ٤٨- وچي ڄاڙيجن سان مليو: تاريخ فيروز شاهي تاليف برني (ص ٥١٩) موجب "طغي ڪرنال مان ڀڄي ٺٽي ۽ دمريله هليو ويو ۽ وچي انهن جي پاڙ (٢) ۾ پيو." ۽ صفحي ٥٢٣

---

(١) اصل ۾ "برادر خوانده" آهي، جنهن جو ترجمو اسان سنڌي اصطلاح موجب "ڏين جو ڀاءُ" ڪيو آهي.
(مترجم)

(٢) اصل ۾ لفظ "پنه" آهي جنهن تي فاضل محشي سوال جي نشاني ڏيئي ڇڏي آهي، ته سندس مطلب واضح نه آهي. پر

تي چوي ٿو ته، ”جنهن صورت ۾ بادشاهه ٺٽيءَ کي جيئرو پڪڙڻ تي ڳهريو، تنهنڪري ٺٽي ڪرنال سان ڀڄي نڪتي ويو ۽ وڃي ٺٽي جي ڄام سان مليو.“ طبقات اڪبري (ج ۱، ص ۲۲۱) جو مصنف ٺٽي جي ڀڄڻ جو رستو هن طرح بيان ڪري ٿو ته ”ٺٽي پنهنجي اهل عيال ۽ ٻين باغين سوڍو نهر واله کان نڪري، رن ندي ٽپي، ڪڇ ولايت جي ڪنڊ پاسي هليو ويو ۽ ڪجهه ڏينهن اتي رهي ٺٽي ڀڄي ويو.

ص ۴۸. ناڪ ني يا نانڪني: غالبا ڪڇ ملڪ ۾ ڪا جاءِ آهي.

ص ۴۸. ڪندل: گونڊل جو ڪاٺياواڙ ملڪ ۾ ڪرنال کان ۱۵ ڪوه اتر طرف آهي (طبقات اڪبري ج ۱، ص ۲۲۳). ضيا برني چوي ٿو (تاريخ فيروز شاهي ص ۵۲۳) ته. (۱) هي ڪونڊل دمريلي جي سومرن واري ٺٽي طرف هڪ جڳهه آهي. [۲۸۰]

ص ۴۸. ٺٽي ڏانهن متوجه ٿيو: ضيا برني چوي ٿو ته ”سلطان محمد ساري لشڪر سميت ڪونڊل کان سنڌو ندي جي ڪناري تي آيو ۽ سڪون ۽ آرام سان لشڪر ۽ هاٿين سميت سنڌو ندي ٽپيائين .... ۽ درياءَ جو ڪنارو ورتائين، ٺٽي جو ارادو ڪري، سومرن ۽ ٺٽي حرامخورن جو سندن پناهه ۾ ايل هو، جي بيخ ڪنيءَ جي واسطي لڳاتار منزلون ڪندو روانو ٿيو.“ ۽ طبقات اڪبري جو مصنف (ج ۱، ص ۲۲۳) چوي ٿو ته ”سلطان ڪونڊل کان روانو ٿي درياءَ جي ڪناري تي پهتو ۽

پنه جي معني آهي Dunghill يعني ڇيڻن جو ڍير يا ڇيڻن اڇلائڻ جي جاءِ کي سنڌيءَ ۾ اوڙي چئجي ۽ عربيءَ ۾ مزيله (ڏسو فارسي انگريزي ڊڪشنري By Staingass) (مترجم)

(۱) تاريخ فيروزشاهيءَ جي اصل عبارت هن طرح آهي ”اين كوندل موضعي (است) بر سمت تهته سومر گان دمريله“ (مترجم)

لشڪر ۾ هاٿين سوڍو دريائَ ٽپي ٻيءَ ڪنڌيءَ تي منزل انداز ٿيو ... ۽ اتان سومرن ۽ طغي حرامخور، جو انهن جي پناهه هيٺ آيل هو، جي بيخ ڪنيءَ جي ارادي سان ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو.
ص ۴۹. جاوداني ملڪ ڏانهن لڏي ويو: هن ڪان اڳ معلوم نه هو ته سلطان محمد تغلق ڪٿي دفن ٿيل آهي. سن ۱۹۳۰ع ۾ پروفيسر محمد شفيع سيوهڻ ۾ وڃي ڪتبا معلوم ڪيا ۽ انهن جي آذار تي ثابت ڪيائين (۱) ته سلطان محمد جو مقبرو سيوهڻ ۾ آهي ۽ سچ پچ هيءَ انڪشاف حقيقت مطابق آهي. قرائن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن بادشاهه جو جسم سيوهڻ ۾ مدفون هوندو. فيروزشاهه سلطان محمود جي وفات کان ٺٽي ڏينهن پوءِ تخت تي ويٺو ۽ جڏهن ته هنن ٽن ڏينهن ۾ سلطان جي لشڪر ۾ ڏاڍو خلل پئجي ويو هو ۽ طغي سومرن ۽ مغلن سان گڏجي لاڳيتا حملا ڪري، سلطان جي ماڻهن کي ستائي رهيو هو، تنهنڪري فيروز شاهه نهايت تڪڙ ۾ سنڌو نديءَ جي رستي سيوهڻ ۾ پهچي اتي ڪجهه ڏينهن ترسي پيو، تنهنڪري ممڪن آهي ته سلطان محمد جو جسو اتي دفن ڪيو هجيس. پهريون ڪتبو جو سلطان محمد جي وفات جي تاريخ ڏو ڏئي، سو هن طرح آهي:

جهان مردم ڪش است اي دل مباش از جان وفادارش
که جز کين و جفا نامد ز بيدادي دگر کارش [۲۸۱]
تو از حال محمد شاه بر گير اعتبار از وي
که چون او رنگ شاهي در ربود اين دور غدارش
شهنشاه است اين اي خواجه کش بيني بخاک اندر
که همچون بندگان بودند شاهان جهاندارش
اگرچه پيش ازين صد بار در بارش چنان ديدي
کنون چشم خرد بکشا در اينجا بنگر اين بارش
جهان بکشاد از مردي و بخشيد از جوان مردي
بدهر از کوشش و بخشش فراوان بود کردارش

(۱) ڏسو مخزن اوريئينٽل ڪاليج ج ۱۱، نمبر ۱، ص ۱۵۶—۱۶۱ (حاشيه ع. م.)

شد از ماه محرم بيست و يک کاندر شب شنبه
گذشته هفصد و پنجاه دو شد عزم آن دارش

سنڌي ترجمو

[دنيا ماڻهو کهي ٿي دل! نه رک تنهن سان وفاداري
سوا جوِر و جفا ۽ ظلم جي کنهن سان نه ڏس ياري
محمد شاهه جي احوال مان وٺ تون نصيحت دل!
کسي کئن تخت شاهي کئي دنيا هن ساڻ غداري
شهنشاهه آهه هي خواجه! ڏسين تو خاڪ ۾ جنهن کي
کندا ها بندگي هن جي، هئي جن کي جهانداري
ڏلي هوندي تو هن کان اگ سندس در ٻار سؤ پيرا
مگر اک کولي هت پڻ ڏس، سندس در ٻار هک واري
کري مرسي کئين ۽ دنيا، جوانمردي ۽ سان بخشيائين
زماني ۾ هميشه کوشش ۽ بخشش رکيئين جاري
هئي ايکهين محرم ماهه جي ۽ رات ڇنڇر جي
لنگهيا ست سؤ ۽ ٻاونجاهه، ٿيس هن گهر جي تياري]۔

۽ هي ٻيو کتبه قبر جي مٿان قبي جي اڏاوت جي خبر ٿو ڏئي:

بعهد دولت فيروز شاه خسرو گيتي
که يزدان بر سرير سلطنت بادا نگهدارش
بران سلطان دين پرور بر آمد اينچنين گنبذ
که آمد پيش پائي گنبذ گردون دوارش
بسال هفصد و پنجاه چار از هجرت احمد
قبول بنده درگاه او سرمست معمارش۔

سنڌي ترجمو

[دنيا جي ٻاد شاهه، فيروز شاهه جي عهد دولت ۾
کري شل! ان جي شاهي تخت جي مولي نگهداري
انهي سلطان دين پرور مٿان ٿيو تيار هي گنبذ
کري پيرن تي جنهن جي آسمان پڻ کئي آ نيزاري

هو سن ست سو ۽ چوونجاهه نبي اڪرم جي هجرت جو
هجي معمار تنهنجو شل! قبول درگه باري.]

۽ هي جو تاريخ مبارڪ شاهي ۾ چوي ٿو (ص- ١١٩) ته "پاڻ سلطان محمد جو تابوت هڪڙي هاٿيءَ تي رکي، ان جي مٿان ڇٽ ٻڌي لاڳيتو ڪوچ ڪندي، دهليءَ جي تختگاهه ڏانهن روانو ٿيو" سو حقيقت جي برخلاف ٿو ڏسجي، ڇاڪاڻ ته فيروزشاهه، دهليءَ ۾ ٻي رجب تي پهتو (۽) لاش، خصوصا هڪ بادشاهه جو، پنجن مهينن جي عرصي تائين هاٿيءَ جي پٺيءَ تي ڪٽي، هڪ جاءِ کان ٻيءَ جاءِ تي رلائڻ ميت جي حق ۾ وڏي اهانت آهي ۽ شريعت جي مخالف (پڻ) (١) [٢٨٢]

---

(١) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي تحقيقي مقالي "سلطان محمد بن تغلق جو مدفن" ۾ هن مسئلي تي پوري وضاحت سان روشني وجهي ثابت ڪيو آهي ته، سلطان محمد بن تغلق کي فقط امانت طور سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي روضي لڳ الهندي طرف دفن ڪيو ويو، مگر پوءِ فيروز شاهه نعش ڪڍائي وڃي دارالامان دهليءَ ۾ دفن ڪيو. هن سلسلي ۾ خود فيروز شاهه جي پنهنجي زباني، جا سندس تصنيف "فتوحات فيروز شاهي" (متن ص ١٩ ۽ ترجمو شيخ عبدالرشيد پروفيسر تاريخ مسلم يونيورسٽي علي ڳڙهه ص ٢٨) ۾ موجود آهي هڪ قطعي ثبوت آهي. بقول سلطان فيروز شاهه: "اشخاصيکه در عهد خدايگان مغفور و مرحوم محمد شاهه السطان طاب ثراهه، که خداوندگار مخدوم و مربي من بود، بتقدير الله تعالي کشته شده بودند، و کساني که اعضاي ايشان از چشم و بيني و دست و پا ناقص گشته، ورثه ايشان از قبل بادشاهه مرحوم ومغفور استرضا نموده. و هريکي رابه اموال راضي نموده. خطوط خوشنودي، موکدبه شهود مستند، در صندوق کرده به دارالامان، مقبره سلطان مرحوم و مغفور نورالله مرقده، جانب

ص ۴۹. فيروز محمد شاهہ: صحيح فيروز شاهہ.

ص ۴۹. تاريخ ۲۴: تاريخ مبارڪشاهي (ص-۱۱۸) موجب "ٽيويهہ"

ص ۴۹. پهرين سفر: تاريخ مبارڪ شاهي (ص-۱۱۸) "روز دوم" (يعني بيست و چهارم صفر) عزيمت جانب دهلي اختيار شد" (ٻئي ڏينهن يعني ۲۴ صفر دهليءَ جو سفر اختيار ڪيو ويو) ۽ طبقات اڪبري (جلد اول، ص-۲۲۵) "روز سويم (يعني بيست و هفتم) بترتيب و تـوز ڪي سوار شد" (ٽئين ڏينهن يعني ۲۷ تاريخ انتظام ۽ شان شوڪت سان سوار ٿيو.)

ص ۴۹. ساگرهہ ڍنڍ تي: ساگرهہ واهہ سنڌوندي يعني مهران جو پراڻو پيٽ هو (ڏسو آثار قديمہ سنڌ تاليف ڪزنس ص ۱۶۷) ۽ شايد نصرپور جي ويجهو ڪا خليج يا ڍنڍ ٿاهي هجيس.

ص ۵۰. ملڪ عليشير ۽ ملڪ تاج ڪافوري الخ: هيءَ تفصيل ٻين تاريخن ۾ موجود ناهي پر تاريخ مبارڪ شاهي جو مصنف (ص-۱۱۹) چوي ٿو تہ "مولانا محمد عماد و ملک علي غوري بر والي (۱) سند و تهتہ بر طغي فتند" (مولانا محمد عماد ۽ ملڪ علي غوري سنڌ ملڪ ۽ ٺٽي ڏانهن طغي تي ڪاهي ويا.)

ص ۵۱. نگر ڪوٽ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ: يعني سال ۷۶۲ هہ جي آخر ۾.

سر داشته تاحق تعاليٰ به کرم عميم خويش آن مخدوم و مربي مارا غريق رحمت گرداند." (ڏسو مضمون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ Teh Burial Place of Sultan Muhammad B. Tuglaq, Islamic culture, Jan. 1948. Hyderabad Deccan.
(مترجم)

(۱) ڪاتب جي تحريف ٿي ڏسجي اصل ۾ شايد لفظ "ولايت" هوندو. (مترجم)

ص ٥١ • چام خيرالدين : ڏسو ص ٦٥ • سٽ ١٦ جو حاشيو •
ص ٥١ • آب جي قلم ۾ : تاريخ مبارڪشاهي (ص-١٣١) "بقوت آبگير محصر شده" ۽ طبقات اڪبري (ج ا، ص - ٢٣٤) "بقوت آب متحصن شده" (يعني پاڻيءَ جي طاقت جو بچاءُ وٺي •)
ص ٥٢ فلک را سر انداختن الخ : هيءَ بيت طبقات ڪبري (ج ا، ص ٢٣٨) ۾ مذڪور آهن •
ص ٥٢ • شهر ۾ پهچڻ تي : يعني تغلق شاهه •
ص ٥٢ • ملڪ رڪن الدين وزير : صحيح ملڪ رڪن الدين نائب وزير (تاريخ مبارڪشاهي ص١٤٣، طبقات ج ١، ص٢٤٢) [٢٨٣]
ص ٥٢ خان جهان : يعني تغلق شاهه جي وزير ملڪ تاج الدين جو پٽ ملڪ فيروز ۽ خان جهان لقب هوندو هوس • (تاريخ مبارڪ شاهي ص ١٤٢، طبقات اڪبري ج ا، ص ٢٤٢)
ص ٥٣ • سلطان ڏانهن : شهزادي محمد شاهه ڏانهن هجڻ گهرجي • جئن تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٠٤) ۽ طبقات اڪبري (ج ١، ص ٢٤٣) ۾ لکيل آهي •
ص ٥٣ • تاريخ ٢٢ : صحيح تاريخ ٢٥، جئن تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٤٦) ۽ طبقات اڪبري (ج ١، ص ٢٤٢) ۾ لکيل آهي •
ص ٥٤ • بهادر خان ميواتي : يعني بهادر ناهر جنهن کي تغلق شاهه، محمد شاهه جي ڪِلي مقرر ڪيو هو (تاريخ مبارڪشاهي ص، ١٤٢، طبقات اڪبري ج ١، ص ٢٤٢)
ص ٥٤ • جيسر : طبقات اڪبري (ص، ٢٤٤) "جيسر کنار آب گنگ" تاريخ مبارڪشاهي جي پڙهڻي "جتيسر" ۽ "جيتر" صحيح ناهي •
ص ٥٤ • ميوات ڏانهن هليو ويو : تاريخ مبارڪشاهي (ج ١، ص ٢٤٦) سوجب "ابوبڪر شاهه بي دست و پا شده بجانب کوتله بهادر ناهر رفت" (ابوبڪر شاهه لاچار ٿي بهادر ناهر جي ڪوٽڙي (ڳوٺ) ڏانهن هليو ويو) هي زياده واضع آهي ڇاڪاڻ تہ مير معصوم ص، ٥٥ ۾ چوي ٿو : "چون اين لشکر

بنواحي ڪوتلہ ڪہ مسڪن ابو بڪر شاہ بود رسيد" (هي لشڪر جڏهن انهيءَ ڳوٺ جي ويجهو پهتو، جتي ابو بڪر شاہ رهندو هو.)

ص ۵۵. فيروز شاہ جي هڪ خانہ زاد ٻانهي ٻهادر سان گڏجي: "صحيح ٻهادر ناهر ۽ فيروز شاہ جي خانہ زاد غلامن سان گڏجي" جئن طبقات اڪبري (ج ۱، ص ۲۴۷) ۾ لکيل آهي.

ص ۵۵. ڪوتلہ مان ڀڄي ويو: تاريخ مبارڪشاهي ڪوتلہ کان ڀڄي رهن ۾ گهڙي ويو "از ڪوتلہ گريخته در جرجر خزيد" [۲۸۴].

ص ۵۶. سلطان علاؤالدين شاہ...جو ذڪر: تاريخ مبارڪشاهي (ص ۱۵۵) ۽ طبقات اڪبري (ج ۱، ص ۲۴۹) ۾ آهي "ذڪر سلطان علاؤالدين سڪندر شاہ"

ص ۵۶. تخت و دولت چہ شد: طبقات ۾ آهي "بخت و دولت چہ شد"

ص ۵۶. سلطان اشرف: صحيح "سلطان الشرق" جئن تاريخ مبارڪشاهي (ج ۱، ص ۱۵۶)(۱) ۽ طبقات اڪبري (ص ۲۰۰) ۾ لکيل آهي.

ص ۵۷. سلطان محمود شاہ ڏانهن موڪليائون: هيءَ ڳالهہ آهي چاڪاڻ تہ تاريخ مبارڪشاهي (ص ۱۵۷) ۽ طبقات اڪبري (ج ۱، ص ۲۵۱) موجب جاجنگر جو راجا ۽ لکنوتيءَ جو بادشاہ جيڪي هاٿي سوکڙيون ۽ نذرانا هر سال سلطان فيروز شاہ ڏانهن موڪليندا هئا، سي خواجہ جهان کي پهچائڻ لڳا.

ص ۵۷. "شيخا ڪوکرن"، "شيخا ڪوکر" هجڻ گهرجي.

---

(۱) هتي ڇاپي جي غلطي ٿي ڏسجي اسان جي خيال ۾ مبارڪشاهيءَ جي پرسان ڏنگين ۾ آيل "ج ۱"، طبقات اڪبري جي پر وارين ڏنگين ۾ وجهڻ گهرجي. هن طرح: "تاريخ مبارڪشاهي (ص ۱۵۷) ۽ طبقات اڪبري (ج ۱، ص ۲۰۰)".
(مترجم)

ص ٧٥ ۽ انهيءَ سال ۾ ... روانو ڪيائين : مير معصوم جي عبارت ۾ خلل آهي. طبقات اڪبري (ج ١، ص ٢٥١) هن طرح بيان ڪيو آهي : ”انهيءَ سال ٻادشاهه جي حڪم سان سارنگ خان ديپالپور تي قبضي ڪرڻ ۽ شيخا کوکر جي فساد (بند ڪرڻ) لاءِ روانو ٿيو ۽ مهيني ذوالقعد سن ٧٩٧ هه ۾ راءِ خلجين ڀٽي، راءِ دائود، ڪمال مئين ۽ ملتان جو لشڪر همراهه ڪري روانو ٿيو.“

ص ٧٥ . ملڪ ڪنڊو : تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٥٨) ۽ طبقات (ج ١، ص ٢٥١) موجب ”ڪنڊو“.

ص ٧٥ . مبارڪ خان ولد ملڪ راجو : طبقات (ج ١، ص ٢٥١) ۾ ”مبارڪ خان و پسر ملڪ راجو“ آهي.

ص ٧٥ . سلطان سان دغا ڪرڻ جا پهه پچائڻ لڳا : تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٥٨) ۽ طبقات (ج ١، ص ٢٥١) ۾ آهي ”بر سعادت خان غدر انديشيدند“ (سعادت خان سان دغا ڪرڻ جا پهه پچايائون.)

ص ٨٥ . ملو هن خبر کان ڏڄي ... بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائين الخ : [٢٨٥] هي عبارت منجهيل آهي ۽ شايد ان سان هڪ جملو ڪريل آهي. تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٥٨) جي عبارت هن طرح آهي ”ملو پڇي مقرب خان وٽ دهلي آيو. سلطان پڻ اتان موٽي اچي شهر جي ويجهو لٿو. مقرب خان استقبال ڪري قدم بوسيءَ جو شرف حاصل ڪيو. پر سندس دل ۾ جو خوف ۽ ڊپ ويهي ويو هو سو موٽي شهر ۾ اندر آيو ۽ جنگ جي تياري ڪرڻ لڳو.“ ۽ طبقات اڪبري (ج ١، ص ٢٥١) جنهن تان مير معصوم دهليءَ جي بادشاهن جو سمورو احوال نقل ڪيو آهي، هن طرح لکي ٿو ”ملو پڇي مقرب خان وٽ دهليءَ ويو ۽ سلطان جلدي دهليءَ ڏانهن موٽي آيو. مقرب خان ڊوڙي استقبال ڪيو (پر) جنهن ته ملو جي اچڻ تي سلطان جي دل تي غبار ڏسڻ

۾ آيس سو انڪل ويڙهائي پاڻ ڪي شهر ۾ پهچائي مخالفت جو جهنڊو کڙو ڪيائين."

ص ٦٠. غرض ته انهيءَ وقت سومرا ماڻهو: مير معصوم سومرن جي حڪومت جو بنياد سلطان عبدالرشيد جي ڏينهن (٤٤١—٤٤٤ھ) ۾ رکيو آهي، پر منهنجي خيال ۾ هن انهيءَ نظريي ۾ غلطي ڪئي آهي. ساڳيءَ طرح ايليٽ ۽ هيگ، جن سومرن جي مخالفت بابت پنهنجي بحث جو بنياد انهيءَ نظر يي تي رکيو آهي. سن ٤١٦ھ ۾ جڏهن سلطان محمود سومنات کي لٽي، ڪڇ جو رڻ ٽپي منصوري پهتو، جنهن ڪان اڳيا ۾ بيان تي چڪو آهي، تڏهن منصوري جو حاڪم (بلڪ منهنجي نگاهه ۾ سنڌ جي سڄي لاڙ واري پاڳي جو حاڪم) خفيف نالي هڪ شخص هو ۽ جنهن ته هي شخص سومرن حاڪمن جي نالن ۾ ڳڻيل آهي، تنهنڪري سنڌ س زمانو "سومره" "جنهن کي پهريون حاڪم ڳڻيو اٿن، جي وقت کان گهٽ ۾ گهٽ تيهه سال اڳيا ۾ هو چاڪاڻ ته تحفة الڪرام (ورق ٨ ب) موجب سومرن سن ٤٤٥ھ ۾ ٺرڙي جي آسپاس گڏ ٿي "سومره" نالي هڪ شخص کي حڪومت جي گادي تي ويهاريو. جيڪڏهن ابوالفضل جي قول تي (آئين اڪبري ص ٥٥٩)[٢٨٦] ته "سومرا ٣٦ حاڪم هئا ۽ ٥٠٠ ورهيه حڪومت ڪيائون" (١) اعتبار ڪنداسون ته پوءِ سنڌ ن حڪومت جي ابتدا، سن ٥٢٢ھ کان فرض ڪنداسين چاڪاڻ ته تحفة الڪرام جي جوڙيندڙ جي قول (ورق ٨ الف) موجب هن قوم جي حڪومت سن ٧٥٢ھ ۾ پوري ٿي. سن ٢٤٧ھ ۾ عباسي خليفي المتوڪل وفات ڪئي ۽ هن جي خلافت واري سموري وقت ۾ سنڌ جو حاڪم عمر بن عبدالعزيز الهباري (يا السامي موافق يعقوبي ج ٢، ص ٥٩٩) هو ۽ سن ٢٥٥ھ، جنهن ۾ بلاذريءَ پنهنجي تاريخ پوري ڪئي، جي لڳ ڀڳ، ڪنڌه جو هڪ آزاد ٿيل غلام ابوالصمه

(١) تاريخ طاهري (ص ٢٩) هڪ سؤ ۽ ڏيڍتاليهه سال ۽ بيگلار نامه (ورق ٧-الف) موجب ٥٠٥ سال. (حاشيه ع٠م)

(ڏسو ص ٤٠٥) سنڌ ملڪ تي غالب ٿيو. خليفو معتمد سن ٢٥٨هه ۾ سنڌ جي حڪومت يعقوب بن ليث صفار کي عطا ڪئي. هي سمورو وقت عباسين جي ڪمزوريءَ جو وقت هو ۽ انهيءَ ۾ شڪ جي ڪا به گنجائش نه آهي. جيڪڏهن سومرن جهڙن مقامي حاڪمن ظاهر ٿي، پهريائين صفاري حڪومت جي ماتحت ۽ پوءِ خودمختيار ٿي حڪومت ڪئي هجي. افسوس آهي جو تاريخ جي ڪتابن هنن حاڪمن جي نالن جي حفاظت نه ڪئي آهي. ابن بطوط جناني شهر جي وصف ڪندي (ج ٣، ص ١٠١، ١٠٢) چوي ٿو: سنڌو نديءَ ڪان ٻه ڏينهن پنڌ ڪري جناني (١) شهر ۾

(١) ابن بطوط جناني شهر جو بيان سيوستان کان اڳ ۾ ڪيو آهي ۽ ملتان کان پوءِ ٻن ڏينهن جي فاصلي تي ڄڻايو اٿس. ليڪن هن ۾ غلطي ڪئي اٿس. جئن ته ابن بطوط پنهنجو سفرنامو ويهن ورهين کان پوءِ لکايو هو ۽ پنهنجي سفر جا ڪي واقعا ملتبس ڪري ڇڏيا اٿس؛ تنهنڪري اسان کي جناني شهر سيوستان ۽ ٺٽي جي وچ ۾ فرض ڪرڻ گهرجي. تاريخ مبارڪ شاهيءَ جو مصنف (ص- ١٤٣) ۾ خان شهيد سلطان محمد جي جاگيرن جو بيان ڪندي چوي ٿو "جناني شصت کروه از ٺٽ بيشتر بر سر درياست" (جناني ٺٽي کان ٦٠ ڪوهه اڳتي درياءَ جي ڪناري تي آهي) جنهن صورت ۾ ٺٽي ۽ سيوستان جي وچ ۾ فاصلي گهٽ ۾ گهٽ ٧٥ ڪوهه آهي، تنهنڪري جناني شهر سيوستان کان اٽڪل ١٥ ڪوهه يا ٽيهه ميل هيٺ پرو ڏکڻ يا ڏکڻ اپرندي طرف تي واقع ٿيو هوندو. مهراڻ نديءَ جي سدائين وهڪري ڦيرائڻ ڪري هن وقت سندس جاءِ مقرر ڪرڻ ڏکي آهي. هيگ ابن بطوط جي تابعداريءَ ۾ جناني شهر کي سيوستان کان مٿي سمجهي سندس جاءِ هالاڻي (تعلقه ڪنڊيارو) مقرر ڪئي آهي (ڏسو هيگ جو مقالو J.R.A.S.Vol: 19- year 1887. P. 412 (IbinBatuta in Sind.) ليڪن هي شهر ٺٽي کان ٧٥ ڪوهن کان به گهڻي مفاصلي تي آهي،

پهتاسون. (هي) سنڌو نديءَ جي ڪناري تي وڏو سهڻو شهر آهي. منجهس وڻندڙ بازاريون آهن. سندس رهاڪو هڪ جماعت آهي، جنهن ڪي سامره سڏجي ٿو. هنن هن شهر کي آڳاٽي سمي کان وطن بنايو آهي. سندن وڏا انهيءَ شهر ۾ انهيءَ زماني کان رهن ٿا، جڏهن حجاج بن يوسف جي زماني ۾ فتح ٿو هو، جنهن سنڌ جي فتح (جي بيان) ۾ تاريخ نويسن لکيو آهي. سون کي شيخ، امام، عالم، عامل، زاهد، عابد رڪن الدين بن شيخ فقيه، صالح شمس الدين ولد (ص — ١٠٢) شيخ، امام، عابد، زاهد بهاؤالدين زڪريا قريشي پڙاڏيو ته سندس وڏو ڏاڏو محمد بن قاسم القرشي سنڌ جي فتح وقت انهيءَ لشڪر [٢٨٧] ۾ موجود هو، جيڪو انهيءَ ڪم لاءِ حجاج بن يوسف پنهنجي عراق جي حڪومت واري زماني ۾ موڪليو هو. ۽ هو اتي (سنڌ ۾) ٽڪي پيو ۽ کيس گهڻو اولاد ٿيو. هن فقري مان نتيجو وٺي سگهجي ٿو ته، هي سامره قوم (سومره) سنڌ جي سر زمين ۾ پهرئين صدي هجري جي پڇاڙيءَ کان رهندڙ آهي. رفته رفته طاقت حاصل ڪري ٽيئنءَ صديءَ هجريءَ جي پوئين اڌ ۾ سنڌ جو لاڙ وارو پاڱو سمورو پنهنجي تصرف هيٺ [٢٨٨] آندائون. جنهن ته هن معاملي متعلق اسان کي پوري معلومات ڪانهي، تنهنڪري يقين سان نٿو چئي سگهجي ته محمد بن قاسم القريشي ڪو اهو ساڳيو سنڌ جو فاتح محمد بن قاسم الثقفي آهي. جيڪڏهن هي ثابت ٿئي، ته پوءِ سومرن جو نسل محمد بن قاسم سان ملائي سگهجي ٿو. (١)

هتي پڙهندڙن جو توجهه علامه سيد سليمان ندوي جي ناقداني مقالي ڏانهن، جو پنهنجي قيمتي ڪتاب "عرب و هندکے

تنهنڪري سندس گمان غلط سمجهڻ گهرجي. اسان جي نظر ۾ شهر سن جي جڳهه ۽ وڏيڪ مناسب ۽ وڌيڪ صحيح ٿي ڏسجي.
(حاشيه ع. م.)

(١) سو الائجي ڪيئن (مترجم)

تعلقات" ۾ داخل ڪيو اٿس، ڇپايون ٿا. پر هڪ سنڌي عالم مولوي عبدالله شائق "دولت علويه" (يا سومرن جي حڪومت) نالي هڪ ڪتابڙو، سومرن جي وڏن جي شجرن ۽ مولوي عبدالرحيم سومري جي جوڙيل تاريخ "گلزار سنڌ" منظوم مان (احوال) گڏ ڪري، سن ١٩٢٩ع ۾ ڇپارايو آهي، ليڪن ڪابہ تاريخي اهميت نٿو رکي. جلد ڏيءَ ۾ هن بيان تي اڪتفاءَ ڪري پنهنجي تحقيق جا نتيجا آئنده لاءِ ڇڏيون ٿا. هاڻي هيٺ اٽڪل روءِ سومرن حاڪمن جي نالن جي فهرست تاريخ معصومي، تحفة الڪرام ۽ دولت علويه مطابق ڏيون ٿا:

تاريخ معصومي	تحفة الڪرام	دولت علويه
	سن هه	سن هه
١- سومره	١. سومره ٤٤٠-٤٦٤ (١)	١. سومره وفات ٤٤٨هه
٢- ڀونگر	٢. ڀونگر وفات ٤٦١	٢. عصام الدين ڀونگر وفات ٤٦٦
٣- دودو	٣. دودو وفات ٤٨٥	٣. عصام الدوله دودو سن ٤٨١هه ۾ گوشه نشين ٿي ويو.
٤- تاري	٤. سنگهار وفات ٥٠٠	٤. زينب (تاري) ٤٩١ هه ۾ تخت تان دست بردار ٿي ويئي.
٥- سنگهار	٥. خفيف وفات ٥٣٦	٥. شهاب الدين سنگهار وفات ٥٠٣

(١) ٤٦٤ غلط ٿو ڏسجي، ڇاڪاڻ تہ هيٺ سومرن جي ٻئي حاڪم جي وفات ٤٦١ ۾ ڏيکاريل آهي. جڏهن پهرين حاڪم جي وفات ٤٦٤ هه، ۾ ٿي تہ پوءِ ٻيو حاڪم ڀونگر، جو ٤٦١ ۾ وفات ڪري ويو، سو تخت تي ڪيئن ويٺو. شايد انگ اڳي پوءِ ٿيا آهن ۽ اصل ۾ ٤٤٦ هجري. (مترجم)

٦- همون	٦- عمر وفات ٥٧٦	٦- فخرالملڪ همون جو پاءُ جنهن هڪ سال حڪومت ڪئي. [٢٨٩]
٧- ڦتو	٧- دودا وفات ٥٩٠	٧- سراج الدين فتح خان (ڦتو) وفات ٥٣٦
٨- خيرو	٨- ڦتو وفات ٦٢٣	٨- عمادالدين خفيف وفات ٥٣٦
٩- ارميل	٩- گهنرو (گهٽو) وفات ٦٣٩	٩- جلال الدين عمر وفات ٥٥٦
	١٠- محمد طور وفات ٤٥٢	١٠- صلاح الدين هجو وفات ٥٧٠
	١١- گهنرو وفات ٦٦٥	١١- غياث الدين دائود وفات ٦٠٠
	١٢- طائي وفات ٦٨٢	١٢- علاوالدين خيره (گهنرو) وفات ٦١٩
	١٣- چنيسر وفات ٧٠٠	١٣- سيف الدين طائي وفات ٦٣٨
	١٤- پونگر وفات ٧١٥	١٤- شمس الدين پونگر وفات ٦٧٨
	١٥- خفيف وفات ٧٢٣	١٥- ڪمال الدين چنيسر ڪيس سن ٦٩٦هه ۾ تخت تان لاهي ڇڏيائون.
	١٦- دودو وفات ٧٥٨	١٦- اسد الملڪ دودو وفات ٧٠٠

١٧. عمر وفات ٧٩٣

١٨. پونگر وفات ٨٠٣

١٩. هميرَ هن کي سمن جي قوم لاهي ڇڏيو.

١٧. ظهيرالدين پونگر وفات ٧٤٠

١٨. فخرالدين عمر سن ٧٧٥ ۾ گوشہ نشين ٿي ويو.

١٩. قمرالدين طاهر وفات ٨١٣

٢٠. معين الدين ارميل وفات ٨٢٢

٢١. بهاوالدين شهمير عرف حمير وفات ٨٤٣

مير معصوم سومرن جي حڪومت جا سال نہ ڏنا آهن ۽ حاڪمن جي نالن جي فهرست پڻ ناقص آهي. تحفۃالڪرام واري، جنهن سومرن حاڪمن جا نالا ۽ سال محمد يوسف جي جوڙيل منتخب التواريخ تان ورتا آهن ۽ هڪڙي جاءِ تي سومرن جي حڪومت پوري ٿيڻ جو سال ٧٥٢ ھ ڏنو آهي (ورق ٨- الف)، پڻ پيل ڪئي آهي، جنهن تہ [٢٩٠] سلطان جلال الدين منڪبرني سن ٦٢١ ھ، جي لڳ ڀڳ ديبل بندر وٽ پهتو ۽ اتي جو حاڪم چنيسر ٻيڙين ۾ چڙهي سندس اڳيان ڀڄي ويو هو، جنهن متي ذڪر ٿي آيو، ۽ اهو ساڳيو حاڪم، جنهن کي طبقات ناصري وارو "ملڪ سنان الدين چنيسر والي ديول و سنده" سڏي ٿو، سو سن ٦٢٥ ۾ نظام الملڪ محمد جنيدي ءَ جي اطاعت قبول ڪري شمسي (شمس الدين ايلتمش) دربار ۾ پهتو هو ۽ هي ٻئي ڳالهيون تسليم ٿيل آهن، تنهنڪري نتيجو ولي سگهجي ٿو تہ تحفۃالڪرام ۽ دولت علويہ جي مصنفن جيڪي هرهڪ سومرہ حاڪم جي حڪومت جا سال مقرر ڪيا آهن سي ۽ فرضي آهن.

ص ۶۱۔ سندس حياتيءَ جو سچ مماتيءَ جي اُفق ۾ غائب ٿي ويو: جيڪي نسخا ڪپتان مالٽ پنهنجي انگريزي ترجمي لاءِ ڪم آندا آهن، تن ۾ هتي سومرن بنسبت هڪ ڊگهو فقرو موجود آهي۔ ۽ ايليٽ بہ تاريخ هند (جلد اول، صفحن ۲۱۶—۲۲۳) ۾ اهو فقرو مالٽ کان نقل ڪري، ان جي صحت ۾ شڪ ڏيکاريو آهي۔ اسين ان جو اختصار هتي ڏيون ٿا۔

خيري جي وفات کان پوءِ خفيف سندس جاءِ نشين ٿيو۔ سندس وقت ۾ رعيت نهايت آسودي ۽ خوش هئي۔ هڪ ڏينهن سندس دل ۾ خيال آيو، پنهنجو ڪجهہ وقت شڪارگاهہ ۾ صرف ڪري ڪاروبار جي تڪليف کان ٿورو آرام حاصل ڪري، سو ڇا ڪيائين جو هڪ وڏو لشڪر گڏ ڪري بلوچن، سوڍن ۽ جاڙيجن ڏانهن روانو ٿيو۔ انهن جي حدن ۾ پهتو تہ رنمل سوڍو، رام راءِ جاڙيجو ۽ مهران بلوچ، تحفا ۽ سوکڙيون کڻي اچي وٽس حاضر ٿيا۔ خفيف راضي ٿي کين انعام اڪرام ڏيئي روانو ڪيو۔ انهيءَ کان پوءِ انهن سمن کي سزا ڏنائين، جن هڪ بلوچ جو مال ڦريو هو۔ سندس حشمت ۽ دهشت اهڙي تہ ماڻهن جي دلين ۾ ويهي ويئي، جو ڪڇ کان نصرپور تائين ڪوبہ ماڻهو سندس مخالفت نہ ٿي ڪري سگهيو۔ سڄي بادشاهيءَ ۾ امن امان قائم ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي تختگاهہ ڏانهن موٽي آيو، ۽ گهڻا سال اتي حڪومت هلائي نيڪ گذاري ويو۔ [۲۹۱]

خفيف جي فوت ٿيڻ کان پوءِ حڪومت جي اميرن ۽ مکيہ ماڻهن دودي ولد عمر ولد ڦتوءَ کي بادشاهيءَ جي تخت تي ويهاريو۔ سنگهار نالي هڪ آسپاس جي زميندار کيس ٻڌايو تہ ڪڇ جي سمن کي ٿي فتح ڪرڻ جو ارادو آهي۔ هن خبر ٻڌڻ تي دودو بيشمار لشڪر گڏ ڪري، ڪڇ ڏانهن روانو ٿيو ۽ انهن ماڻهن کي گوشمالي ڏنائين۔ لاکي نالي انهن جي ايلچيءَ قيمتي تحفا ۽ ڪچي گهوڙا خدمت ۾ حاضر ڪري، سمن جي قصور جي معافي گهري ۽ عنايتن سان نوازيو ويو۔ پوءِ دلجاءِ

ڪري ٽرڙي سوٽي آيو ۽ ڏگهو عرصو اتي رهيو. هو جنهن وقت ٽرڙي ۾ هو ته رنمل سوڍي خدمت ۾ پهچي، ڪوڙي شڪايت ڪئي ته جت بلوچ، جيڪي خفيف جي وقت ۾ ڏيل ۽ نذرانا ڏيندا هئا، سي هاڻي تابعداريءَ کان انحرافي ڪري رهيا آهن. تحقيق کان پوءِ معلوم ٿيو ته رنمل سوڍي انهن ماڻهن تي ناحق تهمت رکي هئي، [حقيقت ۾] هو پاڻ فوج گڏ ڪري لڙائيءَ واسطي تيار ٿيو آهي. دودو ساڻس مقابلو ڪرڻ لاءِ ويو. لڙائي هلندي رنمل جي نڙيءَ ۾ هڪ تير لڳو، جنهن سندس ڪم پورو ڪري ڇڏيو. سندس لشڪر ڇڙوڇڙ ٿي ڀڄي ويو. دودي جي ماڻهن پنيان پئي ڀڄندڙ ماڻهن مان گهڻن کي ترار جو لقمو بنايو. نيٺ راءِ سنگ ۽ جڳمل سفير ٿي آيا ۽ اچي گناهن جي معافي گهريائون. پوءِ دودو نصرپور ويو ۽ انهيءَ شهر جا زميندار، مکيه ماڻهو ۽ قاضي استقبال تي آيا ۽ خدمت ۾ نذرانا پيش ڪيائون. اجا اتي ئي هو ته رنمل سوڍي جي پٽ صاحبه خدمت ۾ حاضر ٿي ٻه سهڻا ڪڇي گهوڙا پيش ڪري آداب بجا آندا ۽ دودي مٿس راضي ٿي، کيس سندس قوم جو سردار مقرر ڪيو. پوءِ ٺٽي ۾ آيو جتان ٻئي جهان ڏانهن سفر ڪيائين.

دودي جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سندس پٽ عمر، مکيه ماڻهن ۽ ٻين معتبر ماڻهن جي مدد سان تخت تي ويٺو. جيئن ته هو جوان هو، تنهنڪري پنهنجو وقت شراب نوشي ۽ راند روند ۾ گذارڻ لڳو ۽ حڪومت جي ڪاروبار ڏانهن توجهه ڪونه ٿي ڪيائين، تنهنڪري سما، سوڍا، جت ۽ بلوچ ماڻهو سندس تابعداريءَ کان نڪري ويا. [٢٩٢]

هيءَ خبر ٻڌڻ سان ملا حامد (شايد سندس وزير هو) عمر کي خبردار ڪيو ۽ هو لشڪر گڏ ڪري هنن جي مقابلي لاءِ روانو ٿيو. سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ سمن جا ماڻهو زور هئا. هيءَ حالت ڏسي ملا حامد لشڪر جي سردارن کي گڏ ڪري، انهن کي انعام اڪرام سان نوازي، تقرير ڪئي ته "ٺٽو ڀري

آهي ۽ ڏوڪڙ ٿورا، جيڪڏهن چڱيءَ طرح وڙهي دشمن تي غالب پوندا ته ڪيترو مال اسان جي هٿ چڙهندو ۽ اسين ئني سلامتيءَ سان پهچي سگهنداسين.“ هنن لفظن ٻڌڻ سان منجهن نئون روح پيدا ٿيو. هڪڙي ئي حملي سان دشمن کي شڪست ڏنائون ۽ ڪين گهڻو غنيمت جو مال هٿ چڙهيو. سمن ماڻهن راجا ڄڳنناٿ کي وچ ۾ آڻي معافي ورتي ۽ نذرانو حاضر ڪيو. سوڍن، جتن ۽ بلوچن پڻ ٻري ٺٽيجي کان ڏچي سر تسليم خم ڪيو. عمر دلجاءِ ڪري ٿرڙي پهتو ۽ اتي گذاري ويو.

انهيءَ وقت هن جو پٽ دودو ننڍو هو، تنهنڪري بادشاهيءَ جي مکيه ماڻهن سندس پاءُ چنيسر کي ان جي جاءِ تي ويهاريو. دودو بالغ ٿيو ته چنيسر هن کي قيد ڪرڻ چاهيو. (جنهنڪري) دودو سلطان مودود کان مدد گهرڻ لاءِ غزني پهچي ويو. انهيءَ وقت سلطان مرڻينگ هو. دودي هڪ معجزي نما لڪڙيءَ جي مدد سان، جا رستي ۾ هڪ پير مرد کان ورتي هئائين، معلوم ڪيو ته سلطان ڪنهن پاڻي پيئندي نانگ جا ٻه ننڍا ٻچا ڳهي ويو آهي، ۽ اهي ٻئي نانگ جا ٻچا وڏا ٿي بادشاهه کي ايذائي رهيا هئا. پوءِ ڪنهن حيلي سان انهن ٻنهي نانگن کي ٻاهر ڪڍيائين ۽ سلطان چڱو ڀلو ٿي پيو. سلطان راضي ٿي فرمايو ته، ”گهر جيڪي گهرڻو اٿيئي“ دودي پنهنجو احوال عرض ڪيو، جنهن تي سلطان ساڻس گڏ وڏو لشڪر روانو ڪيو. ٻارهن ڏينهن جي لڙائيءَ کان پوءِ بادشاهي جهنڊي تي فتح جي هير گهلي (بادشاهه جي طرف کي فتح حاصل ٿي) ۽ چنيسر پنهنجن گهڻن ماڻهن سميت مارجي ويو. دودي پيءُ جي تخت تي ويهي، ڪيئي سال طاقت ۽ عقلمنديءَ سان حڪومت هلائي. نيٺ ”ڪل نفس ذائقة الموت“ جي حڪم موجب اجل جي ساقي هٿان موت جو شربت پي، حياتيءَ جو اسباب دائمي جهان ڏانهن کڻي ويو.[۲۹۳]

ص ۶۱. قلعو واهڪو: سنڌي زبان ۾ انهي کي ”وڳهه ڪوٽ“ يا ”وڄه ڪوٽ“ چون ٿا. هن جي جاءِ پراڻ نديءَ جي ايسرندي

پنج ميل ۾ الله بند جي مٿان هئي. جنهن وقت ۾ ڪڇ جو رڻ ڪشتي راني‌ءَ جي لائق درياءُ هو، انهيءَ وقت وڳه ڪوٽ هڪ چڱو بندر هو. (ڏسو: ”آثار قديم سند“ تاليف ڪزنس ص ١٢٢)

ص ٦١. محمد تور (محمد طور) ٽرڙيءَ کان پوءِ سومرن جو تختگاهه هو. سندس ڊٿا تعلقي ميرپور بٺوري ۾ شاهه ڪپور جي پسگردائيءَ ۾ گونگري واهه جي ڪناري تي موجود آهن. نهايت آباد ۽ سرسبز شهر هو. تاريخ طاهريءَ جو مؤلف سيد محمد طاهر نسياني (١٠٣٠هه) چوي ٿو: ”نه فقط هن حقير بلڪ گهڻن ماڻهن (انهيءَ شهر جا ڊٿا) عبرت جي اکين سان ڏٺا آهن ۽ ڄاڻن ٿا. بلڪ انهيءَ جڳهه جي ويران ٿيڻ کان پوءِ اتي جي اڪثر رهاڪن جي اولاد، ساڪوره (ساڪره) پرڳڻي ۾ جو سمن ڄامن جي وقت ۾ آباد هو، سڪونت اختيار ڪري ڳوٺ ٻڌو آهي ۽ جنهن کي پڻ ساڳيو محمد طور سڏ ين ٿا.“ (ص ٢٩) محمد طور جي ويران ٿيڻ لاءِ هي سبب بيان ڪن ٿا. هڪ هيءَ ته سنڌو ندي يعني مهراڻ پنهنجو پراڻو وهڪرو ڦيرائي، سيوهڻ طرف وهڻ لڳو. ٻيو هيءَ ته سلطان علاءُالدين خلجي (٦٩٥-٧٥١) جي لشڪر سالار خان جي اڳوانيءَ هيٺ انهيءَ کي ويران ۽ برباد ڪري ڇڏيو (تحفة الڪرام ڇاپو بمبئي جلد ٣، ص ٤٨). اسان جي خيال ۾ ٻهريون سبب ڪافي قوي آهي ڇاڪاڻ ته چنيسر جو علاؤالدين جي دربار ۾ وڃڻ ۽ ڪانئس لشڪر وٺي دودي سان جنگ ڪرڻ يا عمر سومري کي سزا ڏيڻ لاءِ علاؤالدين جو لشڪر موڪلڻ هڪ ڏند ڪٿا جهڙي ڳالهه آهي.

ٿنهنڪري هي شهر، جنهن جي آبادي مهراڻ جي پاڻي تي موقوف هئي، پاڻي نه ملڻ ڪري ويران ٿي ويو. (تاريخ طاهري ص ٣٠، ٥٠)

ص ٦٢- ڄام انڙ بن بابنيه: ”بابنيه“ جي صورتخطي ۾ اختلاف آهي. تاريخ مبارڪشاهي ”بانبنهنيه“، تاريخ فيروزشاهي تاليف سراج عفيف ”بانڀهنه“ ۽ تحفة الڪرام ”پانيه“ ٿو لکي،

پر اسان جي نظر ۾ هن نالي جي صورتخطي [٢٩٤] ”باذبهه“ يا ”بنبهه“ (سنڌي ڀنڀو) آهي. چاڪاڻ ته اهو نالو انهي تلفظ سان سنڌ جي ڇاڻن ۾ اج ڏائين مشهور معروف آهي. [پڻ ڏسو حاشيه صفحو ٣٦٩]

ص ٦٢ - ملڪ رتن: ڄام جي هٿان ملڪ رتن جي قتل جو واقعو ابن بطوطه جي لفظن ۾، جو هن واقعي کان ٿورا ڏينهن پوءِ (٧٣٤ ھ) سيوهڻ ۾ پهتو، هن طرح آهي: (رحلته ابن بطوطه ج ١، ص ١٠٥-١٠٨): هن شهر ۾ اميرونار (انڙ) سامري (سومره) (١) ۽ امير قيصر رومي رهندا هئا. اهي ٻئي سلطان جا

(١) ابن بطوطه هتي ڀل ڪئي آهي. ونار يا انڙ سمن جي خاندان مان هو پر انهيءَ وقت ڪيس سامره يعني سومرن جو سردار مقرر ڪيو هئائون. تاريخ سورٺ تاليف رنڇوڙ جي امير جي مترجم برجيس ۾ آيو آهي ته عيسوي ١٤ صديءَ جي پهرين اڌ ۾ (اٺين صدي هجري جو پهريون اڌ) ”ڄام اناڙ“ براڌهه جي شهر تي ڪاهه ڪري براڌهه جي راڻي کي گهمليءَ ۾ گهيرو ڪيو، پر ڏکي لڙائي کان پوءِ انهيءَ جي فتح کان مايوس ٿي ڪڇ ڏانهن موٽي ويو. سندس پٽ ”بامني“ (يا ڪڇ جي تاريخ مطابق ”منائي“) پيءَ جي لڙائي جي خوار ڪندڙ نتيجي کان شرمند ٿي پاڻ لشڪر جو مهندار بڻجي، ٻيو ڀيرو گهملي ويو ۽ ٻارهن مهينن جي محاصري کان پوءِ انهيءَ کي فتح ڪري ويران ڪري ڇڏيائين (ص - ٦١). ساڳيو مؤلف ص ٢٤ تي چوي ٿو ته سومرن جي خاتمي کان پوءِ انيراءِ سمو سن ١٢٨٣-١٢٨٤ع (٦٨٢ھ) ۾ سنڌ جو حاڪم ٿيو (يعني سنڌ جي هيٺين ڀاڱن کي ڪڇ جي طرف ڏانهن پنهنجي تصرف هيٺ آندو)؛ تنهن کان پوءِ جاڙيجن ۽ راجپوتن جو گهراڻو، جو جادوءَ جي بنياد مان آهي، ڪڇ ۾ داخل ٿيو ۽ اتي جي تختگاهه ”پيچ“ کي زبردستي ورتائون ۽ ان جي سيني طرفن ۾ قلعا اڏايائون......... ڄام لاکن ساري ڪڇ تي غلبو ڪيو. هن مان ثابت ٿو ٿئي ته انڙ يا اناڙ ”انيراءِ“ جي بگڙيل صورت آهي. انهيءَ ئي انڙ کي سومرا حڪومت جي مکيه ماڻهن

تابعدار هوندا هئا (١) ۽ انهن وٽ اٽڪل ١٨٠٠ سوار هئا.
ساڳئي شهر ۾ رتن نالي هڪ هندو ڪافر پڻ رهندو هو جو
حسابن ۽ لکپڙهه ۾ ماهر هو. پوءِ هو ڪن اميرن سان گڏجي
هندستان جي بادشاهه (يعني سلطان محمد شاهه تغلق) وٽ ويو.
بادشاهه کيس پسند ڪري سندس نالو "سنڌ سردار" رکيو ۽ کيس
انهيءَ ملڪ جو حاڪم بنائي سيوهڻ ۽ ان جا پرڳڻا جاگير طور
عطا ڪرڻ سان گڏ کيس سڀئي مرتبا جهڙوڪ نقارا ۽ ٻيون سڀ
اهي نشانيون جيڪي وڏن اميرن کي ڏنيون وينديون آهن، ڏنيون.
انهيءَ ملڪ ۾ پهچڻ تي وٺار، قيصر ۽ ٻين کي هن ڪافر کي اڳرو
ڪرڻ ڏکيو لڳو، سو سندس قتل ڪرڻ جو لهراءُ ڪيائون.
سندس اچڻ کان ٿورا ڏينهن پوءِ کيس حال احوال معلوم ڪرڻ
لاءِ شهر جي آسپاس ۾ نڪرڻ جي صلاح ڏنائون، جنهن تي هو
ساڻن گڏجي نڪتو. رات جي اونداهيءَ ٿيڻ تي وٺي محلي ۾
[٢٩٥] شور ڪڙو ڪيائون ۽ چوڻ لڳا ته انهيءَ تي ڪنهن شينهن
حملو ڪيو آهي. پوءِ ڪافر جي تنبوءَ تي ڪاهي ويا ۽ کيس
قتل ڪيائون ۽ شهر ۾ موٽي اچي، اتي جيڪو سلطان جو مال هو تنهن
تي قبضو ڪيائون جو ٻارهن لک ...... هو ۽ مٿين وٺار کي
پنهنجو سردار بنائي سندس نالو ملڪ فيروز رکيائون. هن سمورو
مال لشڪر کي ورهائي ڏنو، پوءِ پنهنجي قبيلي کان پري هجڻ
ڪري اچي کيس ڊپ ورايو ۽ جيڪي ساڻس مائٽ هئا تن
سوڌو، نڪري پنهنجي قبيلي ڏانهن هليو ويو. باقي بچيل لشڪر
قيصر روميءَ کي پنهنجو سردار بنايو. اها خبر وچي سلطان جي
ٻانهي عمادالملڪ سرتيز کي پهتي، جو انهن ڏينهن سنڌ جو

۽ سمن اتفاق ڪري پنهنجو امير بنايو هو. (حاشيه، ع. م.)

(١) هتان معلوم ٿو ٿئي ته انهي زماني ۾ سومرا توڙي سما
دهليءَ جي بادشاهن جي هٿ هيٺ هئا. سلطان جو لفظ هتي
"سلطان محمد شاهه تغلق" ڏانهن اشارو آهي. (حاشيه، ع. م.)

اميرالامراءَ هو ۽ ملتان ۾ رهندو هو. هو لشڪر گڏ ڪري خشڪي ۽ سنڌ وندي رستي تيار ٿيو، ملتان ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ ڏهن ڏينهن جو پنڌ هو. قيصر هن جي مقابلي لاءِ نڪتو ۽ لڙائي لڳي، جنهن ۾ قيصر ۽ سندس ساٿي ٻري شڪست کائي وجي شهر ۾ قلعي بند ٿيا. هن (عمادالملڪ) هنن جو گهيرو ڪيو ۽ منجنيقون لڳايائين، جنهنڪري گهيرو سخت ٿيو. آخر هنن چاليهن ڏينهن کان پوءِ امان گهريو، جنهن تي هن کين امان ڏنو، پر جڏهن وٽس حاضر ٿيا تڏهن ساڻن وعدي خلافي ڪري، سندن مال ضبط ڪري، انهن جي قتل جو حڪم ڏنائين. پوءِ هر روز انهن مان چونڊ ڪري ڪن کي قتل ڪندو هو ۽ ڪن جون کلون لهرائي، اهي کلون ٻهه سان ڀرائي قلعي جي مٿان لڙڪائيندو هو. جنهنڪري قلعي جي اڪثر حصي تي اهي کلون لڙڪيل ٿي رهيون، جن کان ڏسندڙ دهلجي ويندا هئا. انهن جون سيون وچ شهر ۾ گڏ ڪرايون هئائين، جيڪي اتي هڪ ٽڪري وانگيان ٿي پيون هيون. آءٌ ان شهر ۾ هن واقعي کان پوءِ وجي اتي جي هڪ وڏي مدرسي ۾ منزل انداز ٿيو هوس ۽ ان جي ڇت تي سمهندو هوس. جڏهن رات جو جاڳندو هوس ته اهي لڙڪيل کلون ڏسندو هوس، جن کان دل پريشان ٿيندي هئي ۽ مدرسي ۾ ٽڪڻ دل کي نه وڻيو، تنهنڪري اتان (ٻئي هنڌ) هليو ويس.

ص ٦٢- ملڪ فيروز ۽ علي شاهه ترڪ: ڏسو ص ٧٤ ته اتي علي شير نالو ڏنل اٿس. شايد علي شير جاندار (مراد) آهي (تاريخ مبارڪشاهي ص ١١١). اودري سلطان جو پاءَ ملڪ فيروز يا فيروز ملڪ، ٻاربڪ جو نائب هو (تاريخ مبارڪشاهي ص ٩٨). نهايت افسوس آهي جو ڪنهن به تاريخ هنن آفيسرن جا نالا ۽ سندن سنڌ تي مقرريءَ جو بيان نه ڏنو آهي. ليڪن عمادالملڪ سرتيز جي ٻاري ۾ تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٠٧) چوي ٿي ته سلطان محمد شاهه تغلق [٢٩٦] سن ٧٤٤هه ۾، يعني سيوهڻ جي واقعي کان ڏهه سال پوءِ، ملتان جا پرڳڻا هن جي حوالي ڪيا تنهنڪري

ممڪن آهي ته اهوئي عمادالملڪ سن ٧٣٤ﮪ ۾ پڻ ملتان جو حاڪم هجي. هن ڳالهه، ۾ اسان کي ابن بطوطه جي روايت تي اعتبار ڪرڻ گهرجي (اگرچ ص ٩٤ ۾ پهل کان انهي سرتيز جو لقب قطب الملڪ لکيو اٿس)؛ خصوصا جڏهن ته تاريخ مبارڪشاهي جي صفحي ٩٨ ۾ آيو آهي ته سلطان محمد شاهه تغلق پنهنجي تخت نشينيءَ واري سال (يعني ٧٢٥ﮪ) ۾ ملڪ سرتيز کي عمادالملڪ جو خطاب عطا ڪيو.

ص ٦٣- بهرام پور: انگريزن جي حڪومت کان اڳ حيدرآباد جو هيٺيون حصو، کي هن وقت ٽنڊو ڏويزن ٿا چون، سو ان ۾ اچي ٿي ويو ۽ بهرام پور جو قلعو گهٽو ڪري گوني تعلقي ۾ هو.

ص ٦٣- سلطان علاؤالدين: سلطان علاؤالدين خلجي سن ٨١٥ﮪ (مطابق ١٣١٥ع) ۾ گذاري ويو ۽ چام جوڻو سن ٧٣٤ﮪ ۾ حاڪم ٿيو. پوءِ ڪيئن چئي سگهبو ته سلطان علاؤالدين خلجي پنهنجي پاءُ الغ خان کي ملتان واري پاسي تي مقرر ڪيو، جنهن ملڪ تاج ڪافوري ۽ تاتار خان کي چام جوڻي کي ڪيڏڻ لاءِ سنڌ موڪليو. تنهنڪري هن کان پوءِ جيڪي به بيان ڪيو ويو آهي، سو حقيقت جي خلاف آهي ۽ تاريخ معصومي خواهه تحفتہ الڪرام ۾ واقعات جي تسلسل ۾ اختلاف (گڙٻڙ) ظاهر آهي. انهيءَ ڪري جيڪي به سمن جي باري ۾ پڌريائين چئي آيا آهن، تنهن کي بي بنياد سمجهڻ لازمي آهي. پڻ طبقات اڪبري ۽ فرشتي جي مصنف چام جوڻي جي احوال ۾ هن واقعي جو ذڪر نه ڪيو آهي.

ص ٦٤- چام تماچي: هن چام جو نالو نڪو آئين اڪبري (ص ٥٥٩) ۾ آيو آهي نه طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥١٣) ۾. [٢٩٧]

ص ٦٤- سلطان علاؤالدين جو لشڪر: هي بيان پڻ سموري تاريخي تسلسل جي برخلاف آهي، تنهنڪري انهيءَ کي

نظرانداز ڪرڻ گهرجي.

ص ٦٤- ٿوري وقت کان پوءِ: يعني ماهه محرم سن ٧٥٢ هه ۾.

ص ٦٤- هن جي وفات ٿيڻ کان پوءِ: يعني محرم سن ٧٥٢هه جي ٢٤ تاريخ کان پوءِ.

ص ٦٥- ڄام بابيني جو بيان: طبقات اڪبري وارو هن ڄام جو نالو ڄام بان هتيه (يعني بانڀهنه) بن انڙ ٿو لکي (ج، ٣ ص ٥١٣) ۽ فرشتو (ج ٢، ص ١٥) هن کي ڄام ماني بن ڄام جونا ٿو سڏي، ۽ هنن ٻنهي مؤرخن ڄام تماچي بن ڄام انڙ ۽ ڄام خيرالدين بن ڄام تماچي جا نالا وچ مان ڪڍي ڇڏيا آهن.

ص ٦٥- انهيءَ عرصي ۾ الخ: يعني ننگر ڪوٽ فتح ڪرڻ کان پوءِ سن ٧٦٢ هه ۾.

ص ٦٥- ڄام بابينو جنگ جو ميدان سينگاري الخ: هتي مير معصوم هڪ وڏي ڌوڪي جو شڪار ٿي ڄام خيرالدين ۽ ڄام بابيني جي تاريخي واقعن کي گڏي ڇڏيو آهي. ص ٥١ ۾ فيروز شاهه جي احوال ۾ چوي ٿو تہ "سلطان ننگر ڪوٽ فتح ڪرڻ کان پوءِ ٺٽي ڏانهن رخ ڪيو. ٺٽي پهچڻ تي ٺٽي جو والي ڄام خيرالدين آب جي قلعي ۾ قلعي بند ٿي ڪجهه عرصو لشڪر جو بچاءُ ڪيو الخ". ۽ هتي وري اهو سمورو احوال ڄام بابيني جي ذڪر ۾ بيان ڪري ٿو. تاريخ فرشتو پڻ هي سڀ واقعات ڄام ماني بن ڄام جونا جي حڪومت جي بيان ۾ ٻڌايا آهن. در حقيقت تاريخ نويسن ۾ هڪ وڏو مونجهارو پيدا ٿيو آهي. تاريخ فيروز شاهيءَ جو مؤلف شمس سراج عفيف (ص ٢٤٥ - ٢٤٦ ۽ تاريخ مبارڪشاهي (ص ١٣١) وارا هن مشڪل کي قدري حل ڪن ٿا. ٻئي تاريخ نويس ڄام جو نالو نہ ٿا کڻن پر چون ٿا: "ڄام ۽ بابينو" (١) اسان گهري سلطان فيروز [٢٩٨]

(١) تاريخ مبارڪشاهيءَ جي مصحح (ص ١٣١) هنن ٻنهي

شاهه جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ خاص مهربانين سان نوازيا ويا. هن جاءِ تي سراج عفيف جي شاهدي زياده معتبر آهي. هو چوي ٿو ته:

”حضرت فيروز شاهه ٺٽي جي سرزمين کان مرڪز ڏانهن موٽي وڃڻ گهريو، سو ٻنهي جي ڀاءُ ڄام تماچيءَ جي پٽ کي ٺٽي جي حڪومت ڏيئي ......ڄام ۽ ٻنهي ۽ سند سسموري اٿالي کي ساڻ وٺي دهليءَ ڏانهن موٽي ويو (ص ٢٤٧) ..... ڄام نيڪ نام ٻنهي، پنهنجي سموري اٿالي سوڌو شاهي رعب جي اثر سبب سلطان کان به اڳي دهلي پهتو. فرمان ٿيو ته انهن کي بادشاهه جي حويليءَ سان لاڳيتو جڳهه ڏني وڃي، جيئن هو دلجاءِ

نالن کي گڏي ”ڄام بانڀهنيه“ لکيو آهي پر جيڪي قرائتون حاشيه ۾ ڏنيون اٿس، تن مان معلوم ٿو ٿئي ته هي ٻه ماڻهو هئا. ۽ مصحح پڻ پنهنجي ترديد پاڻ ڪئي آهي، جو هڪ هنڌ جمع جو صيغو استعمال ڪيو اٿس. ”چون مدتي خدمت ڪردند سلطان باز جام را اقطاع تهته داد و باترتيب تمام روان گردانيد“ (جڏهن هڪ عرصي تائين خدمت ڪيائون ته سلطان ٺٽي جا پرڳڻا وري ڄام کي ڏنا ۽ نهايت انتظام سان روانو ڪيائينس.) (حاشيه ع.م)

[ڊاڪٽر رياض الاسلام جنهن محمد بن تغلق واري دؤر تي پنهنجو ڊاڪٽريءَ جو مقالو علي ڳڙهه يونيورسٽي ۾ پيش ڪيو آهي، تنهن سمورن قلمي نسخن جي گهري مطالعي جي بناءَ تي هيءَ راءِ قائم ڪئي آهي ته هن نالي جي مستند پڙهڻي ”بانڀبينه“ آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي راءِ ۾ هي خالص سنڌي ٻوليءَ جو لفظ آهي يعني ”ٻانهن ٻيڻو“ معنيٰ زور وارو- همت وارو ۽ اهڙا مرڪب نالا سنڌ ۾ عام آهن مثلا ”سڌا تورو“، ”ماڪر پيو“ وغيره. شڪريه عزيزي ڊاڪٽر بلوچ.] (مترجم)

سان انهي جاءِ ۾ رهڻ لڳن ۽ سندن سمورو اٿالو انهيءَ جاءِ ۾ رهيو، پوءِ هو انهي نهايت فرحت واريءَ جاءِ ۾ وسڻ لڳا ۽ انهيءَ جاءِ کي ”سراي ٺٽہ“ نالو رکيائون. حضرت فيروز شاهہ ٻہ لک ٽنڪا ڄام لاءِ ۽ ڏيڍ لک ٽنڪا ٻنڀي لاءِ روڪڙا، انعام طور پنهنجي خزاني مان سالانہ مقرر ڪيا. ازآن سواءِ روزانہ ڪپڙا، سامان ۽ بي‌انداز نعمتون ايترديون ٿي، ٿي مليون، جو ٺٽي کي بالڪل وساري ڇڏيائون، (ص ٢٥٣) ...... جڏهن هن کي ڪجهہ سال گذريا ۽ ٻنڀي جو ڀاءُ تماچي ٺٽي ۾ ڦري ويو، تڏهن هن جي شر دفع ڪرڻ لاءِ حضرت شهنشاهہ ڄام کي ٺٽي موڪليو. ڄام ٺٽي پهچي تماچي کي دهليءَ شهر ڏانهن روانو ڪيو ۽ ٻنڀي پڻ دهليءَ ۾ رهي سلطان فيروز شاهہ جي خدمت ٿي ڪئي. سلطان تغلق شاهہ بادشاهي جي تخت تي وهڻ سان (يعني سن ٧٩٠ هہ ۾) ٻنڀي کي سفيد ڇٽ عطا ڪري ٺٽي روانو ڪيو. ٻنڀي رستي ۾ ساهہ خدا کي ڏنو.“ (ص، ٢٥٤)

هن فقري مان نتيجو وٺي سگهجي ٿو تہ اهو ڄام جنهن جو سراج عفيف نالو نہ ڪنيو آهي، ڄام خيرالدين آهي. پڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ ڄام خيرالدين ۽ ڄام ٻنڀو (جو [٢٩٩] ڄام خيرالدين جو وڏو پٽ هئڻ گهرجي) گڏجي حڪومت ڪندا هوندا، ۽ سندن حڪومت جو زمانو ساڳيو آهي. دهليءَ وڃڻ ڪري سندن غير حاضريءَ ۾ ڄام خيرالدين جو (ٻيو) پٽ (يعني ڄام جوڻو) (تاريخ معصومي ص، ١٥) ۽ ٻنڀي جو ڀاءُ تماچي گڏجي حڪومت ڪندا هوندا.

ص ٦٦- ڄام تماچي: تاريخ فرشتي (ج ٢، ص ٦١٦) هن کي ”ڄام تماچي بن ڄام ماني“ لکي ٿي. جيئن تہ تاريخ معصومي موجب ڄام تماچي ڄام ٻنڀي (بابنيہ) جو ڀاءُ آهي، تنهنڪري نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ ڄام خيرالدين جو اصلي نالو ماني هو. هن لحاظ‌کان خيرالدين ڄام جوڻي جو پٽ هوندو نہ ڄام‌تماچيءَ جو. جيئن مير معصوم چيو آهي ۽ اسان کي فرض ڪرڻ گهرجي تہ

ڄام تماچي ٻن انڙ جو ڪوبہ وجود ڪونہ آهي، ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن ڄام انڙ کي تماچيءَ نالي ڪو پٽ هجي ها تہ جيڪر بغير ڪنهن فاصلي جي سنڌ جي جاءِ نشين ٿئي ها. و الله اعلم بالصواب.

ص ٦٦- ٽيرهن سالن جو عرصو: آئين اڪبري (ص ٥٥٩) ۽ طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥١٤) موجب ٽيرهن سال ڪي مهينا.

ص ٦٦- ڄام نظام الدين: آئين اڪبري (ص ٥٥٩)، طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥١٤) ۽ تاريخ فرشتہ (ج ٢، ص ٦٧١) موجب ڄام نظام الدين جي حڪومت ٻہ سال ۽ ڪي مهينا هئي.

ص ٦٨- علي شير جي حڪومت ست سال رهي: آئين اڪبري (ص ٥٥٩)، طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥٥١) ۽ تاريخ فرشتہ (ج ٢، ص ٦١٧) موجب علي شير جي حڪومت ڇهہ سال ۽ ڪي مهينا هئي.

ص ٦٨- ڄام ڪرن جوٗ بيان: مٿين مورخن موجب هن ڄام جي حڪومت فقط ڏيڍ ڏينهن هئي.

ص ٧٠- ڄام تغلق جو بيان: فرشتہ (ج ٢، ص ٦١٧) ڄام تغلق جي احوال ۾ (چوي ٿو تہ جنهن صورت ۾ دهليءَ جي شهنشاهت ۾ پهرين رونق ۽ چل-پل نہ رهي هئي، تنهنڪري انهن کان [٣٠٠] دل پلي گجرات، جي بادشاهن سان دوستي ۽ واقفيت جو رستو رکيائين. بلڪ هن کان پوءِ سمن جي قوم مان جيڪو بہ تخت تي ويٺو هو، سو گجرات جي حاڪمن سان دوستي ۽ يگانگيت پيدا ڪري (سنڌ ن) لاڳاپي جي ذريعي پنهنجي حڪومت جو بچاءُ ڪندو هو. ۽ تاريخ مرات سڪندري ۾ آيو آهي تہ ڄام جوني پنهنجون ٻہ ڌيئر هڪڙي ٻيٻي مرغي (مرکي) نالي احمد آباد جي مشهور عارف شاهہ عالم کي ۽ ٻي ٻيٻي مغلي نالي سلطان محمد شاهہ (گجراتي) (٨٤٥-٨٥٥) کي ڏنيون هيون. ٻيٻي مغلي مان فتح خان ڄائو، جو پوءِ محمود بيڪر (بيگره)

جي ناليءَ سان وڏي ۾ وڏو گجرات جو بادشاهه ٿي گذريو آهي (١) (پر) جنهن صورت ۾ ڄام جوڻي بن بابيني (ٻنهي) جو دور (هن) کان اٽڪل هڪ سؤ ورهيه اڳ ۾ گذري چڪو آهي، تنهنڪري اسان کي فرض ڪرڻ گهرجي ته اهي ڄام تغلق جون ڏيئر هيون.

ص ٧١- ڄام راءِ ڏني جو بيان: طبقات اڪبري جي مصنف ۽ فرشته هن ڄام جو ذڪر نه ڪيو آهي. آئين اڪبري پڻ هن جو نالو نه کنيو آهي (بلڪ) هن کي سنجر جو همنام ڳڻي ٿو. "سنجر عرف راد هن." ماثر رحيمي وارو (ج ٢، ص- ٢٢١) ڄام راءِ ڏني جو عربي نالو "ڄام نظام الدين" لکي ٿو. جيڪڏهن ڄام راءِ ڏني جي بغاوت جو سال سن ٨٥٨ آهي ۽ جيڪڏهن ڄام نظام الدين عرف ڄام ننده جي تخت نشيني جي تاريخ (ڏسو ص ٧٣) سن ٨٦٦هه پڻ درست آهي ته پوءِ هنن ٻنهي حاڪمن جو وچ وارو عرصو اٽڪل اٺ ورهيه ٿئي ٿو، جو ڄام سنجر جي حڪومت جو عرصو آهي. جنهنڪري اسان کي ڄام سنجر ۽ راءِ ڏنو هڪڙو ڳڻڻ گهرجي يا ته وري ڄام نظام الدين جي تخت نشينيءَ جي تاريخ ٨ سال پوئتي رکڻي پوندي (پڻ ڏسو حاشيه ص، ٧٦).

ص ٧٥- شاهه بيگ: شاهه بيگ ارغون جنهن کي تاريخن ۾ شاهه شجاع بيگ پڻ چيو اٿن.

ص ٧٥- جلو ڪير = جلو گير: بولان جي دري ۾ بيبي نانيءَ جي ويجهو هڪ جڳهه جو نالو آهي. [٣٠١]

ص ٧٥- شاهه بيگ جو پاءُ: يعني سلطان محمد.

ص ٧٥- ۽ ڄام نظام الدين جي حياتي تائين وري سنڌ ۾ نه آيا. مير معصوم جي تقرير حقيقت جي مطابق ٿي ڏسجي، پر

---

(١) هن جي تصديق تحفة الڪرام (ج ١، ص ٢٥-٢٦ ۽ ص ٣٦) مان پڻ ٿئي ٿي. تحفة الڪرام ۾ "بيبي مرغي" جي بدران "بيبي مرڪي" لکيو آهي، جو سنڌ جي اصطلاح موجب وڌيڪ صحيح آهي. (مترجم)

طبقات اڪبري جي مصنف (ج ٣، ص ٥١٧) هن طرح بيان ڪيو آهي.

”هن (يعني ڄام نظام الدين) جي زماني ۾ شاهه بيگ قندار کان اچي سن ٨٩٩ هه ۾ سيوي (١) جو قلعو، جو هن جي گماشتي بهادر خان جي هٿ هيٺ هو، فتح ڪيو ۽ پنهنجي ڀاءُ سلطان محمد کي اتي ڇڏي پاڻ قندار موٽي ويو. ڄام نندي مبارڪ خان (٢) کي سلطان محمد تي چاڙهي موڪليو. هن جنگ ۾ سلطان محمد قتل ٿي ويو، ۽ سيوي وري ڄام جي قبضي ۾ آئي. هن ٻڌڻ تي شاهه بيگ، مرزا عيسيٰ ترخان کي ڀاءُ جي بدلي وٺڻ لاءِ موڪليو. مرزا عيسيٰ ڄام جي لشڪر سان جنگ ڪري کٽيو ۽ شاهه بيگ سندس پويان اچي، ڄام نندي جي گماشتي قاضي قاذن کان بکر جو قلعو صلح سان ورتو ۽ فاضل بيگ ڪوڪلتاش کي اتي ڇڏي يائين. بکر جو قلعو انهن ڏينهن ۾ اهڙو مضبوط نه هو جهڙو هاڻي آهي. هو سيوهڻ جي قلعي تي پڻ متصرف ٿي، باقي بيگ جي حوالي ڪري قندار موٽي ويو. ڄام نندي سيوي ڇڏائڻ لاءِ وري لشڪر موڪليو پر ڪجهه ڪري نه سگهيو. (٣)

---

(١) ماثر رحيمي (ج ٢، ص ١) سن ٨٩٠هه. پر ٻنهي مؤرخن غلطي ڪئي آهي. تاريخ معصومي جي متن (ص ١١٢) مان معلوم ٿو ٿئي ته هي حادثو سن ٩٢٣ هه ۾ ٿيو. (حاشيه ع. م.)

(٢) دريا خان جنهن کي مبارڪ خان جو لقب مليل هو. تحفته الڪرام ج ٣، ص ٥٥ (حاشيه ع. م.)

(٣) فرشته (ج ٢، ص ٦١٩) هتي وڌيڪ خبر ڏئي ٿو: ”ڄاڪاڻ ته سنڌ جو لشڪر، جنهن خونخوار لشڪر سان مرزا عيسيٰ آيو هو، ان جي اک ڏسي چڪو هو. سو انهن کان ڊڄي ويو هو ۽ ڪنهن به صورت ۾ انهن سان مقابلو ۽ جنگ پسند

طبقات اڪبري جي مصنف جو اهو بيان تہ شاه بيگ ارغون، سيويءَ جو شهر ڄام نندي [۳۰۲] جي گماشتي جي هٿان ڇڏايو، درست ٿو ڏسجي. باقي هيءَ ڳالهہ تہ شاه بيگ بکر ۽ سيوهڻ جا قلعا پڻ ڄام جي قبضي مان ڇڏايا هئا، حقيقت جي خلاف ٿي ڏسجي. ڄام نندي بار- بار سيوڙي ڇڏائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، سا ٿي هن لاءِ ڪافي ثابتي آهي، تہ هي ٻئي قلعا هن جي هٿ ۾ هئا. ڇاڪاڻ تہ سيوي گهڻو مٿي ۽ سنڌ جي هاٺوڪين حدن کان ٻاهر آهي. هي ٻئي قلعا جيڪڏهن دشمن جي هٿ ۾ هجن ها تہ هو هن کي پويان ڇڏي، سيويءَ ڏانهن لشڪر ڪيئن ٿي موڪلي سگهيو؟

ص ۷۶. لڏي ويو: تاريخ طاهري (ص ۷)، بيگلار نامو (ورق ۸- الف) ۽ تحفتہ الڪرام ڇاپو بمبئي (ج ۳، ص ۵۳) موجب ڄام نظام الدين (۱) سن ۹۱۴ هہ ۾ رحلت فرمائي. حساب موجب سنڌ ۾ حڪومت جو عرصو ۴۸ سال ٿئي ٿو. جهڙيءَ طرح مير معصوم پڻ (ص ۷۴) ظاهر ڪيو آهي. طبقات اڪبري، ماثر رحيمي ۽ فرشتہ سنڌ ۾ حڪومت جي مدت ۶۲ سال لکي آهي. ليڪن تحفتہ الڪرام جو مصنف (ج ۳، ص ۵۳) چوي ٿو تہ "زياده صحيح ائين آهي تہ ۵۰ کان گهٽ ۽ ڇاليهن کان مٿي آهي."

نہ ٿي ڪيائين. جيئن تہ هڪڙي وقت هڪ ترڪمان جي گهوڙي جو تنگ ڍرو ٿي ويو ۽ سنڌ ۾ گهوڙي جو هنو ڦري ويو، ترڪمان هيٺ لهي تنگ ڇڪڻ لڳو. ايتري ۾ سنڌ جي لشڪر جي هڪ فوج اچي اتي سهڙي، جنهن مان ڇاليهن سوارن انهي تي حملو ڪيو. ترڪمان ڀڄڻ جي ارادي سان رڪيب ۾ پير رکيو تہ ڇاليهہ ئي سنڌي سوار اتي پهتا. ڄام نندو جنهن ۶۲ سال بادشاهي ڪئي هئي، اهي حال ڏسي ڏک ۾ بيمار ٿي گذاري ويو. (حاشيہ ع. م.)

(۱) اصل ۾ ڄام صلاح الدين آهي جو صحيح نہ آهي. (مترجم)

تاريخ معصومي (ص ١١٢) مان معلوم ٿئي ٿو ته ڄام نظام‌الدين سن ٩٢٣هه جي ڀڇاڙيءَ ۾ وفات ڪئي. جيڪڏهن سن ٩٢٣هه مان ٤٨ سال ڪٽيندا سين ته سندس تخت نشينيءَ جو سال تقريبا ٨٧٥هه ٿيندو. تنهنڪري اسان کي ڄام راءِ ڏنو، ڄام سنجر، ڄام نظام‌الدين جي حڪومت جا سال هن طرح مقرر ڪرڻ گهرجن:

ڄام راءِ ڏنو	٨٤٨هه — ٨٦٦هه	(ساڍا اٺ سال)
ڄام سنجر	٨٦٦هه — ٨٨٤هه	(اٺ سال)
ڄام ننڊو	٨٧٤هه — ٩٢٣هه	(اٽڪل ٤٩ سال)

ص ٧٦. سلطان مظفر گجراتيءَ وٽ پناهه ورتائين: سن ٩٢٤هه ۾ جئن عبدالله محمد بن عمرالمڪي پنهنجي تاليف "ظفرالواله بمظفر و آله" ۾ تصريح ڪئي آهي: سن ٩٢٤هه ۾ ڄام فيروز جي سوٽ مرحومه بيبي راڻيءَ جي سلطان مظفر سان شادي ٿيڻ کان پوءِ [٣٠٣] ڄام فيروز جو مائٽ ڄام صلاح الدين جانپانير پهتو ۽ مظفر سان ملي نهايت عزت، احسان ۽ شاندار بخشش سان سرفراز ٿيو. ساڳيءَ طرح بيبي راڻيءَ به، کيس گهٽوئي مال ڏنو ۽ سندس لاءِ تنبوءَ جو پڻ عرض ڪيائين، جو مظفر کيس ڏنو ۽ هو انهيءَ ئي سال سنڌ ڏانهن موٽي ويو. (ص ١٣٧)

ص ٧٦. ڪاهان: ڪاهان (ڳاها) سيوهڻ کان اتر الهندي طرف ٢١ ميلن تي هڪ ڳوٺ آهي.

ص ٧٦. شاهه اسماعيل جي ظاهر ٿيڻ سبب: شاهه اسماعيل صفوي (٩٠٠—٩٣٠) جنهن شيعي مذهب جي رائج ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي ۽ اهل سنت کي هيءُ مذهب اختيار ڪرڻ تي مجبور ڪيائين. جنهن به شيعه مذهب اختيار ڪرڻ کان انڪار ڪيو تنهن کي خون آشام ترار جو لقمو بنايائين. تبريز ۽ هرات جي شهرن ۾ سنين جي قتل عام جو حڪم ڏنائين. سن ٩١٦هه ۾ جڏهن فريدالدين احمد تفتازاني، جيڪو ٿيهن سالن تائين هرات ۾ شيخ الاسلام جي عهدي تي (فائز) رهيو، شيعه مذهب قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو تڏهن شاهه اسماعيل کيس

اهل سنت جي عالمن جي هڪ جماعت سميت قتل ڪرائي ڇڏيو. انهيءَ ڪري گهڻائي عالم پنهنجي مذهب جي حفاظت ۽ عزت جي بچاءَ خاطر هرات مان ڀڄي ٻين ملڪن ڏانهن هليا ويا.

ص ٧٧. ڄام صلاح الدين ٺٽي جي شهر ۾ بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو: هيءُ واقعو سن ٩٢٤هه ۾ ٿيو، جنهن عبدالله محمد بن عمر مڪي پنهنجي تاريخ ۾ واضح ڪيو آهي. (ڏسو ظفرالواله بمظفر وآله، ص ١٣٧)

ص ٧٧. سندس والده: تاريخ طاهري (ص ٧٢) موجب سندس والده جو نالو "مدينه ماڇاڻي" آهي.

ص ٧٩. جنهن ته سومرن ۽ سمن جي احوال بابت الخ: جنهن مقدمي ۾ چيو ويو آهي، نسخي ح ۾ سومرن بنسبت هڪ مختصر فصل آهي ۽ اسان انهيءَ کي بعينه هتي نقل ڪريون ٿا: "نقل آهي ته دودو سنڌ جو مستقل حاڪم هو. هو ڀائرن جي شرارت کان رنج ٿي [٣٠٤] سلطان ناصرالدين محمود (١) وٽ دهلي وڃي رهيو هو ته اتان ڪا مدد وٺي پاڻ کي حاڪم بنائي. رستي ويندي ملتان جي ويجهو قطب العارفين شيخ پني رحمة الله عليه سان ملاقات ٿيس. جنهن سگوري کيس سنڌ جي حڪومت جو وعدو ڪيو. مٿين شيخ، دودي سومري کان پنهنجي مزار متبرڪ واسطي زمين جو ٽڪرو زر خريد ڪري ورتو. اگرچ دودي ڏوڪڙ قبول نه ٿي ڪيا، ليڪن شيخ انهيءَ تي راضي نه ٿيو آخر دودي شيخ جي رضامنديءَ خاطر پئسا وٺي زمين جو

(١) شايد ناصرالدين محمود شاهه (٧٩٥، ٧٩٧، ٨٠٢، ٨١٥) جنهن صورت ۾ سومرن جي حڪومت سن ٧٣٤ هه ڌاري پوري ٿي چڪي هئي، تنهنڪري هتي جيڪي به واقعات ذڪر ٿيل اهن سي هڪ ڏندڪٿا جي برابر آهن ۽ منجهن ڪا به حقيقت ڪانهي. والله اعلم بالصواب. (حاشيه ع.م)

نڪرو خادمن جي حوالي ڪيءِ. (٢) جڏهن متيون دودو سومرو دهليءَ ۾ سلطان ناصرالدين محمود جي خدمت ۾ پهتو ۽ پنهنجي ڏکوئيل احوال جي سر بستي خبر، حضور ۾ عرض ڪيائين تڏهن بادشاهه، کيس شاهي انعامن ۽ خسروانه نوازشن سان سرفراز فرمائي، پنهنجي دربار جي ويجهڙن ۽ مقربن ۾ داخل ڪيو. هڪ ڏينهن دودي، سلطاني دربار جي ڪنهن خاص ماڻهوءَ سان جور و جفا جا ڪي ٿورا واقعات بيان ڪيا ۽ انهيءَ جي معرفت ڀائرن جي ظلم و ستم ۽ بيوفائيءَ جا اهي واقعا سلطان جي ڪن مبارڪ تائين پهتا. سلطان جي دل مبارڪ تي نهايت رقت طاري ٿي ۽ صبح سويري لشڪر جي حاضر ڪرڻ ۽ ڪُڇڻ جو حڪم ڏنائين. ٿوري ئي وقت ۾ اٽڪل پنجاهه هزار پيادا ۽ سوار ۽ ٽيهه سؤ مست هاٿي بادشاهه جي خدمت ۾ گڏ ٿيا ۽ دودي سان گڏ سنڌ ڏانهن روانا ٿيا. هن روايت ۾ اختلاف آهي. ڪي چون ٿا ته سلطان پاڻ به نفس نفيس دودي سان گڏجي سنڌ ڏانهن روانو ٿيو ۽ ٻيـن جو چوڻ آهي تـه سارنـگ خـان نـالي پنهنجي هڪ خـاص غلام کي دودي جو همراهه ڪري سنڌ اماڻيائون.

چون ٿا ته جڏهن شاهي قيامت خيز لشڪر، اچي دودي جي ڀائرن تي ڪڙڪيو تڏهن هو سنڌ جي لشڪر ۽ آسپاس مان هڪ وڏي جماعت گڏ ڪري پنهنجو عيال ۽ اطفال [٣٠٥] درياءَ جي ڪناري تي چڙهي سامهون ٿيا. آخر ٻنهي لشڪر سمنڊ وانگيان چوليون هڻڻ لڳا ۽ گهڻي خلق ڪٺل ۽ قتيل ٿي. ٻئي ڏينهن دودي پيغام موڪليو تـه تـوهان جيڪڏهن پنهنجي ڪئي کان پشيمان ٿيا هجو ته پوءِ ٽـرار ڳچيءَ ۾ وجهي اچي اسان وٽ حاضر ٿيو ته توهان جون بي ادبيون معاف ڪيون وڃن. هنن هيءَ ڳالهه پسند نه ڪئي، ۽ ساڳيءَ طرح لڙائي جاري رکندا آيا. نيٺ انهن

(١) هن کان پوءِ شيخ پٿي جو احوال ۽ ان جون ڪرامتون مذڪور آهن. (حاشيه ع.م)

مان گهڻا ماڙهو قتل ٿي ويا ۽ باقي جيڪي ٿورا وڃي رهيا سي پنهنجا ٻار ٻچا وٺي ابڙي نالي (هڪ شخص) وٽ ويا.

خبرن جا نقل ڪندڙ هن طرح روايت ڪن ٿا ته ابڙي وٽ سومرن جي ٻارن ٻچن وڃڻ کان پوءِ هن پنهنجن پيائرن جي جماعت کي گڏ ڪري پنهنجي لشڪر کي حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنو. ايتري ۾ دودي سومري ابڙي کي پيغام موڪليو ته "تون هڪ نهايت ضعيف ماڻهو آهين تنهنجو هنن ڳالهين سان ڪهڙو واسطو؟ جيڪي به باقي بچيل خواه پڳل (سومرا) ۽ ٻار ٻچا تو وٽ آيا آهن سي بنان هبڪ جي هيڏانهن ڏياري موڪليو. توهان سان ڪابه گفتگو يا قيل مقال ڪانه رهندي." ابڙي جواب ۾ هن طرح پيغام موڪليو ته "شال ائين خدا نه گهري ۽ هجي! ته جيڪي عورتون اسان جي سام پييون هجن تن کي تو ڏانهن ڏياري موڪليان. الله پاڪ جي مهرباني ۽ حضرت بادشاه جي بخت جي برڪت سان اميد آهي ته هي ٻه چار ضاعفائون (زالون) اسان کي ڪو به هرج ڪونه رسائينديون. هن بندي کان اهڙو ڪو به ڪم نه ٿيندو جو شرمندگي ۽ ڪنڌ هيٺ ڪرڻ جو باعث هجي."

انهيءَ کان پوءِ دودو پنهنجو لشڪر سينگاري ابڙي ڏانهن روانو ٿيو. هوڏانهن ابڙو پنجاه سوار وٺي محافظ بنجي پنهنجي لشڪر جي چوڌاري چڪر لڳائي رهيو هو ته اوچتو دودو هڪ وڏي لشڪر ۽ گهڻي خلق سان پري کان ظاهر ٿيو. ابڙو انهن ئي پنجاه سوارن سان مست هاٿي ۽ گجندڙ شينهن وانگر صف سنواري لڙائيءَ جي ميدان ۾ گهڙي پيو ۽ ٻنهي طرفن کان بهادرن جون گجگوڙيون ۽ هڪلن جو آواز آسمان ۾ [٣٠٦] گونجڻ لڳو. ابڙي ثابت قدم رهي ڪيترن کي قتل ڪري ڇڏيو. بادشاه جي فتحمند لشڪر درياءَ وانگر ڇولين تي ڇوليون (ٿي هنيون) ۽ هڪ ٻئي پٺيان فوجن مٿان فوجون پهچي رهيون هيون. ابڙو، جو ساه کان هٿ ڌوئي چڪو هو، تنهن ڪيترن کي قتل ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ پڻ ڦتجي بهادريءَ جو حق بجا آندائين. آخر لشڪر

چئني طرفن کان حملو ڪري ڏڪ هڻي ڪيس گهوڙي تان ڪيرائي قتل ڪري وڌو. جيڪي سومرا باقي بچيا تن نهايت نا اُميد ٿي ترارين ڪڍي، پنهنجا ٻار ٻچا قتل ڪري، پاڻ لڙائيءَ جي ميدان ۾ اچي لڙائيءَ جي باهه ڀڙڪائي. جنهن صورت ۾ حياتيءَ جي اميد ڪانه هئي، تنهنڪري هٿ پير هڻڻ ۾ ڪوبه قصور ڪونه ڪيائون ۽ آخر سڀيئي ڪسي ويا.

چون ٿا ته سومرن جون ست نيڪبخت عورتون، جن اهڙي ته پاڪدامني ۽ پرهيزگاريءَ سان عمر گذاري هئي جو مٿن ڪنهن به نامحرم جي نظر نه پيئي هئي، تن بي پردگيءَ جي خوف کان نهايت زاريءَ سان پروردگار (پاڪ)، جو بي وسيلن ۽ فرياد ڪندڙن جو وسيلو آهي، جي دربار ۾ هٿ کنيا ۽ اميد ڀرين اکين سان دربار ايزدي ڏانهن واجهائڻ لڳيون. سندن دعا بروقت قبول ٿي، زمين ڦاٽي پيئي ۽ اهي ستئي ستيون زمين ۾ هليون ويون. هاڻي اتي ساموئي وٽ درياءَ جي ڪناري تي انهن ستن ڀينرن جون قبرون ڏاهي چڊيون اٿن، جيڪي ٺٽي جي ماڻهن جي زيارتگاهه آهن.

روايت ڪئي اٿن ته گهڻي ڪوس ۽ ڪوشش کان پوءِ سارنگ خان دودي کي ٺٽي جي حڪومت جي گاديءَ تي ويهاري، پاڻ ڪن ٿورن ماڻهن سان موٽي ويو. دودي انهيءَ کان پوءِ ڪي سال خودمختيار رهي حڪومت هلائي. وڌيڪ ڇانٽيهار چائي ٿو.

ص ٨٠. سلطان ابو سعيد مرزا: سلطان ابو سعيد بن سلطان محمد بن ميران شاهه بن تيمور (٨٥٥—٨٧٢) سن ٨٧٢ هه ۾ اوزون حسن آق قيونلي سان لڙائي ڪندي شڪست کائي، ميانه وٽ، اوزون حسن جي هٿ چڙهيو، جنهن تن ڏينهن کان پوءِ سلطان ابو سعيد کي مرزا يادگار محمد جي حوالي ڪيو. مرزا ڪيس پنهنجي [٣٠٧] ڏاڏي گوهر شاد خاتون جي قصاص ۾ قتل ڪري ڇڏيو. (ڏسو تاريخ ادبيات فارسي، تاليف پروفيسر براءون، جلد ٣، ص ٣٨٩).

ص ٨٠- قرا باغ جي واقعي کان پوءِ: ترخان نامي جي مصنف، جنهن سڀ واقعات مير معصوم کان ورتا آهن، جي عبارت هن طرح آهي: "بعد از شهادت ابو سعيد در واقعه قرا باغ الخ." منهنجي خيال ۾ اچي ٿو ته، مير معصوم هتي ابو سعيد تيموريءَ جي شهادت جو واقعو سلطان ابو سعيد ايلخاني (٧١٦-٧٣٦هه) جي قراباغ ۾ موت سان ملائي ڇڏيو آهي. تذکره دولت شاهه (ص ٤٧٨) موجب سلطان ابو سعيد کي موقان جي صحرا ۾ شهادت جي درجي تي رسايائون.

ص ٨٠- سلطان يادگار مرزا: يادگار محمد بن سلطان محمد بن بايسنقر، ابو الغازي سلطان حسين جي هٿان ٻه دفعا شڪست کائي سن ٨٧٥هه ۾ قتل ٿي ويو (دولت شاهه ص ٤٢٥-٤٣٠).

ص ٨٠- سلطان احمد مرزا: (٨٧٢-٨٩٩هه) سلطان ابو سعيد مرزا جو وڏو پٽ هو.

ص ٨٠- سلطان حسين مرزا: اهو آهي ابوالغازي سلطان حسين بن منصور بن بيقرا. هو هرات جو حاڪم (٨٣٢-٩١١هه) هو. سندس احوال لاءِ ڏسو جلد ٽيون، تاريخ ادبيات ايران، تاليف پروفيسر براؤن- سيني جاين ۾.

ص ٨٠- تڪدري: صحيح نڪدري جيئن بابر نامي وغيره ۾ آهي. سيني جاين تي صحيح ڪري ڇڏڻ گهرجي.

ص ٩٨- شيرم زڪ: ارسڪن "تاريخ هند" (جلد اول، ص ٢١٥) ۾ ۽ بيورج بابر نامه (جلد اول، ص ١٩٥، حاشيه ٣) ۾ هن ماڻهو جو نالو شيرم زڪر لکيل ٿا.

ص ٩٩- ڪرڪ: شايد ته صحيح صورتخطي ڪيرڪي آهي، جيئن ته بابر نامه (ج ا، ص ١٩١) ۾ آيو آهي. جيحون نديءَ جو هڪ پتڻ هوندو هو. [٣٠٨]

ص ١٠٤- سن ٩١٥: ورتي صفحه ١٠٧ ۾ سن ٩١٧ لکيو اٿس. خبر نٿي پوي ته ڪهڙو سال وڌيڪ صحيح آهي.

ص ۱۰۹- جڏهن ظهير السلطنة و الخلافة (بابر) قندار جي آسپاس پهتو: بابر جي قندار طرف هيءَ چڙ ڀڙ سن ۹۲۳ هه ۾ ٿي هئي (ڏسو بابر نامہ ص ۳٦۵-۴۳۱. مترجم جو حاشيہ).

ص ۱۱۰- سن ۹۲۱ هه ۾ اچي ڪاهان (ڳاهن) ۽ باغبان تي حملو ڪيو: مير معصوم هن واقعي کي ۱۴ سال اڳ ۾ رکيو آهي. بابر ۲۸ ربيع الاول سن ۹۲۵ هه (مطابق ۲۰ مارچ سن ۱۵۱۹ع جي احوال ۾ چوي ٿو ته "جڏهن قراتو ۾ پهتاسون ته اتي قزل نالي شاهہ بيگ ارغون جي قاصد خبر آندي ته شاهہ بيگ ڪاهان (ڳاهن) جو ڪوٽ ولي قري لٽي موٽي ويو (بابر نامہ جو انگريزي ترجمو تاليف بيورج، ص ۳۹۵). باغبانان (هاڻي باغبان) سيوهڻ کان ۲۷ ميل اتر طرف خدا آباد ۽ دادوءَ جي وچ ۾ هڪ ڳوٺ آهي. (۱)

ص ۱۱۱- ٻئي سال الخ: يعني سن ۹۲۲ هه تاريخ معصومي موجب جيئن ماقبل جي مطالع مان معلوم ٿئي ٿو، پر هن واقعي کي پڻ ٽي-چار سال پوئتي يعني قندار جي محاصري کان ٻہ ٽي مهينا اڳ فرض ڪرڻ گهرجي.

ص ۱۱۱- سن ۹۲۱ هه الخ: مير معصوم جيڪڏهن ڪجهہ خبر داريءَ کان ڪم وٺندڙ هجي ها تہ هتي سن ۹۲۳هه لکي ها. اگرچ اهو پڻ صحيح ناهي. حقيقت هن طرح آهي تہ هي محاصرو سن ۹۲٦ هه جي شروعات ۾ ٿيو هو (ڏسو بيورج جو حاشيہ، ترجمہ بابر نامہ، ص ۴۳۱- ۴۳۲)

ص ۱۱۱- مهينہ ٽير جي شروعات ۾: يعني مهيني جون سن ۱۵۲۰ع = رجب سن ۹۲٦ هه.

ص ۱۱۱- هن ٻئي سال مرزا شاهہ حسن الخ: يعني مير معصوم جي چوڻ موجب سن ۹۲۱ هه چاڪاڻ تہ هن سال جي

---

(۱) هي سنڌ جي مشهور عاشق، وڏي عالم ۽ ولي الله مخدوم بلال عليہ الرحمة جي مزار آهي. (مترجم)

لکڻ ۾ پڻ غلطي ڪئي اٿس. حقيقت ۾ [٣٠٩] شاهه حسن سن ٩٢٤ هه ۾ پيءُ کان رنج ٿي وڃي بابر جي خدمت ۾ حاضر ٿيو هو، جئن ته ارسڪن (تاريخ هند ج ا، ص ٥٣٤) ۽ بيورج (بابر نامه ص ٣٦٥ - ٣٤) صاف طرح لکيو آهي. اٽڪل به سال بابر بادشاهه جي خدمت ۾ هو ۽ سن ٩٢٦ هه جي پڇاڙيءَ ۾ قندار جي آخري محاصري کان ٿورو اڳ کانئس موڪلائي وڃي پنهنجي پيءُ سان مليو هو.

ص ١١١. سن ٩٢٢ الخ: صحيح سن ٩٢٦، جئن ارسڪن (تاريخ هند، ج ا، ص ٣٠٥) ۽، بيورج (بابر نامه ص ٢ ٣٤٣، ٤٣٣) واضح ڪيو آهي.

ص ١١٢ . سن ٩٢٣ الخ: جنهن صورت ۾ بابر قندار کي ١٣ ماهه شوال سن ٩٢٨ هه (= غره سيپٽمبر سن ١٥٢٢ع) تي پنهنجي قبضي ۾ آندو، جئن ته بيورج (بابر نامه) جي ترجمي (Appendix J xxxII-xxxv) ۾ ثابت ڪيو آهي، تنهنڪري شاهه بيگ ارغون پڻ قندار جون ڪنجيون انهيءَ سال بابر جي حوالي ڪيون هونديون.

ص ١١٢ . سير عياث الدين: تاريخ حبيب السير جي مصنف خواند مير جو ڏوهٽو.

ص ١١٢. ۽ ڪيس ئني جي فتح ڪرڻ جي ترغيب ۽ لالچ ڏياريائين: تاريخ طاهري (ص ٧٢) ۾ شاهه بيگ جي ڪاهه جي سبب بابت چوي ٿو ته ڄام فيروز پاڻ درياءَ خان جي خود سريءَ کان تنگ ٿي پنهنجي ماءُ مدينه ماڇاڻيءَ کي دانهين بنائي، سن ٩٢٢ هه ۾ شاهه بيگ وٽ قندار موڪليو ته هو اچي ڪيس غلامن جي عار کان ڇڏائي). تحفة الڪرام ج ٣، ص ٥٤) ۾ پڻ ساڳيو سبب ڏنل آهي.

ص ١١٣. ۽ شاهه بيگ سن ٩٢٤ هه جي پڇاڙيءَ ۾ الخ: صحيح سن ٩٢٦ هه، جئن ص ٧٩ ۾ لکيل آهي. [٣١٠]

ص ١١٣. ۽ ئني کان ئي ڪوهه ڏکڻ طرف خانواهه جي،

ڪناري تي (۱) منزل انداز ٿيو: تاريخ طاهر (ص ۷۲ - ۷۳) ۾ آيل آهي ته شاهه بيگ باغبان کي لڪي درياءَ جي انهيءَ ئي ڪناري ڪان، جو قندار ڏانهن آهي (اچي) لڪي جي سامهون خانواهه تي، يعني انهيءَ واهه تي جو درياخان ساڪوري پرڳڻي ۾ ٻيءَ زمين جي آباد يءَ واسطي جبل جي دامن ۾ شهر جي آسپاس کوٽايو هو، لٿو. مٿئين واهه ۾ ڏکھي مسافريءَ جي ٿڪ سبب رات اتي ترسي، صبح جو لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيو. دريا خان ڄام فيروز کي چيو ته "هيءَ مصيبت اسان تي ڪانه آندي اٿو، بلڪ پنهنجي پير تي ڪهاڙو هنيو اٿو." ڄام فيروز ان جي نصيحت کي ٻڌو ، اڻ ٻڌو ڪري، دلجاءِ سان گهر ۾ ويهي رهيو ۽ دريا خان پنهنجن ماڻهن سميت تيار ٿي، ڏينهن جا پهريان ٽي پهر مغلن جو مقابلو ڪيو ، جنهن ڪان پوءِ نڙيءَ ۾ سنڌائتو تير کائي شهيد ٿيو. باقي ڄامن مان ڪو به مغلن جي لشڪر کي سامهون ڪونه ٿيو.

تاريخ طاهريءَ جي احوال مان ظاهر ٿو ٿئي ته خانواهه لڪي شهر جي اتر ۾ هو ۽ نه ڏکڻ ۾ جئن مير معصوم چيو آهي. پڻ مير معصوم جو هيءُ بيان ته "انهن ڏينهن ۾ گهڻو ڪري درياءَ لڪي جي اتر پاسي ڪان ٿي وهيو"، حقيقت جي خلاف ٿو ڏسجي (۲).

(۱) بيگلار نامه (ص ۱۵) ۾ پڻ آيو آهي ته "نواب شاهه بيگ ارغون قندار جي تختگاهه کان گهڻو لشڪر ۽ نااليرا پهلوان ساڻ ڪري، سنڌ جو اردو رکي، دٻدٻي ۽ شان شوڪت سان جبل جي رستي لڪي جي سامهون پهچي، مهران جو پاڻي ٽپيو ۽ سامو يه جي جڳهه ۾ ڄام نظام جي هڪ امير دريا خان (ص ۱۶) سان جو مردانگي، دانائي ۽ سرداري ۾ مشهور هو، لڙائي ڪاڏائين. آخرڪار انهي لڙائيءَ ۾ دريا خان مغلن جي لشڪر هٿان گرفتار ٿي قتل ٿي ويو. (حاشيه ع.م.)

(۲) ماثر رحيمي (ج ۲، ص ۲۱۰) ۾ واضح آهي ته "انهن ڏينهن ۾ درياءَ گهڻو ڪري لڪي جي ڏکڻ طرف کان ٿي وهيو"

اسان کي گهرجي ته اتر جي بدران ڏکڻ فرض ڪيون، ڇاڪاڻ ته هڪ ضعيف بالارو سياري جي موسم (محرم ۹۲۷ هه = ڊسمبر ۱۵۲۰ع) ۾، جڏهن پاڻي لهي ويندو آهي ته سنڌوندي ٽپي نه ٿو سگهجي. تاريخ طاهري جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته شاهه بيگ خانواهه ٽپيو هو، نه درياءَ.

ص ۱۱۴. قصه مختصر ۱۱ محرم سن ۹۲۶ هه ۾ [۳۱۰] الخ: صحيح سن ۹۲۷ هه. جئن بيگلار نامه (ص ۱۶) ۽ تحفة الڪرام (ج ۳، ص ۵۴) ۾ لکيل آهي.

ص ۱۱۴. ٺٽي شهر کي ڦريندا لٽيندا الخ: هن واقعي جي تاريخ خرابي سنڌ (= ۹۲۷ هه) لکي اٿن. تحفتہ الڪرام (ج ۳، ص ۵۴). تاريخ طاهري هي واقعو مرزا شاهه حسن جي ڏينهن ۾ لکيو آهي، ليڪن غلطي ڪئي اٿس.

ص ۱۱۸. قصو مختصر ۱۴ محرم الحرام سن ۹۲۷ هه الخ: جيڪڏهن ٺٽي جي بربادي سن سن ۹۲۷ هه ۾ ٿي هئي، ته پوءِ هي واقعو هڪ سال پوءِ يعني سن ۹۲۸ هه ۾ رکڻ گهرجي. "ظفر الواله بمظفر و آله" جي مصنف هن واقعي کي سن ۹۲۶ هه ۾ لکيو آهي (ص ۱۳۸)، پر ڀل ڪئي اٿس.

ص ۱۱۹. هيبت خان: بيگلار نامه (ص ۲۵) موجب فتح خان.

ص ۱۱۹. ٻنهي لشڪرن ۾ وڏي لڙائي ٿي: بيگلار نامه (ص ۲۴) موجب هي لڙائي جالار ۾ ٿي هئي.

ص ۱۲۰. آخر قتل ٿي ويو: بيگلار نامه (ص ۵۲۴) ۾ آهي ته "ڄام صلاح الدين، حميد ساربان ۽ سندس پٽ مير فتح خان، مير خوش محمد بيگ جي هٿان قتل ٿيا. جڏهن ٻنهي ڀيءَ

(دران ايام بيشتر دريا از جانب جنوبي تهته جاري مي بود) اگرچ باقي احوال معصومي وانگيان ساڳيءَ عبارت ۾ بيان ڪيو اٿس. (حاشيه ع. م.)

۽ پٽ جا سر ڄام فيروز جي پٽ، جنهن کي صلاح الدين پاڻ وٽ ويو هو، سميت نواب مرزا شاهه حسن جي اڳيان آندائون، تڏهن مهتر سنبل عرض ڪيو تہ وقت جي تقاضا اها آهي تہ ڄام فيروز جي پٽ کي پڻ ڪپي، هنن ٻنهي سرن سان ملائبي ڇڏڻ گهرجي تہ سنڌ جو پرڳڻو مد عين جي شورش کان بالڪل صاف ٿي پوي. وڏن اميرن پڻ هن صلاح کي عين ثواب سمجهي منظوري ڏني. نواب ميرزا شاهه حسن جواب ۾ فرمايو تہ توهان جو فرمائڻ حالتن موافق (ٺيڪ) آهي. پر والد بزرگوار سائنس انجام اقرار ڪري ڪيس پنهنجو پٽ سڏيو آهي، تنهنڪري هن کي ايذائڻ صلاح پريو نہ آهي. هيءَ خبر ڄام فيروز کي پهتي [۳۱۰] تہ پنهنجي دل ۾ خيال ڪيائين، تہ جڏهن اميرن هي خيال ڪيو آهي، تڏهن هنن جو ارادو (پورو) ٿي رهندو. (ص ۲٦] اهو وهم دل ۾ پڪو ڪري گجرات ڏانهن ڀڄي ويو. (اتان) جاڙيجا ماڻهو گڏ ڪري سنڌ ۾ پهتو. انهيءَ پروسي تي تہ سائنس گهڻو لشڪر مددگار آهي ۽ آمر و لد آمر جي برغلائڻ ۽ لا اچائڻ تي، سنڌ س دماغ ۾ لڙائيءَ جو پڪو خيال ويٺو ۽ سنڌ جي علائقي کي پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ جو محڪم ارادو ڪيائين. پنجاهہ هزار لشڪر سائنس گڏ هو.

باقي احوال مير معصوم ص ۱۴۳ ۾ داخل ڪيو آهي. بيگلار نامہ جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڄام فيروز شاهہ بيگ جي حياتيءَ ۾ ڀڄي ويو هو. ساڳئي بيان ۾ "ظفرالوالہ بمظفر و آلہ" جو مؤلف چوي ٿو (ص ۱۳۸) "سن ۲٦ (۽ ۹۰۰) ۾ ڄام صلاح الدين، سلطان مظفر جي مدد سان سنڌ هٿ ڪئي ۽ ڄام فيروز مغلن ڏانهن ويو، ڪانئن مدد وٺي سنڌ ڏانهن موٽي آيو. هن ۽ ڄام صلاح الدين جي وچ ۾ سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڄام صلاح الدين قتل ٿي ويو. ملڪ فيروز جي هٿ چڙهيو ۽ هو بادشاهيءَ جي عشق ۾ پنهنجي خواهش جو تابع ٿيو. سنڌ مر نفس هڪ ڳالهہ ٿاهي جوڙي اڳيانس پيش ڪئي ۽ سندس خواهش

پوري ٿي. مگر جيئن چيو ويندو آهي ته "المستجير بعمرو عند کر بته کا لمستجير من الرمضاء بالنار" (مصيبت وقت عمرو سان پناهه وٺندڙ ائين آهي جيئن ڪو گرميءَ کان، باهه سان پناهه وٺي). تنهنڪري چاڪاڻ ته سنڌ ۾ داخل ٿيڻ تي مغل حڪومت جي لالچ رکڻ لڳا، هو سنڌس وزير دريا خان، جنهن تي هن جي وجود جو مدار هو، لاءِ ڪڏهن ڪوٺڻ لڳا ۽ وجهه وٺي ڪيس بيدڙڪ نڪيءَ سان قتل ڪري ڇڏيائون. ڇاڪ فيروز جي دل ۾ ڪانئن خدشو پيدا ٿيو ۽ سنڌ مان گجرات نڪري ويو، جتي سلطان مظفر سان مليو، حڪومت حاصل ڪيائين، ۽ هن جي وڏن بادشاهن مان ليکجڻ ۾ آيو. اهو واقعو سن ٩٢٩هه ۾ ٿيو. مفظر جي وفات کان پوءِ، هن پنهنجي ملڪ موٽي اچي، هن جو هڪ پاسو هٿ ڪيو، جنهن تي مغل هن جي لڙائي لاءِ ڪڏ ٿيا ۽ هو گجرات موٽي آيو جتي سلطان بهادر بن مظفر جي مٿس مهرباني ٿي ۽ اهو سن ٣٠هه (يعني ٩٣٠هه) ۾ ٿيو.

ص ١٢١- برپالوءِ: صحيح پرپالوءِ، رياست خيرپور ۾ هڪ شهر آهي. (١)

ص ١٢٥- سياري جي شروعات ۾: سال ٩٢٨ جو سيارو، مهينو ذوالحج [٣١٣] (آڪٽوبر سن ١٥٢٣) يا شروع ٿيو. پوءِ شاهه بيگ مهيني شعبان سن ٩٢٨هه ۾ ڪيئن وفات ڪئي هوندي؟ پاينده محمد ترخان کي سال ٩٢٩ هه جي آخر (آڪٽوبر ١٥٢٣) يا سال ٩٣٠ هه جي اوائل ۾ (نومبر ١٥٢٣) ۾ فرض ڪرڻ گهرجي (ڏسو شاهه بيگ جي وفات تي ص ١٢٧ جو حاشيه)

ص ١٢٦- اگهم: هاڻي هن شهر کي "ڪوٽ اگهاماڻي" چوندا آهن. حيدرآباد کان ڏکڻ اپرندي ٽيهن ميلن تي آهي.

(١) هن شهر کي عام ماڻهو "پرالو" به چوندا آهن. هتي سنڌ جي مشهور ولي ۽ عالم مخدوم محمد اسماعيل جي مزار آهي. (مترجم)

ص ١٢٦ . خبر پهتي ته ظهيرالسلطنت و الخلافت الخ : بابر سن ٩٢٥ھ (٢١ صفر = ٢٢ فبروري ١٥١٩) ۾ ڀهره شهر کي صلح سان ورتو، ۽ ڀهره جي رهاڪن چار سؤ هزار اشرفيون امان جي ڏل طور قبول ڪيون . (ترجمه بابر نامه، ص ٣٨٣) ۽ تاريخ ٢٤ صفر ٩٢٥ ھ (= ٢٥ فبروري ١٥١٩ع) شاهه حسن ارغون خوشاب جي فتح ڪرڻ لاءِ مقرر ٿيو ۽ هو خوشاب جي رهاڪن کي مطيع ڪري ۽ هنن کان ڏل وٺي تاريخ ١٢ مارچ (= ١١ ربيع الاول) تي اچي بابر جي لشڪر سان مليو (ترجمو بابر نامه ص ٣٨٨) هيءَ پڻ معلوم آهي ته بابر بادشاهه کي هن کان اڳ، ۾ ئي هندستان جي وٺڻ جو ارادو هو. پوءِ ڪيئن چئي سگهبو ته هيءَ ڪٽڪ ٽن سالن گذرڻ کان پوءِ، شاهه بيگ جي موت جو باعث ٿيو.

ص ١٢٧ . هي واقعو ٢٢ شعبان سن ٩٢٨ھ ۾ ٿيو الخ : طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥٢٠) ۽ تاريخ فرشته (ج ٢، ص ٦٢١) شاهه بيگ جي وفات جي تاريخ ٩٣٠ھ لکي آهي. ارسڪن، بيل ۽ ني الياس پڻ هن تاريخ کي اختيار ڪيو آهي (د ليلن لاءِ ڏسو بيورج، انگريزي ترجمو بابر نامه جو ص ٤٣٧) ترخان نامي جو مؤلف، جنهن گهڻيون تاريخي حقيقتون مير معصوم کان ورتيون آهن، هن ڳالهه ۾ پڻ مير معصوم سان موافقت ڪري لکي ٿو ته "شاهه بيگ گجرات ملڪ ۾ پهچڻ کان اڳ (مهينو) شعبان سن ٩٢٨ھ ۾ آخرت جي سفر تي روانو ٿيو". شهر [٣١٤] شعبان سندس وفات جي تاريخ آهي . سندس حڪومت جو عرصو ١٥ سال هو (١) جنهن صورت ۾ مير معصوم تاريخن ۽ سنن جي لکڻ ۾ نهايت بي جوابدار ۽ غلط رهيو آهي، تنهنڪري اسان کي سن ٩٣٠ھ اختيار ڪرڻ گهرجي، اگرچ اهو پڻ اشڪال کان

(١) يعني سن ٩١٣ھ (امير ذوالنون جي وفات جو سال) کان سن ٩٢٨ھ تائين . (حاشيه ع م)

خالي ناهي. (١)

ص ١٤١- مرزا شاهہ حسن جي تخت تي حڪومت الخ: سڄي بابر نامي ۽ تاريخ رشيدي ۾ هن حاڪم جو نالو "شاهہ حسن" آيل آهي. طبقات اڪبري ۽ تاريخ فرشتي ۾ پڻ "شاهہ حسن" آهي. مير معصوم ڪن جاين تي "شاهہ حسن" ۽ ڪن جاين تي "شاهہ حسين" لکيو آهي. اسان کي بابر نامي موجب "شاهہ حسن" کي ترجيح ڏيڻ گهرجي.

ص ١٤٤- گجرات هليو ويو: مرآت سڪندري (ترجمو انگريزي ص ١٦٢)، طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٢١١) ۽ ظفرالواله بمظفر و آله (ص ١٣٨) سڀئي متفق آهن تہ ڄام فيروز ارغونن جي غلبي کان لاچار ٿي، سن ٩٣٠ هہ جي وچ ڌاري وڃي سلطان بهادر بن مظفر گجراتي (٩٣٢-٩٤٣) وٽ پناهہ ورتي. سلطان، ڄام فيروز جي دلجوئي ڪندي ٻارهن لک تنڪا سندس ذاتي خرچ لاءِ مقرر ڪيا، پڻ وعدو ڪيو تہ انشاءالله تعاليٰ تنهنجو موروثي ملڪ مغلن کان ڇڏائي توکي ڏيندس. سن ٩٣٩ هہ ۾ ڄام فيروز پنهنجي نياڻي سلطان بهادر کي ڏني ۽ هن لاڳاپي سبب سندس سنڌ فتح ڪرڻ واري طمع کي ٽيڪ آئي. پر همايون بادشاهہ جي گجرات تي چڙهائي سبب، سلطان کي ڄام فيروز جي حال ڏانهن توجهہ ڪرڻ جو موقعو نہ مليو. (ظفرالواله ص ١٣٨) ڄام فيروز سن ٩٤٢ هہ ۾، جڏهن سلطان بهادر همايون بادشاهہ کان شڪست کاڌي، تڏهن سپاهين هٿان گرفتار ٿي، قتل ٿي ويو. (طبقات اڪبري ج ٢، ص ٣٥)

ص ١٤٤- سن ٩٢٨ هہ جي شروعات ۾ الخ: مير معصوم [٣١٥] اڳ ۾ چيو آهي تہ شاهہ بيگ ارغون شعبان مهيني جي ٢٢ تاريخ، يعني سن ٩٢٨ هہ جي آخر ۾ گذاري ويو. شاهہ حسن

(١) مثلاً بيگلار نامہ (ص ٢٩) ۾ آهي تہ "نواب شاهہ بيگ مدت يک سال در سند ملکراني نمود" يعني سال ٩٢٨ هہ جي ابتدا ۾ گذاري ويو. والله اعلم بالصواب (حاشيہ، ع.م)

سنڌ س جانشين ٿيو ۽ شوال مهيني جي شروع ۾ بابر بادشاهه جي نالي خطبي پڙهڻ جو حڪم ڪيائين. پوءِ ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو ته انهيءَ سال جي اول ۾ ڍهرن، ماڇين وغيره جي ڪؤنس جي خبر سنڌ س کي تي پيئي هجي، جڏهن هو حاڪم ئي ڪونه هو؟

ص ١٤٦- مرزا شاهه حسن ملتان فتح ڪرڻ جو ارادو ڪري الخ: طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥٤٠) واري جي چوڻ موجب، شاهه حسن جي ملتان تي چڙهائيءَ جو سبب هي آهي: "۽ جڏهن جنت مڪان حضرت ظهيرالدين محمد بابر بادشاهه غازي، سن ٩٣٠ هه ۾ پنجاب جي ولايت کي تصرف هيٺ آڻي، دهليءَ ڏانهن روانا ٿيا، تڏهن ٺٽي جي حاڪم مرزا شاهه حسن ڏانهن پروانو موڪليائون ته ملتان ۽ ان جون حدون کيس عنايت ڪيون ويون آهن."

ص ١٤٩- اسباب: "نسخي د ۾" جي قرات طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥٢٣) مطابق "سان واجب" آهي ۽ ٺيڪ آهي.

ص ١٥٤- وري هوش ۾ نه آيو: طبقات اڪبري (ج ٣، ص ٥٤٠) سنڌ س وفات جو سال ٩٣١ هه لکيو آهي.

ص ١٥٨- جاڙو ماڇي: طبقات اڪبري جي عبارت (ج ٣، ص ٥٤٢) "جادو نام پاچي را شيخ شجاع الملک بسرداري سه هزار پياده قصباتي مقرر نموده حراست قلعه باو نامزد کرد" (جادو نالي هڪ پاچيءَ کي شيخ شجاع الملک ٽن هزارن ڳوٺاڻن پيادن تي سردار مقرر ڪري، قلعي جي نگراني سنڌ س حوالي ڪئي".) هتان معلوم ٿو ٿئي ته هن ماڻهوءَ جو نالو جادو هو ۽ پاچي (يعني خسيس) سندس لقب هو.

١٦٢- به بندر ڪشيد والصحيح "به بند در ڪشيد" جيڻن نسخي "ح" ۾ آيو آهي.

ص ١٦٣- ٽال پٽڻ تي لٿو: نسخي "ح" موجب "ٽال پٽڻ."

ص ١٦٦- جمادي الاخر سن ٩٤٧ هه جي آخر ۾: طبقات

اڪبري (ج ٢، ص ٤٦) موجب "غره رجب" ۾ [٣١٦]

١٧١- انهن ئي ڏينهن ۾ ...... بلقيس مڪاني الخ: همايون جو نڪاح حميده بانوءَ سان مهيني جمادي الاول سن ٩٤٨ ھ ۾ ٿيو. (همايون نامہ ص ٥٣)

ص ١٧٧- راڻي بيرسال: "تذڪره واقعات" جي مؤلف جوهر آفتابچي (ترجمو انگريزي ص ٤٣) هن راڻيءَ جو نالو "پرساد" لکيو آهي.

ص ١٧٧- ٤ ۽ ٥ رجب سن ٩٤٩ ھ آچر رات الخ: طبقات اڪبري (ج ١، ص ٥٥) ۾ اهائي تاريخ آهي، پر گلبدن بيگم اڪبر بادشاه جي ڄمڻ جي تاريخ ٤ رجب سن ٩٤٩ ھ آچر جي ڏينهن پرهه ڦٽيءَ وقت لکي آهي. جوهر آفتابچي (تذڪره واقعات ص ٤٤) چوڏهين ماه شعبان لکي ڇيو آهي ته همايون بادشاه هن ڏينهن جي يادگار ۾ نالو "بدرالدين محمد اڪبر" رکيو. ظاهر ڪري جوهر آفتابچي غلطي ڪئي آهي.

ص ١٧٩- ٽي سؤ اُٺ: همايون نامہ (ص ٦٣) اُٺن جو انداز هڪ هزار ڏيکاريل آهي، پر ڪهڙي قسم جا اُٺ! "اهي اُٺ اهڙي قسم جا هئا، جو گويا ڪ انهن جي سٽن پيڙهين نہ، پر ستر پيڙهين، شهر، ماڻهو ۽ بار نہ ڏٺو هو. جنهن صورت ۾ لشڪر ۾ گهوڙن جو ڏڪار هو، تنهنڪري اڪثر ماڻهو اُٺن تي (ص ٦٤) سوار هئا، ۽ باقي ٻچيلن کي بار برداريءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو. جيڪو بہ سوار ٿي ٿيو تہ سوار ٿيڻ شرط سوار کي زمين تي اڇلائي جهنگل جو رستو ٿي ورتائون. باربردار اُٺن مان جنهن تي بہ بار ٿي لڏيائون، سو گهوڙي جي سنب جي آواز ٻڌڻ سان ڪڏي بار زمين تي ڪيرائي، پاڻ جهنگل ۾ ڪهڙي تي ويو ۽ جنهن بہ اُٺ تي بار اهڙو مضبوط ٻڌو ٿي ويو، جو ڪيتري بہ ڪڏڻ سان نٿي ڪريو، تہ اهو بار سوڌو جهنگ ڏانهن ڀڄي ٿي ويو. اهڙيءَ طرح قنڌار ويندا رهيا ۽ اٽڪل ٻہ سؤ اُٺ (واٽ ۾) ڀڄي ويا هوندا".

ص ۲۰۶- س ۳- شاهہ حسين تڪدري: صحيح نڪدري.

ص ۲۰۶- س ۱۶-۱۷ ماثر رحيمي: (ج ۲، ص ۳۲۲):
مولانا پير محمد [۳۱۷] زرگر، ملا ظهوري ۽ ملا جاني بندري ۽ ٻيا عالم ۽ شاعر سندس وقت ۾ هئا ۽ مٿن مهربانيون ٿينديون رهيون.

ص ۲۳۸- غورماني: ماثر رحيمي مطابق (ج ۲، ص ۳۳۶) "غور نامي" (۱)

ص ۲۴۰- ۽ ڪٺ ڪوٽ: نسخہ "در" هن لفظ کي "دانہ بندي" سان تعبير ڪيو آهي.

ص ۲۵۴- ۽ وڏي فتح حاصل ٿي! هي ناليري فتح ۶ محرم سن ۱۰۰۰ هہ ۾ حاصل ٿي. (ماثر رحيمي ج ۲، ص ۳۶۲).

ص ۲۵۷- ۽ تاريخ...... پاءِ بوسيءَ جي شرف سان مشرف ٿيا: ماثر رحيمي (ج ۲، ص ۳۷۶) مرزا جاني بيگ جي اڪبر باد شاهہ جي دربار ۾ اچڻ جي تاريخ ۲۴ جمادي الثاني ۱۰۰۱ هہ مقرر ڪئي آهي.

ص ۲۵۷- ۲۷ رجب سن ۱۰۰۸ هہ الخ: ماثر رحيمي (ج ۲، ص ۳۴۹) ۾ آهي تا بتاريخ بيشت و هشتم شهر رجب سنہ يک هزار و هفت (تاريخ ۲۸ مهينو رجب سن ۱۰۰۷ هہ). [۳۱۸]

---

(۱) پر صحيح "غورماني" آهي، جيئن تہ انهيءَ ذات وارا ماڻهو اڄ تائين موجود آهن. (مترجم)

حواشي ۾ استعمال ڪيل ڪتابن جي فهرست [ع.م.]

[الف] عربي ۽ فارسي ڪتاب

١- آئين اڪبري، تاليف ابوالفضل علامي، ڪلڪته ١٨٧٢-١٨٧٧ع.
٢- اڪبرنامه، تاليف ابوالفضل علامي، ڪلڪته ١٨٧٧-١٨٨٦ع.
٣- بيگ لارنامه، منهنجي دوست آقا محمد حنيف صديقي جو قلمي نسخو.
٤- تاريخ طاهري، تاليف سيد طاهر محمد بن حسن نسياني ٺٽوي آقا محمد حنيف صديقي جو قلمي نسخو.
٥- تاريخ فرشته، جلد ٻيو، ڇاپو بمبئي، سن ١٨٣٢ع.
٦- تاريخ فيروز شاهي، تاليف ضياء برني، ڪلڪته ١٨٦٢ع.
٧- تاريخ فيروز شاهي، تاليف شمس سراج عفيف، ڪلڪته ١٨٩٠ع.
٨- تاريخ مبارڪشاهي، تاليف يحيٰ بن احمد بن عبدالله السرهندي، ڪلڪته ١٩٣١ع.
٩- تاريخ اليعقوبي، تاليف احمد بن ابي يعقوب بن جعفر بن وهب بن واضح، ليدن ١٨٨٣ع.
١٠- تحفة الڪرام، تاليف علي شير قانع ٺٽوي، (١) ڇاپو بمبئي (٢) قلمي نسخو ڪتب خانو پير جهنڊو (سنڌ).
١١- تحفة النظار المعروف برحلة ابن بطوطه، پئرس ١٨٩٣-١٩٢٢ع.
١٢- تذڪرت الشعراء، تاليف دولت شاه سمرقندي، ليدن ۽ لنڊن ١٩٠١ع.

١٣- ترخان نامه، تاليف سيد جمال بن مير جلال الدين حسيني شيرازي، آقا محمد حنيف صديقي جو قلمي نسخو.
١٤- چچنامه، تاليف علي بن حامد بن ابي بكر الكوفي، منهنجي دوست آقا علاؤالدين سمي جو قلمي نسخو.
١٥- طبقات اكبري، تاليف خواجه نظام‌الدين احمد بخشي، كلكته ١٩٢٧-١٩٣٥ع.
١٦- طبقات ناصري، تاليف ابو عمر منهاج الدين عثمان بن سراج الدين الجوز جاني، كلكته ١٨٦٤ع.
١٧- ظفرالواله بمظفر و آله، تاليف عبدالله بن محمد بن عمر الملكي لندن ١٩١٠-١٩٢٨ع.
١٨- فتوح البلدان، تاليف احمد بن يحييٰ بن جابرالبلاذري ليدن ١٨٦٦ع.
١٩- ماثرالامراء، تاليف نواب شمس الدوله شاهنواز خان كلكته ١٨٨٨-١٨٩١ع.
٢٠- ماثر رحيمي، تاليف ملا عبدالباقي نهاوندي، كلكته ١٩١٠-١٩٢٥ع.
٢١- مروج الذهب، تاليف مسعودي (مطبوعه پئرس).
٢٢- منتخب التواريخ، تاليف عبدالقادر بدايوني، كلكته ١٨٦٥-١٨٦٩ع.
٢٣- همايون نامه، تاليف گلبدن بيگم، لندن ١٩٠٢ع.

[ب] انگريزي كتاب

1- The Antiquities of Sind by H. Cousens. Calcutta 1925
2- Babur-Nama in English, by A.S.Beveridge. London 1922.
3- Alberuni's India, by Sachau, London 1914

4— The History of India, vol. 1, by Elliot London 1867.
5— History of India, vol. I and II, by Erskine, London 1854.
6— The Indus Delta country, by M. R. Haig, London 1894.
7— The Mihran of sind by Major Raverty calcutto 1892.
8— Mir, at-i- Sikandari, Tr:Fazlullah Lutfullah Faridi
9— Sind by J. Abbott, Qxford, 1924.
10- Sultan Mahmud and his Times, by Dr. M. Nazim, cambridge 1931.
11- The Tarikh-i-Rashidi by Mirza Muhammad Haider Dughlat, Tr: N, Eli as & E. D, Ross, London 1895.
12- Tarikh-i-Sorath by Ranchodji, Tr: J Burgess Bombay 1882.
13- Tezkereh-al-vakiat by Jawhar Aftatchi. Tr: Charles Stewart, London 1832.

١ـ ماڳهن جي نالن جي فهرست

نوٽ: فهرست ۾ ڇاپايل صفحا متن اندر چورس ڏنگين [ ] ۾ انگن ۾ ڏنل فارسي ايڊيشن وارا صفحا آهن. ( ) ڏنگين ۾ ڏنل صفحا سنڌي ترجمي جا آهن.

الف

آدم بن عبدالرحمان ٢٦٥، ٢٦٦.

ابراهيم خان ناهر ٢٤٧.

ابراهيم، شيخ ١٤٢، ١٥٣.

ابراهيم، قاضي ٢٠٢.

ابراهيم، مولانا ٢٤١.

ابره ٣٠٦.

ابن حسين، ميرزا ٩٦، ٩٧.

ابوالحسن، قاضي ١٠٧.

ابواحمد الموفق ٢٦٩.

ابوالبقاء ١٦٦، ١٧١.

ابوالخطاب ٣١.

ابوالخير، امير ١٨٩، ١٩٣، ٢٢٤، ٢٣٥، ٢٣٦.

ابوالخير، قاضي ١٥٣، ٢٠١،

ابوالخير گور ٢٢٩.

ابوالعباس ٣١.

ابوالعباس احمد بن اسحاق بن المقتدر بالله ٣٢.

ابوالغيث ٦٩.

ابوالفضل، سيد ٢٤٦.

ابوالقاسم ١١٩.

ابوالمحمد ١١٢.

ابوالمڪارم ١١٢، ٢٢٥، ٢٣٩.

ابوالمنصور، ميرزا ١٩٦.

ابوبڪر شاه ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٢٨٤.

ابوبڪر بن دائود ٢٠٥.

ابوبڪر صديق رض ٢٠٠.

ابوجعفر منصور عباسي ٣١.

ابوسعيد الانصاري ٢٦٩.

ابوسعيد ايلخاني، سلطان ٣٠٨.

ابوسعيد پوراني ١١١، ١٩٦، ١٩٧.

ابوسعيد، قاضي ٢٠٠، ٢٠١.

ابوسعيد، ميرزا ٨٠، ٣٠٧، ٣٠٨.

ابوالصمه ٢٨٧.

ابو مسلم ١٠٦، ١٥٢.
ابو مسلم كوكلتاش ١٣٨.
اثيرالدين ابهري ٧٦.
احمد بن حسن ميمندي ٢٧٠.
احمد ترخان ١١٦، ١١٨، ١٨٨.
احمد خواجه اصفهاني ٢١٨.
احمد غزنوي ٢٢٢.
احمد فريد الدين التفتازاني
٩٢.
احمد، قاضي شيخ ٢١٨.
احمد، ميرزا ٨٠، ٣٠٨.
احمد ولي ١٨٨، ١٩٤.
احنف بن قيس بن رواح ٢٨.
ارغون ٨٠، ٩١، ٩٤، ٩٧،
١٠٠، ١٠٢، ١١٧، ١٧١، ١٨٣،
١٨٤، ١٩٢، ٢٣٠.
اركلي خان ١٤٢، ١٤٣.
اربيل ٦١، ٦٢.
اسلام شاه ١٨٢.
اسماعيل بن اسحاق ٢٦٩.
اسماعيل بيتاره ١٨١.
اسماعيل جمالي، شيخ ١٥٣.
اسماعيل، شاه- صفوي ٧٦،
١٠٤، ١٠٧، ٣٠٤.
اسماعيل قريشي ١٥٧.
اسماعيل قلي خان ٢٤٩.
اسن تيمورسلطان ١٧٨، ١٧٩.
اعلي شاهي ١٠٧، ١٠٨.
اعتماد خان ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٤٦.
اغضوار خان ١٦٥.
اقبال خان ١٥٥.
اكبر، جلال الدين محمد ١،
١٧٧، ٢٢٦، ٣١٧، ٣١٨.
التمش (دْسو شمس الدين
ايلتمش)
الغ بيگ ٩٨.
الغ خان ١٤٣، ١٤٤، ٢٦٣، ٢٧٩،
٢٩٧.
الغ، ميرزا ١٦٧.
الله دوست، ميرزا ١٨١.
امان سلطان بيچه ١٢٤.
آمر (آمر آمراني) ٦٦، ٢٠٧،
٣١٣.
امير بيگ ١٧٣.
امير حسن دهلوي ٤٠.
امير خسرو ٤٠.
امين خان (امين ملك) ٢٧٥.
اميد، بنبي ١، ٤، ٥، ٣١،
٣٢.
انڑ، چام ٦٢، ٦٣، ٦٤، ٧٣.
اننَد پال بن جيپال ٢٧٠.
اوزبك تاي ٢٧٤، ٢٧٥.
اوزون حسن ٣٠٧.

اوغلي، بيگ ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤.
ايلقلي ديوانہ ١٨٥.
ايوب انصاري ١٤١.

ب

بائی ١٦، ١٧، ١٨.
بابا احمد ولد مير فاضل ٢٥، ١٤٤، ١٤٥، ٢١٨.
بابا ترخان ٢١٠.
بابا علي، امير ٩٣، ٩٤.
بابا ميرڪي ١٠٦.
بابر ٩٩، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٩، ١١١، ١٢٦، ١٣١، ١٤٢، ١٤٧، ١٦٠، ١٦٨، ٢٢٦، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١٤، ٣١٦.
بابينه، چام ٦٢، ٦٣، ٦٥، ٧٣، ٢٩٤، ٢٩٥، ٢٩٨.
باقر ارغون ٩٧.
باقي بيگ ٣٠٢
باقي ترخان، ميرزا محمد ١٩٦، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٥، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٤٢.
بانهبنه، چام ٢٩٩، ٣٠٠.
بايزيد ١٩٦، ١٩٧، ٢٣٩.
بختيار بيگ ٢٥٤.
بخشوي لنگاه ١٨٠، ١٨١.
بدرالدين، سيد ٢٦٠.
بديع الزمان، ميرزا ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٤، ٨٥، ٨٦، ٨٨، ٨٩، ٩٠، ٩١، ٩٢، ٩٣، ٩٤، ٩٥، ٩٦، ٩٨، ٩٩، ١٠٠.
بديل بن طهفه ٢٦٢، ٢٦٣.
بردي بيگ ٢٢٥.
برڪه، مير ١٧٣.
بلال، مخدوم ١١٧، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠٥.
بنده ڏهر ١٥٢.
بنواليداس ٢٤٤.
بلبن ٣٩، ٤١، ٤٢.
بهاؤالدين ٦٦.
بهاؤالدين زڪريا ملتاني ٤٠، ٤١، ٥٠، ٥٤، ١٤٨، ١٥٩.
بهاؤالدين، سيد ٢٥٤.
بهادر بهوره ٢٨٠
بهادر خان (گماشتہ چام نظام الدين) ٣٠٢.
بهادر خان ٢٢١، ٢٥١.
بهادر خان ناهر ميواتي ٥٣، ٥٥، ٢٨٤.
بهادر، سلطان ١٦٢، ١٦٣.
بهتي، ملڪ ٥٩، ٣١٥.

اوغلي، بيگ ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴.
ايلقلي ديوانه ۱۸۵.
ايوب انصاري ۱۴۱.

ب

بائی ۱۶، ۱۷، ۱۸.
بابا احمد ولد مير فاضل ۲۵، ۱۴۴، ۱۴۵، ۲۱۸.
بابا ترخان ۲۱۰.
بابا علي، امير ۹۳، ۹۴.
بابا ميرڪي ۱۰۶.
بابر ۹۹، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۲۶، ۱۳۱، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۶۰، ۱۶۸، ۲۲۶، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۴، ۳۱۶.
بابينه، ڄام ۶۲، ۶۳، ۶۵، ۷۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۸.
باقر ارغون ۹۷.
باقي بيگ ۳۰۲
باقي ترخان، ميرزا محمد ۱۹۶، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۲.
بانهبنه، ڄام ۲۹۹، ۳۰۰.
بايزيد ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۳۹.
بختيار بيگ ۲۵۴.
بخشوي لنگاه ۱۸۰، ۱۸۱.
بدرالدين، سيد ۲۶۰.
بديع‌الزمان، ميرزا ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰.
بديل بن طهفه ۲۶۲، ۲۶۳.
بردي بيگ ۲۲۵.
برڪه، مير ۱۷۳.
بلال، مخدوم ۱۱۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۵.
بنده ڏهر ۱۵۲.
بنواليداس ۲۴۴.
بلبن ۳۹، ۴۱، ۴۲.
بهاؤالدين ۶۶.
بهاؤالدين زڪريا ملتاني ۴۰، ۴۱، ۵۰، ۵۴، ۱۴۸، ۱۵۹.
بهاؤالدين، سيد ۲۵۴.
بهادر بهوره ۲۸۰
بهادر خان (گماشته ڄام نظام‌الدين) ۳۰۲.
بهادر خان ۲۲۱، ۲۵۱.
بهادر خان ناهر ميواتي ۵۳، ۵۵، ۲۸۴.
بهادر، سلطان ۱۶۲، ۱۶۳.
بهتي، ملڪ ۵۹، ۳۱۵.

تيمور تاش ١٠٢.
تيمور سلطان ٢٢٠.

ج

جاجم ٻڙدي ٩٦.
جار الله، امام ٢٠٠.
جاڙو ماڇي (صحيح جادو آهي) ١٥٨، ٣١٦.
جامي ٦٣.
جان بابا ترخان، مرزا ٢١١، ٢١٢، ٢١٣، ٢٤٢.
جان علي پيشقراق ١٦٣.
جاني بندري ٢٠٦، ٣١٨.
جاني بيگ، مرزا (مقدمو ٢٠،٥) ٢١٤، ٢٤٨، ٢٥٠، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٧، ٣٠٣، ٣٠٥، ٣١٩.
جاني ترخان ١٦٩، ١٨١، ١٨٥.
جاني، ملا مرزا ٢١٥.
جعفر ارغون ٨٢، ١٠٠،
جعفر، سيد ١٤٧، ١٨٩.
جعفر، مخدوم ١١٠.
جڪمال ٢١٩.
جڳمل ٢٩٢.
ڄلال الدين ١٩٦.
جلال الدين، ابو سعيد پوراني ٩١، ٩٢.
جلال الدين حسن ٣٧، ٣٨، ٢٧٨.
جلال الدين خلجي، سلطان ١٤٢، ١٤٣.
جلال الدين، خواجه ١١٠.
جلال الدين محمد، سعيد ٢١٦.
جلال الدين محمد دواني ٧٥.
جلال الدين منڪبرني، سلطان ٢٧٤، ٢٧٦.
جلمه ارغون، مير ١٦٩.
جمال الدين مفتي ٢٠١.
جنيد ١٦٣.
جوڙو سوڍو ١١٧.
جوڏو جاڙيجو ١٦٣.
جوڻو، چام ٥١، ٦٣، ٢٩٧، ٣٠٠، ٣٠١.
جهانگير هاشمي ٢٠٥.
جيوڻ ڏهر، چام ١٥٢.

چ

چچ بن سيلائج ٨، ١١، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦.
چندر بن سيلائج ٢٦٣.
چنگيز خان ٣٥، ٣٦، ٤١، ٤٢، ٤٤، ٢٧٤.

چنیسر ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۹۱، ۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۴۔
چوچک، بابا ۱۲۱، ۱۸۱۔
چوچک بیگم ۱۰۰، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۹۶۔

ح

حاتم طائي ۲۱۸۔
حاج، میر ۲۲۲۔
حاجي ۷۸۔
حامد، ملا ۲۹۲۔
حاجي مفتي ۱۴۲۔
حجاج بن یوسف ۴، ۶، ۷، ۸، ۲۰، ۲۱، ۲۶، ۱۴۷، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۵، ۲۸۷، ۲۸۸۔
حسام الدین میرک ۱۴۷۔
حسن ابدال، بابا ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶۔
حسن افغان ۱۶۵۔
حسن بصري ۲۱۸۔
حسن بیگ ۱۱۱۔
حسن، مرزا شاه ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۵۰، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶۔
حسن علي عرب ۲۵۴۔
حسین بیگ ۲۴۹۔
حسین بیگ لار ۱۸۸۔
حسین زنجیر پا، سید ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷۔
حسین سلطان ۱۴۸۔
حسین، مرزا شاه ۱۱۸، ۱۴۱، ۱۹۰ [ڏسو حسن، مرزا شاه۔]
حسین لانگاه، سلطان ۷۴، ۱۵۴، ۱۵۷، ۱۵۹۔
حسین، محمد ۱۹۳۔
حسین مرزا، سلطان ۸۰، ۸۱، ۸۶، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۶، ۱۱۶، ۱۳۲، ۱۹۱، ۳۰۸۔
حق بردي بیگ ۲۲۵۔
حماد قریشي، شیخ ۱۵۱۔

حمزه بيگ ۱۲۳، ۱۸۱، ۱۸۵، ۱۸۸.
حميد ساربان، مير ۱۹۳، ۳۱۲.
حميد شيخ ۲۰۳.
حميد، مير ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۹۴.
حميده بانو بيگم ۱۷۱، ۱۷۷، ۳۱۷.
حيدر بيگ ۲۲۹.
حيدر، سيد ۲۰۵.
حيدر ڪلوج ۲۰۶.

خ

خاص خان ۲۷۶.
خاقان منصور ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۱، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱. (ڏسو حسين مرزا)
خالج خان ۴۲.
خان جهان (ملڪ فيروز ۵۲، ۵۳، ۵۶، ۲۸۴.
خان جهان ولد ولي بيگ ۲۲۳، ۲۴۴.
خان خانان، نواب (مقدمه ۵، ۲۵، ۲۶) ۲۰۳، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۹۹، ۳۰۳.
خانزاده بيگم ۱۰۵.
خاوند محمود، خواجه ۱۶۶، ۱۶۷.
خدا قلي ۹۶.
خديجه بيگي ۸۷.
خسرو ۳۳.
خسرو خان ۴۵، ۴۶.
خسرو شاه (پٽ خان خانان) ۲۵۷.
خضر خان ۵۸، ۱۶۳، ۱۶۴.
خفيف ۲۷۱، ۲۸۶، ۲۹۱، ۲۹۲.
خليفه، مير ۱۴۷، ۱۹۶.
خوچه افضل ۹۳.
خواجه خطير ۴۷، ۲۷۹.
خواجه محمد رحيم ۲۳۳.
خواجه ملڪ ۲۴۴.
خواجه مناج ۲۳۳.
خوش محمد بيگلار ۳۱۲.
خيرا (خيره) ۶۱، ۲۹۰، ۲۹۱.
خيرالدين، چام ۶۴، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰.

د

داؤد، بن نصر قرمطي ۲۷۰.
داؤد ابن نضير بن وليد عثماني ۲۸.

داؤد، راي ٥٧.
داؤد، قاضي ٢٣٨.
داهر (ڏاهر) بن چچ ٧، ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣٠، ٣١، ٢٦٣، ٢٦٥.
دته (ڏتو) سيوستاني، قاضي ١٩٥، ١٩٩.
درمش خان ١٠٧، ١٠٨.
درويش محمد ١٨٢، ١٨٥، ٢٢٢.
درويش محمد انبار دار، ملا ١٧٨.
دريا خان ٧٦، ٧٧، ٧٨، ١١٢، ١٣١، ١١٤، ١١٦، ١١٨، ٣١٠، ٣١١، ٣١٣.
دلشاد ٧٤.
دودا (دوده) ٦٠، ٦١، ٣٠٤، ٣٠٧.
دودو بن عمر بن پهتو (ڦتو) ٢٩٢.
دودو بن عمر بن دودو ٢٩٣، ٢٩٤.
دوست مير اخور ١٦٠.
دولت خان ارغون ١٠٦، ١٨٢.
دولت خان (همراه خانخانان) ٢٥٥، ٢٥٦.
دولت كته ١٠٥، ١٠٦.
دهرسين (ڏهرسين) ١٦، ١٨، ١٩، ٢٠.

ذ

ذوالنون ارغون ٨٠، ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٤، ٨٥، ٨٨، ٨٩، ٩١، ٩٢، ٩٣، ٩٤، ٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٩٩، ٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١١٦، ١٣٧، ١٣٨، ١٩١، ١٩٤، ٢١١، ٢١٨.

ر

راجو ٥٧.
راجا چتوري ١٦٢.
راجا مالديو ١٧٥، ١٧٦.
رام وزير ١١.
رام راي جاڙيجا ٢٩١.
راڻو سهرت چتوري ١٤، ١٥.
راهو، مخدوم ١٩٩.
راي جاجنگر ٢٨٥.
راي جگنات ٢٩٣.
ريجه بيگم ٢١٢.
راي خلجي (خلجين) پٽي ٥٧، ٢٨٥.
راي داؤد ٥٧، ٢٨٥.
رايدن، جام ٧١، ٧٢، ٣٠١، ٣٠٣.
راي سنگ ٢٤٤، ٢٩٢.

راي سهره ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰.
رتن، ملڪ ۶۲، ۲۹۵.
رحمان قلي بيگ ۲۴۹.
رحمو ڏهر ۱۴۶، ۱۵۱.
رستم ۲۴۸.
رشيد، حافظ ۱۴۲.
رڪن الدين، شيخ ۱۴۳، ۱۴۷، ۲۳۸.
رڪن الدين، شيخ (بهاؤالدين زڪريا ملتاني جي اولاد مان) ۲۸۷، ۲۸۸.
رڪن الدين، مخدوم ۲۰۰ (ڏسو متو.)
رڪن الدين، ملڪ ۵۰، ۵۲، ۵۳، ۲۸۳.
رنمل، سوڍو ۱۱۷، ۱۱۹، ۲۹۱، ۲۹۲.
روح الله، شيخ ۱۵۱.
زاهد، ميرزا ۲۵۰
زرگر ۲۰۶، ۳۱۸.
زين الدين بڪري، قاضي ۲۰۰، ۲۰۱.
زين العابدين ۱۵۳، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱.
زينڪ ترخان ۸۲، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۱۳.

س

ساربان جنيد ۸۸.
ساربان علي تواچي ۸۳.
سارنگ خان، چام ۱۱۷.
سارنگ خان ۵۷، ۵۸، ۵۸، ۷۶، ۱۱۹، ۲۸۵، ۳۰۷.
سالار خان ۲۹۴.
ساهيه پسر رنمل سوڍو ۲۹۲.
ساهسي بن سيهرس ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴.
سبحانقلي ارغون ۲۴۸.
سعادت خان ۵۷، ۵۸.
سعدي، شيخ ۴۱.
سعيد خان، نواب ۲۳۳.
سفاح ۳۱.
سفر ارغون، مير ۱۷۲.
سڪندر ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۷۱.
سلطان امير ۱۹۱، ۲۳۴.
سلطان بيگ ۹۷.
سلطان حسين ميرزا ۲۲۳.
سلطان خواجه ۲۱۴.
سلطان علي ارغون ۸۴، ۹۶، ۹۷، ۱۹۰، ۱۱۳، ۲۱۱.
سلطان محمد (شاه بيگ ارغون جو پاءُ) ۲۰۲.

راي سهره ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰.
رتن، ملڪ ۶۲، ۲۹۵.
رحمان قلي بيگ ۲۴۹.
رحمو ڏهر ۱۴۶، ۱۵۱.
رستم ۲۴۸.
رشيد، حافظ ۱۴۲.
رڪن الدين، شيخ ۱۴۳، ۱۴۷، ۲۳۸.
رڪن الدين، شيخ (بهاؤالدين زڪريا ملتاني جي اولاد مان) ۲۸۷، ۲۸۸.
رڪن الدين، مخدوم ۲۰۰ (ڏسو متو.)
رڪن الدين، ملڪ ۵۰، ۵۲، ۵۳، ۲۸۳.
رنمل، سوڍو ۱۱۷، ۱۱۹، ۲۹۱، ۲۹۲.
روح الله، شيخ ۱۵۱.
زاهد، ميرزا ۲۵۰
زرگر ۲۰۶، ۳۱۸.
زين الدين بکري، قاضي ۲۰۰، ۲۰۱.
زين العابدين ۱۵۳، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱.
زينڪ ترخان ۸۲، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۱۳.

س

ساربان جنيد ۸۸.
ساربان علي تواچي ۸۳.
سارنگ خان، چام ۱۱۷.
سارنگ خان ۵۷، ۵۸، ۵۸، ۷۶، ۱۱۹، ۲۸۵، ۳۰۷.
سالار خان ۲۹۴.
ساهبه پسر رنمل سوڍو ۲۹۲.
ساهسي بن سيهرس ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴.
سبحانقلي ارغون ۲۴۸.
سعادت خان ۵۷، ۵۸.
سعدي، شيخ ۴۱.
سعيد خان، نواب ۲۳۳.
سفاح ۳۱.
سفر ارغون، مير ۱۷۲.
سڪندر ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۷۱.
سلطان امير ۱۹۱، ۲۳۴.
سلطان بيگ ۹۷.
سلطان حسين ميرزا ۲۲۳.
سلطان خواجه ۲۱۴.
سلطان علي ارغون ۸۴، ۹۶، ۹۷، ۱۹۰، ۱۱۳، ۲۱۱.
سلطان محمد (شاه بيگ ارغون جو پاءُ) ۲۰۲.

شمس الدين ماحوني، خواجه ١٦٠.
شمس‌الدين، مير ٧٥.
شهاب الدين سفيد رواني، خواجه ١٣٩.
شهاب‌الدين عبدالله مرواريد ٩٦.
شهاب الدين محمد بن سام غوري ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٢٧٢، ٢٧٣.
شهاب خان ٢٠٣، ٢٤٧.
شهباز، مخدوم قلندر ٥، ١٩٨، ١٩٩.
شيخا كوكران ٥٧، ٢٨٥.
شير خان افغان ١٦٥، ١٦٦، ١٦٩.
شير دل بيگ ١٧٣.
شيرم ذكه ٩٨، ٣٠٨.
شير قلندر، سيد محمد ٣، ١٣٧، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٩٨.
شير محمد ١٨٥، ٢٢٢.
شيرويه سلطان ٢٤٩.

ص

صاد ٦٠.
صادق، نواب محمد ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١.
صالح بن عبدالرحمان ٣٦٥، ٢٦٦.
صالح ترخان، ميرزا محمد ١٩١، ١٩٣، ٢٠٨، ٢٢٥.
صالح، شيخ ٢٠٣.
صايمه بيگم ٢٣٥.
صدرالدين راهواني، مخدوم ٢٠٢.
صدرالدين، شيخ ٤٠، ٤١، ٥٠.
صدرالدين، قاضي ١٩٩.
صدو، مير ٥٣.
صفائي، مير سيد ٢٣٧، ٢٤٤.
صلاح الدين، چام ٦٥، ٦٦، ٧٣، ٧٦، ٧٧، ٧٨، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢٠، ٣٠٤، ٣١٢، ٣١٣.
صلداي ٤٣، ٢٧٨، ٢٧٩.

ض

ضياءُ الدين، مولانا ٢٠٢.

ط

طاهر خان، محمد ٢٤٣، ٢٤٤.
طاهر صدر ١٦٨، ١٧٣.
طغي ٤٨، ٤٩، ٢٨٠، ٢٨١.
طهماسپ، شاه ١٣٢، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٣٩.

طيب هروي، شاه ١٤٤، ١٩٧، ٢٠٥، ٢٣٧.

ظ

ظريف خاتون ١٠٥.
ظفر خان ٥١، ٥٢، ٥٣ ٢٧٩.
ظهوري، ملا ٢٠٦، ٣١٨.

ع

عادل، عادل خواجه ٢١٨.
عادل خان (يعني ملك كندو) ٥٧.
عاقل اتكه ٩٧، ١٠٠، ١٠٦، ١٠٧، ٢١٨.
عامر بن عبدالله ٣١.
عباس، بني ١، ٤، ٣١، ٣٢.
عباس، مخدوم ٢٤٠.
عبدالباقي، مولانا ١٧٣.
عبدالباقي، ميرزا ٩٣، ١٤٧.
عبدالباقي، ميرك ٢١٥.
عبدالحق، خواجه ١٦٦، ١٦٧.
عبدالخالق گيلاني ٢١٥، ٢١٦.
عبدالرحمان، ارغون ٨٢، ٨٩.
عبدالرحمان دولتشاهي ١١٣.
عبدالرحمان، قاضي ١٥٣.
عبدالرحمان، مولانا ٢١٧.
عبدالرحمان، ميرك ٢١٤، ٢١٥.
عبدالرزاق (سپه سالار محمود غزنوي) ٣٢، ٢٧٠.
عبدالرزاق (پت ميرزا الغ بيگ) ٩٨.
عبدالرزاق (مير فاضل جي مائتن مان) ١٢٥.
عبدالرشيد پت مسعود، سلطان ٢٠، ٢٧٠، ٢٨٦.
عبدالصمد ترخان ١٠٦.
عبدالعزيز ابهري ٧٦.
عبدالعزيز بريد، ملك ٥٠.
عبدالعلي ترخان ١٠٠، ١٠٤، ٢٠٦.
عبدالغفور ٢١٤.
عبدالفتاح ١٢٥، ١٤٦ ٢٢٨
عبدالقدوس ١٦٤.
عبدالانصاري ١٤١.
عبدالله بن علي ثقفي ٢٣، ٢٤.
عبدالله پت محمد پت علي ٣١.
پت عبدالله پت عباس ٣١.
عبدالله، خواجه ١٢٧.
عبدالله، قاضي ٢٠٢، ٢٠٤.
عبدالله كانجرجه ٢٤٨.
عبدالله، متقي، شيخ ٢٠٤.
عبدالله، مفتي ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٣٨.

عبدالله، ميراز سيد ٩٣، ٩٤.
عبدالله يزدي ٢١٢
عبدالمجيد، مير ٢٢٥
عبدالملڪ ٦، ٢٥٩.
عبدالواحد ٢١٨.
عبدالواحد يساول ٧٨.
عبدالوهاب پوراني، شيخ ١٨١، ١٩٠، ١٩١، ١٩٦، ١٩٣، ١٩٧، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١٤، ٢٢٢، ٢٢٥، ٢٣٨.
عبدالهادي ١٠٢.
عبيدالله بن نبهان ٢٦٢، ٢٦٣.
عثمان، قاضي مخدوم ٢٤٠.
عثمان، مروندوي ٤٠ (ڏسو شهباز قلندر)
عدل، مير ٢٤٥، ٢٤٦.
عربي، مخدوم ٢٠٥.
عرقوب ١٧٧.
عزيز ڪوڪه ٢٠٣.
علاؤالدين ڌاروال ٥٧.
علاؤ الدين پٽ مبارڪ خان ١١٥، ١١٨.
علاؤ الدين، پٽ محمد پٽ فريد شاه ١٤٨.
علاؤالدين خلجي، سلطان ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٦٣، ٦٤، ٢٧٩، ٢٩٤، ٢٩٧، ٢٩٨.
علاؤ الدين بهرام شاه ٢٧٧.
علاؤ الدين شاه پٽ محمد شاه خلجي ٥٦، ٢٨٥.
علي اڪبر جامي ١٧١.
علي محمد شاه راشدي، پير (مقدم ١٣، ٢١، ٣٣).
علي بخشي ٨٧.
علي پٽ حامد ابي بڪرالڪوفي ٤.
علي پٽ محمد پٽ عبدالرحمان سليطي ٢٧.
علي پٽ مسعود ٢٧٠.
علي، بيگ ١١٣، ١٧٩، ٢٢٠.
علي پوراني ٢٢٠.
علي بيگ جلاير ١٧٨.
علي حسين ارغون ١٨٨.
علي خان ١٤٧.
علي ماربان ٨٤.
علي، سيد ٢١٣، ٢١٥، ٢٢٦.
علي شاه، ترڪ ٦٢، ٦٣، ٢٩٦.
علي شير، چام ٦٧، ٦٨، ٣٠٠.
علي شير، ملڪ ١٤٧، ١٥٠، ١٩٠، ١٩١، ١٩٤، ٢٨٣.
علي طغائي ٨٥، ٩٢، ٩٣.

عبدالله، ميراز سيد ٩٣، ٩٤.
عبدالله يزدي ٢١٢
عبدالمجيد، مير ٢٢٥
عبدالملڪ ٦، ٢٥٩.
عبدالواحد ٢١٨.
عبدالواحد يساول ٧٨.
عبدالوهاب پوراڻي، شيخ ١٨١، ١٩٠، ١٩١، ١٩٦، ١٩٣، ١٩٧، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١٤، ٢٢٢، ٢٢٥، ٢٣٨.
عبدالهادي ١٠٢.
عبيدالله بن نبهان ٢٦٢، ٢٦٣.
عثمان، قاضي مخدوم ٢٤٠.
عثمان، مروندوي ٤٠ (ڏسو شهباز قلندر)
عدل، مير ٢٤٥، ٢٤٦.
عربي، مخدوم ٢٠٥.
عرقوب ١٧٧.
عزيز ڪوڪه ٢٠٣.
علاؤالدين ڌاروال ٥٧.
علاؤ الدين پٽ مبارڪ خان ١١٥، ١١٨.
علاؤ الدين، پٽ محمد پٽ فريد شاه ١٤٨.
علاؤالدين خلجي، سلطان ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٦٣، ٦٤، ٢٧٩، ٢٩٤، ٢٩٧، ٢٩٨.
علاؤ الدين بهرام شاه ٢٧٧.
علاؤ الدين شاه پٽ محمد شاه خلجي ٥٦، ٢٨٥.
علي اڪبر جامي ١٧١.
علي محمد شاه راشدي، پير (مقدم ١٣، ٢١، ٣٣).
علي بخشي ٨٧.
علي پٽ حامد ابي بڪرالڪوفي ٤.
علي پٽ محمد پٽ عبدالرحمان سليطي ٢٧.
علي پٽ مسعود ٢٧٠.
علي، بيگ ١١٣، ١٧٩، ٢٢٠.
علي پوراڻي ٢٢٠.
علي بيگ جلاير ١٧٨.
علي حسين ارغون ١٨٨.
علي خان ١٤٧.
علي ماربان ٨٤.
علي، سيد ٢١٣، ٢١٥، ٢٢٦.
علي شاه، ترڪ ٦٢، ٦٣، ٢٩٦.
علي شير، چام ٦٧، ٦٨، ٣٠٠.
علي شير، ملڪ ١٤٧، ١٥٠، ١٩٠، ١٩١، ١٩٤، ٢٨٣.
علي طغائي ٨٥، ٩٢، ٩٣.

فتح خان، چام ۶۷، ۶۸، ۷۰.
فتح خان (ڏسو هيبت خان)
فخر سالاري ۲۷۵.
فخر ملڪ ۴۵، ۴۶.
فخري هروي ۲۰۶.
فرخ، مير ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۸۲.
فرخي ۲۷۱.
فريد ارغون ۱۰۴.
فريد الدين احمد تفتازاني ۳۰۴.
فريدالدين، گنج شڪر ۴۰.
فريد دهر ۲۴۷.
فريد، شيخ ۲۱۱.
فريد (شيرخان افغان) ۱۵۶.
فريدون حسين، ميرزا ۹۰، ۹۱.
فصيح الدين ۹۶.
فضل الله خان بلخي ۵۸.
فضل الله، مخدوم ۲۱۷.
فضيل بيگ ۱۷۲.
فقير محمد ترخان ۲۱۳.
فيروز چام ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۳۰۳، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۵.
فيروزشاه تغلق، سلطان ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۷، ۵۸، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۹۹.
فيروز لانگاه، سلطان ۱۴۸.
فيروز، ملڪ ۶۲، ۶۳، ۲۹۶.

ق

قادر بالله ۳۲، ۲۶۹.
قاسم، سيد ۱۱۹.
قاسم بيگ لار ۱۴۶، ۱۹۰، ۱۹۱.
قاسم حسين سلطان ۱۷۳.
قاسم خان، محمد ۲۱۳، ۲۴۴.
قاسم ديوان، مولانا ۲۴۱.
قاسم طغائي، ميرزا ۱۶۸.
قاسم ڪپنڪ پوش ۱۴۶.
قاسم ڪوڪه ۱۰۷، ۱۹۶.
قاسم، مير ۱۱۲.
قاسم، ميرزا ۱۷۲، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۱۰.
قاضي قاضن (قادن) ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۸۱، ۱۸۸، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۴، ۳۰۲.
قاضي معروف ۷۳.
قباد خان ۲۲۱.

قبتاش ۱۱۴.
قتلغ خان ۳۸، ۴۱، ۲۷۸.
قتیبه ۲۶۵.
قرابت خان ۲۲۳.
قراچه خان ۱۷۱.
قزل ۳۰۹.
قشغه، سید ۱۳۷.
قطب‌الدین، ایبک ۳۴، ۳۵، ۲۷۳.
قطب الدین بختیار کاکي ۵۹.
قطب‌الدین، سلطان ۱۴۵، ۱۴۶.
قطب الدین لانگاه، سلطان ۱۴۸، ۱۵۰.
قطب‌الدین، شاه ۱۴۴، ۱۹۷، ۲۲۲، ۲۳۷.
قلج بهادر اوزبک ۲۲۸.
قلي بیگ، سلطان ۱۴۳، ۱۵۲، ۱۷۲، ۲۳۳.
قلي خان، میرزا ۱۱۹.
قلي مهردار، امیر ۱۷۴.
قنبر بیگ ارغون ۱۷۴.
قیس ۲۵، ۲۶.
قیصر رومي ۲۹۵، ۲۹۶.

ک

کاشاني، قاضي ۱۲۸.
کامران، میرزا ۱۳۱، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۹۶، ۲۰۸.
کامیاب خان اعظم، نواب ۲۰۳.
کاهه ۶۲، ۶۳.
کچک بیگ ۱۶۷.
کرن، چام ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۳۰۰.
کریم الدین ۲۱۷.
کزلک خان ۲۷۷، ۲۷۸.
کشلو خان ۴۷، ۲۷۹، ۲۸۰.
کلان مسکین، خواجه ۲۲۴.
کمال مئین (مبین) ۵۷، ۲۸۵.
کوچک (پت سبحانقلي) ۲۴۸.
کوچک، میر ۲۱۰.
کوکار سنگین، راي ۲۷۴.
کوکه ترخان ۱۷۳.
کندو (کندو) ملک ۵۷، ۲۸.
کنگهار (کنگهار) ۱۶۰، ۱۶۱.
کیبک ارغون ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۱۸، ۲۲۶.
کیخسرو ۴۱.
کیسو خان (یا گیسو خان) ۲۳۶، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴.

گ

گلبرگ بیگم ۱۴۷، ۱۹۶.
گوهر شاد خاتون ۳۰۸.

ل

لاڏي ۲۶، ۲۷.
لاکه ۲۹۲.
لالي مهر ۱۲۲.
لطفي، مير ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷،
۲۲۲.
لنگر خان ۱۵۷، ۱۶۰.

م

ماد هو داس ۲۴۷.
مالديو، راجه ۱۷۵، ۱۷۶.
مؤلف (يعني مير محمد معصوم)
۲۵۴ (ڏسو معصوم).
مامون ۳۲.
ماڻڪ وزير ۱۴۲.
ماني، چام ۲۹۸، ۳۰۰.
ماه بيگم ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۴۷، ۱۷۸، ۱۹۰، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۲۲، ۲۲۶.
مبارڪ (چام تغلق جو
پرده دار) ۷۱.
مبارڪ خان پٽ ملڪ راجو
۵۷.
مبارڪ خان (غلام سلطان
محمود خان بکري) ۲۲۸،
۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳،
۲۳۴.
مبارڪ خان ۳۰۲ (ڏسو
دريا خان).
مبارڪ ڪبير ملڪ ۵۲.
متن خان ۱۱۳، ۱۱۶.
متو، مخدوم ۲۰۰.
متوڪل، خليفه ۲۸۷.
مجاهد خان ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۲، ۲۴۳.
مجدود، سلطان ۳۳.
محب ترخان ۱۵۲، ۱۵۹.
محب علي خان ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۲، ۲۴۳.
محب علي، ملا ۲۲۲، ۲۲۳.
محمد، سيد ۱۳۷، ۱۳۸.
محمد (صلعم) ۲.
محمد، مولانا ۷۶.
محمد ارغون ۱۶۵.
محمد اوچه، قاضي شيخ
۲۰۳.
محمد اسروهه، سيد ۲۴۵.
محمد برندق برلاس ۷۸، ۱۰۱.
محمد بڪاول، بيگ ۱۶۷.
محمد بن علي بن طهمان
همداني ۲۹.

محمد بن قاسم ثقفي ۸، ۲۰،
۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶،
۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱،
۱۴۷، ۲۶۳، ۲۶۵.
محمد بن قاسم القرشي ۲۸۷،
۲۸۸.
محمد بن هارون ۲۰.
محمد ترخان ۱۲۵.
محمد جونپوري، سيد ۲۰۱.
محمد خان اتکه ۲۳۰.
محمد خان شيباني اوزبک
۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۷.
محمد خان قنداري ۲۲۳.
محمد خان نيازي ۲۵۴.
محمد خان، ميرزا ۲۴۴.
محمد رضا بن دريائي بن
داروغه، گهر ۲۵۷.
محمد، زرگر ۲۰۶.
محمد زمان، ميرزا ۱۶۶.
محمد ساربان ۱۲۴.
محمد سلطان ۱۴۰، ۱۴۱.
محمد سلطان، ميرزا ۱۶۷،
۲۴۳.
محمد شاه تغلق، سلطان ۱۴۶،
۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳،
۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۴، ۲۸۰،
۲۸۱، ۲۸۲، ۲۹۵.

محمد شاه گجراتي، سلطان
۳۰۱.
محمد شريف، حافظ ۱۱۴،
۱۲۷.
محمد عسکري، ميرزا ۱۶۶
۱۶۷.
محمد عماد، مولانا ۲۸۳.
محمد فاسم بيگ ۹۸.
محمد قاسم کوکه ۱۰۳.
محمد قلي قابوچي ۱۷۳.
محمد کوکه ۱۲۴.
محمد مؤمن ۸۵، ۸۶، ۸۷،
۸۸.
محمد مظفر شهاب الدين ناهر
۵۸.
محمد مقيم، ميرزا ۸۴، ۸۸،
۹۷، ۹۸، ۹۹.
محمد مهر دار، سلطان ۱۲۴.
محمد مير عدل، سيد ۲۴۵.
محمود بيگ، سلطان ۳۰۱.
محمود بيگ ۱۵۲.
محمود بيگ لار ۱۸۴.
محمود پوراني ۲۳۸.
محمود خان ولد دريا خان
۱۱۳، ۱۱۶.
محمود خان بکري، سلطان
۸۲، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۲۱، ۱۲۲،
۱۲۳، ۱۲۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۵۰،

اوله ١٥٢، ١٥٣، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٧، ١٦٨، ١٦٩، ١٧٤، ١٧٨، ١٧٩، ١٨١، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٧، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ٢٠٣، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١، ٢١٣، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٦، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥، ٦٣٢، ٢٣٧، ٢٣٨، ٢٣٩، ٢٤٢، ٢٤٤، ٢٤٧.

محمود ساربان ١٠٦، ١٥٢، ١٧٢، ١٨٥.

محمود سرخ، مولانا ٩١، ٢٤١.

محمود غزنوي، سلطان ٣٢، ٦٠، ١٤٨، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٨٦.

محمود لانگاه، سلطان ١٠٤، ١٥٥، ١٠٧، ١٥٩، ١٨١.

محمود شاه، ناصرالدين ٥٦، ٥٧، ٥٨، ٢٨٥.

محمود فخر پوتو ١٩٨، ١٩٩.

محمود، قاضي ٢١٧.

محمود مهردار، سلطان ١٨٣.

محمود نان ده، ملڪ ٢١٨

مدينہ ماچائي ٣٠٤، ٣١٠.

مراد حسين ٢٢٦.

مرتضي الحسيني الترمذي ٢٣٧.

مروان بن محمد ٣١.

مريد بلوچ ٢٠٨.

مزيد ڪوڪه ٢٠٨،

مسعود، سلطان ٣٢، ٣٧، ٣٨، ٦٠، ٢٧٠، ٢٧١.

مسعود، مير شاه ٢٠٦.

مسڪين ترخان ١٤٣، ١٥١، ١٥٢، ١٥٧، ١٥٩، ٢١٢، ٢٢١.

مصلح الدين لاري ٢٠٤.

مظفر حسين ٨٦، ٨٧.

مظفر خان ٢٢١.

مظفر، سلطان ٧٦، ٧٧، ١١٩، ٢٠٣، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣١٣.

معاويہ بن مهلب ٢٦٥.

معتمد، خليفه ٢٦٩، ٢٨٧.

معزالدين، سلطان ٣٤.

معزالدين محمد سام ١٤٨.

معصوم، محمد ٣، ٩٣، ٧٥٠.

معين، مير ٢٥.

مقرب خان ٥٦، ٥٨، ٢٨٦.

مقرب الملڪ ٥٦ (ڏسو مقرب خان)

مقصود بيگ ٢٥٤.

مقصود قبق، مير ٢٢٢.

مقيم بخشي ٢٥٢.

اوله ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۲۰۳، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۴۴، ۲۴۷.

محمود ساربان ۱۰۶، ۱۵۲، ۱۷۲، ۱۸۵.

محمود سرخ، مولانا ۹۱، ۲۴۱.

محمود غزنوي، سلطان ۳۲، ۶۰، ۱۴۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۸۶.

محمود لانگاه، سلطان ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۸۱.

محمود شاه، ناصرالدين ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۲۸۵.

محمود فخر پوتو ۱۹۸، ۱۹۹.

محمود، قاضي ۲۱۷.

محمود مهردار، سلطان ۱۸۳.

محمود نان ده، ملک ۲۱۸

مدينه ماڇاڻي ۳۰۴، ۳۱۰.

مراد حسين ۲۲۶.

مرتضيٰ الحسيني الترمذي ۲۳۷.

مروان بن محمد ۳۱.

مريد بلوچ ۲۰۸.

مزيد ڪوڪه ۲۰۸.

مسعود، سلطان ۳۲، ۳۷، ۳۸، ۶۰، ۲۷۰، ۲۷۱.

مسعود، مير شاه ۲۰۶.

مسڪين ترخان ۱۴۳، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۷، ۱۵۹، ۲۱۲، ۲۲۱.

مصلح الدين لاري ۲۰۴.

مظفر حسين ۸۶، ۸۷.

مظفر خان ۲۲۱.

مظفر، سلطان ۷۶، ۷۷، ۱۱۹، ۲۰۳، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۱۳.

معاويه بن مهلب ۲۶۵.

معتمد، خليفه ۲۶۹، ۲۸۷.

معزالدين، سلطان ۳۴.

معزالدين محمد سام ۱۴۸.

معصوم، محمد ۳، ۹۳، ۷۰۰.

معين، مير ۲۵.

مقرب خان ۵۶، ۵۸، ۲۸۶.

مقرب الملڪ ۵۶ (ڏسو مقرب خان)

مقصود بيگ ۲۵۴.

مقصود قبق، مير ۲۲۲.

مقيم بخشي ۲۵۲.

نصر ۵۰.
نصرالله، قاضي ۲۰۲.
نصرت خان ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۲۷۹.
نصرت شاه ۵۸.
نظام الدين، ڄام ۶۶، ۶۷، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۱۱۵، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳ (هتي ست نمبر ۹ ۾ غلطي سبب "صلاح الدين" ڇپيل آهي) ۳۱۱.
نظام الدين، عليشير ۹۳، ۹۴.
نظام الملڪ (حاڪم گجرات) ۵۱.
نظام الملڪ، خواجه ۸۷.
نظام الملڪ (محمد بن اسعد) ۳۶، ۲۷۶، ۲۷۷.
ننده، ڄام ۷۳، ۱۱۲ (ڏسو ڄام "نظام الدين") ۳۰۲، ۳۰۳.
نواب ميرزا (يعني ميرزا شاه حسن ارغون) ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۶۰.
نوح، مخدوم ۲۰۵.
نورالدين محمد ۳۷، ۲۷۷.
نورالدين محمد، ميرزا ۱۶۶.
نوروز خان ۲۳۰، ۲۳۱.
نيشاپور، خواجه ۱۴۱ (۽ اهو خواجه علي نيشاپوري آهي. جيئن حاشي ۾ آهي).

و

وڪيل خان ۲۴۲.
ولي بيگ ۲۲۳.
ولي بيگ، محمد ۹۳، ۹۴.
وليد (بن عبدالملڪ) ۴، ۵، ۱۶، ۲۰، ۲۶، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۲۰۹، ۲۶۵.
ونار الساسري ۲۹۵ (ڏسو ڄام انڙ).

هه

هارون رشيد، خليفه ۳۱، ۳۲.
هاله ۱۷۷، ۱۷۸.
همايون بادشاه ۱۳۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۲، ۲۳۹، ۳۱۵، ۳۱۷.
همايون خان ۵۵، ۵۶.
همون ۶۱.
هندال، ميرزا ۱۳۱، ۱۶۶، ۱۷۱.
هند و علي ۱۷۳.
هندوي تمغاچي ۲۳۱.
هيبت خان ۱۱۹، ۳۱۲

نصر ۵۰.
نصرالله، قاضي ۲۰۲.
نصرت خان ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۲۷۹.
نصرت شاه ۵۸.
نظام‌الدين، ڄام ۶۶، ۶۷، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۱۱۵، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳ (هتي ست نمبر ۹ ۾ غلطي سبب "صلاح الدين" ڇپيل آهي) ۳۱۱.
نظام الدين، عليشير ۹۳، ۹۴.
نظام الملڪ (حاڪم گجرات) ۵۱.
نظام‌الملڪ، خواجه ۸۷.
نظام الملڪ، (محمد بن اسعد) ۳۶، ۲۷۶، ۲۷۷.
ننده، ڄام ۷۳، ۱۱۲ (ڏسو ڄام "نظام الدين") ۳۰۲، ۳۰۳.
نواب ميرزا (يعني ميرزا شاه حسن ارغون) ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۶۰.
نوح، مخدوم ۲۰۵.
نورالدين محمد ۳۷، ۲۷۷.
نورالدين محمد، ميرزا ۱۶۶.
نوروز خان ۲۳۰، ۲۳۱.
نيشاپور، خواجه ۱۴۱ (۽ اهو خواجه علي نيشاپوري آهي. جيئن حاشي ۾ آهي).

و

وڪيل خان ۲۴۲.
ولي بيگ ۲۲۳.
ولي بيگ، محمد ۹۳، ۹۴.
وليد (بن عبدالملڪ) ۱۴، ۵، ۱۶، ۲۰، ۲۶، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۲۰۹، ۲۶۵.
ونار السامري ۲۹۵ (ڏسو ڄام انڙ).

هه

هارون رشيد، خليفه ۳۱، ۳۲.
هاله ۱۷۷، ۱۷۸.
همايون بادشاه ۱۳۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۲، ۲۳۹، ۳۱۵، ۳۱۷.
همايون خان ۵۵، ۵۶.
همون ۶۱.
هندال، ميرزا ۱۳۱، ۱۶۶، ۱۷۱.
هند و علي ۱۷۳.
هندوي تمغاچي ۲۳۱.
هيبت خان ۱۱۹، ۳۱۲

مڪانن ۽ قبيلن جي نالن جي فهرست

نوٽ: هن فهرست ۾ ڏنل صفحا، متن ۾ ڏنگين اندر انگن ۾ آيل فارسي ايڊيشن وارا صفحا آهن. ترجمي ۾ فارسي نالن عيوض جيڪي سنڌيءَ ۾ نالا استعمال ڪيا ويا آهن، سي هن فهرست ۾ ڏنگين اندر ڏنا ويا آهن.

الف

آب آمويه (آمويه ندي) ٩٨، ١٠١.

آب جون (جمنا ندي) ٥٢، ٢٨٤.

آب چناب (چناب ندي) ١٦٧.

آب سنڌ (سنڌو ندي) ٢٨١.

آب گهارو (گهارو واهه) (In Punjab) ١٠٣، ١٠٤، ١٠٥.

آب مرغاب (مرغاب ندي) ٩٥، ٩٦.

اجمير ٢٣٤.

احمد آباد ١٦٤، ٢٠٣.

احمد نگر ٢٥٧.

اختيار دين (قلعه) ١٠٨.

ادسيه ٩٣.

ادهاپور (اڌاپور) ٢٩.

ارغنداب ١٣١، ١٣٤، ١٤٠.

ارغون ١٤٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٤، ١٧١، ١٧٢، ١٨٧، ١٩٠، ٢٠٧، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١١، ٢١٤، ٢٣٣، ٢٤٢، ٢٤٨.

ارغونيان ٢١٥.

ارغونيه ١، ٢، ٨٠، ١١٠، ١١٢، ١٧٣، ١٧٩، ١٨٨، ٢١٠، ٢١٤، ٢٢١، ٢٢٧، ٢٢٨.

استر آباد ٨٦، ٨٧، ٩٣، ٩٥.

اسفراين ٩٠.

اسڪندره ٢٧، ٢٦٥.

اسير گره (اسير ڳڙهه) ٢٥٧، ٢٥٩.

اشڪلچه ١٣٧، ١٣٨، ١٣٩، ١٩٨.

اصفهان ٢١٨.

اکر و بکر (يعني سکر ۽ بکر؟) ۲۷۴۔

اکري (اکڙي) ۷۵۔

آگره ۲۴۵۔

اگهم ۱۲۶، ۳۱۴۔ (30 miles S.E. of Hyd.)

الله بند ۲۹۴۔

النگ نشين ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۴۔

الرور (ڏسو اروڙ) ۲۶۱۔

الور (اروڙ) ۸، ۹، ۱۰، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۲۹، ۶۹، ۱۲۴، ۲۳۲، ۲۴۷، ۲۶۳، ۶۶۵۔

انجوي ۲۱۵، ۳۱۸۔

اند خود ۹۳، ۹۹۔

اوباره (اوباوڙو) ۷۳، ۲۲۸۔

اوچه (اُچ) ۱۰، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۲، ۴۳، ۴۵، ۵۹، ۶۳، ۶۸، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۶، ۱۷۸، ۲۰۳، ۲۱۱، ۲۱۹، ۲۲۳، ۲۶۵، ۲۶۹، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۷، ۲۸۹۔

اوزبک ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۰۔

اوزبکيه ۱۰۷

اوق ۹۷۔

اونرپور (انڙپور) ۲۵۵۔

ب

باد غيس ۹۵۔

باغات ۹۳، ۹۴، ۲۲۳۔

باغبان (يعني باغبانان) ۲۰۲، ۳۰۹، ۳۱۱۔ (Exiled in mid 18th century.)

باغبانان ۱۲۰، ۱۴۷، ۲۱۹، ۳۰۹۔

باڻبهراه ۲۶۳۔

ببرلو (ٻبرلوءِ) ۱۴۴، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۰، ۲۲۴۔

بتوره (ٻتورو) ۱۶۸، ۱۷۸، ۱۸۳۔

بچراه (ٻچراه) ۴۵۔

بحر عمان (عربي سمنڊ) ۲۶۰، ۲۶۱۔

بحر هندي (هندي سمنڊ) ۲۶۱۔

بدخشان ۱۰۹، ۱۸۲۔

بدين (بد ين) ۲۵۴۔

برهمنا باد ۱۶، ۱۸، ۲۰، ۲۳، ۲۶، ۲۶۳۔

بريالو (۽ صحيح پسر يسالو) ۱۲۱، ۳۱۳۔

بغداد ۴، ۶، ۸، ۲۰، ۲۶، ۲۶۶۔

اکر و بکر (يعني سکر ۽ بکر؟) ٢٧٤.
اکري (اڪڙي) ٧٥.
آگره ٢٤٥.
اگهم ١٢٦، ٣١٤. 30 miles SE of Hyd.
الله بند ٢٩٤.
النگ نشين ٨٩، ٩٠، ٩١، ٩٢، ٩٤.
الرور (ڏسو اروڙ) ٢٦١.
الور (اروڙ) ٨، ٩، ١٠، ١٥، ١٦، ١٧، ١٨، ٢٠، ٢١، ٢٣، ٢٤، ٢٧، ٢٩، ٦٩، ١٢٤، ٢٣٢، ٢٤٧، ٢٦٣، ٦٦٥.
انجوي ٢١٥، ٣١٨.
اند خود ٩٣، ٩٩.
اوباره (اوباوڙو) ٧٣، ٢٢٨.
اوچه (اُچ) ١٠، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٤٢، ٤٣، ٤٥، ٥٩، ٦٣، ٦٨، ١٥٠، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٥، ١٥٦، ١٦٦، ١٦٧، ١٧٦، ١٧٨، ٢٠٣، ٢١١، ٢١٩، ٢٢٣، ٢٦٥، ٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٣، ٢٧٧، ٢٨٩.
اوزبک ١٠١، ١٠٢، ١١٠.
اوزبکيه ١٠٧
اوق ٩٧.
اونرپور (انڙپور) ٢٠٥.

ب

باد غيس ٩٥.
باغات ٩٣، ٩٤، ٢٢٣.
باغبان (يعني باغبانان) ٢٠٢، ٣٠٩، ٣١١. Exiled in mid 18th century.
باغبانان ١٢٠، ١٤٧، ٢١٩، ٣٠٩.
باڻبهراه ٢٦٣.
ببرلو (ٻبرلوءِ) ١٤٤، ١٦٦، ١٦٧، ١٧٠، ٢٢٤.
بتوره (ٻتورو) ١٦٨، ١٧٨، ١٨٣.
بچراه (ٻچراه) ٤٥.
بحر عمان (عربي سمنڊ) ٢٦٠، ٢٦١.
بحر هندي (هندي سمنڊ) ٢٦١.
بدخشان ١٠٩، ١٨٢.
بدين (بدڻ) ٢٥٤.
برهمنا باد ١٦، ١٨، ٢٠، ٢٣، ٢٦، ٢٦٣.
بريالو (۽ صحيح ڀسر يسالو) ١٢١، ٣١٣.
بغداد ٤، ٦، ٨، ٢٠، ٢٦، ٢٦٦.

پنجاب ۵۹، ۳۱۶۔
پنجواهي ۱۳۰۔
پهلودي ۱۷۶۔
پهواري (پنهواري) ۲۳۳۔
پير آر (پير پٹو) ۱۱۴، ۱۹۰، ۲۱۳۔
تبر هنده ۲۷۴۔
تبريز ۳۰۴۔
تخارستان ۲۶۹۔
ترخان ۸۰، ۹۷، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۶۴، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۴، ۲۰۷، ۲۲۰۔
ترک ۱۲۴۔
ترکستان ۳۴۔
تغلق آباد ۱۴۴۔
تکدر (۽ صحيح نکدر آهي) ۸۱، ۹۱، ۹۳، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۴۶۔
تکدري (صحيح نکدري آهي) ۸۰، ۹۱، ۳۰۸۔
تلهتي (تلتي) ۲۳، ۶۳، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۱۹، ۲۶۳، ۲۶۴۔
تهته (ٺٽو) ۱، ۶، ۲۱، ۲۲، ۳۲، ۴۳، ۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۶۴، ۷، ۷۱، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۷، ۷۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۷، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۳، ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۸، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۷، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۰، ۳۶۳، ۲۸۰، ۲۸۱، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲۔
تهري (ترڙي) ۲۷، ۴۸، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۴، ۲۶۵، ۲۸۶، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۸، ۲۹۹۔

ج

جاريجه (جاڙيجا) ۴۸، ۴۹، ۱۱۸، ۱۶۴، ۲۸۰، ۲۹۱، ۳۹۳۔
جت ۱۴۵، ۱۵۳، ۲۹۲، ۲۹۳۔
جتان ۱۷۲۔
ججکتو ۹۳، ۹۵۔
ججه ۲۲۳۔
جلو کير ۷۵، ۳۰۱۔
جليسر ۵۴، ۲۸۴۔

پنجاب ۵۹، ۳۱۶۔

پنجواهي ۱۳۰۔

پهلودي ۱۷۶۔

پهواري (پنهواري(۲۳۳۔

پير آر (پير پٽو) ۱۱۴، ۱۹۰۔ ۲۱۳۔

تبر هنده ۲۷۴۔

تبريز ۳۰۴۔

تخارستان ۲۶۹۔

لرخان ۸۰، ۹۷، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۶۴، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۴، ۲۰۷، ۲۲۰۔

ترڪ ۱۲۴۔

ترڪستان ۳۴۔

تغلق آباد! ۱۴۴۔

تڪدر (۽ صحيح نڪدر آهي) ۸۱، ۹۱، ۹۳، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۴۶۔

تڪدري (صحيح نڪدري آهي) ۸۰، ۹۱، ۳۰۸۔

تلهتي (تلٽي) ۲۳، ۶۳، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۱۹، ۲۶۳، ۲۶۴۔

تهته (ٺٽو) ۱، ۶، ۲۱، ۲۲، ۳۲، ۴۳، ۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۶۴، ۷، ۷۱، ۷۲، ۷۴، ۷۵، ۷۷، ۷۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۷، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۳، ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۸، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۷، ۲۵۰ ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۰، ۳۶۳، ۲۸۰، ۲۸۱، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲۔

تهري (ترڙي) ۲۷، ۴۸، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۴، ۲۶۵، ۲۸۶، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۸، ۲۹۹۔

ج

جاريجه (جاڙيجا) ۴۸، ۴۹، ۱۱۸، ۱۶۴، ۲۸۰، ۲۹۱، ۲۹۳۔

جت ۱۴۵، ۱۵۳، ۲۹۲، ۲۹۳۔

جتان ۱۷۲۔

ججڪتو ۹۳، ۹۵۔

ججه ۲۲۳۔

جلو ڪير ۷۵، ۳۰۱۔

جليسر ۵۴، ۲۸۴۔

دلاور ١٠٠، ١٧٦، ٢١٩.
دمريله ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٨٠.
دمشق ٥، ٢٦٦.
دميڪ ٣٤، ٢٧٣.
دودائي ١٠٣.
دوشاب ٢٦١.
دولت‌آباد ٤٧.
دهر (ڏهر) ١٤٤، ١٤٥، ٣١٦.
دهلي ٣٤، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤١، ٤٢، ٤٥، ٤٦، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٥٥، ٥٨، ٥٩، ٦٤، ٦٥، ٦٩، ٧٠، ١٦٢، ٢٧٦، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٩٩، ٣٠٠، ٤٠٠، ٣١٦.
ديبل‌لپور ٢٨، ٣١، ٤٤، ٥٧، ٥٨، ٢٨٥.
ديبل (ديول) ٦، ٧، ١٢، ٢٥٩، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧.
ديراور ١٤٥.
ديو ٩.
ديول (ڏسو ديبل)

ر

راوت ٢٠٢.
رادن پور (راڌڻ پور) ١٦٣، ١٦٤.
راني پور (راڻي پور) ٢٤٣.
راور ٢٦٤، ٢٦٥.
راهمان ١٤٣.
رپري (رپڙي) ١٤٨، ١٤٩.
رفيان ٢٣، ٢١٠، ٢٢٦، ٢٦٤.
رند ١٥٣،
رڪاله ٢٧٥.
رود سند (مهراڻ) ٢٨٣، ٢٩٤.
روم ٢٤.
رهري (ڏسو لوهري) ٢٦٣، ٢٦٤.
رين ١١٩.

ز

زرهي ١١٢.
زمين دارو ٨٨، ٣٩، ٩١، ٩٣، ١٠٠، ١٠٣، ١٠٥، ١٤٠.

س

ساپاه ١٨٩.
ساڌلمير ١٧٦، ٢١٩.
ساربان ١٤٠.
ساڪر ١٧٩.
ساڪره (ساڪره) ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٢، ٢٨٣، ٢٩٤، ٣١١.

سامانه (سمانه) ٥٣، ٢٤٧.
سامره (سومره) ٢٨٧، ٢٨٨.
ساموِيه (ساموئي) ٣١١.
سانگيره (سانگره) ٤٩.
سبز وار ٩٠، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥.
سجستان ٢٦٩.
سدوستان ٢٧٥.
سر پوزه ١٣١.
سرستي ٥٠، ٢٧٤.
سرمور ٥٢.
سعته ٢٧، ١١٦، ١٤٤.
سفياني ١٧٠.
سکر ۽ ١٢٣، ١٧٧، ١٧٨، ١٨٠، ٢٠٨، ٢٣٣، ٢٤٢.
سمر قند ٨٠، ٩٩.
سمه (سما) ١، ٢٧، ٤٩، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٦٣، ٦٤، ٧٦، ٧٩، ١١٣، ١١٤، ١١٧، ١١٨، ١٢٤، ٢٩٢، ٢٩٣.
سمڪان (جمع سمه) ٢٩٢، ٢٩٧، ٣٠١.
سميجه ٢١١، ٢١٢، ٢٢١، ٢٤٩.
سن ٦٤، ١٧٣، ١٧٨، ١٨٦، ١٩٣، ٢٠٥، ٢٨٨.
سنڌ ١، ٢، ٣، ٤، ٦، ٧، ٨، ٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٦، ٢٧، ٣١، ٣٢، ٣٤، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٥٠، ٥٧، ٦٠، ٦١، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٦، ٧٠، ٧٢، ٧٤، ٧٥، ٧٦، ٧٩، ١٠٥، ١١٠، ١١٣، ١١٦، ١١٨، ١٢١، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٦، ١٦٠، ١٦٤، ١٦٧، ١٧٥، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٠، ١٨٢، ١٩١، ١٩٦، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢١٦، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٤٢، ٢٦٠، ٢٦١، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٦٩، ٢٧٤، ٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩٧، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣١٢، ٣١٣.
سوده (سوڍا) ١١٦، ١١٧، ١١٨، ١٦٤، ٢٠٨، ٢١٢، ٢١٩، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٣، ٣٠٥.
سورائي ١٠.
سومره ١، ٤٦، ٤٩، ٦٠، ٧٩، ٢٨١، ٢٨٦، ٣٠٤.
سومرڪان ٢٨١، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٩، ٣٠٤.
سوندره (سونڊا) ٢٦٤.
سومنات ٢٨١، ٢٨٦.
سهوان (سهوڻ) ٦٤، ١١٦، ١٢٩، ٢١٠، ٢٤٨، ٢٥٢، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٥٦.

سيتپور ۱۲۹، ۱۳۰، ۲۲۴، ۲۳۵، ۲۳۹.
سيحون ۲۷۱.
سيد يچه ۷۵.
سيستان ۲۶۹، ۲۷۰.
سيوستان (سهوڻ) ۱، ۱۰، ۲۲، ۲۳، ۳۲، ۳۶، ۳۸، ۴۳، ۴۴، ۴۷، ۴۸، ۵۰، ۵۱، ۶۲، ۶۳، ۷۰، ۷۷، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۴۴، ۱۶۹، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۸، ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۲۲، ۲۲۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۹، ۲۸۱، ۲۹۵.
سيوي (سوي) ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۴۶، ۱۸۶، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۳۸، ۲۴۵، ۲۴۹، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴.
سيهوان (سهوڻ) ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۵۴، ۲۶۴، ۲۷۵، ۲۸۱، ۲۹۲، ۳۰۲.

ش

شاد بيله (ساڌ ٻيلو) ۱۸۳.
شال ۸۱، ۱۰۴، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸.
شام ۵۶.
شاه ڪپور ۲۹۴.
شاه گره ۲۵۴.
شهداد پور ۲۶۳.
شيراز ۷۵.

ص

صورت (سورت) بندر ۸.
صفاريه ۲۸۷.

ط

طلنبه ۵۹.

ظ

ظفر (قلعه) ۱۰۸.

ع

عجم ۳۹.
عراق ۲۶، ۱۰۸، ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۳۹.
علي پوتره (علي پوٽا) ۱۹۲.
عمرڪوٽ ۱۷۷، ۱۷۸، ۲۰۸.

غ

غزنين ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۶۰، ۱۰۱، ۱۳۲، ۱۸۲، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳.
غور ۳۶، ۸۰، ۸۱، ۹۱، ۹۳.
غورڪ ۲۷۰.

ف

فارس ۴۷، ۵۴، ۲۶۹.

مڪه ۱۲۷، ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۴، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۲۴.
ملاحده ۱۴۸، ۲۸۳.
ملتان (مولتان) ۵، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۵۴، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۶۸، ۷۰، ۷۴، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۸۰، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۲۱، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۴۹، ۲۶۱، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۹۶، ۳۰۰.
مندره ۱۷۹.
منصوره ۲۶۱، ۲۷۱، ۲۷۶، ۲۸۶.
منگچه (مگنٽيجا) ۲۱۴۵، ۲۱۴۶.
مو (مؤو) ۱۴۶، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲.
مهر ۱۴۷، ۱۴۵.
مهران (دريا) ۸، ۱۳، ۲۴۶، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۸۳، ۲۹۴.
موقان ۳۰۸.
ميانه ۳۰۷.
ميوات ۵۴، ۵۵، ۲۸۲.

ن

ناڪني (يا نانڪني) ۴۸، ۶۱، ۲۸۰.
ناهر ۱۸۰.
نصرپور ۶۱، ۷۱، ۱۴۱، ۱۶۳، ۲۱۱، ۲۵۲.
نصرت آباد ۱۸۴.
نڪامره ۲۰۹.
نڪدر ــ نڪدري (ڏسو تڪدر ۽ تڪدري)
نگرڪوٽ ۵۱، ۵۳، ۲۸۳، ۲۹۸.
نورَگائي ۱۰۵.
نهرالسند (سنڌو ندي) ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۶.
نهر پران (پراڻ ندي) ۲۹۴.
نهر واله ۲۷۶، ۲۸۰.
نيرن ڪوٽ (حيدرآباد سنڌ) ۲۱، ۲۲، ۲۶۳.
نيلاب ۴۴.

و

واهڪه (وڳه ڪوٽ) ۶۱، ۲۹۴.
وتر ۱۴۵.
ونگه (ونگو) ۲۰۸.

مکه ١٢٧، ١٨٣، ١٩٢، ١٩٤، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٢٤.

ملاحده ١٤٨، ٢٨٣.

ملتان (مولتان) ٥، ٢٨، ٣٢، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤٧، ٥٤، ٥٧، ٥٨، ٥٩، ٦٠، ٦٣، ٦٨، ٧٠، ٧٤، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨، ١٤٩، ١٥٠، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٨٠، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢١١، ٢٢١، ٢٢٧، ٢٣٣، ٢٣٨، ٢٤٩، ٢٦١، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٢، ٢٧٣، ٢٧٥، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٩٦، ٣٠٥.

مندره ١٧٩.

منصوره ٢٦١، ٢٧١، ٢٧٦، ٢٨٦.

منگچه (مگنيجا) ٢١٤٥، ٢١٤٦.

مو (مؤو) ١٤٦، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢.

مهر ١٤٧، ١٤٥.

مهران (دريا) ٨، ١٣، ٢٤٦، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٨٣، ٢٩٤.

موقان ٣٠٨.

ميانه ٣٠٧.

ميوات ٥٤، ٥٥، ٢٨٢.

ن

ناکني (يا نانکني) ١٤٨، ٦١، ٢٨٠.

ناهر ١٨٠.

نصرپور ٦١، ٧١، ١٤١، ١٦٣، ٢١١، ٢٥٢.

نصرت آباد ١٨٤.

نکامره ٢٠٩.

نکدر ـ نکدري (ڏسو تکدر ۽ تکدري)

نگرکوٽ ٥١، ٥٣، ٢٨٣، ٢٩٨.

نورَگائي ١٠٥.

نهرالسند (سنڌو ندي) ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٦.

نهر پران (پراڻ ندي) ٢٩٤.

نهر واله ٢٧٦، ٢٨٠.

نيرن کوٽ (حيدرآباد سنڌ) ٢١، ٢٢، ٢٦٣.

نيلاب ١٤٤.

و

واهکه (وڳه کوٽ) ٦١، ٢٩٤.

وتر ١٤٥.

ونگه (ونگو) ٢٠٨.

مڪه ١٢٧، ١٨٣، ١٩٢، ١٩۴، ٢٠٣، ٢٠۴، ٢٢۴.
ملاحده ١۴٨، ٢٨٣.
ملتان (مولتان) ٥، ٢٨، ٣٢، ٣٣، ٣۴، ٣٥، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ۴٠، ۴١، ۴٢، ۴٣، ۴۴، ۴٥، ۴٦، ۴٧، ٥۴، ٥٧، ٥٨، ٥٩، ٦٠، ٦٣، ٦٨، ٧٠، ٧۴، ١۴٦، ١۴٧، ١۴٨، ١۴٩، ١٥٠، ١٥٢، ١٥٣، ١٥۴، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٨٠، ٢٠٣، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢١١، ٢٢١، ٢٢٧، ٢٣٣، ٢٣٨، ٢۴٩، ٢٦١، ٢٦٩، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٢، ٢٧٣، ٢٧٥، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٩٦، ٣٠٠.
مندره ١٧٩.
منصوره ٢٦١، ٢٧١، ٢٧٦، ٢٨٦.
منگچه (مگٿيجا) ٢١۴٥، ٢۴٦.
مو (مؤو) ١۴٦، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢.
مهر ١۴٧، ١۴٥.
مهران (دريا) ٨، ١٣، ٢۴٦، ٢٦١، ٢٦۴، ٢٨٣، ٢٩۴.
موقان ٣٠٨.
ميانه ٣٠٧.
ميوات ٥۴، ٥٥، ٢٨٢.

ن

ناڪني (يا نانڪني) ١۴٨، ٦١، ٢٨٠.
ناهر ١٨٠.
نصرپور ٦١، ٧١، ١۴١، ١٦٣، ٢١١، ٢٥٢.
نصرت آباد ١٨۴.
نڪامره ٢٠٩.
نڪدر ــ نڪدري (ڏسو تڪدر ۽ تڪدري)
نگرڪوٽ ٥١، ٥٣، ٢٨٣، ٢٩٨.
نورگائي ١٠٥.
نهرالسند (سنڌو ندي) ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٦.
نهر پران (پراڻ ندي) ٢٩۴.
نهر واله ٢٧٦، ٢٨٠.
نيرن ڪوٽ (حيدرآباد سنڌ) ٢١، ٢٢، ٢٦٣.
نيلاب ١۴۴.

و

واهڪه (وگهه ڪوٽ) ٦١، ٢٩۴.
وتر ١۴٥.
ونگه (ونگو) ٢٠٨.

مکه ۱۲۷، ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۴، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۲۴.

ملاحده ۱۴۸، ۲۸۳.

ملتان (مولتان) ۵، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۵۴، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۶۸، ۷۰، ۷۴، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۸۰، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۲۱، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۳۸، ۲۴۹، ۲۶۱، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۹۶، ۳۰۰.

منده ۱۷۹.

منصوره ۲۶۱، ۲۷۱، ۲۷۶، ۲۸۶.

منگچه (مگٽيجا) ۲۱۴۵، ۲۱۴۶.

مو (مؤو) ۱۴۶، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲.

مهر ۱۴۷، ۱۴۵.

مهران (دريا) ۸، ۱۳، ۲۴۶، ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۸۳، ۲۹۴.

موقان ۳۰۸.

ميانه ۳۰۷.

ميوات ۵۴، ۵۵، ۲۸۲.

ن

ناکني (يا نانکني) ۴۸، ۶۱، ۲۸۰.

ناهر ۱۸۰.

نصرپور ۶۱، ۷۱، ۱۴۱، ۱۶۳، ۲۱۱، ۲۵۲.

نصرت آباد ۱۸۴.

نکامره ۲۰۹.

نکدر ـ نکدري (ڏسو تکدر ۽ تکدري)

نگرکوٽ ۵۱، ۵۳، ۲۸۳، ۲۹۸.

نورَ گائي ۱۰۵.

نهزالسند (سنڌو ندي) ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۶.

نهر پران (پراڻ ندي) ۲۹۴.

نهر واله ۲۷۶، ۲۸۰.

نيرن کوٽ (حيدرآباد سنڌ) ۲۱، ۲۲، ۲۶۳.

نيلاب ۴۴.

و

واهکه (وگه کوٽ) ۶۱، ۲۹۴.

وتر ۱۴۵.

ونگه (ونگو) ۲۰۸.

هه

هاله ڪندي (هالا) ۱۴۴، ۱۶۸، ۲۰۵.

هالير ۲۷.

هرات ۳۳، ۷۶، ۸۰، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۷، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۲۸، ۱۴۴، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۳۹، ۳۰۴، ۳۰۸.

هرمز ۲۱۴، ۲۳۸.

هزاره ۸۰، ۸۱، ۹۱، ۹۳، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۴۶، ۱۸۲.

هند ۱، ۶، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳۹، ۵۹، ۱۳۴، ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۳۸، ۲۶۹.

هندوستان ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۴۱، ۶۵، ۱۲۶، ۱۸۲، ۱۹۴، ۱۹۶، ۲۱۱، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۷۴، ۳۱۴.

هنگورچ (هگورجا) ۲۴۰.

ي

يڪه ۹۷، ۱۰۲.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.